

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА
У НОВОМ САДУ

уз погршку

МИНИСТАРСТВА НАУКЕ,
ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА И ИНОВАЦИЈА

ЗБОРНИК РАДОВА
I МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ
ТЕМАТСКОГ СКУПА

„ОД ПОГРОМА ДО ЗЛОЧИНА НАД ЗЛОЧИНИМА”

I Међународни научни тематски скуп

„ОД ПОГРОМА ДО ЗЛОЧИНА НАД ЗЛОЧИНИМА”

Зборник радова

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација

I International scientific conference

„FROM POGROMS TO CRIMES UPON CRIMES“

Proceedings

University Business Academy in Novi Sad
with the support of the Ministry of science, technological development
and innovation

Зборник радова са I Међународног научног тематског скупа „ОД ПОГРОМА ДО ЗЛОЧИНА НАД ЗЛОЧИНИМА“

26. и 27. јун 2024. године у Новом Саду,
у организацији Универзитета Привредна академија у Новом Саду
уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација

Издавач:

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Цвећарска 2, 21107 Нови Сад
+381 (0)21 531 020
office@privrednaakademija.edu.rs

Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Цвећарска 2, 21107 Нови Сад
+381 (0)21/400-484
info@fimek.edu.rs

За издавача:

Проф. др Марко Царић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду

Рецензенти:

Проф. др Слађана Јовановић
Универзитет Унион у Београду, Правни факултет

Prof. István László Gál
PhD, University of Pécs, Faculty of Law, Hungary

Проф. др Јури Пудовочкин
Државни правни факултет, Москва, Русија

Уредник:

Проф. др Зоран Павловић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе

Штампа:

Birograf comp d.o.o., Beograd

Тираж: 200

ISBN: 978-86-82408-52

Научни одбор:

Др Марко ЦАРИЋ, декан Факултета за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду и редовни професор Факултета за економију и инжењерски менаџмент, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Република Србија

Др Драган СОЛЕША, ректор Универзитета Привредна академија у Новом Саду и редовни професор Факултета за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Република Србија

Др Милан ПОЧУЧА, декан и редовни професор Правног факултета за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија у Новом Саду, Република Србија

Др Зоран ПАВЛОВИЋ, редовни професор Правног факултета за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија у Новом Саду, Република Србија

Luigi SCOLLO, PhD, Università degli studi di Bergamo, Bergamo, Italia

Adrián FÁBIÁN, PhD, Dean of Faculty of Law, University of Pécs, Hungary

Balázs ELEK, PhD, Professor at University of Debrecen, Faculty of Political Science and Law, Hungary

Академик др Владо КАМБОВСКИ, професор Универзитета у Скопљу, у пензији

Академик др Миодраг Н. СИМОВИЋ, професор емеритус, Правни факултет Универзитета у Бихаћу

Др Милана ЉУБИЧИЋ, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, Република Србија

Shin MATSUZAWA, PhD, School of Law, Waseda University, Tokyo, Japan

Lucian BERCEA, PhD, Dean of the Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Laura Maria STANILA, PhD, Associate professor at Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Viorel PASCA, PhD, Professor at Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Adrian STAN, Teaching and Research Assistant, Faculty of Law, West University of Timișoara, Romania

Raluca COLOJOARĂ, PhD, Junior lecturer at Faculty of Political Sciences, Philosophy and Communication Sciences, West University of Timișoara, Romania

Др Драган ЈОВАНШЕВИЋ, редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, Република Србија

Vadim V. KHILYUTA, PhD, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Pro-cedure and Criminology, Yanka Kupala State University of Grodno (Republic of Belarus)

Marko LEVANTE, PhD, Faculty of Law, University in St. Gallen, Supreme Court, Lausanne, Switzerland

Cheng YAN, Associate Professor of East China University of Political Science and Law, Shanghai

Angel RISTOV, Full Professor at the University „St. Cyril and Methodius”, Faculty of Law „Iustinian I” Skopje

Организациони одбор:

Др Зоран ПАВЛОВИЋ - Председник Организационог одбора

Др Нада ЂУРИЧИЋ

Тамара КРСТИЋ

МА Марија СУДАР

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

341.322.5(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни тематски скуп "Од погрома до злочина над злочинима"
(1 ; 2024 ; Нови Сад)

Зборник радова / I међународни научни тематски скуп "Од погрома до злочина над злочинима", [26. и 27. јун 2024. године у Новом Саду] ; [уредник Зоран Павловић]. - Нови Сад : Привредна академија : Факултет за економију и инжењерски менаџмент, 2024 (Београд : Бирограф). - 350 стр. ; 24 cm

Тираж 200. - Библиографија уз већину радова.

ISBN 978-86-82408-51-2

а) Ратни злочини -- Зборници

COBISS.SR-ID 158915849

САДРЖАЈ / CONTENTS

Уводна реч / Introduction

Chronological views of crimes against humanity

Хронолошки погледи на злочине против човечности

11

ЛИЧНО СВЕДОЧЕЊЕ / PERSONAL TESTIMONY

Миле РАЈЧЕВИЋ

Проф. др Милан ПОЧУЧА

Divoselo - a village that no longer exists

Дивосело – село кога више нема

19

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАДОВИ / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

Luigi SCOLLO, PhD

Chronological perspectives on crimes against humanity:

past, present, and the future

Хронолошке перспективе злочина против човечности:

прошлост, садашњост и будућност

29

Доц. др Александар СТЕВАНОВИЋ

Pogrom as a type of identity destruction

Погром као вид уништења идентитета

49

Проф. др Милана М. ЉУБИЧИЋ

Analysis of the stories of (forced) migrants and their descendants

about collective and family suffering

Анализа прича (присилних) миграната и њихових потомака

о колективном и породичном страдању

61

Проф. др Борислав ГРОЗДИЋ

Martyrdom as a Christian feat above feats and the holy Serbian

new martyrs

Мучеништво као хришћански подвиг над подвизима и свети

српски новомученици

77

Др Марко НОВАКОВИЋ

The concept of pogrom in the practice of the European court of human rights

Појам погрома у пракси Европског суда за људска права

93

ПРЕГЛЕДНИ РАДОВИ / REVIEW PAPERS

Prof. dr Laura Maria STANILA

Genocide and crimes against humanity in the vision of ECTHR

**Геноцид и злочин против човечности у пракси Европског суда за људска
права**

103

Андреј КУБИЧЕК

The Roma pogroms as a long-term phenomenon and a contemporary phenomenon

**Погроми над Ромима као појава дугог трајања и савремени
феномен**

115

Vadim V. KHILYUTA, PhD

Pogrom and the global instrumentalisation of criminal law

Погром и глобална инструментализација кривичног права

127

Проф. др Драган ЈОВАНШЕВИЋ

Pogrom in the light of crimes against humanity in the law of the states
of the region

Погром у светлу злочина против човечности у праву држава региона

139

Академик проф. др Миодраг Н. СИМОВИЋ

Проф. др Владимир М. СИМОВИЋ

Pogrom as an element of criminal offenses against humanity and values protected
by international law in Bosnia and Herzegovina

**Погром као елемент кривичних дјела против човечности и
вриједности заштићених међународним правом у Босни и Херцеговини**

153

Протојереј-ставрофор др Велибор ЏОМИЋ

War and post-war crimes against bishops and priests of the Serbian
Orthodox Church

**Ратни и поратни злочини над епископима и свештеницима Српске
Православне Цркве**

169

Проф. др Зоран ПАВЛОВИЋ

From persecution to pogrom as a war crime against humanity

Од прогона до погрома као злочина против човечности

187

Проф. др Драган ОБРАДОВИЋ

Can the suffering of cultural goods in peace be recognized as a pogrom?

**Да ли се страдање културних добара у миру може препознати као
погром?**

199

Проф. др Дарко ГОЛИЋ

Oblivion as a contribution to persecution - historical-political and constitutional review

Заборав као допринос прогону – историјско-политички и уставноправни осврт

215

Бакон Будимир КОКОТОВИЋ

The pogrom of the Serbian Orthodox Church in Smiljan (Lika) in the period from 1941 to 1945

Погром Српске Православне Цркве у Смиљану (Лика) у периоду од 1941. до 1945. године

231

Др Предраг М. ВАЈАГИЋ

Culture of commemoration of pogroms and crimes in educational system of Republic of Serbia

Култура сећања на погроме и злочине у образовном систему Републике Србије

245

Марко З. ПУШИЦА

Reviewing the international protection of journalists in armed conflicts: the case of the pogrom of the RTS journalist team in Banija

Преиспитивање међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима: случај погрома новинарске екипе РТС-а на Банији

263

Владимир БУРСАЋ

Analysis of the legal and criminal order of the Independent State of Croatia and events on the field in the period april-august 1941

Анализа правног и казненог поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април-август 1941. године

279

СТРУЧНИ РАДОВИ / PROFESSIONAL PAPERS

Др Мане НАРАНЧИЋ

The challenge of moral values from peacekeeping to war crimes

Изазов моралних вредности – од очувања мира до ратних злочина

323

Доц. др Владимир ЛОВИЋ

The pogrom of the Serbs at KiM in 2004 from the perspective of the realistic theory of international relations

Погром Срба на КиМ 2004. године из угла реалистичке теорије међународних односа

335

Уводна реч

ХРОНОЛОШКИ ПОГЛЕДИ НА ЗЛОЧИНЕ ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ

Култура сећања на жртве погрома у рату, али и у миру, обухвата различите аспекте који не укључују само њихову меморализацију, већ и образовање, очување истинитих историјских наратива, али и научну активност. Главни циљ ове публикације јесте очување сећања на жртве, промовисање истине али и подизање свести о последицама рата и насиља, без обзира на врсту сукоба и стање рата или мира у коме се погром дешава. Само уз научни приступ можемо створити прилику за рефлексију и дијалог о прошлости, као *conditio sine qua* поп за даљи живот у будућности. Научни скупови о Холокаусту, о злочинима против човечности и других добара заштићених међународним правом и погромима настоје не само да осветле важност поштовања људских права жртава и њихових потомака већ и да учине све на сузбијању мржње у времену данашњем и времену будућем. Треба ли да се овакав злочин инкриминише као посебно кривично дело, или да се решења потраже кроз постојећа казнена дела, показаше време пред нама. Једно је сигурно – овај Зборник је сасвим сигурно добра основа за почетак дијалога о теми, која долази у тренутку када нам мир никада није био потребнији, а погром дефинисан законом и као такав по начелу легалитета одређен, са одговарајућом казном. Радови у Зборнику радова написани су управо са идејом да се кроз развијање културе сећања иницијално започне и дијалог куда и како да се иде даље.

У ауторском прилогу на почетку Зборника дата су лична сведочења Милета Рајчевића и проф. др Милана Почуче кроз текст *Дивосело – село кога више нема*. Дивосело, српско село у Лици, у општини Госпић етнички је очишћено у грађанском рату у Хрватској у времену 1991–1995. године, тако да оно постоји само као топоним. Цео текст, иако препун сведочанстава савременика времена о коме се пише, на аутентичан начин приказује погром српског народа и историју српске Породице у Лици, са последицама и ранама које не нарастају, али и чињеницом да живот иде даље. Кроз научно засновану анализу, аутори су објаснили на који начин је вршен злочин над злочинима – погром, у селу које је нестало у ратном вихору.

Проф. др Луиђи Сколо у свом раду *Хронолошки погледи на злочине против човечности: прошлост, садашњост и будућност*, говори о насиљу које еволуира. Кривично право има задатак да у циљу заштите вредности као што су заштита права деце, имовине, животне средине и друго, заслужује посебну пажњу. Насиље на различите начине угрожава темеље људске цивилизације и као такво мора бити увек санкционисано. Недопустиво је да као заједница останемо равнодушни према злочинима против човечности, који никада, без обзира на радњу извршења, не могу да застаре или остану непроцесуирани.

Доц. др Александар Стевановић кроз тему *Погром као вид уништења идентитета* истражује злочин погрома, могућност помирења и проблем односа појединаца и заједница као актера у њему. Посебна пажња обраћа се појму зла у кантовској и перспективи православне традиције и питању моралне настројености као основи личног идентитета. Др Стевановић погром посматра као друштвени феномен унутар кога једна заједница врши злочин над другом заједницом уништавањем личног путем примене колективног идентитета. Овај рад посебну пажњу поклања феномену одмазде као одговору на доживљени погром. Кроз сјајну анализу српско-мађарских односа, у раду се приказује како се кроз историју од извршених злочина може доћи до сарадње две заједнице која може да служи као пример.

Проф. др Милана Љубичић у свом раду *Анализа прича (присилних) миграција и њихових потомака о колективним и породичним патњама* указује на важност сећања на прошлост од стране савременика. Наиме, млађи избегавају разговоре о прошлости са старијима о њиховим страдањима за време ратних дешавања. Тема дома и припадања је изузетно важна и одговор на питање ко смо крије се и у изналажењу одговора на таква питања.

У раду под насловом *Мучеништво као хришћански подвиг над подвизима и свети српски новомученици* проф. др Борислав Гроздић одређује феномен мучеништва у хришћанству и указује на страдање свештеномученика Саве Горњокарловачког, који је духовни покровитељ Универзитета Привредна академија у Новом Саду. Затим се у неколико карактеристичних момената прави паралела између хришћанских мученика у раној Цркви и српских православних хришћана новомученика. Аутор је посебну пажњу обратио на страдање деце, жртава геноцида у Независној Држави Хрватској. Аутор оправдано истиче специфично српски проблем, а то је стално позивање на опраштање за српске жртве, чиме се излази изван граница хришћанског поимања праштања.

Ауторски рад др Марка Новаковића *Појам погрома у пракси Европског суда за људска права* приказује праксу ЕСЉП кроз анализу низа случајева који укључују насиље према припадницима мањинских група у различитим контекстима, а у неким је тема било и колективно насиље. Погроми, као најекстремнији облик колективног насиља, представљају кршење серије основних права прокламованих у Европској конвенцији о људским правима (ЕКЉП) укључујући права на живот, на заштиту од нечовечног и понижавајућег поступања, као и права на поштовање приватног и породичног живота, право на слободу и сигурност или забрану колективног протеривања. ЕСЉП је нагласио

потребу за ефикасним механизмима заштите мањина и обезбеђивања адекватног санкционисања од стране државе када су починиоци колективног насиља – злочина погрома у питању.

Проф. др Лаура Марија Станила, кроз призму рада *Геноцид и злочин против човечности у пракси Европског суда за људска права*, приказује важност начела легалитета у процесима који се баве питањима ових злочина. Важност овог начела огледа се и у забрани ретроактивности, без обзира на све последице које се појављују кроз ове злочине, о чему води рачуна и у својој пракси Европски суд за људска права.

Рад докторанда Андреја Кубичека *Погроми над Ромима као појава другог трајања и савремени феномен* анализира положај Рома и њихових предака, кроз неповерење које им није давано од стране државног апарата, али и кроз прогон од стране власти, било да се радило о протеривању, физичком кажњавању или убијању које је имало свој врхунац током нацистичке окупације Европе током Другог светског рата. Аутор указује да су границе између политике у ужем и ширем смислу врло пропустљиве и да између самоорганизованих група и одређеног нивоа државне власти по правилу постоји повезаност. Та веза може бити синхронизација деловања власти и нападача, или супротно – напади на Роме могу бити вид протеста становништва против власти.

Рад проф. др Вадима В. Кхилуте *Погром и општа глобализација кривичног права* бави се специфичном темом погрома у периоду светских ратова и институционалних криза. Питања која поставља односе се и на уплитање западних вредности у кривично право и потребу интервенција у њему ради усвајања универзалних правних вредности. Погром и интервенција, уз масовне злочине узрочно последично повезани су са насиљем.

Ауторски рад проф. др Драгана Јовашевића осветљава кроз наслов *Погром у светлу злочина против човечности у праву држава региона* важну тему примењиваног насиља према цивилном становништву у смислу његовог физичког уништавања на различите начине, различитим средствима, за време рата или мира, које је последњих деценија присутно на многим меридијанима широм света. Погром још увек није препознат као самостално кривично дело, како у међународном, тако и у националном кривичном праву. Стога се овакве противправне делатности појединаца или група, па и читавих држава, данас још увек правно квалификују као саставни део, елеменат бића неких других, у првом реду, међународних инкриминација. Сличности и разлике у националним законодавствима су пример на основу којих би се могло дефинисати овај злочин у будућности.

Академик проф. др Миодраг Симовић и проф. др Владимир Симовић су аутори рада под насловом *Погром као елеменат кривичних дела против човечности и вредности заштићених међународним правом у Босни и Херцеговини*. Наглашавају да се кроз кривични закон Босне и Херцеговине на основу релевантних међународних докумената и у оквиру ратног или хуманитарног права, успоставља систем кривичне одговорности и кажњивости за најтеже облике кршења норми међународног права којима се испољава масовно, систематско,

континуирано и широко примењивано насиље према цивилном становништву. Констатују да погром још увек не представља самостално кривично дело али да његове радње извршења јесу препознате у Кривичном законодавству Босне и Херцеговине.

Протојереј-ставрофор др Велибор Џомић у раду *Ратни и поратни злочини над епископима и свештеницима Српске православне цркве* описује злочине извршене за време Другог светског рата над епископима, свештеницима, монасима и верним народом Српске Православне Цркве. У раду се приказују почињени стравични ратни злочини од стране војних формација. Патријарх српски Гаврило (Дожић) и Епископ жички Николај (Велимировић), Митрополит дабробосански Петар (Зимоњић), Епископ бањалучки Платон (Јовановића), Епископ горњокарловачки Сава (Трлајић), Митрополит загребачки Доситеј (Васић) и Епископ захумско-хецеговачки Николај (Јокановић) жртве су терора. У Тирани је, под неразјашњеним околностима, преминуо Епископ рашко-призренски Серафим (Јовановић). Злочини и погром епископа, свештеника, монаха и верника Српске Православне Цркве су настављени и после завршетка Другог светског рата. Погром започет у том времену, трајао је и дуго низ година после.

Проф. др Зоран Павловић у свом раду *Од прогона до погрома као злочина над злочинима* даје приказ кривичних дела ратних злочина и злочина против човечности према обичајном међународном хуманитарном али и у савременом праву. С обзиром да је реч о радњама извршења кривичних дела извршених за време рата, поставља се питање разликовања прогона или принудног пресељења од радње погрома као кажњиве радње. Погром над свештеницима и њиховим породицама, који су облици оваквог злочина, са убијањем, затварањима, мучењима, одузимањем приватне имовине били специфични за време НДХ. Питање колико је друштво спремно да се суочи са последицама погрома, пружи подршка жртвама и њиховим породицама завређује одговоре, да би кроз поуке из прошлости, могли да јасно гледамо у будућност.

Ауторски прилог проф. др Драгана Обрадовића *Да ли се страдање културних добара у миру може препознати као погром?* бави се питањем свеобухватног страдања у ратовима – непријатељске војске, њених објеката и средстава а такође и становништва зараћених држава и њихових добара, државних објеката, инфраструктуре, религијских и културних објеката. Поред страдања људи и материјалних добара у најширем смислу те речи, у великом обиму у овом периоду долазило је до страдања културних добара широм света, па и на територији Републике Србије. Аутор покушава да разјасни да ли се уништење културних добара у Републици Србији може препознати и као засебно кривично дело погрома.

Проф. др Дарко Голић у раду *Заборав као допринос прогону – историјско-политички и уставноправни остврт* даје кратак приказ трагедије српског народа у Босни и Херцеговини током Другог светског рата која је после победе и ослобођења зарад политичког циља садржаног у прокламовању партијске идеологије „братство и јединство” у великој мери заборављена. Идеје очувања

институција које представљају брану погрома, укључујући и Републику Српску представљају, према аутору, основну баријеру забору и прогону.

Ђакон Будимир Кокотовић у раду *Погром српске православне цркве у Смиљану (Лика) у периоду од 1941. до 1945. године* говори о погрому Српске православне цркве у Смиљану, родном месту нашег великог научника Николе Тесле у току Другог светског рата (1941 – 1945). Мученичке кости пострадалих Срба из Смиљана почивају у заједничкој гробници у порти Храма Светих апостола Петра и Павла.

Др Предраг М. Вајагић у раду *Култура сећања на погроме и злочине у образовном систему Републике Србије* говори о системској подршци ученицима и наставницима у реализацији наставних и ваннаставних активности које су посвећене темама из прошлости. Приликом реализације тема у којима се обрађују погроми и злочини води се рачуна о исказивању поштовања према жртвама свог, али и свих других народа. Неговање културе сећања на погроме и злочине представља нашу обавезу како бисмо остварили културу мира која нас обавезује како у садашњости тако и у будућности.

Аутор Марко З. Пушица у свом раду *Преиспитивање међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима: случај погрома новинарске екипе РТС-а на Банији* анализира категорију цивила – новинаре, којима МХП пружа посебну заштиту. Ова заштита обухвата ратне дописнике и новинаре који су ангажовани у опасним професионалним мисијама у подручјима оружаног сукоба. Приказује постојећа нормативна решења у овој материји, те уочава и издваја одређене новине које нису обухваћене међународноправним оквиром на адекватан начин.

Докторанд Владимир Бурсаћ, аутор рада *Анализа правног и казног поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април – август 1941. године* даје врло исцрпну анализу и објашњење шта се заиста дешавало за време почетка ратних дешавања на делу територије бивше Краљевине Југославије. Анализа правне легислативе и дешавања на терену може се пратити како хронолошки, односно везано за датуме доношења правних аката или именовања састава Изванредних народних или Пријеких судова, тако и суштински везано за правну легислативу која је доношена. Повезивање дешавања на терену са променама правног и казног поретка НДХ је дато кроз примере из разних делова НДХ, посебно оних у којима су живели Срби, што указује на истоветност дешавања на највећем делу територије те државе. Аутор се посебно осврнуо на дешавања у Бихаћу и његовој околини су дати као посебна студија случаја. У завршним разматрањима рада, на један оригиналан начин се преиспитује послератна колонизација у Војводину, њене недоследности и тенденциозности према одсељеном становништву, као и према становништву досељеном за време постојања НДХ у насеља и домаћинства одузета Србима од стране Државног равнатељства за понову НДХ.

Проф. др Зоран Павловић

ЛИЧНО СВЕДОЧЕЊЕ / PERSONAL TESTIMONY

Лично сведочење

ДИВОСЕЛО – СЕЛО КОГА ВИШЕ НЕМА

*„Одједном к мени мирис паљевине
Вјетар донесе с гаришта мог села...”³*

Дивосело, српско село у Лици у општини Госпић етнички је очишћено у грађанском рату у Хрватској у времену 1991 – 1995. године⁴.

Данас Дивосело постоји само у топонимима. Ово велико српско село географски је било наслоњено на град Госпић, па све до 15 км у дубину ка Велебиту. По демографској типологији, Дивосело спада у велика села разбијеног типа са изграђеном инфраструктуром (електрична струја, асфалт, телефон, градски водовод), напредно, са богатом историјском, културном и спортском традицијом.

- Године 1931. по попису становника Дивосело броји 2.164 становника,
- године 1948. било је 679 становника,
- године 1991. 344 (404), 2 пописа, 147 викенд-кућа.

Пред сам II свјетски рат Дивосело је имало близу 3.000 становника и било познато као једно од веома напредних села у Хрватској, са више школованих људи, интелектуалаца.

Дивосело је имало основну школу од 1869. године, храм Рождества Пресвете Богородице од 1781. године, Дом културе са читаоницом и соколском салом за вјежбање од 1931. године. Из овога села потекла су 132 солунска добровољаца. Од њих сто тридесет двојице, Карађорђевог звијездом са мачевима одликовано је 7 Дивосељана. Златну медаљу Обилића добило је пет добровољаца, орден Белог орла добио је један дивосељанин, 6 добровољаца одликовано је за храброст а двојица дивосељана понели су орден Албанске споменице.

¹ Професор педагогије у пензији

² Правни факултет, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, имејл: posucabmilan@gmail.com.

³ Иван Горан Ковачић: Јама.

⁴ Етничко чишћење је еуфемизам за истребљење мањинског становништва од стране већинског, путем затварања, прогона или убиства, у циљу постизања етничке хомогености на одређеној територији.

До данас, Дивосело дало је 14 свештеника и 12 доктора наука. Први доктор наука из Дивосела био је др Миле Рајчевић (рођен 1878), декан Ветеринарског факултета у Загребу 1927. године и Факултета ветерине у Београду 1398 -1940. Важно је напоменути да после 1900. године у селу није било неписмених. Електрификација је стигла 1961. године, асфалт 1971. године, телефон је уведен 1980. године а градски водовод 1989. године.

* * *

Током II свјетског рата Дивосело је доживјело своју велику трагедију и катаклизму - проглашавањем НДХ за Србе у Лици и читавој НДХ настала су тешка времена. Тридесетих година прошлог вијека у Госпићу се појављује усташка⁵ организација, која је имала јако упориште међу хрватском младежи и хрватским народом. Проглашење НДХ 10. априла 1941. године у Госпићу је код хрватског народа дочекано са одушевљењем.

Све српско становништво у Госпићу и околним српским селима стављено је ван закона и подвргнуто тоталном уништењу. Већ 11. априла 1941. године похапшени су готово сви Срби у Госпићу и позатварани у госпићке логоре смрти. Један од правих докумената које је донело Законодавно повереништво ХДХ била је Законска одредба о некретнинама солусних добровољаца јер су управо они били најпоштованији у свом окружењу, свесни своје припадности српском народу. Објављена је под бројем 7 од 17. 04.1941. године и члан 1. наводи: Сва земљишта, што су била подијељена тзв. добровољцима на подручју НДХ проглашујем данашњим даном хрватском народном имовином. Нико од досадашњих власника и посједника нема право на било какву одштету за ту земљу, нити за било шта, на тој земљи саграђено.⁶

Проглашењем НДХ у Дивоселу су почела хапшења угледнијих домаћина, напредних сељака, учитеља, професора, свештеника, студената, трговаца, а затим свих по реду.

У Дивоселу је 07.06.1941. године формиран усташки стан – посада од 25 усташа, Хрвата. Онај ко је одведен у госпићки затвор, или усташки стан у школи у Дивоселу, тај се жив није вратио.

Српска села: Дивосело, Читлук, Орнице, Почитељ, Липе, Острвица, Широка Кула, Барлете, Вребац, Медак, Радуч, Могорић, Плоча, Смиљан, Студенци, српска села у Косињу усташка власт подвргла је тоталној ликвидацији, уништењу и етничком чишћењу. Вршене су тајне припреме за истребљење српског народа у готово свим селима Лике. Почело се од Доњолапачког котара, села: Доње Суваје, Личких Осредака, Штикаде у општини Грачац, Широке Куле, Бунића, Смиљана, а завршетак је планиран са ликвидацијом Дивосела, Читлука, Почитеља...

Српско село Липе, у непосредној близини Госпића, нападнуто је 1. и 2. ав-

⁵ Усташе – хрватска фашистичка ултранационалистичка клерикална и терористичка организација коју је основао Анте Павелић 1929. године у Италији. Организација се налазила на челу НДХ од априла 1941. године до маја 1945. године.

⁶ Одредбу је потписао поглавник Павелић лично а спровођење овог закона поверено је заповједнику војске

густа 1941. године гдје су побијене српске породице Кекић и Рабатић (93 убијених). Послије тога, 2. августа 1941. године кренули су у Смиљан, гдје су побили 560 – 700 Срба. Срби у Широкој Кули покљани су 02. августа 1941. године, истог дана у Острвици, селу Кленовац.

Видјевши што се догађа у српским селима општине Госпић, народ Дивосела донео је одлуку да се нападне усташки стан у школи, а село да се евакуише у увалу звану Крушковаче подно Велебита.

Дана 03. августа 1941. године, нападнут је усташки стан у школи у Дивоселу, усташе су истјеране из села, народ евакуисан у увалу Крушковаче под Велебитом. Усташе су ноћу 4/5. августа 1941. године преко хрватских села Подоштре, Личког Новог и Ризвануше у строгој тајности пребациле 1 бојну усташа на Мали Аланак, заселак Дивосела, другу усташку бојну преко Билаја и Рибника да затвори круг око збјега, са циљем да све у логору ликвидирају. Напад на збјег, на ненаоружани народ започео је у зору.

Настало је клање и убијање недужног народа. У логору су страдале читаве породице, леш до леша, читаве породице лежале су убијене у локвама крви, или заклане на хрпи. За само неколико дана убијено је 907 мјештана Дивосела. Тога дана, 80 кућа у Дивоселу је „мртвим коцем затворено“, уништено је комплетно родословље. Срећом је 2. усташка бојна, која се кретала преко Билаја и Рибника закаснила па није успјела затворити клијешта (обруч) око збјега, тако да је нешто народа успјело побјећи у Велебит.⁷

„Ни на једном стратишту у Лици, па ни једног датума у току II свјетског рата није пало толико жртава као у Дивоселу 5. августа 1941. године. И не само по броју жртава, него и бестијалности и злочиначком страсти којом је злочин почињен.“⁸

У току II свјетског рата 1941–1945. године у Дивоселу је погинуло 1.309 становника, цивила и бораца, или 60, 30% (1.170 цивила, од тога 384 дјеце - од колијевке до 15. година живота⁹, 139 бораца НОР-а, (1.156+14 = 1.170 цивила + 139 бораца НОР-а), 14 мјештана је стрељала народна власт.

У логору Јадовно усмрћено је 85 мјештана Дивосела (19 дјеце).

У Мацолоиној јами на Јанчи (Личко Лешће) убијено је 7 мјештана Дивосела.

Живих спаљених људи из Дивосела у кућама или сјеницима је 29 (10 дјеце).

Убијено у Јарчјој јами на Аланку 65 мјештана Дивосела (30 дјеце).

Убијени у с. Шибубина – и логору Слано 79 мјештана Дивосела (24 дјеце).

Објешени у Госпићу 33 мјештана Дивосела, (од тога 13 дјеце, мајка Кравић Јагода објешена и њено четворо дјеце).

Петоро дјеце из Дивосела прошло је кроз концентрационе логоре смрти

⁷ Комплетан списак са свим именима и презименим убијених Дивосељана налази се у књизи аутора Миле Рајчевића Дивосело Читлук Орвнице у времену и трајању, Типографик плус д.о.о. Земун, 2013.

⁸ Гојко Везмар: Усташко-окупаторски злочини у Лици 1941 – 1945. Београд 2004. стр 170.

⁹ Зар ово нису елементи геноцида? Геноцид – међународни злочин, намјерног, потпуног или дјеломичног уништавања националних, етничких, расних и религијских група.

за малу дјецу од Госпића, Јаске, Јастребарског, система усташких логора смрти Јасеновац – Градишка, Златар, Лобор град (Почуча Милан, Почуча Љубица и мајка Јела Почуча), Јерковић Олгица, Вујновић Марија и Вујновић Милица. Спасила их Дијана Будисављевић, априла 1942.године.

Крај рата Дивосело је дочекало потпуно спаљено, разрушено, без стамбених објеката, цркве, школе, дома, било каквих услова за живот преживелог становништва.

Дивосело је дало два народна хероја: Наду Димић и Милета Почучу и 84 носиоца партизанске споменице 1941. године.¹⁰

* * *

Концентрациони логор Јадовно био је смјештен око 22,5 км сјеверозападно од Госпића, дубоко у шуми велебитског масива на 1200 м надморске висине. Логор Јадовно замишљен је као велико сабиралиште за ликвидацију, а његов резервоар за попуну био је углавном Казнени завод у Госпићу у који су допремани углавном Срби и Јевреји. Ти први логори смрти на Пагу и Јадовном били су први течјеви школе кољаштва за усташе, а „њихови професори” били су махом усташки емигранти које су домаће усташе одушевљено прихватиле.

Из Госпића су затворенике, без суда о кривици одвозили камионима на Јадовно, гдје је била посљедња станица, губилиште.

Логор Јадовно био је претеча логора смрти Јасеновац. Усташе су јако добро анализирале и унапријед припремиле терене Велебита за масовне ликвидације, углавном српског народа са територије НДХ. Сматрали су да се велебитске бездане јаме могу јако згодно употребити за масовне гробнице, тешко су приступачне, тешко се могу пронаћи, како би се евентуално могли сакрити трагови злочина.

Усташки џелати масовно су доводили и довозили похватани српски народ из личких села, из читаве НДХ, похватане по пољима приликом извођења пољских радова, кућама, улицама, црквеним зборовима, једнако мушкарце, жене и дјецу те убијали без икаквог разлога ножевима, батовима, понекад и из ватреног оружја и бацали их у ове велебитске јаме, наклане, живе или полуживе. На Велебиту је било више безданих јама, међу познатијима је била Шаранова јама, која је према налазима спелеолога била дубока 42, 5м до првих костију, којих у дубини има око 40м³.

Према подацима које наводи др Ђуро Затезало, логор Јадовно као комплексно стратиште радио је 132 дана, од маја до августа 1941. године. Према прикупљеним и истраженим подацима, аутор долази до процјене да су у њему ликвидирани на најмонструознији начин 40.123 невине жртве, од којих 38.010 Срба, 1.998 Жидова, 88 Хрвата.”

Тешко је да ће се било када утврдити тачан број жртава које је прогутало

¹⁰ Сви изнети подаци документовани су именима и презименима годином рођења свих настрадалих, било да се ради о деци, становништву, борцима села Дивосела налазе су у књизи Миле Рајчевића, (2013), Дивосело Читлук Орнице у времену и трајању.

Јадовно. Јер, усташе су за собом уклањале све што би за собом могло указати на обим њихових злочина”¹¹, а послијератна власт за попис жртава није била много заинтересована због „братства и јединства”.

Милан Баста, генерал у пензији, публициста, у књизи: „Рат је завршен 7 дана касније”, позивајући се на изјаве учесника НОР-а и партијских радника из Госпића, који су учествовали и Комисији, која је послје рата истраживала податке о страдању у логору Јадовно и страдању Срба и Јевреја у њему, и изјавама Хрвата старосједилаца из села Јадовно, у логору Јадовно убијено је 50 – 60 000 људи. Неки извори тврде да је у логору убијено 70 000 људи.

Акцијом италијанске војске затворен је комплекс концентрационих логора Госпић крајем августа 1941. године. Већину заточеника у логору усташе су побиле и бациле у крашке јаме на Велебиту. Око 2000 заробљеника, које усташе нису стигли побити, зато што их је у томе спријечила италијанска војска, усташе су транспортовале у логор Јастребарско, а потом у тек основани логор Јасеновац, међу којима је било и мјештана Дивосела.

* * *

Исту судбину доживио је српски народ овог села 1991.године. Поруке хрватских политичара деведесетих година биле су убојите исто као и оне које је слао Анте Павелић. Туђман је поруке антисрпства и националшовинизма, свога узора Анте Павелића образлагао на начин да је политика Анте Павелића „такођер израсла из вјековне тежње хрватског човјека за слободом и самосталношћу.”

Фрањо Туђман, предсједник Републике Хрватске послао је јасну поруку српском народу који је живио у Хрватској, послје свих почињених злочина над српским народом у грађанском рату у Хрватској 1991–1995. године, а српски народ ју је добро разумио:

Хрватска је ријешила српско питање у Хрватској. Прихватили смо повратак неких Срба у Хрватску, како бисмо спријечили нападе на Хрватску и приговоре да је Хрватска наставак НДХ и да не жели ниједног Србина. Ријешили смо српско питање и више неће бити 12% Срба и 6% Југословена као што је било. И њих 3% више неће угрозити Хрватску.¹²

У грађанском рату у Хрватској убијено је 75 мјештана Дивосела, од тога 12 жена.

У самој операцији хрватске војске на српска села Дивосело, Орнице, Читлук, Медак и Почитељ тзв. „Медачки џеп” 09.09.1993. године убијено је 30 мјештана Дивосела, (2 тијела нису пронађена, Вујновић Николе Ђуро и Јованчевић Милош), иако су ова села била 18 мјесеци под заштитом снага УН-а. Мјештани овог села погинули су у етничком чишћењу града Госпића, упадом диверзантских група у Дивосело, и агресијом на Дивосело 1993. године.

¹¹ Фрањо Здунић Лав: Усташки злочини на Јадовном и у неким другим логорима смрти уз осврт на њихове коријене, Котар Госпић и котар Перушић у НОР-у 1945 – 1945. Хисторијски архив у Карловцу, .стр. 168.

¹² Фрањо Туђман, предсједник Републике Хрватске на отварању ратне школе „Бан Јосип Јелачић” у Загребу 15. децембра 1998. године.

Данас, 84 године касније, Дивосело је пусто. Нема више колијевке ни дјечјег плача. Све је етнички очишћено, започето у II свјетском рату 1941. године, а довршено у грађанском рату у Хрватској 1991–1995. године. Сви историјски, антифашистички и културни споменици су порушени: црква, школска зграда, Спомен дом, стамбени и господарски објекти, уништена инфраструктура, гробља оскрнављена, нема трагова живота (...) Све је пусто, све рушевина до рушеvine (...). Када човјек дође у ово село, које је некада имало близу 3.000 становника, има осјећај да је дошао у простор у коме је вријеме већ одавно стало. Према злочинима који су рађени над овим недужним српским народом села Дивосела које су чиниле хрватске усташе 1941–1945. године и 1991–1995. године у грађанском рату у Хрватској и сам Гебелс би им позавидио. У овом селу је мрачна страна људске историје исписала своје најстрашније странице. Прошлост се не може мијењати, али се из ње може научити. У селу је обновљено 11 кућа у којима нико не живи, све је зарасло у коров и шуму. Само преко љета дође понеко да у гробљу запали свијећу својим прецима, и враћа се у мјесто живљења.

Сви антифашистички споменици у Дивоселу су порушени.

– Споменик на Драгашком брду у Дивоселу, мјесту гдје је формиран први Народноослободилачки одбор 02.08.1941. године.

– Споменик у Крушковачама (женама, дјеци, одраслим мушкарцима, читавим породицама) 907 убијених и закланих у покољу 05. августа 1941. године.

– Спомен – дом бораца НОР-а и жртава фашистичког терора са спомеником унутар Спомен – дома, у виду растрворене књиге, са исписаним именима погинулих, библиотека.

– Споменик на Пијевцу (подигнут у знак сјећања заједничке акције групе бораца из Смиљана и Дивосела против усташа и домобрана).

– Гробље палих бораца са спомеником, заселак Пољари (рад кипара Павла Перића)

– Спомен – плоча на родној кући народног хероја Наде Димић (заселак Клиса).

– Споменик „Вјешала” код Јасиковца, рад вајара Вање Радауша.

– Споменик у Дивоселу (Јанков борић) гдје је радио ОК КПХ за Лику од априла до августа 1941. године

– Споменик убијеним борцима и цивилима на Почуча Брду.

– Спомен – плоча соколској чети (Почуча брдо).

– Спомен – плоча на родној кући Бранка Плећаша (Плећашка варош).

– Спомен – плоча на згради Основне школе у Дивоселу, заселак Пољари у знак сјећања на формирање прве пионирске организације у Хрватској у Дивоселу 1942. године.

Године 1991. у Дивоселу било 413 кућа са још више господарских објеката, од тога је било 276 усељених домаћинстава, у којима се ложила ватра, који су стално живјели у Дивоселу и 147 викенд-кућа у којима се боравило повремено. Данас Дивосело постоји само у топонимима, нема трагова живота. У село више не стижу ни поштари ни писма. Нити их ко шаље, нити их има ко да прими. Све личи на музеј геноцида на отвореном. Оно што је започео Павелић и фашистичка НДХ, довршио је Туђман и етнички очистио наше Дивосело.

Последњим пописом становиштва који је 2000. године извршила Хрватска држава, у Дивоселу нема ни једног пописаног становника. Дивосело, некада највеће село у Лици, данас више не постоји!!!

Будућност припада онима који се најдаље и најдуже сјећају.

Ниче

**ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАДОВИ
/ ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS**

*Оригинални научни рад/
Original scientific paper*

CHRONOLOGICAL PERSPECTIVES ON CRIMES AGAINST HUMANITY: PAST, PRESENT, AND THE FUTURE

Abstract: This article aims to explore crimes against humanity through a chronological lens, categorizing them into past, present, and future impacts. Firstly, it delves into historical crimes, such as the destruction of cultural heritage and the erasure of the historical origins of peoples, highlighting the long-term effects on collective memory and identity. Secondly, it addresses contemporary crimes, focusing on the persecution of minorities and the systematic violence they face, underscoring the immediate and ongoing violations of human rights. Lastly, it projects into the future, examining crimes that threaten future generations, particularly the destruction of child identities through indoctrination and exploitation, as well as environmental destruction, or ecocide, which imperils the planet's sustainability. This tripartite framework not only facilitates a comprehensive understanding of the multifaceted nature of crimes against humanity but also emphasizes the importance of memory and justice in preventing future atrocities. By analyzing these crimes through their temporal dimensions, the article aims to foster a deeper dialogue on accountability and reconciliation, ensuring that the lessons of the past and present guide us toward a more just and sustainable future.

Keywords: crimes against humanity, chronological lens, memory, identity, future.

¹ Postdoctoral Research Fellow in Criminal Law at the Università degli studi di Bergamo, Bergamo, Italia, luigi.scollo@unibg.it

1. Introduction

Crimes against humanity constitute some of the most egregious breaches of human rights, inflicting widespread harm on both individuals and entire communities, that is «odious offences» and «atrocities» perpetrated in times of war or peace» with victims who often do not take part in armed hostilities but suffer the effects (Cassese, 2003: 64). These offenses are not confined to a single period in history; they transcend time, leaving a profound impact on the past, present, and future of humanity. According to this, in this essay, I would like to offer a chronological perspective on crimes against humanity, by analysing some actions that threaten the cultural, social, and ecological foundations of human civilization and consequently, those activities that may constitute a crime against the past, present, or future of humanity, adopting not a historical perspective (see Moir, 2006: 101; Rodenhäuser, 2018: 231) but a chronological perspective. So, the aim of this article could be summarised as an attempt to schematize and understand how these activities have happened and evolved and to explore their implications for criminal law, international law, and global justice.

The chronological analysis is organized around four central themes and activities that constitute or should constitute severe violations of human rights and could be considered crimes against humanity.

The first theme (§2) which I will refer to concerns the destruction of cultural and religious assets and monuments. This form of cultural and religious erasure not only threatens the cultural and historical identity of entire communities but also has long-lasting implications for global cultural heritage although it is formally projected into the past (see Corliss, 2017: 183). The second theme (§3) that I will refer to concerns the instrumental use of criminal law to prosecute minorities. This barbaric and underhand practice reveals how legal systems are not perfect instruments, in themselves suitable for guaranteeing respect for human rights, but when put to the test they end up incredibly resembling Jacques de Vaucanson's automaton, in which the role of man in "pulling the strings" of the puppet remains fundamental. As we will see better below, legal systems can be weaponized to oppress or prosecute vulnerable groups (which can result in a crime against humanity), undermining the rule of law and contributing to systemic injustice in the present.

The third section concerns some violations that result in crimes against the future of humanity (§4). In this section, I will refer to two main themes. First, the destruction of our common home, that is the environment. Activities that harm the environment inevitably affect the future of all of us. As we will see shortly, the concept of ecocide as a crime against humanity reflects growing concerns and anxieties about the long-term impacts of environmental degradation on future generations (Collier, 2018: 6). This theme, as will be better underlined below, is particularly current both due to the growing attention of public opinion and to the regulatory evolution and attention shown by various international organizations, including the United Nations and the European Union. Another theme that concerns the future of humanity is dramatically current, although it is not a particularly new theme. The theme I am

referring to is the destruction of the identity of children through deportation and re-education in the context of military conflicts. Precisely, it has not happened rarely, even in recent history, that children from invaded territories were deported during the conflict and re-educated according to the cultural and religious traditions of the invading country. This act can be considered a form of cultural genocide, with profound implications for the future of humanity (O'Brien, 2023: 60).

By examining all these themes, the essay seeks to highlight the interconnectedness of past, present, and future crimes against humanity and to argue for a more comprehensive approach to addressing these crimes within the framework of international law and criminal law. A thorough chronological analysis of crimes against humanity is vital for several key reasons. First, it helps us trace how these grave violations have developed and changed over different historical periods, offering valuable insights into their causes and persistence. This understanding allows us to identify recurring patterns of injustice and find ways to prevent them from happening again. Additionally, examining these crimes through a chronological lens reveals their lasting effects, showing how they not only harm the present but also leave deep scars on the past and influence the future, and it has or may have a concrete impact on criminalization and establishing preventive measures, in the correct evaluation of actions and damages, and concerning the victim needs. Lastly, this approach provides a more in-depth look at the legal and ethical complexities involved in addressing such crimes, giving us a better grasp of how criminal law, international law, and global justice systems need to adapt to contemporary challenges. This type of analysis is essential for devising more effective strategies to safeguard human rights and prevent future atrocities and crimes against humanity.

2. The destruction of cultural and religious goods and monuments as a crime against humanity's past

The deliberate destruction of cultural and religious assets is one of the most sinister forms of cultural violence, aiming to erase the very identity of a people (Ehlert, 2014: 230). Throughout history, conquering forces have often targeted cultural symbols – temples, monuments, libraries, and artifacts – as a means of asserting dominance and erasing the cultural memory of the vanquished. This practice can be traced back to ancient times, with one of the earliest documented instances being the destruction of the Library of Alexandria in Egypt, which was a devastating loss to human knowledge and culture (Gibbon and Smith, 1872: 511; see also Gibbon (1776))².

It should be noted that the destruction of historical buildings and monuments that have both cultural and religious value today constitutes a crime under customary international law (O'Keefe, 2006: 18). However, it is a statement that has been reached at the end of a long journey that starts from Polybius of Athens and arrives at the Rome Statute establishing the International Criminal Court (Cassese, Gaeta, and Jones J.,

² According to the most accredited studies, it was the Caliph Omar who ordered the destruction of the library of Alexandria in Egypt (in AD 643), on the basis of the following consideration: «If these writings of the Greeks agree with the book of God, they are useless and should not be preserved; if they disagree, they are pernicious and should be destroyed».

2002: 1901), passing through the 1949 Geneva Convention³ and its 1977 Protocols⁴, as well as the 1954 Hague Convention⁵ which expressly protects cultural property both in times of peace and in times of war and that was one of the first international treaties to specifically address the protection of cultural heritage (Corliss, 2017: 186). The latter was followed by the 1972 UNESCO World Heritage Convention⁶, which established the concept of «world heritage» and recognized the universal value of certain cultural and natural sites. However, it was not until the late 20th century that the destruction of cultural property began to be recognized as a crime under customary international law. The Yugoslav Wars in the 1990s brought this issue to the forefront, with the intentional destruction of cultural and religious sites, such as the Old Bridge of Mostar and the historic city of Dubrovnik, being widely condemned by the international community. These events highlighted the need for stronger legal protections and accountability mechanisms (O’Keefe, 2006: 228). So, the significance of cultural heritage as a collective human asset was gradually recognized over the centuries, leading to the development of legal frameworks aimed at its protection.

One of the turning points in the international legal recognition of cultural destruction as a crime against humanity and so of this long journey is the recent conviction of Ahmad Al Faqi Al Mahdi for the destruction of cultural and religious sites in Mali by the International Criminal Court which sentenced him to nine years of detention on September 27, 2016. According to the ICC case, we note that Al Mahdi, an alleged member of «Ansar Eddine», a group linked to Al Qaeda in the Islamic Maghreb, served as the head of the «Hisbah» until September 2012 and was connected to the Islamic Court of Timbuktu. An arrest warrant was issued for him on September 28, 2015, and he was charged and found guilty as a co-perpetrator of war crimes for intentionally directing attacks against religious and historic buildings in Timbuktu, Mali, during June and July 2012⁷.

These sites were part of a UNESCO World Heritage site and held immense cultural and religious significance for the local community and the broader Muslim world. So, the case was significant not only because it was the first time the ICC prosecuted a case solely focused on cultural destruction but also because it set a precedent for the future prosecution of similar crimes that may concern other UNESCO sites or sites of significant cultural, historical or religious interest for each social community.

³ Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field, Aug. 12, 1949, 6 U.S.T. 3114, 75 U.N.T.S. 31; Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea, Aug. 12, 1949, 6 U.S.T. 3217, 75 U.N.T.S. 85; Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War, Aug. 12, 1949, 6 U.S.T. 3316, 75 U.N.T.S. 135; Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Aug. 12, 1949, 6 U.S.T. 3516, 75 U.N.T.S. 287.

⁴ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, Jun. 8, 1977, 1125 U.N.T.S. 3; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts, Jun. 8, 1977, 1125 U.N.T.S. 609.

⁵ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, May 14, 1954, 249 U.N.T.S. 240.

⁶ Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Nov. 16, 1972, 17 C/Resolutions + CORR, UNESCO. General Conference, 17th, 1972 [504].

⁷ On November 25, 2021, his sentence was reduced by two years, setting his release date to September 18, 2022. See the Al Mahdi Case: The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. ICC-01/12-01/15. It’s available on the ICC website.

In the Al Mahdi case, the ICC Prosecutor, Fatou Bensouda, emphasized that the destruction of cultural heritage is an attack on the identity and history of entire communities, with long-lasting effects on humanity. This event is significant and lays the foundation for a reflection wider in which yes needs to take act, as the Prosecutor said of the ICC: « humanity's common heritage is subject to repeated and planned ravages by individuals and groups whose goal is to eradicate any representation of a world that differs from theirs by eliminating the physical manifestations that are at the heart of communities. The differences and values of these communities are thus simply denied and annihilated»⁸.

The significance of the unlawful act transcends the single destruction of the material object and, therefore, the single loss, because the conduct reverberates with much broader and more pernicious effects. In this regard, it should be emphasized that Al Mahdi pleaded guilty and was convicted of war crimes under Art. 8 of the Rome Statute but the destruction of cultural and religious symbols of an entire community can be at the same time a form of religious or cultural persecution, and therefore it should be considered a crime against humanity's past which reflects its effects on the future. The chronological perspective, in this case, allows us to verify the ability of crimes against humanity to cross time and cause effects that cannot be repaired. Indeed, Mr. Bensouda expressly said that in Al Mahdi's case, the destruction of these sites has the intention of erasing every trace of the history and identity of an ethnic, religious, and cultural community as if it had never existed. According to this, it should be noted that the discussion cannot be limited only to war crimes, but it is necessary to approach the topic from a chronological perspective and evaluate its nature as a crime against humanity (Ehlert, 2014: 141).

The Al Mahdi case shows the significant consequences of cultural destruction, which go beyond the loss of physical assets and constitute a crime against humanity's past itself. Cultural heritage is not simply a collection of artefacts or masterpieces. Rather, it embodies the memory, identity, and values of a community that are passed down over time. It is important to note that in the destruction of cultural or religious sites, the intent is often precisely to erase the historical traces relating to the presence of a social group or community in each territory, which amounts to a sort of cultural genocide that the perpetrator sets as his goal. For this reason, this type of action constitutes an attack not only on the present, not only on future generations deprived of memory, not only on the historical legacy of humanity itself but also on those social groups whose memory is erased.

The dual nature of war crime and a crime against humanity highlights the need to protect history not only in the context of military conflicts, but above all in times of peace, so that present and future generations are guaranteed immediate access to cultural heritage that can constitute a direct reference to identity or, in any case, an element of collective memory. In fact, the destruction of sites of significant historical or cultural value denies future generations a direct connection with humanity's past and in some way severs the connection with a group of traditions, customs,

⁸ The Statement of the Prosecutor of the International Criminal Court, Fatou Bensouda, at the opening of Trial in the case against Mr Ahmad Al-Faqi Al Mahdi, on Aug. 22, 2016 is available on the ICC website.

values, and ways of life that instead constitute a common heritage. This constitutes an enormous loss for human culture and undermines the foundations of our ability to evolve while preserving traditions and our identity, which are essential elements to guarantee peace between peoples. Added to this is the loss in terms of diversity and cultural richness that instead fosters mutual understanding and respect between peoples (Youvan, 2024: 14).

Perhaps the most disruptive and profound effect occurs within the social fabric of the affected communities. It is worth noting that cultural or religious sites are fundamental points for social, religious and community life. Consequently, their destruction can have devastating effects on the survival of a community, as it can lead to the displacement or disintegration of the social community, to the consequent erosion of intra-community relationships, and therefore to the definitive disappearance of a complex system of values, customs, practices and cultural traditions that constitute the DNA of a people or community (Youvan, 2024: 15). It is important to underline that these are effects that are difficult to absorb and permanent and that affect the communities directly involved but, on closer inspection, also humanity, which loses some components, each of which is essential to preserve and protect, without any exclusion. It is even superfluous to point out what effects these actions can also have on peace and social security. These are not less brutal or problematic crimes, as they cause deep wounds in the targeted communities that do not heal quickly and instead exacerbate the possibility of the explosion of cultural and religious conflicts. In short, these are conducts of undoubted gravity. By attacking cultural heritage, these crimes strike at the heart of humanity's common past, threatening the continuity and understanding of our collective history (Youvan, 2024: 16).

3. The instrumental use of criminal law to prosecute minorities as a crime against humanity's present

The role of criminal law in the protection of minorities is crucial in all respects (Caracciolo, 2019: 69). A fundamental role, in this sector, can only be attributed to the 1979 Washington Convention⁹ which constitutes the cornerstone of all anti-discrimination legislation. If the law can therefore be the instrument that prevents discrimination and protects minorities, it can sometimes be the instrument through which vile atrocities can be perpetrated and cloaked in the elegant guise of law (Mann, 1993: 116).

As recently noted, Frederic the Great, King of Prussia said: «[A] group of jurists doing injustice is much more dangerous and worse than a pack of thieves from whom one may protect oneself... the rascals who cloak themselves in the coat of justice to carry out their vicious passions, from those no human can find protection, those are worse than the thieves of the world» (Stute, 2021: 574 according to Dollinger, 1980: 148).

These words well describe that law can be an instrument for the protection of human rights but also an instrument through which the violation of these rights is

⁹ U.N. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York, 18 December 1979.

perpetrated. A potential critique of this argument is that it encounters a fundamental limitation within the framework of our cultural and legal traditions, particularly those grounded in liberal democratic constitutions and international law. However, history reveals that totalitarian regimes have frequently exploited legal systems to legitimize and enforce discriminatory policies against minorities. In some cases, laws that ostensibly upheld the rule of law were manipulated to perpetrate severe injustices and atrocities. One of the most striking examples is the shameful and dramatic historical page of Nazi Germany in which Jews, Roma, disabled people, and other minorities were targeted by the laws of the regime. Specifically, the Nuremberg Laws of 1935 institutionalized racial discrimination, stripping Jews of their citizenship and civil rights and laid the foundation for the Holocaust, in which millions of people were systematically murdered based on their ethnicity, religion, or other characteristics, despite the full force of the Weimar Constitution of August 11, 1919 (Morris, 2017: 11).

Other examples, although much less dramatic, but equally significant, can be recalled. The Jim Crow laws in force in the United States from the late 19th century until the mid-20th century imposed racial segregation and deprived African Americans of their rights. Here too, the legal system was used to support and legitimize racial discrimination, perpetuating a system of inequality. The Jim Crow laws were justified by the doctrine of «separate but equal»¹⁰, which held that racial segregation was not discriminatory as long as the facilities for the different races were equivalent. Under this doctrine, the law was declared constitutional until 1954 when another U.S. Supreme Court decision finally declared it unconstitutional¹¹. These are laws that created a profoundly unequal society in which African Americans were denied basic rights and opportunities. The system was therefore used to impose and perpetuate a system of racial oppression, making the law a tool to persecute minorities (Hoffer, 2012: 38).

It is no coincidence that Gustav Radbruch theorized that: «The positive law, secured by legislation and power, takes precedence even when its content is unjust and fails to benefit the people, unless the conflict between statute and justice reaches such an intolerable degree that the statute, as „flawed law”, must yield to justice» (Radbruch, 1945 according to Paulson and Paulson, 2006: 13-14; see also Radbruch, 1946 according to Paulson and Paulson, 2006: 1-7).

In addition to constitutional law, the speech calls into question the role of international law in addressing the persecution of minorities by law. There is no doubt that the evolution of international law today allows us to recognize and prevent the improper use of the law to persecute minorities of any nature (cultural, religious, ethnic, etc.). The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), adopted by the United Nations in 1948, is a milestone document in the history of human rights, and Art. 7 established the principle that all individuals have the right to equal protection before the law, without discrimination based on race, religion, nationality, or other characteristics. Art. 2 of the International Covenant on Civil and Political Rights

¹⁰ These words refer to the infamously racist decision by the U.S. Supreme Court in *Plessy v. Ferguson*, 163 US 537 (1896) that allowed the use of segregation laws by states and local governments.

¹¹ The U.S. Supreme Court decision in *Brown v. Board of Education of Topeka*, 347 U.S. 483 (1954).

(ICCPR), which entered into force in 1976, also establishes the right to equality before the law and protection against discrimination (Schabas, 2021: 4).

However, despite these general and binding provisions, legal discrimination and even the improper use of criminal law to target minorities continue in many parts of the world. In some cases, anti-democratic governments use the law to justify human rights violations, such as the criminalization of homosexuality (Mogul, Ritchie, and Whitlock, 2011; Ogundotun, 2017; Han and O'Mahoney, 2018;), blasphemy laws¹², and anti-terrorism laws that are disproportionately applied to certain ethnic or religious groups (Blackbourn, Kayis, McGarrity, 2018:108. A dramatically current example of legal persecution is the use of anti-LGBTQ+ laws. In some African and Middle Eastern countries, homosexuality is still considered a crime, often punishable by imprisonment or even death, even if homosexuality was removed from the international classification of diseases in 1973 (DSM) and 1990 (WHO). These laws are often justified on the grounds of protecting "moral values" or "public order" but they are used to persecute and marginalize LGBTQ+ individuals, depriving them of their fundamental rights.

An emblematic case is the Ugandan law called Anti-Homosexuality Act (2023), declared partially unconstitutional by the Constitutional Court of Uganda on 3 April 2024, which however left intact the provisions that even provide for the death penalty for certain conduct. This law, as some scholars denounce, produces serious discriminatory effects against LGBTQ+ people, in contrast with international law¹³. This is not an isolated case, as 33 out of 55 African states punish homosexuality with prison. It should be noted that this is an increasing trend, although some decriminalisations have been recorded such as Angola (2021) and Gabon (2020), in what has been defined as the «Africa's human rights regression» (Cohen, 2023: 1). The news coming from the Middle East is also discouraging. A recent report¹⁴ revealed that some countries are using digital targeting to target LGBTQ+ people who are systematically arrested, tortured, raped and in some cases sentenced to death. In Yemen, for example, on 23 January, the criminal court in Dhamar in northern Yemen sentenced nine individuals to death¹⁵. In Iran, where some homosexual conduct is punishable by death¹⁶, a law was recently passed that punishes homosexual relations between consenting adults with up to 15 years in prison¹⁷.

¹² See the U.S. Commission on International Religious Freedom "Respecting Rights? Measuring the World's Blasphemy Laws", available at: <https://www.uscifr.gov/publications/respecting-rights-measuring-worlds-blasphemy-laws>, accessed on 13.08.2024.

¹³ See <https://www.hrw.org/news/2024/04/04/uganda-court-upholds-anti-homosexuality-act>, accessed on 13.08.2024.

¹⁴ See the Report: "All This Terror Because of a Photo": Digital Targeting and Its Offline Consequences for LGBT People in the Middle East and North Africa, available at: <https://www.hrw.org/report/2023/02/21/all-terror-because-photo/digital-targeting-and-its-offline-consequences-lgbt>, accessed on 13.08.2024.

¹⁵ See "Yemen: Huthis must stop executions and release dozens facing LGBTI charges", available at: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/02/yemen-huthis-must-stop-executions-and-release-dozens-facing-lgbti-charges/>, accessed on 13.08.2024.

¹⁶ See "Which Countries Impose the Death Penalty on Gay People?", available at: <https://www.fairplanet.org/story/death-penalty-homosexuality-illegal/>, accessed on 13.08.2024.

¹⁷ See "Iraq criminalises same-sex relationships with maximum 15 years in prison", available at: <https://www.aljazeera.com/news/2024/4/27/iraq-criminalises-same-sex-relationships-with-maximum-15-years-in-prison>, accessed on 13.08.2024.

Even the very civilized West is not exempt from instrumentalization of the law in a discriminatory way. Although they cannot be put on the same level, limiting the observation to criminal law only, the condition of homosexuals in the West records, on the one hand, a lack of protection concerning the most disparate forms of discrimination and incitement to hatred for reasons related to sexual orientation¹⁸ and, on the other, a widespread criminalization of surrogacy which, in truth, concerns both heterosexual and homosexual couples, but on closer inspection, it is the latter who suffer the main consequences and, therefore, these are laws aimed at preventing homosexuals from reproducing rather than protecting the dignity of women, as is sometimes alleged and feared (Scollo, 2024: 139). These are laws that, through the criminalization of surrogacy is also a pernicious trend criticized even by the United Nations¹⁹, aim blatantly and, even, stupidly at the extinction of homosexuality, denying LGBTQ+ people any chance of reproduction (Flores, 2023: 411), an intent that fits perfectly into the scheme of crimes against humanity.

International law certainly provides some mechanisms to address the instrumental use of law, including criminal law, such as the possibility of bringing cases before international human rights bodies, such as the United Nations Human Rights Committee (UNHRC), the European Court of Human Rights (ECHR) or the African Court on Human and Peoples' Rights (ACtHPR)²⁰. However, the ability of these international bodies to influence the political will of some anti-democratic national legislators is often rather limited.

In cases where national systems fail to protect minorities or even criminal law is used to persecute them, even international law struggles to provide an adequate and timely response, which leads to the scenario of the perpetration of crimes against humanity.

The chronological perspective underlying this essay, in this case, allows us to grasp the contemporary dimension of the perpetration of such serious conduct and the projection toward the future. Such policies aim to substantially modify the present of humanity to shape it according to anti-democratic and violent ideologies so that the future of humanity responds to predetermined stereotypes by erasing diversity and minorities. Such conduct translates into crimes against the present of humanity and has long-lasting effects on the conservation of diversity (including gender), modifying the composite nature of humanity that has always been the fundamental characteristic of the human species.

¹⁸ Recently, the Italian Parliament has denied approval of the Zan bill (S. 2005) containing measures to prevent and combat discrimination and violence based on sex, gender, sexual orientation, gender identity and disability, which would have sought to extend to the latter some forms of protection already provided for by the penal code in an anti-discriminatory function based on race. The text, in fact, had been approved by the Chamber of Deputies but then rejected by the Senate of the Republic, despite being a praiseworthy initiative perfectly in line with the best jurisprudence of the Strasbourg Court, as stated albeit with some observations by Prof. Pelissero (*see* Pelissero, 2020: 1021). The bill is available at: <https://www.senato.it/leg/18/BGT/Schede/Ddliter/53457.htm>, accessed on 13.08.2024.

¹⁹ See the "Report of the Special Rapporteur on the sale and sexual exploitation of children, including child prostitution, child pornography and other child sexual abuse material" submitted by the Secretary-General to the United Nations General Assembly on Jul. 15, 2019, available at: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n19/216/49/pdf/n1921649.pdf>, accessed on 13.08.2024.

²⁰ Note, for example, that Uganda has not ratified the Protocol establishing the Court.

In order to prevent the instrumental use of criminal law to persecute minorities, it would be essential to promote the consolidation of a solid and well-structured international criminal law against discrimination, to ensure the independence of international courts to which to grant broad jurisdiction and, finally, to promote a global culture of anti-discrimination.

Firstly, therefore, it is necessary to ensure that national systems protect the rights of all individuals, regardless of their background, and that there are effective instruments to prevent the abuse of legislative (or judicial) power. These instruments include, for what is most relevant here, international criminal law, and therefore it is necessary to encourage the intervention of international courts where necessary, safeguarding the exercise of jurisdiction free from political influence or pressure so that the fundamental rights of peoples can be fully guaranteed. There is no doubt that judicial independence is a fundamental requirement to guarantee the rule of law and protect the fundamental rights of individuals from arbitrary or discriminatory actions by the State. Only the functioning of international courts can ensure that well-structured accountability mechanisms can have preventive effectiveness against arbitrary and discriminatory conduct using criminal law in a distorted way.

In addition to an efficient and independent judicial system and accountability mechanisms, it is also important to promote a culture of human rights and tolerance within global society. This includes education and awareness-raising efforts to combat prejudice and discrimination, as well as promoting dialogue and understanding between different communities, also considering the demands for cultural decolonization that sometimes underlie brutal legislative choices.

In conclusion, the instrumental use of criminal law to persecute minorities is in all respects a serious crime against humanity today. It undermines the rule of law, violates human rights, and contributes to systemic injustice and therefore deserves to be considered among the most serious crimes. To prevent and address what we might define as a form of crime against the present of humanity, namely legal persecution through the distorted use of criminal law, it is essential to have a solid international criminal justice system, well-structured accountability mechanisms, and a culture of human rights and tolerance to be promoted with all democratic and diplomatic tools.

4. The destruction of the child's identity and the destruction of the common home as crimes against humanity's future

The chronological perspective adopted in this essay has highlighted that every crime against humanity, whether against the present or the past of humanity, has inevitable and ineliminable effects on the future of humanity. Some crimes, however, target a special category, that of children, who as we will see – although differently – can be targeted by some conducts that can constitute real crimes against the future of humanity.

To address this topic, it's helpful to begin with a recent event. On March 17, 2023, the International Criminal Court (ICC) issued arrest warrants for Vladimir Putin and Maria Lvova-Belova, who has served as Russia's Presidential Commissioner

for Children's Rights since 2021. These warrants are tied to the ongoing conflict in Ukraine and involve charges of war crimes under Articles 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute, specifically concerning the unlawful deportation and transfer of children from occupied Ukrainian territories to the Russian Federation²¹.

While the details of these warrants remain classified to safeguard victims and witnesses, reports from observers and qualified journalists suggest that over 6,000 children have been deported since the conflict's onset²².

What is particularly alarming is that following the transfers - which themselves may constitute war crimes - these children were reportedly placed in re-education facilities and camps. According to a recent report from the Yale School of Public Health's Humanitarian Research Lab²³, these facilities engage in systematic efforts to re-educate the children, exposing them to Russia-centric academic, cultural, patriotic, and military indoctrination. In several cases, the children have been placed with foster families in Russia, with no possibility of returning to Ukraine.

The Russian Federation has strongly contested these charges. However, for this essay, the focus is not on the validity of the charges but rather on the fact that they centre on the transfer and deportation of children, not on their subsequent re-education into a different culture.

This phenomenon is particularly concerning and warrants deeper analysis. The re-education of a young population according to a different culture borders on cultural genocide - a concept of international crime that the United Nations initially dismissed but which deserves renewed consideration today (Novic, 2016: 9). Such conduct can cause profound harm and constitute a crime against the future of humanity, even though it must be acknowledged that cultural genocide and traditional genocide cannot be equated on the same level.

It should be noted that the planned destruction of children's identities through deportation and re-education is a deeply alarming conduct that has significant implications for the future of humanity. A similar practice has been used repeatedly throughout history, not only by authoritarian regimes, to forcefully bring children closer to the dominant culture, effectively erasing their original cultural, religious, and linguistic identities. One of the most infamous examples of this practice is the forced assimilation of Indigenous children in Canada, Australia, and the United States through the residential school system. For nearly a century, Indigenous children were removed from their families and communities and placed in residential schools, where they were forbidden to speak their native languages or practice their cultural and religious traditions. The goal of these schools was to «kill the Indian, save the man», and assimilate them into the dominant white and Christian culture.

²¹ See <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>, accessed on 13.08.2024.

²² See <https://www.usip.org/publications/2023/03/how-iccs-warrant-putin-could-impact-ukraine-war>, accessed on 13.08.2024.

²³ See the Yale School of Public Health – Humanitarian Research Lab “Russia's Systematic Program for the Re-Education & Adoption of Ukraine's Children”, Feb. 14, 2023, available at: <https://www.ecoi.net/en/document/2088113.html>, accessed on 13.08.2024.

The legacy of the residential school system is one of profound trauma and loss for Indigenous communities: half of the children did not survive the experience and the other half were left with irreparable trauma. Many children were physically, emotionally, and sexually abused in these schools, and the forced separation from their families and communities had devastating effects on their mental health and sense of identity. The loss of language, culture, and tradition has had lasting effects on Indigenous communities, contributing to social and economic marginalization and intergenerational trauma (Norman-Hill, 2020; Reyner and Singh, 2010; Churchill, 2004).

The destruction of children's identities through deportation and re-education is unfortunately not limited to cases that are now distant in history. In recent years, similar practices have been reported in the context of military conflicts and by authoritarian regimes. Another contemporary example beyond the Russian-Ukrainian conflict just noted is the deportation and re-education of Uyghur children in China (Bonardi, 2021: 2). In short, Uyghur children have been forcibly separated from their families and placed in state-run boarding schools, where they are subjected to intense indoctrination and are forbidden to practice their Islamic faith or speak their native language, with the apparent aim of erasing traces of their broader culture (Fallon, 2019: 79)²⁴. The idea behind these re-education programs is to facilitate the assimilation of Uyghur children into the dominant Chinese culture and eliminate their distinct cultural and religious identity. This practice has been widely condemned by the international community as a form of cultural genocide and a violation of children's rights (Abbas, 2021: 1; Stern, 2021: 2).

The deconstruction and annihilation of children's identities through deportation and re-education programs have both immediate and, more importantly, long-term consequences for the future of humanity (Lau, 2007: 317; Marko, Constantin, Rautz, Carlà and Wisthaler, 2019: 227). First, children who are forcibly indoctrinated into a new and different culture from their own, which is often the dominant one in the territories of deportation, are deprived of their right to preserve and develop their cultural and religious identity, as is also enshrined in Article 14 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. It should be noted that the forced assimilation of children can have profound psychological effects on the child, risking negatively affecting self-esteem, or causing identity confusion and intergenerational trauma (Fillmore, 2014: 435). Children who are separated from their families and communities may have difficulty forming a sense of belonging and may suffer from feelings of alienation and displacement. This can also have lasting effects on their mental health and well-being, as well as on the social cohesion and resilience of their communities. Therefore, such practices violate the individual rights of individual children as well as threaten the survival of their cultural and religious communities, causing the overall impoverishment of humanity (May, 2004: 19). In fact, the systematic re-education and forced assimilation of children, as seen in historical and contemporary contexts, not only violate children's rights but also pose a significant

²⁴ See <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/09/china-xinjiangs-forced-separations-and-language-policies-uyghur-children>, accessed on 13.08.2024.

threat to the continuity and diversity of human culture, constituting crimes against the very future of humanity.

So far, the emphasis has been on the need to secure a future for individual communities on the planet by protecting the cultural and religious identity of children. To allow this to happen, it is not enough to simply punish behaviors that undermine children's identity, since, for example, it would also be necessary to ensure the necessary socioeconomic conditions, improve the material and immaterial tools and mechanisms that allow the preservation of children's cultural identity (schools, museums, libraries, newspapers, television, radio, etc.). The observation point of criminal law is, of course, very narrow, and, therefore, we cannot do anything but leave aside these and many other essential needs here. Having made this necessary clarification, however, we must realize that none of these additional needs could serve any function if, in the future, we intend to protect, there is no longer a habitable physical space in which humanity could perpetuate the species. What is being discussed is the urgent need to prevent the destruction of the environment, or ecocide, which represents a significant threat to the future of humanity.

Although there is no legal definition of ecocide yet, the concept implies large-scale destruction of ecosystems and the environment, which can have devastating effects on both humans and the planet, that is, on all living species that inhabit it. The criminalization of ecocide has been discussed since the 1970s (Higgins, Short, and South, 2013: 251). The debate on the subject traditionally dates to the discovery of the effects of Agent Orange used by the United States during the Vietnam War. This defoliant led to widespread deforestation and long-term health effects for both the environment and people exposed to the chemical. Today, the environmental damage caused by anthropomorphic activities, both industrial and domestic (think of greenhouse gas emissions) or by reckless human behaviour that causes deforestation, massive land consumption, pollution of water, or other environmental matrices, profoundly affects the health of the environment and are at the root of climate change. It is known that one of the most urgent and worrying environmental problems today is climate change, caused by the accumulation of greenhouse gases in the atmosphere following human activities such as the burning of fossil fuels and deforestation. The anthropogenic matrix of climate change that is leading to the increase in global temperatures, the rise in sea levels, extreme weather events, and the loss of biodiversity is now undoubted in the international scientific community. These are factors that have devastating impacts on human populations, especially in the poorest and most vulnerable regions that suffer the main negative consequences. The impacts of climate change, in fact, are more evident among marginalized and vulnerable populations, as they exacerbate existing inequalities and injustices, causing further impoverishment of those communities and generating the worrying phenomenon of climate migrants (Higgins, 2010: 3).

The devastating effects on the planet and humanity have led the international community to a reflection that increasingly urges the inclusion of ecocide in the Rome Statute so that it can be prosecuted as an international crime. The solution proposed

by a group of independent experts²⁵, however, is not entirely convincing due to a series of technical issues that cannot be addressed analytically here. However, it is appreciable for its general structure, since it opts for the widely shared solution of the Rome Statute as the place for the criminalization of ecocide, instead of other proposed solutions such as the creation of an autonomous treaty or an ad hoc international court, for the choice to opt for a broader definition of intent, therefore also including eventual intent and not only intentional, but it suffers from some problems such as a lack of specificity of the conduct, too generic. Some corrections have been proposed to overcome similar problems (Scillo, 2024: 195), however, what is important to point out is that after having registered a recent interest in the topic, international institutions seem to have again adopted a technique that aims to procrastinate and not to take radical decisions that can, as it is, have a direct economic impact on the industrial policies of the most industrialized countries.

In particular, while the United Nations General Assembly has mandated the World Court to draft an opinion on the obligations of States regarding ecocide, the European Union, which had initially voted for a formal commitment for Member States to include ecocide in the Rome Statute, has since eliminated this intention from the final text of the recently approved directive²⁶. This is a tangible sign that not even Europe, which is perhaps the legal and cultural community most sensitive to environmental issues, is ready to ensure complete protection for our common home.

In such a context of climate denial and disengagement, initiatives such as that of some activists who recently defaced the wonderful archaeological site of Stonehenge are not surprising²⁷. On this point, it is well known that climate activists have now targeted our artistic and cultural heritage as a reaction to the indifference towards climate anxiety. However, as we have seen, the systematic and organized destruction and damage of historical or religious monuments constitute a serious international crime and therefore cannot be tolerated, since they are crimes upon crimes. Therefore, the issue arises, and probably shortly this question will become increasingly pressing, of what nature and relevance such conduct should be addressed by criminal law if, as in some cases, it is connected to climate anxiety, even if the latter cannot justify facts that objectively fall within the scope of the law (Coca-Vila, 2023: 2).

The chronological perspective, in this context, allows us to identify a strong connection between the conduct of destruction of the child's identity, through deportation and forced re-education programs, with the demands for environmental protection due to the progress of anthropogenic climate change whose devastating and long-lasting effects on the environment are, in perspective, already recognizable and therefore worrying. Both conducts pose a threat to the future of humanity and are directed towards particularly vulnerable entities and in themselves lacking the autonomous capacity for self-protection, namely children in the first case and the environment in the second case. Between the two forms of aggression to the future

²⁵ See <https://www.stopecocide.earth/legal-definition>, accessed on 13.08.2024.

²⁶ Directive UE 2024/1203. The preparatory works are available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0087_IT.html#_section1, accessed on 13.08.2024.

²⁷ See <https://www.bbc.com/news/articles/cw44mdee0zzo>, accessed on 13.08.2024.

of humanity, there is a further effective connection, since it is minors who pay the highest price due to environmental risks. On this point, it is enough to think that the percentage of deaths due to environmental factors under the age of 19 reaches, in Europe, 34%²⁸ or that an improvement in environmental factors could reduce infant deaths by 20/25% (Prüss-Üstün, Bonjour and Corvalán, 2008: 7). Therefore, both considered conducts raise concern and alarm in the immediate present, becoming a real spectral prospect for the future of humanity.

The protection of children's identity and the protection of the environment are therefore closely linked, both because they pose a crime capable of having considerably harmful effects on the future of humanity, and because the failure to protect the environment risks causing damage to physical health equal if not more serious than those caused to mental health by conducts that destroy the child's identity. Ensuring that children can live in a healthy environment, that they always have access to clean air and water, and that they can learn and cultivate the respective reference culture of the community to which they naturally belong is therefore essential for their well-being and psychophysical development. This requires a holistic approach that recognizes the interdependence of children's rights and environmental protection.

The criminalization of ecocide, therefore, must be read precisely in the light of the offensive dimension that it exerts towards the children of today, and adults of tomorrow, a circumstance that inevitably assumes relevance in the dimension of restorative justice, which - in the case of ecocide - must adequately valorise the impact that harmful conduct for the environment assumes concerning future generations, just as in the case of forced re-education conduct there is an offensive dimension well beyond the individual one of the people involved, but is first and foremost relative to the community and, above all, to future communities never born or dramatically damaged in a significant and everlasting way.

The chronological perspective taken in this essay thus highlights how the destruction of children's identities through forced re-education and the environmental devastation caused by ecocide share a profoundly offensive dimension to the future of humanity. Both forms of conduct not only target vulnerable entities (children and the environment) but also pose existential threats to future generations, highlighting the urgent need for a holistic approach to justice that recognizes and addresses these interconnected harms. These are, therefore, conducts that have all the characteristics to amount to autonomous crimes against humanity (Bassiouni, 1999: 82; Bassiouni, 2011: 9).

Conclusion

The cases addressed in this essay, namely the deliberate destruction of cultural and religious property, the instrumental use of criminal law to persecute minorities, the destruction of the environment, and the destruction of children's identities, constitute forms of violence that present diachronic and synchronic interconnections. They threaten in various ways the foundations of human civilization and the possibility

²⁸https://www.epicentro.iss.it/ambiente/ambiente_oms#:~:text=Anche%20in%20Europa%20sono%20i,cause%20ambientali%20sale%20al%2034%25.

that it can perpetuate itself and continue in the future in its fullness and diversity. These are facts worthy of being elevated to the dimension of crimes against the past, present, and future of humanity.

In each of the examples above, in fact, we observe how the conduct has a constant temporal projection that is not limited to a given historical segment but rather goes beyond it to the point of rising to an all-encompassing dimension.

To effectively address criminal conduct of this kind, therefore, it is necessary to resort to the dimension of international crime. This implies the consolidation of conventional provisions, international courts, and the accountability mechanisms that they apply, in addition to the promotion of a common culture of protection of human rights.

The chronological dimension therefore allows us to see that these crimes are not limited to specific moments in history, but are ongoing and evolving threats to humanity's past, present, and future. By addressing these crimes comprehensively and holistically, we can build a more just, equitable, and sustainable world for future generations. This essay observed that there are many ways to endanger our history, our common home, and our identity and that criminal law must necessarily deal with to protect the past, present, and future. But, at the end of this analysis, it can be concluded that the most heinous crime is the indifference to these "new" crimes against humanity.

Literature

- Abbas, R. (2021) The Uyghur Genocide through the Lens of the Child, available at: <https://gjia.georgetown.edu/2021/08/17/the-uyghur-genocide-through-the-lens-of-the-child/>, accessed on 13.08.2024.
- Bassiouni, M.C. (1999) Crimes Against Humanity in International Criminal Law. The Hague-London-Boston: Kluwer Law International.
- Bassiouni, M.C. (2011) Crimes Against Humanity. Historical Evolution and Contemporary Application. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blackbourn J., Kayis D. and McGarrity N. (2018) Anti-Terrorism Law and Foreign Terrorist Fighters. London-New York: Routledge.
- Bonardi, M. (2021) More Problems from Hell: The Uyghur Genocide. *J. Glob. Rts. & Org.*, 12, pp. 1-22.
- Caracciolo, I. (2019) Protecting Religious and Cultural Minorities in the Perspective of International Criminal Law. In: Caracciolo I., Montuoro U. (ed.) Protection of Cultural and Religious Minorities. Torino: Giappichelli, pp. 69-90.
- Cassese A., Gaeta P., Jones J. (2002) The Rome Statute of the International Criminal Court: a Commentary. Oxford: Oxford University Press.
- Cassese, A. (2003) International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press.

- Churchill, W. (2004) *Kill the Indian, Save the Man. The Genocidal Impact of American Indian Residential Schools*. San Francisco: City Lights Publishers.
- Coca-Vila, I. (2023) Punishing the Last Citizens? On the Climate Necessity Defence. *Res Publica*, pp. 1-21.
- Cohen, C. (2023) Anti-gay laws: Africa's human rights regression. Available at: <https://issafrica.org/iss-today/anti-gay-laws-africas-human-rights-regression>, accessed on 13.08.2024.
- Collier, P. (2018) *The future of Capitalism. Facing the New Anxieties*. London: Allen Lane.
- Corliss, C. (2017) Prosecuting Members of ISIS for Destruction of Cultural Property. 45 *Fla. St. UL Rev.* 1, pp. 183-223.
- Dollinger, H. (1980) *Prussen: Eine Kulturgeschichte*. München: Süddeutscher Verlag.
- Ehlert, C. (2014) *Prosecuting the Destruction of Cultural Property in International Criminal Law*. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Fallon, J.E. (2019). China's crime against Uyghurs is a form of genocide. *Fourth World Journal*, 18(1), pp. 76-88.
- Fillmore, L.W. (2014) What Happens when Languages are Lost? An Essay on Language Assimilation and Cultural Identity. *Social interaction, social context, and language*, pp. 435-446.
- Flores, C. (2023) Accounting for the Selfish State: Human Rights, Reproductive Equality, and Global Regulation of Gestational Surrogacy. 23 *Chicago Journal of International Law* 23(2), pp. 391-450.
- Gibbon E., Smith, G. (1872) *Storia della decadenza e rovina dell'Impero Romano*. Firenze: Barbera Editore.
- Gibbon, E. (1776) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London: Strahan & Cadell.
- Han E., O'Mahoney J. (2018) *British Colonialism and the Criminalization of Homosexuality. Queens, Crime and Empire*. London-New York: Routledge.
- Higgins P., Short D. and South N. (2013) Protecting the planet: a proposal for a law of ecocide. *Crime Law Soc. Change* 59, pp. 251-266.
- Higgins, P. (2010) *Eradicating Ecocide: Exposing the Corporate and Political Practices Destroying the Planet and Proposing the Laws Needed to Eradicate Ecocide*. London: Shephard Walwyn.
- Hoffer, W. (2012) *Plessy v. Ferguson. Race and Inequality in Jim Crow America*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Lau, H. (2007) Pluralism: A principle for children's rights. *Harv. CR-CLL Rev.* 42, pp. 317-372.
- Mann, C.R. (1993) *Unequal Justice: A Question of Color*. Bloomington: Indiana University Press.
- Marko K., Constantin S., Rautz G., Carlà A. and Wisthaler V. (2019) *Against Assimilation. The Right to Multiple Identities*. In: Marko J. and Constantin S., *Human and Minority Rights Protection by Multiple Diversity Governance History, Law, Ideology and Politics*

- in European Perspective. London: Routledge: 227-306.
- May, L. (2004) How is Humanity Harmed by Genocide. *Int'l Legal Theory* 10, 1-26.
 - Mogul J.L., Ritchie A.J., and Whitlock K. (2011) *Queer (In)Justice. The Criminalization of LGBT People in the United States*. Boston: Beacon Press.
 - Moir, L. (2006) Crimes Against Humanity in Historical Perspective. *New Zealand Yearbook of International Law*, 6, pp. 101-130.
 - Morris, D.G. (2017) Politics, Ethics and Natural Law in Early Twentieth Century Germany, 1900-1950. In: Michalczyk, J.J. (ed.) *Nazi Law. From Nuremberg to Nuremberg*. London-New York: Bloomsbury Publishing.
 - Norman-Hill, R. (2020) Australia's Native Residential School. In: Minton S.J. (ed.) *Residential Schools and Indigenous Peoples. From Genocide Via Education to the Possibilities for Processes of Truth, Restitution, Reconciliation, and Reclamation*. London-New York: Routledge.
 - Novic, E. (2016) *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
 - O'Brien, M. (2023) *From discrimination to death*. New York: Routledge.
 - O'Keefe, R. (2006) *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Ogundotun, A. (2017) *The Anti-gay Law and Fundamental Human Rights in Nigeria. An Evaluation*. GRIN, available at: <https://www.grin.com/document/367169>, accessed on 13.08.2024.
 - Pelissero, M. (2020) Discriminazioni, razzismo e il diritto penale fragile. *Diritto penale e processo* (8), pp. 1017-1021.
 - Prüss-Üstün A., Bonjour S. and Corvalán C. (2008) The impact of the environment on health by country: a meta-synthesis. *Environ Health* 7:7, pp. 1-10.
 - Radbruch, G. (1945) Five Minutes of Legal Philosophy, translated by Paulson B.L. and Paulson S.L. (2006). 26:1 *Oxford J Leg Stud* 1-11.
 - Radbruch, G. (1945) Fünf Minuten Rechtsphilosophie. *Rhein-Neckar-Zeitung (Heidelberg)* vom 12. September 1945.
 - Radbruch, G. (1946) Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law, translated by Paulson B.L. and Paulson S.L. (2006). 26:1 *Oxford J Leg Stud* 1-11.
 - Reyner J. and Singh N.K. (2010) Cultural genocide in Australia, Canada, New Zealand, and the United States: The destruction and transformation of Indigenous cultures. *Indigenous Policy Journal* 21 (4), pp. 1-26.
 - Rodenhäuser, T. (2018) The Historical Development of Crimes against Humanity and Jurisprudence of the Rwanda, Former Yugoslavia, and Sierra Leone Tribunals. In: Rodenhäuser, T. (ed.) *Organizing Rebellion: Non-State Armed Groups under International Humanitarian Law, Human Rights Law, and International Criminal Law*. Oxford: Oxford Academic, pp. 231-249.
 - Schabas, W.A. (2021) *The Customary International Law of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
 - Scollo, L. (2024) *Maternità surrogata, reato universale e ricadute in ambito sanitario*.

Responsabilità medica. Diritto e pratica clinica, pp. 137-148.

- Scollo, L. (2024), Ecodeletti ed ecomafie nella prospettiva della Corte Penale Internazionale. In: Cornacchia L. and Cancio Meliá M. Ecomafie. Crimine organizzato, business e ambiente. Milano: FrancoAngeli.
- Stern, J. (2021) Genocide in China: Uighur re-education camps and international response. *Immigration and Human Rights Law Review*, 3(1), 2, pp. 1-33.
- Stute, D. (2021), Judging as Crime: A transatlantic Perspective on Criminalizing Excesses of Judicial Discretion. *69 Am. J. Comp. L.*, pp. 574-614.
- U.S. Commission on International Religious Freedom "Respecting Rights? Measuring the World's Blasphemy Laws", available at: <https://www.uscirf.gov/publications/respecting-rights-measuring-worlds-blasphemy-laws>, accessed on 13.08.2024.
- Youvan, D. (2024) The Impact of War on Religious Heritage: A Historical Analysis of Major Religious Sites Destroyed by Conflict. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/382928245>, accessed on 13.08.2024.

ЛУИЋИ СКОЛО:

ХРОНОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ ЗЛОЧИНА ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ: ПРОШЛОСТ, САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ

Сажетак: Овај чланак има за циљ да истражи злочине против човечности кроз хронолошку призму, категоришући их на прошле, садашње и будуће последице. Прво се бави историјским злочинима, као што су уништавање културног наслеђа и брисање историјског порекла народа, наглашавајући дугорочне ефекте на колективно памћење и идентитет. Друго, бави се савременим злочинима, фокусирајући се на прогон мањина и систематско насиље са којим се суочавају, наглашавајући тренутна и стална кршења људских права. На крају, пројектује се у будућност, истражујући злочине који прете будућим генерацијама, посебно уништавање идентитета деце кроз индоктринацију и експлоатацију, као и еколошке уништење, или екоцид, који угрожава одрживост планете. Овај трипартитни оквир не само да олакшава свеобухватно разумевање вишеструке природе злочина против човечности, већ и наглашава важност памћења и правде у спречавању будућих злочина. Анализом ових злочина кроз њихове временске димензије, чланак има за циљ да подстакне дубљи дијалог о одговорности и помирењу, осигуравајући да нас лекције из прошлости и садашњости воде ка праведнијој и одрживој будућности.

Кључне речи: злочини против човечности, хронолошка призма, памћење, идентитет, будућност.

Оригинални научни рад

ПОГРОМ КАО ВИД УНИШТЕЊА ИДЕНТИТЕТА

Сажетак: У овом раду истражује се злочин погрома, могућност помирења и проблем односа појединаца и заједница као актера у њему. На почетку рада разматра се могућност увођења добра и зла као граничних етичких категорија и разумевање њиховог места и утицаја на феномен морала. Посебна пажња обраћа се појму зла у кантовској и перспективи православне традиције и питању моралне настројености као основи личног идентитета. У наставку рада, објашњава се на који начин заједница, као природно стање личности путем кога појединац развија своје иманентне капацитете може истовремено поста-ти извор злочина. У том смислу се погром посматра као друштвени феномен унутар кога једна заједница врши злочин над другом заједницом уништавањем личног путем примене колективног идентитета. У трећем делу рада врши се анализа погрома са становишта предуслова потребних да би се он извео, као и последица које са собом носи. Посебна пажња посвећује се феномену одмазде као одговору на доживљени погром. Завршни део рада на примеру српско-мађарских односа проучава начин на који из почетне ситуације погрома, преко одређених историјских и фаза моралног развоја може успешно доћи до редефинисања односа две велике заједнице.

Кључне речи: погром, зло, колективни идентитет, одмазда, личност, српско-мађарски односи.

¹ Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Правни факултет за привреду и правосуђе, имејл: aleksandar.stevanovic@pravni-fakultet.info

1. Порекло зла

Да ли постоји зло или је човеку дато да без размишљања и гриже савести може да учини што год пожели? Да ли мржња, нетрпељивост, завист, лукавост и суровост представљају прихватљиве и разумљиве алатке природне борбе за самоодржање? Да ли су морални појмови и моралне вредности само пролазне категорије измишљене у функцији лакшег одржавања међусобних односа? Могу ли се, уколико се укаже потреба за тим, мењати по вољи и од неприхватљивих учинити пожељним и потребним? Могу ли најсуровија убијања људи наћи своје оправдање у моралним вредностима и циљевима?

Да. Несумњиво да. Историја последња два века учи нас да не постоји ни једно морално начело и вредност који не могу бити прекршени уколико се за то укаже потреба. Да ли је онда узалудно и помишљати да се може разумно просуђивати истинска природа добра и зла уколико је све што нам здрав разум налаже да у датим околностима пратимо своје потребе и циљеве и употребимо свако расположиво средство како бисмо их што потпуније остварили?

Оно што јесте несумњиво – слободна воља даје нам могућност да своје поступке уздигнемо изнад природних догађаја и инстинктивног делања других бића. Наш ум омогућава нам да изађемо из стања непроменљиве саморазумљивости и осмислимо комплексне циљеве. Наше намере у стању су да далекосежно превазилазе пуко задовољење наших тренутних потреба усмеравајући нас ка дугорочним и неизвесним подухватима. Из те способности да бирамо, планирамо, одлучујемо и делујемо могли бисмо да закључимо да је човек комплексно биће, и да његова способност слободног самоодређења превазилази пуки контекст физичког и биолошког самоодржања, односно, да сврха његовог деловања и циљеви које себи поставља могу и да превазиђу тај контекст.

Посматрајући свакодневицу појединца, могуће је уочити одређене правилности које се понављају у ширем контексту друштвеног живота. Полазећи од прибављања средстава за тренутно биолошко преживљавање, преко репродуктивних и других физиолошких потреба гради се сложена структура друштвеног деловања унутар које се развијају културолошке карактеристике појединих друштава (Stevanović 2022: 33). Иако у извесној мери зависе од културног контекста, показује се да одређене карактеристике саме личности омогућавају потпуније остварење друштвено постављених циљева, па су тако још у Старој Грчкој умереност, храброст, мудрост и праведност биле препознате као кардиналне врлине (Platon 2002: 435 b c).

Чему служе ове врлине, можемо ли рећи да је по себи добро поседовати их? Шта једну личност која их поседује разликује од неке друге личности која их је ускраћена. Да ли је у свим случајевима боље бити храбар него кукавица, умерен уместо неумерен? Стављајући врлине у контекст добра и зла убрзо ћемо, међутим, видети да је храбар разбојник неупоредиво гора појава од разбојника кукавице, јер је просто у стању да нанесе више зла другима. Интелигентан, образован, систематичан, хладнокрван и храбар злочинац представља много опаснију појаву од оног који је ускраћен за ове особине. Неке од врлина,

могли бисмо можда назвати амбивалентним врлинама јер их могу поседовати и рђави људи.

Са друге стране, мудрост, као способност разликовања добра и зла и усмереност ка добру представља врлину која не може бити злоупотребљена (Platon 2002: 519 d e). За разлику од интелигенције, као способности исправног мишљења у сврху остваривања неког циља, мудрост у себи носи једну од најбитнијих моралних категорија – настројеност ка добру, коју можемо звати и добронамерност.

Имануел Кант у својој „Критици практичког ума” мудрост дефинише као: „Упутство за појам у који треба да се постави највише добро и за понашање помоћу којег оно треба да се стекне.” (Kant 1979: 126) Са друге стране у свом познатом делу „Религија унутар граница чистог ума” он поставља одређену хијерархију односа добра и зла. Говорећи о добру као чину учињеном из поштовања моралног закона, а не пуке саосећајности (данас познатије под именом емпатија), он у темељ моралности поставља моралну настројеност, односно „капацитет воље да принуди себе да дела из поштовања моралног закона”. Ова супстанцијална надградња на Аристотелову етику врлине поставља један посебан, нови контекст моралне одговорности.

Хајде да за тренутак погледамо у Кантову поделу одређујућих разлога воље. Човек може деловати у циљу остварења неке посебне сврхе, али истовремено у својим поступцима сопствену вољу може посматрати као циљ. Човек може да жели знање да би се њиме обогатио, а може и да га жели да би сопствену личност оплеменио и учинио бољом. Иако се у овом случају користе иста средства, она имају супротну настројеност.

Погледајмо за тренутак другу верзију категоричког императива изнесеног у Кантовом „Заснивању метафизике морала” – „Поступај тако да ти човештво у својој личности као и у личности сваког другог човека увек употребљаваш у исто време као сврху а никада само као средство.” (Kant 1981: 74) Из ових речи ми можемо да видимо да устројство људске личности поседује једну посебну димензију односа према човештву (људскости). Када у истом делу Кант каже да не постоји ништа добро осим „добре воље саме” он притом мисли на једну специфичну карактеристику људске воље – њену настројеност (Kant 1981: 50). Ми овде већ можемо да поставимо одређене капацитете разумевања форме доброг, као иманентно људског капацитета моћи добра, у смислу развоја моралне настројености путем постављања моралног закона као одређујућег разлога воље. У том смислу, срж људског идентитета састојала би се у начину на који би он лично (он као личност) успостављао однос према датостима моралног закона.

Ту можемо да видимо двоструку димензију функционисања морала – идеалну (ону којој се тежи) и реалну (ону која је дата у борби човека да што потпуније оствари морални закон или напротив – свесно дела против њега). Ова кантовска форма моралног закона даје нам добар увид у разумевање димензије моралности као исправног одређења воље, односно воље која по својој настројености тежи и развија добро, односно поштовање моралног закона као свој одређујући

разлог (Kant 1990: 24). У суштини, Кантова филозофија омогућава разумевање форме начина на који човек унутар сопствене личности гради однос према феномену моралног закона као непроменљивој (вечној) категорији и самим тим заснива сопствену моралну настројеност као добру или злу.

Ми сада већ јасно можемо да увидимо у којој равни лежи формална структура моралне одговорности, али је у кантовској апстракцији понекад тешко разумети њену непосредну примену на живот. Да бисмо дошли до ове равни покушаћемо да из хришћанске традиције православног монаштва добијемо једну недвосмислену назнаку: „Господе, шта је зло? Љубав према себи и мржња према људима.” (Симеон Светогорац, Хациниколау и др. 2019: 138) „Љубав према себи” из претходне реченице требало би разумети, кантовски речено, као постављање самог себе у центар моралног законодавства, а сврху моралног деловања у испуњење сопственог хтења. И ту видимо, да таква аутоинструментализација представља свесну негацију моралног закона и постављање сопственог хтења (Кант би рекао способности успостављања субјективне максиме као одређујућег разлога воље) као апсолутне моралне вредности. Из овога природно произилази мржња према другима као основни вид комуникације. Мржња (интуитивно саморазумљив појам) представља осећајни порив намерне и свесне негације, путем делимичне или потпуне људске активности (осећања, мисли, речи и дела) према другој појави (у овом случају особи). Дакле, мржња је потреба да се неко (или нешто) својевољно уништи, односно вољно успостави престанак његовог постојања.

Овако дефинисана мржња представља природну последицу оне „Љубави према себи” из претходног дела реченице. Уколико човек испуњење сопственог хтења посматра као апсолутно добро, онда ће, природно, њему супротстављена хтења бити апсолутно зло, а будући да он представља базични одређујући разлог апсолутног моралног закона, онда се уништење апсолутног зла поставља као морални императив.

Сада је прилично јасно да је у разумевању извора зла потребно сагледавање два нивоа:

1. Први ниво представља свесну негацију моралног закона, иманентног устројству природе људске личности и постављање сопственог хтења као апсолутне вредности на његово место. Овакав одређујући поступак слободне људске воље представља основу моралне изопачености у смислу негације универзалног важења моралног закона.

2. Други ниво представља вољно одређујућу намеру да се све супротстављене воље/хтења у циљу могућности испуњавања новог моралног императива „Нека све буде у складу са мојом вољом/мојим хтењем” као морално зло униште настројеношћу мржње као базичним односом негације.

Требало би приметити да се у једном таквом систему вредности поштовање универзалног моралног закона посматра као апсолутно зло. Уколико бисмо се вратили на суштинско питање идентитета као способности човека да настројеност сопствене воље усклади са универзалним моралним законом, онда бисмо зло могли да поставимо као негацију права на идентитет његовим уништењем.

У том смислу бисмо врло лако могли да успоставимо паралелу у којој бисмо основу деловања било које тоталитарне идеологије могли да сагледамо у покушају њених истомишљеника и спроводника да изграде униформан идентитет у складу са својим назорима. У том смислу тоталитарност било које идеологије можемо мерити по снази њеног покушаја да уништавајући слободу људске воље наметне предефинисани идентитет као једино могући и исправан.

Циљеви тоталитаризма своје оправдање налазе у вери у апсолутну истину идеологије која се заступа из чега злочини над другима произилазе као логична и неумитна последица потребе да се постојање доследно усклади са предефинисаним параметрима идеолошког система. У том смислу концепт „другог као зла које би требало уништити” (Пихурек: 2016) представља логичну последицу потребе да се одређени идеолошки вредносни систем дословно спроведе. Ово уништење „другог као зла” представља идејну основу погрома као друштвено-историјског феномена и сада ћемо покушати да одредимо под којим условима долази до настанка његових застрашујућих последица.

2. Заједница као извор злочина

Схватање да погром представља злочин који једна етничка, верска или нека друга заједница спроводи у циљу уништења или протеривања друге захтеваће од нас да одговоримо на питање: „Шта у овом случају појам заједнице подразумева и где се налазе границе у којима се појединац као припадник једне заједнице може сматрати одговорним за злочин који су починили представници заједнице којој припада?”

Од самог почетка потребно је нагласити да припадање по себи носи одређени вид привилегованости. То значи да у нашим очима припадник наше заједнице поседује одређену привилегованост у односу на припадника неке друге заједнице. У чему се састоји ова привилегованост? Пре свега, у идентитету културе коју делимо. Колективни идентитет састоји се од сложене мреже обичаја, вредности и циљева коју једна заједница гради у циљу успостављања складног функционисања људи у њој, чинећи истовремено да појединац свој лични идентитет гради на одређени начин. Када Аристотел човека назива „зоон политикон” (Aristotel 1975: 1253a8-1253a18) он при том подразумева човека као „биће заједнице”, односно да човек своје личне потенцијале не може остварити сам, већ само као припадник колективитета унутар кога се његови капацитети могу развијати. Ово се пре свега односи на развој моралне личности, јер се систем вредности успоставља у равни заједнице, иако појединац има слободну вољу којом ове вредности може да прихвати или одбије. Основни вид комуникације појединца и заједнице представља језик, и није необично да је првобитна одредница заједнице била управо везана за њу. Стари Грци варварима су називали оне који не говоре њиховим језиком чак и када су у питању биле цивилизације на вишем степену развоја.² Сложена структура језика од самог

² На исти начин у нашој традицији постоји подела на Словене (оне који словесно говоре), оне које разумемо и Немце.

почетка врши немерљив утицај на човека, будући да од предсвесне равни утиче на однос који појединац успоставља према свету око себе. Способност изражавања језиком представља основу комуникације са другим људима и самим тим гради осећање упућености на њих и припадности заједници. Ово „припадање” ствара одређену врсту унутрашње одговорности коју члан једне заједнице има и осећа према другим њеним припадницима. Она почиње од емотивних односа који се развијају у породици, да би се преко шире заједнице пренела у неку неодређену даљину, хоризонт у коме се стапају сви потенцијали човека да оствари могућност заједништва са светом око себе.

Овај осећај „са-припадања” од кључне је важности у развоју идентитета личности, у којој се, између осталог, налази сложена структура различитих образаца сврховитог поступања. Управо, целокупан културни контекст заједнице омогућава развој сврховитости појединца, упућујући га на шири план могућности остваривања. Врло је битно напоменути да индивидуалне различитости појединца у одређеном културном контексту бивају уклопљене у комуникацијски оквир који подразумеваним системом вредности гради специфичан вид односа унутар којих се налазе и односи према другим заједницама.

Наша способност да, једноставним језиком речено, некога прихватимо „као део себе”, у концентричним круговима распростире се од наших најближих према људима са којима остварујемо непосредну комуникацију до непознатих људи за које осећамо да са њима поседујемо неки облик заједништва. Наша перспектива односа са непознатим људима није празна, већ се развија у широком простору нашег сагледавања припадања и са-припадања и широко прелази круг људи са којима се налазимо у непосредној комуникацији. Осећајна компонента ове са-припадности гради специфични сентимент са-одговорности за нама непознате људе. Страдања и патње наших са-припадника, у нама буде неку врсту са-осећања и потичу нас да делујемо или као исправно прихватимо деловање које позитивно утиче на њих. Из свега овога развија се специфичан однос према онима који угрожавају оне према којима осећамо са-припадање, негативни сентимент, који у случају великог трпљења заједнице којој припадамо, може да се развије у осећај дубоког непријатељства. Ово непријатељство, које припадници једног колективна осећају према припадницима другог, или других колектива представља моралну базу за појаву злочина које су припадници једне заједнице у стању да изврше над припадницима друге. У основи моралне заснованости ових злочина лежи општеприхваћена свест да су припадници нама супротстављене заједнице својим поступцима постали она врста „апсолутног зла” о којој се говорило у претходном одељку и да ће њиховим уништењем наша заједница доживети моралну катарзу, односно да имамо пуно морално право да над припадницима нама супротстављене заједнице применимо сва расположива средства у циљу њиховог уништења. Овај модел колективног злочина врши се управо по обрасцу у коме смо говорили нешто раније – супституисањем личне моралности, себе постављамо у средиште моралног ауторитета, а мржњом негирамо другог као морално зло.

Два важна питања се налазе пред нама: Да ли колектив, као и појединац

који слободном вољом негира зло из поштовања моралног закона, може да превазиђе предефинисани контекст по коме његова угроженост нужно води одмазди над супротстављеним колективном? Друго питање гласи: Да ли је колектив који претрпи велику несрећу неизбежно мотивисан на извршење одмазде за злочине почињене над њим, односно, да ли је освета нужна? У ова два питања бавићемо се у последњим одељцима овога рада.

3. Погром

Супротстављеност и сучељеност различитих друштвених група и појединаца је саставни део живота заједнице. Ова динамика сама по себи не мора нужно да има негативну конотацију. Такмичарски дух, сарадња на различитим пројектима, тимски рад, утакмица, старогрчки агон у свим временима имали су важну улогу у развоју друштвених односа. Ипак, у појединим случајевима сукоб друштвених група може водити друштвеној аномији и распаду заједнице. Посматрајући погром, као друштвени феномен, примећујемо да његова појава не мора нужно да се догоди у ванредним околностима попут ратног стања. Постоје, међутим, одређени предуслови да би феномен погрома могао да се спроведе у дело:

1. Потребно је да једна друштвена група (заједница) поседује несразмерно већу моћ од друге и да јој околности омогућавају њену несметану злоупотребу.

2. Потребно је да погром поседује одређену врсту моралног оправдања, односно разлог вишег реда, којим се једној заједници омогућује да уништавајући другу истовремено унутар сопственог система општеприхваћених вредности учини нешто добро.

3. Веома често један иницијални инцидент побуђује колективне капацитете надмоћне друштвене групе на извршење погрома.

Из горенаведеног видимо да је, као предуслов свега наведеног потребно једна друштвена група примени метод колективне идентификације појединаца припадника друге друштвене групе, унификујући њихове личности у јединствен ентитет. Ово је веома важно за разумевање погрома. Патологија злочина састоји се управо у овом „обезличавању” оног другог чиме он престаје да буде човек и постаје зло које се императивно мора уништити.

У овом случају настаје један специфичан вид моралног слепила, путем кога се природан однос човек-човек, под притиском заједнице претвара у однос човек-морално зло, чиме ишчежава сама могућност међуљудских односа. На овај начин, сама отвореност природе човека, условљена природном потребом успостављања добронамерних међуљудских односа, као предуслова смисленог живота у заједници, суспендује се, а личност злочинца претвара у апарат човекоуништења под моралним притиском сопствене заједнице. Као последица колективног кажњавања и обезличења извршеног од стране једне друштвене групе у друштвеној групи-жртви настаје природан колективни одговор – потреба за одмаздом, односно освета за почињени злочин. Крајње је застрашујућа чињеница да су приликом извршења погрома дојучерашње

комшије и људи свакодневно упућени једни на друге били у стању да врше незамисливе злочине над потпуно невиним људима (Лопичић – Јанчић 2016: 116 – 117).

Одакле је дошао овај застрашујући порив? – Из колективног идентитета, који је у циљу испуњења сопственог моралног императива у односу на туђи колективни идентитет разорио лични идентитет појединца стварајући од њега апарат злочина способан да суспендује моралне капацитете сопствене личности (моралну настројеност добронамерности). Чинећи злочин, он не врши само убијање, већ и разарање личног идентитета жртве, претварајући га у колективни идентитет заједнице којој жртва припада, а који, у систему вредности његове заједнице представља морално зло, које императивно мора бити уништено.

Из тог разлога злочини као погром, етничко чишћење или геноцид у себи могу да носе и реалне основе колективне одговорности, која не може да се сведе искључиво на личну одговорност. Ову колективну одговорност међутим, немогуће је утврдити правним средствима, јер се она често састоји у прећутној подршци или самом мисаоном слагању са злочином. Потмула мржња коју појединац гаји побуђен колективном свешћу своје заједнице у одређеном тренутку експлодираће у злочин над припадником друге заједнице, а сви до тада коректни и пристојни односи које је имао са својом жртвом као човеком нестаће разорени притиском колективног идентитета. Морална снага за извршење овог злочина лежаће у личном осећају колективне солидарности којим припадници његове заједнице оправдавају и подржавају овај чин.

У том контексту правно кажњавање појединца за почињене злочине над припадницима неке заједнице никада не може да задовољи жртву-заједницу, јер у овом случају злочин није извршен над појединцем, већ над припадником заједнице и стога је базични вид задовољења који заједница-жртва у психосоцијалном смислу може да прихвати – колективна одмазда над заједницом од које је злочин потекао. У случајевима у којима се јављају услови за њено испуњење, ова одмазда по својим последицама често може бити једнако застрашујућа као и злочин који јој је претходио. Уколико услови за извршење одмазде нису повољни, потреба за њом по правилу се уграђује у колективну свест заједнице-жртве и постаје део њеног наслеђа.

У неким случајевима, када је одмазда једне заједнице над другом извршена и постоји потребна временска дистанца која успоставља релативну равнотежу у међуљудским односима могуће је успоставити обострано признање почињених злочина и колективно помирење. Ово захтева вољно учешће политичких и духовних представника обеју заједница, који својим утицајем мењају колективну свест и постижу поновно успостављање односа човек-човек уместо стања зараћености колективних идентитета. У завршном одељку рада, показаћемо у кратким цртама један пример оваквог разрешења.

4. Од погрома до помирења – пример Јужне Бачке

Како бисмо на реалном примеру показали теоријске претпоставке изнесене у претходним одељцима, у кратким цртама на примеру погрома извршеног над српским и јеврејским становништвом Јужне Бачке показаћемо на који начин је могуће из стања потпуне сукобљености две заједнице (српске и мађарске) доћи до стања прихватљивог суживота и сарадње.

Почетком 1942. године, над српским и јеврејским становништвом у Јужној Бачкој извршен је погром од стране мађарских окупационих власти и локалног мађарског становништва. Повод за погром био је наводни устанак Срба у Бачкој. У великом броју места, а посебно Чуругу, Жабљу и Мошорину, српско становништво било је изложено неселективним великим злочинима и истребењу. На исти начин у Новом Саду страдају Јевреји, Срби, Роми и други. У Рацији (званични назив погрома дат од стране мађарских власти) од 4. 1. до 30. 1. 1942. г. бива убијено 3809 особа од чега су 2.578 били Срби, а 1.068 Јевреји (Голубовић 1992).

Крајем Другог светског рата уласком снага Црвене армије и НОВЈ на територију Јужне Бачке у местима највише погођеним погромом извршена је колективна одмазда над мађарским становништвом у којој учешће узима и локално српско становништво (Шајти 2020: 330). Размере ове одмазде нису званично објављене. Нешто касније из места најтеже погођених Рацијом целокупно мађарско становништво бива на одређено време депортовано у логоре после чега им је забрањен повратак, а имовина конфискована и додељена представницима новодосељених Срба. Плашећи се тежих облика репресије над својим сународницима, новоуспостављене власти социјалистичке Мађарске као гест добре воље југословенским властима предају високе руководиоце Хортијеве Мађарске (начелника генералштаба Сомбатхељија, генерала Ференца Фекетехалми Цајднера и др.) да би им се судило за злочине почињене на тлу Југославије.

Мађарски писац Тибор Череш 1964. године објављује књигу „Хладни дани”. Тема књиге су злочини Хортијеве мађарске учињени за време „Рације” на простору Јужне Бачке. Према књизи 1966. године бива снимљен истоимени филм. Оба дела у мађарском друштву и јавности изазивају преиспитивање колективне одговорности за почињене злочине. На простору социјалистичке Југославије националне и верске разлике бивају идеолошки потиснуте. На простору Војводине мађарском становништву обезбеђена су пуна мањинска права и равноправност. Економске могућности и политичке слободе које уживају југословенски Мађари надмашују оне које уживају њихови сународници у матици.

Почетком 90-их година, распадом социјалистичког друштва и почетком грађанског рата у Југославији националне тензије поново јачају. Писањем књиге „Вендета у Бачкој” 1993. Тибор Череш покушава да некритички и неутемељено увећа број мађарских жртава на крају Другог светског рата. Услед политичке и економске кризе један део мађарског становништва исељава се у

матицу. Егзодусом Срба са простора Хрватске и БиХ и њиховим насељавањем у Војводину Срби постају апсолутна већина на простору Бачке.

Почетком 2000. у Србији долази до демократских промена и приближавања два политичка система. Први кораци ка помирењу начињени су 2010. г. када је на иницијативу тадашњих председника Србије и Мађарске основана Међудржавна комисија за откривање историјске прошлости. У Чуругу, 26. јуна 2013. г. председници обе земље поклонили су се заједно невиним страдалима оба народа. У последњих десет година ова политика измирења настављена је да би данас српско-мађарски односи били најбољи у целој дугој историји два народа³. На овом путу измирења могуће је пратити јасан идејни ток:

Супротстављени односи – Погром – Одмазда – Политички уступци – Освећење сопствених недела – Објективан и добронамеран увид у стање ствари – Међусобно опраштање – Помирење – Пријатељство.

Српски и мађарски народ, као сложене и историјски често супротстављене заједнице успели су да у моралном виду пређу пут од пакла до разумевања, од злочина до пријатељства, од стања у коме су једни друге доживљавали као апсолутно зло до тренутка у коме су могли да са међусобним поверењем граде заједничку стратешку политику. Овај пут показује да постоји могућност повратка, уколико постоји добра воља да једни другима признамо основно право које носимо својим постојањем, право да будемо то што јесмо, право на слободу идентитета, право да будемо људи.

Литература

- Aristotel (1975) *Politika*. Beograd: BIGZ
- Голубовић, З. (1992). Рација у Јужној Бачкој 1942 године. Нови Сад: Историјски музеј Војводине.
- Kant, I. (1979) *Kritika praktičkog uma*. Beograd: BIGZ
- Kant; I. (1981) *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: BIGZ
- Kant, I. (1990) *Religija unutar granica čistog uma*. Beograd: BIGZ
- Лопичић Јанчић, Ј. (2016) Међународно правни аспект ратних злочина Мађарске извршених за време Другог светског рата 1941 – 1944. године у Војводини. Национални интерес, вол. 26, 2/2016, стр. 109 – 140.
- Пихурек, Ј. (2016). „Или они или ми. Тридесет година после рације у Чуругу”, у: Мађари и Срби са две стране промене границе 1941–1948. Будимпешта: Мађарска академија наука – Филозофски истраживачки центар – Историјски институт.
- Platon (2002) *Država*, Beograd: BIGZ.
- Светогорац, С., Хаџиниколау, Н., Зумис Г. (2019) *Птице небеске, Живот и подвизи*

³ https://rtv.rs/hu/vojvodina/backa/srpsko-madjarski-odnosi-na-istorijskom-maksimumu_705214.html (приступљено 13. 8. 2024.)

Светогораца данас. Београд: Верско добротворно старатељство Архиепископије београдско-карловачке.

- Stevanović, A. (2022) „ETHICAL DIMENSION OF HUMAN INSTITUTIONS” YEARBOOK. No. 5, Human rights protection: from childhood to the right to a dignified old age: human rights and institutions / [editor Zoran Pavlović]. - Novi Sad: Provincial Protector of Citizens - Ombudsman; Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research pp. 29 – 40
- Шајти, Е. (2020) Партизанска одмазда над Мађарима у Војводини: резултати и упитници историографије. На граници хришћанске Европе: Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, Нови Сад: Форум, стр. 321 – 330
- https://rtv.rs/hu/vojvodina/backa/srpsko-madjarski-odnosi-na-istorijskom-maksimumu_705214.html (приступљено 13. 8. 2024.)

Aleksandar STEVANOVIĆ, PhD

POGROM AS A TYPE OF IDENTITY DESTRUCTION

Abstract: This paper investigates the crime of pogrom, the possibility of reconciliation and the problem of the relationship between individuals and communities as actors in it. At the beginning of the paper, the possibility of introducing good and evil as boundary ethical categories and understanding their place and influence on the phenomenon of morality is considered. Special attention is paid to the concept of evil in Kant's perspective and the perspective of the Orthodox tradition and the issue of moral orientation as the basis of personal identity. In the continuation of the work, it is explained how the community, as a natural state of personality through which the individual develops his immanent capacities, can simultaneously become a source of crime. In this sense, a pogrom is seen as a social phenomenon within which one community commits a crime against another community by destroying the personal through the application of collective identity. In the third part of the paper, the pogrom is analyzed from the point of view of the prerequisites needed to carry it out, as well as the consequences it brings with it. Special attention is paid to the phenomenon of retaliation as a response to the experienced pogrom. The final part of the paper, using the example of Serbian-Hungarian relations, studies the way in which, from the initial situation of the pogrom, through certain historical and moral development phases, a redefinition of the relations between the two large communities can be successfully achieved.

Keywords: pogrom, evil, collective identity, revenge, personality, Serbian-Hungarian relations.

Оригинални научни рад

АНАЛИЗА ПРИЧА (ПРИСИЛНИХ) МИГРАНАТА И ЊИХОВИХ ПОТОМАКА О КОЛЕКТИВНОМ И ПОРОДИЧНОМ СТРАДАЊУ²

Сажетак: У раду се бавимо темом која је у истраживачком смислу занемарена. Ријеч је о сјећањима на колективне и породичне трауме током Другом свјетског и ратова деведесетих на нашим просторима. Како бисмо указали на значај који меморијализација колективних и породичних траума има на друштвену, породичну и личну будућност потомака оних који (ни)су преживјели масовна страдања, разговарали смо са три генерације миграната са подручја бивше СФРЈ. То су: они који су непосредно прошли кроз трауму присилног прогона, потом они који су о овим страдањима сазнавали „из друге руке”, а посебан увид у рад сјећања добили смо од потомака колониста у Војводину. Полазне претпоставке: да наши саговорници нису упознати са страдањима својих породица и колектива којима поријеклом припадају, као и да окакве приче нерадо отварају са старијим члановима породица, показале су се оправданима. Осим тога, уочили смо да је тема дома и припадања заступљена у њиховим наративима, као и да нејасноће у том погледу наше саговорнике ометају у креирају идентитета односно давања одговора на питање: *Ко сам ја?* Закључак нашег истраживања би се могао сажети овако: да бисмо могли гледати у будућности, сва је прилика да морамо знати нашу прошлост.

Кључне ријечи: присилни мигранти, трансгенерацијска траума, наративи, сјећање, идентитети.

¹ Филозофски факултет Универзитета у Београду, имејл: milanaljubicic@yahoo.com

² Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду - Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/ 200163).

Увод

Иако би се очекивало да ће друга половина XX вијека донијети мир на свијету, такав благослов нас је мимоишао. Да се не можемо бољем надати, потврђује и искуство првих трију деценија другог миленијума: у 2023. израчунато је да је 14% свјетске популације изложено ратним дејствима (<https://www.southampton.ac.uk/news/2024/02/population-exposed-to-conflict.page>), број присилних миграната константно се повећава: 2023. број избјеглица се утростручио у односу на претходну деценију. Своје домове присилно је напустило 75.9 милиона мушкараца и жена, а избјеглички статус у посљедњих пет година рођењем је добило два милиона дјеце (<https://www.migrationdataportal.org/themes/forced-migration-or-displacement>). Са становитом извјесношћу може се констатовати да је XXI вијек беременит људским патњама и поред (чини се ипак само декларативног) прихватања и (врло условног) поштовања права и достојанства људи³, укључујући и оне присилно избјегле.

Један од начина на који се настоје ове невоље ријешити у земљама у којима се нађу избјеглице јесте њихова интеграција. Она укључује инклузију у ново друштво и активну партиципацију у економском и у социјалном животу заједнице у којој су се нашли (Hynie, 2018). Надаље, цијенимо да ови споља видљиви показатељи интергације на недовољно добар начин описују њену суштину – у новој средини осјећати се као код куће. С друге стране, то да ли ће се и у којој мјери присилни мигранти интегрисати, не зависи искључиво од новопридошлица, већ и од окружења у којем су се затекли. Уколико је оно индолетно према патњама ових људи, или ако је хостилно према њима, интеграција није могућа. Нажалост, није риједак случај да средина има негативан став према избјеглицама: они се перципирају као својеврсна опасност, пријетња по социјални поредак и моралне вриједности, а не треба да изненади да нарочите предрасуде према присилним мигрантима имају нижи слојеви друштва будући да су придошлице конкуренција на тржишту рада (Љубићић, Драгишић Лабаš, 2023).

Стога, очекивано настаје дубок јаз између Њих и Нас: у новој средини неприхваћени, у старој нежељени, прогнани су препуштени сами себи. У потпуности невидљиви или ријетко кад радо виђени гости у новој средини, у тишини носе сјећање на колективна, породична и лична трауматска искуства везана за узрок њиховог прогона. Неиспричане приче о страдањима воде ка даљој трауматизацији оних који су непосредно доживјели колективна страдања, али по свој прилици траума се преноси и на генерације њихове дјеце (Gobodo-Madikizela, 2008: 175). Тако студије о Јеврејима који су преживјели страхоте

³ Byford (2023) је тако истражујући историјат и сјећање на масакар који су извршиле усташе маја 1945. пред повлачење из Сиска, нашао да тзв. „савске жртве“ нису биле предмет истраживачког интересовања као уосталом ни њихов национални идентитет. Говорећи о догађајима на територији данашње Хрватске након прогона Срба, Акселсен (1999) наводи да је Парламентарна скупштина савјета Европе 1998. године констатовала да су они изложени пријетњама, дискриминисани у погледу имовинских права, права на запошљавање, повратак кући, као и да општа политичка и културна клима не доприноси помирењу. Додајмо и то да у сваком билтену – публикацији Српског народног вијећа почев од 2013. до 2021. без изузетка читамо свједочанства о кршењу права Срба, о релативизацији хрватских злочина, толерисању говора мржње и нормализацији усташког наслеђа (<https://snv.hr/publikacije/snv-bulletin-1/>).

концентрационих логора разоткривају да они свјим потомцима нерадо говоре о свом страдању и поред материјалних свједочанстава таквих страхота. Надаље, њихова дјеца не отварају приче о страдању како би своје очеве и мајке поштедјела од болних тема, али је права истина да и поред тога она могу да ухвате и оживе родитељске емоције везане за искуство траума (Маček, 2017). Тако испада да је матрикс Холокауста константно присутан у њиховој, и свакодневици њихових потомака: укључује интеракцију са аспектима мртвог свијета, са духовима смрти, налаже ћутање о преживљеном (Kidron, 2009).

С друге стране, приче о страхотама не радо слушају (и) они којих се ти наративи не тичу непосредно, јер је понекад и слушање трауматизирајуће искуство од којег настојимо да се оградимо.⁴ На нивоу једног колектива импутирање присиле на ћутање најчешће се постиже испољавањем незаинтересованости за страдања. Овај процес сасвим пригодно илуструје нама близак примјер Срба прогнанника са простора Славоније, Лике, Кордуна, Далмације и Баније. Они нису само ратни губитници, већ су у наративу једног дијела јавности сами одговорни за оно што им се десило (Tripković, 2005), а у држави свог поријекла грађани другог реда (Clark, 2008). Речени је закључак нажалост лако илустровати: током Олује, акције хрватске војске августа 1995. протјерано је преко 200.000 Срба, запаљено је или минирано око 22.000 кућа прогнанника, а генерал Alain Forand заповједник УН-ових јединица у сектору Југ пред хашким истражитељима свједочио је о масовним смакнућима Срба од стране припадника хрватске војске (у Радљевцу, Уздољу, Груборима, Гошићу, Вариводама, Кореници и у другим мјестима). Од августа 1995. до децембра 1998. убијено је или нестало 1.852 припадника ове нације, али Република Хрватска није преузела одговорност за насилну смрт својих грађана. Умјесто тога кривица за мучење, смрт и поргон пребачена је на вођство Републике Српске Крајине и Србије (Čolović, Oračić, 2017). О својим страдањима нису позвани јавно да говоре, осим када њихово помињање служи каквој политичкој сврси (Grujić, 2005).

Може се стога констатовати да примораност на лично, породично и колективно ћутање представља не само одсуство гласа, негативно искуство, већ је то и форма репресије и колективног политичког подчињавања (Clark, 2018). (Не)намјерно се на такав начин поручује да неке жртве нису важне и да њихова искуства патње нису друштвено нити препозната нити призната. Надаље, такав третман преживјелима намећу два међусобно несагласна и искључујућа захтјева: да о трауми ћуте и да нађу мјесто у новом друштву.

Али, да ли они своје мјесто налазе и на који начин то чине? Како се самодефинишу и рјешавају једну од кључних људских потреба: припадати? Стицање права на заснивање новог дома (Korać, 2012: 35) и емоционалног доживљаја прогнанника да је (као) код куће подразумијева интеракцију између њега и средине у којој се нашао. Најпожељнија опција је узајамно прихватање, које

⁴ Ипак, како показују истраживања приче код слушаоца могу подстаћи и лични раст и развој, нарочито онда када садрже сегменте о резилитетности преживјелог – о томе како је наставио даље упркос томе што му се десило (Ljubičić, 2022).

је условљено низом околности⁵ (Brar-Josan, 2015), али кључну улогу у том процесу има средина, од чијег одговора на ситуацију избјеглиштва и конкретну избјеглицу од крви и меса, зависи и степен успјешности процеса адаптације. Припадати⁶ подразумева да имамо осјећање да смо цијењени у новој средини и да посједујемо такве карактеристике које су валидиране и потребне (Hagerti et al. 1992, према Brar-Josan, 2015), а како савремена друштва немају много са-осјећања према губицима и губитницима (Fantino, Colak, 2001) новопридошли се опредјељују или да одбаце своје раније идентитете и да се у потпуности асимилирају, или да направе јасну демаркациону линију у односу на нову средину не би ли сачували свој ранији идентитет (Christensen, Newman, 2023). Како је идентитет избјеглице стигматизирајући (Љубићић, 2019), увијек повезан не са правима и грађанским статусом, већ са потребом за милосрђем,⁷ носиоц оваквог статуса настоји да га се одрекне, стидећи га се и потискујући суштину своје патње. С друге стране, чврсто држање за ранији идентитет вид је самоодбрамбене реакције на неприхватање или (не)прикривено непријатељство са којим се присилни мигранти суочавају у новој средини. Наиме, чак и онда када су у погледу свог грађанског статуса постали интегрални дио неке државе, они су и даље Другачији уколико им заједница припадништво не гарантује - *приhvatanjem* (Chen, Schweitzer, 2019). Шта год да „изаберу” неминовно се налазе пред изазовом како да пронађу своје име, глас, мјесто и себе (Palmer, 1997, према Fantino, Colak, 2001: 591), најчешће бивајући ни овдје ни тамо. О том процесу нам говоре налази низа истраживања. На примјер, McMichael и сарадници (2017) су у студији којом су обухватили потомке присилних миграната (N=51) који живе у Аустралији уочили да се највећи број њих сусреће са дилемом чији су. Они који су посјетили домовину својих родитеља, имају различита искуства: један (најмањи број) осјетио је изразиту повезаност са кућом, други су се суочили са јасним осјећањем да нису дио предачке заједнице, а неким је било негирано право да припадају. Закључак до којег аутори долазе је да су посјете домовини у највећем броју случајева резултирале продубљивањем осјећања неприпадања. Један од начина да се оно превазиђе, како налазе Shiqi i Schweitzer (2019) јесте настојање да се *припадати* уздигне на вишу трансценденталну раван – припадати људском роду.

На основу до сада казаног може се закључити: 1. трауматска искуства колективног, породичног и личног страдања обично остају ућуткана, захваљујући лично и/или друштвено импутираној забрани да се ове приче отварају; 2. да потомци преживјелих, суочени са тишином бивају посредно трауматизовани; и 3. као и њихови очеви и мајке, суочавају се са питањем припадања и дома. Управо на овим закључцима засновали смо нашу студију.

⁵ Интеграција је у великој мјери зависна од могућности да прогнани приступе друштвеним ресурсима, да учествују у друштвеном животу, да осјећају сигурност и припадност новом дому (Hynie, 2018).

⁶ Probyn (1996, према Chen, Schweitzer, 2019) наводи да је прије ријеч о процесу него о стању. Процес припадања јесте емоционално искуство у којем се граде смислене везе између појединца и свијета који га окружује.

⁷ Grubiša (2019: 15) тако наводи да се избјеглима приписују два опозитна својства у исто вријеме: они су опасност и пријетња с једне, те очајни и беспомоћни појединци, с друге стране.

2. Методолошки дио

Предмет наше студије је био да опишемо и разумијемо сјећања (присилних) миграната са простора Славоније, Лике, Кордуна, Далмације и Баније и њихових потомака на страдања којима су они и њихови преци били изложени током Другог свјетског и рата 1991-1995. године на поменутом географском простору. Примарни циљ је био експловативни и требао је да нам помогне да одговоримо на питање да ли су наши саговорници упознати са колективном и породичном историјом, и како таква сазнања „кроје” њихове идентитете и осјећај припадности. Посредно, намјера нам је била да скренемо пажњу академској заједници на једну, у домаћој науци, у потпуности занемарену тему. Наиме, поменута питања хипотетички гледано себи може да постави не тако мали број популације јер је око 6% становника Р. Србије и Р. Црне Горе прогнаник или потомак избјеглица⁸ (<https://kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Izvestaji/Popis%20izbeglica%20i%20drugih%20ratom%20ugrozenih%20lica%20u%20SRJ%201996.pdf>), те се само по себи намеће као валидан истраживачки задатак бавити се питањима њихове адаптације у друштву које их је прихватило, идентитетима и осјећањем припадања.

Истраживање је осмишљено као квалитативна студија. Податке смо прикупљали помоћу дубинског интервјуа, којим смо настојали да дођемо до одговора на три истраживачка питања: 1. чега се сјећају из колективне, породичне и личне историје страдања; 2. чиме је њихово сјећање обликовано; и 3. гдје они припадају? Зависно од наше процјене спремности саговорника да изнесу своје наративе о личном, породичном и колективном страдању, неке смо теме продубљивали или остајали на површини. То смо чинили руководећи се по нама кључним етичким принципом да истраживањем не смијемо да нашкодимо респонденту (Pitts, Smith, 2007).

Податке смо обрадили користећи квалитативну анализу садржаја. За јединице анализе узели смо истраживачка питања, а категорије су унапријед дефинисане (Manić, 2017: 175).

Разговор смо водили са седам саговорника. Три респонденткиње имају у искуству траума рата и непосредног прогона, тројица младића имају прогнаничко поријекло, али су рођени након рата, а један од наших саговорника је потомак колониста из Лике који су се населили у Војводини након I првог свјетског рата (Табела 1). Узорак је пригодан, а истраживање је рађено у три различита периода.⁹ Иако првобитно није планирано да се сегменти студије која је била посвећена сјећањима на Кордун (Ljubičić, Vuletić, 2019) репликују нити да се настави са истраживањем такве тематике, околности су нас навеле

⁸ Овај проценат ваља узети са резервом с обзиром да попис избјеглица из 1996. у тадашњој Савезној Републици Југославији (данашње Р. Србија и Р. Црна Гора) није био обавезујући, већ добровољан, као и на то да су постојали други недостаци у пописној методологији (нпр. око именовања и дефинисања категорије присилних миграната, *njihove dostupnosti...*), (<https://kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Izvestaji/Popis%20izbeglica%20i%20drugih%20ratom%20ugrozenih%20lica%20u%20SRJ%201996.pdf>).

⁹ На основу прва два истраживања настале су двије студије. Прва је објављена (Ljubičić, Vuletić, 2019), а друга, чије су коауторке Љубичић и Драгишић Лабаш је у процесу штампања.

на такав корак. Другом фазом истраживања обухваћени су потомци прогнанника (Љубићић, Драгишић Лабаš, у припреми за штампу), а закључци до којих смо дошли увјерили су нас у неопходност да се дубље и даље бавимо проблематиком људске патње, посебно оне која се односи на сјећања о страдањима, идентитету и припадању. Стога смо у наредној фази отишли корак даље са идејом да провјеримо да ли и на који начин проток времена (више од вијека од доласка у нову средину), обликује нити идентитета и одговор на питање: чији сам?

Табела 1. Социодемографски подаци о саговорницима

Основни подаци	Дуња ¹⁰	Јасна	Миља	Лука	Марко	Вељко	Небојша
Изложеност колективном, породичном и личном трауматском искуству рата и прогона	непосредно, траума прогона	непосредно, траума прогона	непосредно, траума прогона	посредно - родитељи прогнаници	посредно - родитељи прогнаници	посредно - родитељи прогнаници	не
Статус ¹¹ и/или поријекло	прогнаница	прогнаница	прогнаница	потомак прогнанника	потомак прогнанника	потомак прогнанника	потомак колониста трећа генерација)
Година рођења	1988	1979	1976	1997	1997	1997	1991
Мјесто рођења	Војнић	Војнић	Бовић	Бања Лука	Пећ	Београд	Зрењанин
Занимање	запослена	домаћица	запослена	студент	запослен	запослен	запослен
Образовање	високо	високо	средње	средње/студент	високо	високо	високо
Брачно стање	-	двоје дјеце	двоје дјеце	-	-	-	-
Живи са	родитељима	мужем, дјецом	мужем, дјецом	мајком	сестром	родитељима	сам
Породица је стамбено збринута	да	да	да	да	да	да	да

3. Анализа прича о страдању

3.1. Сјећања: (не)посредно искуство

Прва тема којом смо се бавили била је *сјећање*. Меморијализација се тичала обраде личног искуства колективне, породичне и личне трауме, односно посједовање сјећања на страдање из „друге руке”. Како наши саговорници нису прошли кроз идентична трауматска искуства: за неке од њих она су непосред-

¹⁰ Имена наших саговорника промјењена су ради заштите њихове анонимности.

¹¹ Категорију: статус дефинисали смо имају на уму кључну карактеристику наших саговорника – једном наметнути статус избјеглица, у симболичком смислу јесте непромјењив и дефинишући, ма како га се ми хтјели ослободити. Другим ријечима казано: бити избјеглица доживотно је својство, независно од егзистенцијалних околности и правног статуса.

на, а за друге посредна, односно потенцијално одсутна, за окоснице које су требале да отворе приче о сјећању, узимали смо различите догађаје. У случају наших испитаница то је сјећање на рат и траума прогона, док је тема: сјећање на породично и колективно страдање у Другом свјетском и ратовима деведесетих, за четворицу младића који су потомци прогнанника, односно колониста, као и за Дуњу, Јасну и Миљу била заједничка.

Када је ријеч о сјећањима на ратна дешавања, све три наше саговорнице су сагласне око тога да су имале „нормално дјетињство”. И поред рата и ратних страха (оскудице енергената: струје, воде, горива, и основних средстава за живот, сталне животне угрожености¹² - гранатирања градова и села, насилних смрти...), оне се с дозом носталгије сјећају својих другова из школе, игре, безбрижности. У њиховој наративи рат је заправо споредан догађај: из перспективе дјеце старе између 3 и 17 година (колико су имале када је почео ратни сукоб), живот тече нормално чак и у таквим ванредним околностима. Ипак, оно што их измјешта из таквог наратива јесте прогон. Искуство присилног напуштања куће за све три је изразито трауматичан. Најмлађа међу њима, тада осмогодишња Дуња, негира сјећања на егзодус: „Не сећам се, а обично се сећам ствари...”, и наставља: „Искрено, нисам размишљала ових година о томе. Тако да можда сам и несвесно покушавала да потиснем то”, а потом описује условно речено пријатнија дешавања која у суштини илустрију бригу одраслих о дјечи. Она и њена сестра су се у аутомобилу „све време играле с неким играчкама”. Размишља даље да је то вјероватно и разлог „...зашто нисам гледала са стране...иииии Можда је то и добро.” Шта се дешава око ње, она је „видела тек можда некад кад смо правили паузу”. А ево шта је од тога меморисало у тренутку прогона, осмогодишње дијете, које сада као одрасла жена, призива сјећања на егзодус: „Сећам се, сећам се, чега се још сећам”, пита себе и види „призор”. „Двор на Уни, људи који су били са стране... било је и мртвих, полупаних излога”. На питање како се осјећа она – дијете у колони, одговара посредно, тражећи смисао у бесмислу и настојаћи да избјегне сусрет са емоцијама. Каже: „Па, не, не знам... али не могу да се сетим како сам се тада осећала. Јер мислим да тад нисам схватала озбиљност... То је оно као кад кренете на екскурзију, па мислите да ћете се вратили својој кући и да је то само привремено. А опет идеш, идеш. Не знаш ни где идеш, ни кад ћеш да стигнеш.”

Јаснин наратив је сличан. Прогон је за њу високо трауматизујући догађај којег се не воли сјећати: „Не сећам се често, зато што не желим да се сећам таквих ствари јер увек некако гледам напред. Не желим тога да се сетим. Кад неко помене и крене прича о томе, онда причам”. Полазак од куће описује детаљно. Њему је *prethodila* теткова сахрана. „И после те сахране тата је дош^о и реко да ми морамо да идемо одмах и да не можемо у Војнић да су напали са свију страна. И тад смо кренули, мој брат и моје сестре до тетке. Кад смо ишли, онда нас је зауставио неки човек, ваљда код Глине. Реко нам је *Бјеж’те, бјеж’те! Сутра је све већ готово*, а то сазнање је за Јасну било „јако страшно, јер су сви од фамилије остали и мама и тата. Чекање је најгоре било”, каже она, и наставља: „Дочекивали смо све те избеглице. Мислим, испраћали на путу.

Гледали ко ће познат наићи да нам каже шта је са нажима. Онда је један човек из Војнића реко: *Вид'јо сам ти тату, погин'јо је*. Не знам зашто је то говорио", каже из перспективе одрасле жене и закључује „Ваљда је... после смо чули да је мало попустио са живцима". Својих осјећања у том тренутку живо се сјећа: „Страшно сам се осећала", а траума могућег губитка, "замишљала сам да ћемо остати као четири сирочића", додатно је амплификована општим контекстом и причама које су Јасни и њеној сестри вршњакињи причали очевици људских трагедија - старији брат и друга сестра. Њих двоје су, тражећи информације о родитељима у колони међу народом свашта вид'ли. Да се жена баца под трактор, и ужасне неке сцене. Онда тако кад се врате они нама причају. Нама је то било јако страшно. Ми смо нон стоп плакале, моја сестра и ја. Ужасно". Ова су сјећања чврсто урезана у памћење и чини нам се одлучујућа за став наше саговорнице о њеној домовини. „Сад кад одем у тамо, видим да је горе, много горе него овде. Горе више нема људи, нема народа. Онда се разочарам, па ми је овде још боље".

Миља није искусила непосредно прогон јер је само пар дана прије Олује отишла у посјету рођацима који су живјели у Р. Србији. Ипак, њено искуство/дживљај прогона је високо трауматичан из истог разлога као и код Јасне. Она данима није знала шта је са њеном породицом: оцем, мајком, братом и баком. „Страшно је било то исчекивање. Ништа не знаш од њих, ништа!" О томе како се осјећала, ова жена не прича. Њен наратив спада у крње, оне нечујне, које треба (од)боловати у тишини. Разумијевајући и поштујући њену потребу да и надаље о својим губицима ћути (мајка по њеној причи умрла 2001. јер није могла да прежали Кордун, а отац је погинуо када се вратио кући, не знамо како), ову тему нисмо ни више ни дубље отварају.

Наши саговорници: Лука, Марко и Вељко, немају оваква непосредна искуства колективне трауме, а у њиховим наративима не налазимо много чињеница о прогону најближих. Знају само фрагменте породичног и колективног страдања: „Војници супротне стране су напали град у којем су живјеле бака, мама и тетка и било је једно логично да дођу у матицу" (Лука), „деда се није дао – није хтио да напусти стан. Закачио се за ормар, једва су га изнијели" (Марко), „Било је јако тешко. Спавали су под најлоном под трактором, док нисмо (подвукла ауторка) добили кућу, нису имали никакав смештај" (Вељко). Заправо, чини се да ови млади људи располажу са мало сазнања о томе како су њихови родитељи прогнани.

Слично томе, они су веома мало упознати са страдањима својих породица током Другог свјетског и ратова деведесетих година XX вијека. То најбоље илуструје Марко када каже: „Вјерујте о томе ништа не знам".

Због чега је то тако?

Два су доминантна разлога:

1. О томе им њихови родитељи, баке и дједе не причају. Тако Вељко каже да он и његова мајка на те теме нису никад причали. „Са мамине стране сам мало тога чуо. Како је њој било у рату... не знам скоро па ништа". Ни Маркова

мајка – двострука прогнаница (из Босне и Херцеговине, а потом и из Пећи) не воли превише да говори о томе, а Лука се није много ни распитивао. Њихова сазнања о породичним и страдањима колектива којем рођењем припадају најчешће настају сасвим случајно када нпр. присуствују разговорима старијих на ову тему. „Случајно сам присуствовао када су о томе говорили”, каже Вељко, а чак и онда када се на те теме говори, наши саговорници примјећују да старији причају „мало више на комичан начин баш да ме не плаше страшним стварима” (Вељко). „Анегдоте и смјешне ствари” везане за живот у рату Луки је причала његова бака, а само једном ју је питао што се десило, хтио је да чује „хронологију догађаја”. Сјећа се: бака и он су сједили у дворишту и она му је тада поменула масакар у Медачком цепу 90-их, и о покољ Срба у глињској цркви 1941. О томе ко је од породице страдао у два поменута рата, ипак није говорила.

2. Наши млади саговорници своје родитеље, баке и деде о страдањима не питају. Да отворе ове теме, сами су себи забранили а разлог лијепо идентификује Марко: „Имам утисак да бих покренуо неку тешку тему, да они кад мало крену размишљати о томе да ће се растужити. Моја је најискренија претпоставка да због себе то не раде”, и овај млади човек пристаје да их ништа не пита јер је примјетио да им је „тешко да говоре о томе”. С друге стране, треба казати да је ћутање сигуран начин да се избјегну тешке емоције. На ту тему Лука каже. „Детаљи те убију! Тај детаљ те врати у емоцију као да ти то проживљаваш. Бол, туга, неправда – то су емоције које осјећам”.

Дуња, Јасна и Миља такође немају сјећања на страдањима својих породица у Другом свјетском рату: са собом носе искуства оног којег су преживјеле, а на питање да ли им је неко причао о томе, кажу да се „деци о неким стварима не прича” (Дуња).

Небојшин наратив везан за породична сјећања је тек незнатно другачији. Иако би се очекивало да је његова перспектива другачија – он је потомак колониста, ни он своје дједе и баке никад није питао шта се то дешавало са дијелом породице који је остао да живи у Лици, односно у Херцеговини. На питање због чега такве теме нису отворане, одговара овако: „Они су били практични људи, а у селу се морало радити и није било времена за такве приче”. Ипак, из једног исјечка из разговора можемо наслутити да ни Небојша није био рад да се сувише распитује чак ни када је одрастао, вјероватно стога да их не би повриједио. Како он каже „веома сам их поштовао, према њима сам осећао страхопоштовање”. Он је једино упознат са трауматским искуством баке по мајци (Херцеговке). Једног дана 1941. године Небојшина бака – тада дјевојчица, вратила се од оваца и у кући пронашла сву чељад поклану „од брата од четири године до најстаријег”. То је оставило значајне посљедице по њу: она је повремено, нарочито када се кољу свиње, имала „нападе” и скривала се по кући од усташа. У средини у којој је живјела (Банатско Карађорђево) била је стигамтизована због својих психолошких потешкоћа. Умрла је када је Небојша био сасвим мали, а причу о тој породичној трагедији он је сазнао знатно касније од своје мајке. Треба казати и то да је Небојша имао отпор према причама које је слушао о страдањима – није у њих вјеровао или их је дезавуисао, због идеологије која му

је била блиска. Касније је на факултету ревидирао свој став и схватио да је у националном смислу неопходно да се српски народ „држи заједно”.

Надаље, свим нашим саговорницима заједничке су, осим посједовања танког слоја сјећања, емоције које прате приче о томе шта (не)знају о породичном, и страдању колектива. Вељко тако каже да га кад размишља о томе како су комшије - припадници другог народа, запалили очеву кућу и какву су поруку на згаришту оставили, то „потресе”. Марку је тешко да схвати – а не треба му ни замјерити, то заиста и није могуће, како су очевог пријатеља полицајца дојучерашње колеге Албанци, на превару ухватили, данима мучили и на крају убили. Због тога доживљава негативне емоције тако да му се „изврне желудац”. „Горак је то осјећај”, каже и додаје да осјећа „жал и бијес. Љут сам на људе који су то урадили, иако се борим против тог осјећања. Осјећам бијес према Западу, НАТО пакту, према свим онима које сматрам кривим. И према нашим људима и друштву које је то могло спријечити. Размишљам какав је осјећај неког сматрати пријатељем, одрастати заједно, ићи у школу, дијелити све, а он ти то уради. То доведе до тога да се разочараш у читав свијет”.

За Луку је сјећање на приче о страдањима, „Оптерећујуће” и да не може да прими толико информација. Потом себи поставља лично важно питање: „Како би то утицало на мој живот?”, и даје одговор којем не треба додатне интпретације: „Па...то би само продубило моје осјећај изолованости, усамљености. Не бавим се тим, као да је то траума за коју би ми требало времена да је залијечим.”

Дуња, Јасна и Миља крајње штуро говоре о својим осјећањима. Заправо, само Дуња прича о осјећањима неправде и туге. Она се пита „Како сад неко мени може да забрани или већ шта да идем мојој кући, не знам. Како је неко могао да ми одузме право да живим тамо где сам живела и да ми ... да се осећам странац, као странац кад дођем у двориште своје куће. Ето тако”. Она не воли да иде „тамо (на Кордун, прим. ауторке) јер се после тога три четири пет дана осећам јако тужно. Потребно ми је време да се саберем, да просто овај... Јер сваки пут кад одем подсетим се нечега... Ето баш сад кад смо били...онда ми је овај, јако страшно тешко пало. Сад ми је тешко и да причам. Знала сам да ће ми овај разговор овако да...” (плаче).

Небојши је такође блиско осјећање љутње због неправде које је учињена његовом народу – свим Србима независно од тога одакле су. „Поучен искуством XX века развио сам свесрпску идеологију. У културном смислу морамо да се држимо заједно”, каже и наставља да га посебно нервирају предрасуде о његовом народу. „То искуство Херцеговаца и Личана ме је научило да мрзим предрасуде према било ком делу Српства. Нервира ме став о Личанима и Херцеговцима ... о томе да ми нарушавамо мир централне Србије неким својим неоправданим захтевима да постојимо (подвукла ауторка) преко Дрине. Ми нарушавамо сам „Круг Двојке” и спречавамо га да се коначно интегрише са Западом са својом ретроградном причом.”

На сличном трагу је и Лука који је огорчен јер се „превиђају неке страшне ствари. Нарочито када умањују жртве”. Сматра да они који су одговорни да

сјећања сачувају од заборавља „То мора држава да ради, мора да се ради на републичком нивоу”, као да желе да се заборави све што је било, а за овог младића такво је поступање високо повријеђујуће.

3.2. Припадати: гдје је дом и чија/чији сам ја?

На питање гдје припадају, наши саговорници, немају јасан одговор. Чини се да је кључно осјећање – осјећање бездомства. Дуња, Јасна и Миља сасвим јасно виде и дефинишу да њихова кућа више није тамо на Кордуну. „Ма то није то. Све је различито. Нема ни оних људи, у свакој кући неко други живи”, каже Миља, а све три су сагласне да осјећају да више припадају насељу у којем живе. Када знамо да је ријеч о крају којег насељавају готово искључиво прогнаници, као и да оне немају блиске пријатеље међу домаћим становништвом нити са њима друже, јасно је да суштински не припадају ни овдје. Миља тако каже: „Нисам да сам овдашња, одем тамо (на Кордун, прим. ауторке), али ништа ми то баш тако...нешто не...” Припадност је искључиво микролокална, дефинисана статусом већине резидената, њиховом физичком близином и сродношћу животних искустава. Јасна тако и поред тога што је дио живота провела у Енглеској, каже да из њиховог насеља не излази ако нема неке потребе. Дружи се и чује искључиво „са пријатељима из Крајине”. Миља је круг својих контаката такође ограничила на себи блиске људе из старог краја „Ваљда сам, откуд знам, упућена на наш народ”, као уосталом и Дуња.

О свом (не)припадању, оне ипак не говоре сасвим отворено, за разлику од Луке, Марка, Вељка и Немање. Нека истраживачу буде дозвољено да изрази свој став: трагичан је увид до којег се долази. Преговарајући са питањем гдје је дом, гдје припадају, ова четири млада човјека дају наизглед различите одговоре који ипак сугеришу једно: суштински, они не припадају нигђе. О томе рјечито говоре њихове опсервације. Лука тако каже: „Ја бих рекао да моја породица још увијек пролази транзицију” и поред тога што сви имају кров над главом, и закључује да они „нису пронашли свој дом”. Марков увид је подједнако трагичан: „Мој утисак је да не припадам никоме. Као да нигдје гдје сам немам своје мјесто. Гдје год да одем нека питања ме муче и нигдје се не осјећам као свој на своме.” Вељко и Немања имају тек незнатно другачији поглед на ствари. Вељко је рођен у Београду, али се Београђанином не сматра: „можда то буду тек моја деца”. За себе каже да је „Србин из Републике Српске”. Мјесто које он сматра домом је Дубица, а разлог је сљедећи: „Тамо су буквално сви. Сви! (подвукла ауторка – сви они који чине неко мјесто кућом!). Кућа до куће! Ја кад пређем Дрину (стварну и симболичку границу између Републике Србије и Републике Српске) не могу да вам опишем какво је то олакшање. Зашто је тако? Не знам. Буде ми срце на месту. Знам одакле сам одакле потичем, сви су рођени тамо, осим мене”, и закључује: „Кућа је тамо гдје срце више вуче ... преко Дрине.”

Посебно је интересантно Небојшино размишљање на ову тему. Он је трећа генерација рођена на територији Србије, али на питање које мјесто сматра домом одговара да то није ни његов родни град нити град у којем ради и живи.

„Нема повезаности ни са Т. ни са Д. Нити се трудим да постанем нешто од тога”. Преговарајући сам са собом закључује: „Као да немам завичајни крај” и идентификује се „са целим српством”, и додаје кључну опсервацију: “Од бити Т-ац и Д-ин, јаче је бити Личанин!”

Због чега је то тако? Није тешко схватити. Иако он у Лици никад није био, и замишља је као: „спаљену земљу, у којој би могао наћи само ... 2.000 вукова и Орке уз шуме”, постоји породично и колективно сјећање које идентитет *Личанин* чини пожељним. Ријеч је о херојској историји: његов прадједа М. регрутован је у аустроугарску војску, да би се, не желећи да пуца у Русе, предао њима на Галицији. Са другим прекодринским Србима отишао је у добровољце. Рат је преживио и био одликован. Као Солунац добио је земљу од Краља (у Банатском Карађорђеу) и тамо се са дијелом породице преселио. Небојша је „јакко рано чуо ове приче”, и сам истраживао ову тему од четврте године факултета након што је напустио ранију њему блиску идеологију. Сјећа се да је читаво село његовало идентитет и језик понесен из старог краја (Лика, Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора), да се и данас говори ијекавицом и да се његује сјећање на претке јунаке: „Карађорђевчани се хвале тиме да су преци били солунски добровољци и Личани. То су подједнако два важна идентитета”. Даље, овај млади човјек прави занимљиву паралелу између људи који живе на ободу главног града, јужњака и Крајишника, и каже да су они на различитим нивоима странци у овом друштву. Потом додаје да је и он странац и да му је „та позиција најбоља”.

Важно питање које се мора поставити је како да размијемо да ових седморо људи: три прогнанике, тројица младића који нису трауматизирани ни ратом ни избјеглиштвом (осим породичним и колективним искуством) и млади човјек – трећа генерација рођена у Србији, не припадају средини у којој су рођени нити оној у којој живе?

Један дио одговора се сигурно налази у личном и породичном искуству стеченом у новој средини. Без изузетка ријеч је о одбацивању и неразумијевању. Описујући како се осјећала и како је била прихваћена у новој средини Јасна каже сљедеће: „Некако, не разумију они мене, ја не разумијем њих. Нисам имала неке теме за разговор, а они нису осјећали потребу да мене сад ту нешто морају прихватати. И онда ми је било тешко.” Миља каже да су је суштински прихватили опет неки „који нису мештани”. Наши млади саговорници – потомци прогнаника и колониста, били су предмет исмијавања због свог поријекла и/или ставова. Вељка су тако дјеца у школи називала „Муслиманом. Сви те гледају другачије одбачен из друштва, и то јакко лоше утиче на децу у том узрасту”, каже и додаје да је плакао, затворио се у себе. Марко је био означен као „Шиптар” и „Србин” што је у средини у којој је одрастао било подједнако неприхватљиво, па нека ћеца чији су се родитељи декларисали као Црногорци са њим нису хтјела да се играју. Његова је породица била отворено дискриминисана у малој средини у којој и даље живе, па их и након 25 година локални свијет назива „четницима” (због тог што се декларишу као Срби).

Небојша није имао искуство да је одбациван у основној или средњој школи на основу свог поријекла, али је касније када се „од левичара преоријентисао ка

националисти” (на посљедњој години основних студија), сусрео са неприхватањем од стране колега са факултета. И данас – његово је искуство, бива „често ... канцелован због својих ставова. Не могу да објасним људима...” Ипак, њему се то „на неки начин и свиђа јер не може мене свако да дефинише.”

На крају остаје да са вама подијелимо два изузетна увида: како неко постаје нечији – када почиње негдје припадати и због чега је то важно? На прво питање рјечит одговор којем немамо шта ни додати ни одузети даје Марко. Вели овако: „Да би човјек имао дом, потребни су људи, моји пријатељи, моја породица. Али прихваћеност није само с те стране... Морају те прихватити и људи из те средине” и даље говорећи о свом искуству констатује: „Имам осјећај да ме људи у П. нису прихватили, а велика је препрека што моји родитељи презиру то мјесто. И мени је онда нелогично да ја сматрам да је нешто дом, а моји најближи не. Они би се сутра одселили, иако ће реално остати доље”.

А припадати? Због чега је то важно? Сирилник (2002: 135) каже да је „осјећање припадности ... погодан начин да се људском бићу развије поштовање према сопственој личности, јер је довољно да припадамо некој групи па да будемо поносни!” На Сирилниковом трагу је и Вељко који закључује да је: „Ред да се зна одакле је ко потекао. Не можеш баш да идеш светом, а да то не знаш”. Коначно, осјећај бездомства подношљивијим чине сјећање на наше претке „Личане ратничку касту, посебну врсту Динароида” (Небојша), „Крајишнике” тај посебни народ, чвршћи од свих других (Лука), јер ће нас они сигурно примити у своје окриље. Ако ником другом, њима сигурно припадамо!

Умјесто закључка

Ако се сложимо да је отварање прича о страдањима предуслов зацјељења колектива, породица и појединаца, а како сугеришу налази наше студије, и њихових потомака, онда ћемо се сагласити и око констатације да друштва која на овај или онај начин присиљавају на ћутање о доживљеном и преживљеном, учествују у њиховој даљој виктимизацији. (Не)намјерно искључивање страдалника из јавног дискурса и потискивање њиховог ранијег идентитета као друштвено непожељног како у домовини поријекла, тако и у земљи матици – домаћину, преживјелима и њиховим потомцима намеће задатке да у тишини носе своју трауму, да ћуте о томе ко су (били) и да се при том интегришу у ново друштво. Овакав сценарио не чека само *придошлице под присилом* већ се са сличним питањима боре и њихови потомци који нису искусили рат нити егзодус. Иако они не знају много о страдањима: ријеч је о теми која је табуирана не само у друштву, већ се о њој не прича ни у породичном кругу (да се преживјели не би повриједио и/или да би се избјегло лично суочавање са тешким осјећањима), дјеца прогнанника осјећају тугу, неправду, бол због страдања својих ближњих и колектива. Бездомство и неприпадање – и поред тога што се има кров над главом, боје њихов идентитет. Референтна тачка која може да ублажи запитаност над: чији сам? постаје породично и поријекло колектива. Коначно, болно је сазнање да исто питање: гдје припадам? себи поставља и

млади човјек – трећа генерација рођена у Р. Србији.

Имајући то на уму, сматрамо да је неопходно да се у домаћем контексту отворе приче о породичним и колективним страдањима породица и колектива будући да без признавања и препознавања људске патње она и не може бити зацјељена јер једино „присуство неког посматрача или слушаоца пружа ... могућност да се дође к себи” (Сирилник, 2002: 45).

Литература

- Akselsen, O. (1999) Return of refugees and displaced persons to their homes in Croatia Report Committee on Migration, Refugees and Demography Rapporteur, Norway: Socialist Group. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref_ViewHTML.asp?FileID=8686&lang=EN.
- Brar-Josan, N. (2015) Developing A Sense of Belonging During Resettlement Amongst Former Refugee Young Adults. Department of Educational Psychology University of Alberta, file:///C:/Users/User/Downloads/BrarJosan_Novjyot_201509_PhD.pdf.
- Byford, J. (2023) Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku. Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme, 6(2), str-
- Chen, S., Schweitzer, R. (2019) The experience of belonging in youth from refugee backgrounds: A narrative perspective. Journal of Child and Family Studies, 28(7), pp. 1977-1990.
- Christensen, J. L., Newman, A. (2023) Who Do I Want to Be Now That I'm Here? Refugee Entrepreneurs, Identity, and Acculturation. Business & Society, 00076503231158611.
- Clark N. J. (2018) Collective Guilt, Collective Responsibility and the Serbs. East European Politics and Societies: and Cultures, 22(3), pp. 668-692.
- Čolović, N., Opačić, T. (2017) Proizvodnja Дрyгoгa. Срби у hрvатским дневним новинама. Zagreb: Срpsko народно вijeće.
- Fantino, A-M., Colak, A. (2001) Refugee Children in Canada: Serching for Identity, Child Welfare, Vol LXXX(5), pp. 587-596.
- Gobodo-Madikizela, P. (2008) Trauma, forgiveness and the witnessing dance: Making public spaces intimate. The Journal of Analytical Psychology. 53, pp. 169-88.
- Grubiša, I. (2019) Okus doma: kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Grujić, J. (2005) Štampa o izbeglicama u Srbiji: 1990-2005. Temida, 8(4), str. 15-23.
- <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Izvestaji/Popis%20izbeglica%20i%20drugih%20ratom%20ugrozenih%20lica%20u%20SRJ%201996.pdf>. Pristupljeno: 12.06.2024.
- <https://snv.hr/publikacije/snv-bulletin-1/Pristupljeno: 25.07.2024>.
- <https://www.migrationdataportal.org/themes/forced-migration-or-displacement>. Pristupljeno: 02.07.2024.

- <https://www.southampton.ac.uk/news/2024/02/population-exposed-to-conflict.page>.
Pristupljeno: 02.07.2024.
- Hynie, M. (2018). Refugee integration: Research and policy. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 24(3), pp 265–276.
- Kidron, A. C. (2009) Toward an Ethnography of Silence The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology*, 50(1), pp. 5-27.
- Korać, M. (2012) U potrazi za domom. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Lazić, M. (1997) Dnevnik ratnog hirurga. https://srbski.weebly.com/uploads/4/8/9/7/48971821/dnevnik_ratnog_hirurga.pdf.
Pristupljeno: 25.06.20124.
- Ljubičić, M., Vuletić, V. (2019) Kordunaši van Korduna - Kordun (n)i ovdje (n)i tamo. U: Pavlović, M. (ur.). *Kordun - od Vojne granice do Republike Srpske Krajine 1881-1995.*, str. 685-714.
- Ljubičić, M. (2019) Društveni kontekst kao okvir retraumatizacije i iscjeljenja žrtava kolektivne trauma. U: Kuburić, Z., Zotova, A., Čumura, Lj. (prir.). *Opraštanje i/ili zaboravljanje*. Novi Sad: Centra za empirijska istraživanja religije, str. 225-245.
- Ljubičić, M. (2022) Jesmo li nečiji?: percepcija i recepcija narativa o traumi iz perspektive slušaoca. U: Pavlović, Z., Stanić, D. (ur.). *80 година од погрома у Великој рацији корак даље ка заједничкој будућности*, str. 373-390.
- Ljubičić, M., Dragišić Labaš, S. (2023) Belonging And Identities Of The Second Generation Of Exiles – Three Case Studies. *International Scientific Conference Regional Development, Identities And Democratic Integration*, Niš: Faculty of Philosophy (u pripremi za štampu).
- Maček, I. (2017) It starts to burn a little: Intergenerational Transmission of Experiences of War within a Bosnian Family in Sweden. *Oral History Forum d'histoire orale* 37 (2017), Special Issue on Generations and Memory: Continuity and Change. <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/630-Article%20Text-2567-2-10-20170403.pdf>
- Manić, Ž. (2017) Analiza sadržaja u sociologiji. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- McMichael, C. et al. (2017) Return visits and belonging to countries of origin among young people from refugee backgrounds. *Global Networks*, 17 (3), pp. 382-399.
- Sirilnik, B. (2002) Sreća u nesreći. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Smith, A., Pitts, M. (2007) Researching the margins: An introduction. In: Pitts, Smith, A. (eds.). *Researching the margins: Strategies for ethical and rigorous research with marginalised communities*. London: Palgrave Macmillan. pp. 3-41.
- Tripković, G.D. (2005) Izbeglice - kulturni i socijalni izazov. *Sociološki pregled*, 39(1), str. 33-45. doi:10.5937/socpreg0501033T.

ANALYSIS OF THE STORIES OF (FORCED) MIGRANTS AND THEIR DESCENDANTS ABOUT COLLECTIVE AND FAMILY SUFFERING

Abstract: The study addresses the lack of research on memories of collective and family traumas during significant historical events like the Second World War and the 1990s conflicts in the former SFRY region. To highlight the significance of memorializing these traumas for the social, family, and personal futures of descendants of those who (did not) survive mass suffering, we interviewed three generations of migrants from the former SFRY area. These include: those who directly experienced forced migration, those who learned about these sufferings second-hand, and descendants of colonists in Vojvodina after WW2. Our initial assumptions—that our interlocutors are often unaware of their families' and collectives' suffering and are reluctant to discuss such stories with older family members—proved to be justified. Additionally, we observed that themes of home and belonging are prominent in their narratives, with ambiguities in these areas hindering our respondents in forming a clear identity, raising the question: Who am I? Our research concludes that understanding our past is essential for envisioning our future.

Keywords: Forced migrants, transgenerational trauma, narratives, memory, identities

Оригинални научни рад

МУЧЕНИШТВО КАО ХРИШЋАНСКИ ПОДВИГ НАД ПОДВИЗИМА И СВЕТИ СРПСКИ НОВОМУЧЕНИЦИ

Сажетак: У раду се одређује феномен мучеништва у хришћанству и указује на страдање свештеномученика Саве Горњокарловачког, који је духовни покровитељ Универзитета Привредна академија у Новом Саду. Затим се у неколико карактеристичних момената прави паралела између хришћанских мученика у раној Цркви и српских православних хришћана новомученика. Посебно ће бити истакнуто страдање деце, жртава геноцида у Независној држави Хрватској. На крају, као специфично српски проблем, анализира се стално позивање на опраштање за српске жртве, чиме се излази изван граница хришћанског поимања праштања. Рад има за циљ да укаже на значај светих српских новомученика за српски народ.

Кључне речи: мучеништво, православље, српски новомученици, деца мученици, опраштање.

*И светлост светли у тами,
и тама је не обузе (Јн 1, 5)*

Увод

Мучеништво у хришћанству је, у почетку, био идеал светости, пример победе духа над телесним страдањем, духовног над материјалним и земаљским, пример вере и пожртвоване љубави, који су служили за углед и подражавање. У православљу, мучеништво се сматра највишим подвигом, врхунцем посвећености и жртвовања за Христа (Јевтић, 2019: 8). Свети српски мученици и новомученици „неизбројани и неизбројиви”, својим страдањем током османске владавине (Гроздић, Дабетић, 2019) и Другог светског рата чине кичму духовног и културног наслеђа српског народа. Њихово жртвовање оставило је дубок траг у колективној свести и идентитету српског народа. Пошто постоји

¹ Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Универзитет Привредна академија у Новом Саду; имејл: borislav.grozdic@gmail.com

реална потреба да се та свест стално развија, проширује и обогаћује, наука у том смислу може да допринесе утврђивањем истине, на којој би Црква чувала и одржавала предање (Хекел, 2008: 11).

Суочавајући се са злочинима над српским народом само у XX веку, као и овима који се чине у оружаном сукобима пред нашим очима данас, неизоставно се намеће питање да ли у том невероватном разудовању демонских сила, зло коначно тријумфује над добрим, ако разумемо да је добро „све оно што одржава, развија и унапређује живот, а зло (је) све оно што уништава, или трајно прети да уништи одржавање, развијање и напредовање живота” (Мацукас, 2005: 11). Као да „све добро, разумно, лепо и благородно у свету представља само редак изузетак, нешто веома крхко и слабо, увек притиснуто силама зла, нешто што се увек губи у њима” (Франк, 2004: 31). Међутим, хришћане не изненађује чињеница „да свијет сав у злу лежи” (1 Јн 5, 19), као што свети Јован апостол и богослов у првој посланици на то указује. Ипак, није хришћански, макар не православно, одбацити тај и такав свет, већ следећи Христа, прихватити га таквог као Божију творевину, али не и зло у њему. Живећи у том и таквом свету, дужност хришћана је да се уз Божију помоћ боре свим силама против зла и греха.

Питање масовних злочина над српским народом у XX веку, који су починили Шиптари, Бугари, Мађари, титоисти-комунисти, а посебно Хрвати у Независној држави Хрватској (НДХ), је у овом тренутку веома значајнија тема. Због свеопште духовне кризе, која се као пошаст шири и оживљавања усташке идеологије, насушна потреба је стално развијање свести о страдању српског народа кроз историју – нарочито током Другог светског рата у НДХ и после рата у СФРЈ. Црква једина може, не само да наше страдање и жртве чува од заорава, већ да их канонизацијом осмишљава на најузвишенији начин.

Пут до тога да се на Универзитету Привредна академија у Новом Саду одржи међународна научна конференција на тему: „Од погрома до злочина над злочинима”, односно отвори проблем српских жртава, са идејом да се традиционално сваке године организује, несумњиво је отворио Свети Сава Горњокарловачки, духовни покровитељ и заштитник ове установе. Универзитет већ шест година за редом као своју крсну славу прославља свештеномученика Светог Саву Горњокарловачког, који је одбивши да напусти НДХ-у речи: „Главу дајем ал’ свој народ не остављам” (Силашки, 2020: 43), страховито мучен и на крају погубљен од усташа.²

У овом раду, као прилогу од две лепте теми: „Од погрома до злочина над злочинима”, пружа се један од увида у сложен феномен мучеништва. Проблематизују се неколико питања са духовног и етичког аспекта у вези са масов-

² Најпре је замишљено да Свети Сава Горњокарловачки буде Слава Правног факултета за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија у Новом Саду, јер међу Србима нема обзнањеног другог правника светитеља, ако једног дана не буде канонизован адвокат Драгић Јоксимовић, који је положио живот на олтару професије бранећи Дражу Михаиловића. Међутим, одмах од почетка је прослављан као универзитетска Слава, чиме је показано да се данас због мултиконфесионалне и мултинационалне средине, као што је АП Војводина, неће понављати иста кобна грешка која је у име братства-јединства чињена у СФРЈ.

ним страдањем Срба у XX веку: мучеништво као хришћански подвиг над подвизима, укратко прави паралела између хришћанских мученика у раној Цркви и светих српских новомученика, затим истиче најосетљивије питање страдања деце – жртве Србозида – геноцида над Србима (Димитријевић, 2024: 17) у НДХ и, на крају, указује на посебно значајан проблем неоснованог позивања на хришћанско опраштање за српске жртве и љубав према њиховим непријатељима.

1. Мучеништво – хришћански подвиг над подвизима

Подвижништво као вид продубљивања сопствене духовности, оснаживање вере, усавршавање у врлини и остваривање дубљег односа са Богом у хришћанству има бројне и различите облике, као што су јуродство³, отшелништво⁴, исповедништво⁵, мучеништво и друге. Сви представљају тешке подвиге, а мучеништво је свакако најтежи, хришћански подвиг над подвизима, будући да представља добровољно трпљење страдања па и смрт због вере у Христа, односно сведочење до полагања живота за Христа. Феномен мучеништва није карактеристичан само за хришћанство, постоји и у јудаизму, исламу, хиндуизму (питање за шта и за кога?) и другим религијама, али хришћанство без мученика је незамисливо. Хришћани ретко својевољно изазивају мучеништво, али уколико дођу у ситуацију да се или одрекну Христа или страдају за Њега и због Њега, мученици бирају пре понижавања, мучење па и смрт, верујући да на тај начин обезбеђују Царство небеско, односно вечни живот. Њихова вера, храброст, истрајност увек служе као пример осталим хришћанима и скоро по правилу бивају канонизовани и слављени као светитељи.

Историја Цркве је историја мучеништва, јер је живот Цркве распињање на крсту. Првомученик је Господ Исус Христос, који први у најстрашнијим мукама страда, затим Свети Стефан Првомученик, па сви апостоли (осим Светог Јована Богослова), а онда небројени мученици у раној Цркви до Миланског едикта, које је прогонила римска и друге власти, и тако све до наших дана. Још у Посланици Јеврејима Апостола Павла, описује како су све страдали мученици: „Камењем побијени, престругани, измучени, од мача помријеше...” (Јев 11, 37) и поручује да сви који хоће побожно да живе биће гоњени.

Историја Српске православне цркве је такође историја мучеништва, јер мучеништво српско непрестано траје, а током XX века српски православни народ је посебно прогањан, убијан и распињан на разне начине. Неспоран је духовни закон, по коме се гоњењем, мучењем и убијањем хришћана постиже супротан ефекат, по правилу то јача и шири Цркву. Тертулијан је писао да је узалудно

³ *Јуродство* је специфичан подвиг хришћана који су се апсолутно посвећивали Богу на тај начин што би се добровољно и свесно представљали као луди, не поштујући уобичајене друштвене норме, живећи у сиромаштву и друштвеној одбачености, неуобичајно и непредвидљиво, показујући свету апсурдност материјалног богатства и друштвене моћи. Околина је према јуродивима имала различит однос, који се кретао од одбацивања и презирања до великог поштовања.

⁴ *Отшелништво* је велики хришћански подвиг повлачења из света у пустиње, планине или друга удаљена места ради потпуног предавања молитви и Богу (пример: Свети Антоније Велики).

⁵ *Исповедништво* је такав хришћански подвиг у коме се због вере подносе највећа искушења као што су прогањање, мучење и најразличитији облици притисака али не и убиство, за разлику од мученика.

пролијевање хришћанске крви, „јер крв мученика семе је хришћана”, последице гоњења су слава гоњених и пропаст гонитеља. Још од раног хришћанства мученици су канонизовани, на стратиштима и њиховим телима хришћани су се молили и подизали храмове.

Сама реч „мученик”, на старогрчком „мартир”, значи сведок, односно онај који је спреман на најстрашнија мучења, па и живот да жртвује за Христа, јер сведочи правог, истинитог Бога: „Јер оно због чега није вредно умрети, није достојно ни живота ни вере!” (Иљин. 1998: 16). Хришћанство без мученика је незамисливо. Међу светитељима мученицима разликујемо свештеномученике, великомученике, преподобномученике и мученике. *Свештеномученици* су епископи и свештеници који су пострадали за Христа тако што су на разне начине мучени и убијени. *Великомученици* су они који су претрпели највеће муке за православну веру и православну цркву не одричући се Христа. *Преподобномученици* су монаси и подвижници који су страдали за цркву Христову. *Мученици* су страдали због православне вере и зато што су Срби (Милеуснић, 1989: 7).

Ако би поредили страдање хришћана ране Цркве од многобожаца, пагана у римској империји и православних Срба од римокатолика у НДХ-а постоје многе сличности али неке значајне разлике. Друштвени и историјски контекст се значајно разликује, али је идентична снажна, непоколебљива вера хришћана мученика и спремност да се страда и живот жртвује због вере. „У Римској држави се сматрало да су за њено благостање веома важни богови-покровитељи... Државни чиновници су имали право, али и једну од најважнијих обавеза, да приносе жртве боговима у име државе, организују пратеће празнике и обреде и тако испуњавају дуг државе према боговима-покровитељима...” (Гроздић, 2019: 26-27). Први хришћански мученици страдају управо противећи се и одбијајући да поштују и приносе жртве римским божанствима, што је доживљавано као опасност по државу. И хришћански првомученици и свети српски новомученици својом вером, храброшћу и непоколебљивошћу служе као узор и пример осталима, и једни и други се канонизују установљавањем празника посвећених њиховом страдању и сећању.

Методe мучења су веома сличне, првомученике у раном хришћанству су шибали, истезали на точку, обували у усијану металну обућу или им усијани шлем стављали на главу, морили глађу, бацали зверовима, закопавали живе у земљу, бацали у море и реке итд. У НДХ методи мучења и убистава били су изузетно свирепи и подразумевали су систематске масовне ликвидације, мучења у логорима, као и присилно превођење у римокатолицизам (Гаџиновић, 2018: 491-503). Додуше, нема података да су пагани пили крв хришћана у првим вековима, као што су то чиниле усташе у НДХ-а у XX веку пијући српску крв.

Уколико бисмо поредили религиозни и друштвени контекст, римска многобожачка власт прогања хришћане јер верују у једнога Бога, у Светој Тројици, чиме се поричу и одбацују сва римска божанства. Да је Исус Христос представљао само једно од божанстава био би прибројан римском Пантеону, међутим вером у једног Бога хришћани су одбацивали римска паганска божанства

сматрајући их идолима. То је суштински разлог прогањања хришћана у првим вековима. Српски новомученици највише страдају у оквиру ратних и етничких сукоба и нацистичког етничког чишћења у Другом светском рату. Према томе, циљ прогона у раном хришћанству био је уништавање хришћанства и његовог утицаја у Римском царству, док је у НДХ циљ био не само прогањање због вере православне, већ и етничко чишћење и уништавање српске популације.

Дакле, суштинска разлика је у томе што су први хришћани страдали за Христа, а страдање Светих српских новомученика је за истину о Христу. Како могу целати римокатолици да имају истог Бога са жртвама, православним Србима? (За усташе муслимане „цвијет хрватског народа“ разумљиво да немају.) Њих муче и убијају они који се представљају да су хришћани, а то очигледно нису, они који себе називају хришћанима-римокатолицима, а давно су од хришћанске традиције одступили, и догматски и практично: „Јер по делима њиховим познаћете их“ (Мт 7, 16). Након свега потпуно је очигледно да православни Срби немају истог Бога са усташама-римокатолицима. Господ Исус Христос је упозоравао: „Пазите да вас ко не превари. Јер ће многи доћи у моје име говорећи: Ја сам, и многе ће преварити“ (Мк 13, 5,6).

У XX веку у НДХ-а на систематичан и стравичан начин, мучено и убијено је више од милион Срба, и то само зато што су Срби и православни. У обе Југославије због њихових идеологија, а посебно због идеологије братства-јединства у СФРЈ, то је била табу-тема, или боље речено: „Распамећивање Срба у XX веку спроведено је кроз заборављање српских жртава и свесно потискивање њиховог значаја“ (Димитријевић, 2024: 37). СПЦ новомученике почиње да канонизује најпре појединачно, а онда оне који су масовно страдали тек крајем деведесетих година. Било је, дакле, потребно више и од пола века да би српски новомученици били уврштени у свете, да истина о страдању Срба, посебно у Другом светском рату, почне не само да се обелодањује, већ и да се мученици канонизују. Добила је тако Српска Црква и Срби око милион светитеља, својих заступника пред Богом. Само уз молитве њима и њихову помоћ српски народ се може лечити од болести југословенства и екуменизма.

Могло би се поставити питање зашто то СПЦ није чинила раније. Разлози су бројни због којих СПЦ овом питању приступа са великом осетљивошћу, од политичких да не би, и у првој и другој Југославији, изазивала додатне државне репресије због „националистичке и политичке“ провокације, до тога што процес канонизације захтева и детаљно истраживање, и други.

Новомученици које је СПЦ канонизовала су: јасеновачки, гламочки и куленвакуфски, зворничко-тузлански, пребиловачки и остали херцеговачки, сурдулички, пивски, дабробосански и милешевски, велички и горњеполимски, Свети мученици бачки, Свети свештеномученици и мученици ливањски, Деца-мученици јастребарски и сисачки. Затим, Свети свештеномученици и мученици: Доситеј Загребачки Исповедник, Платон Бањалучки, Сава Горњокарловачки са 73 свештеномученика горњокарловачких, Јоаникије црногорско-приморски, Петар Дабробосански, Варнава Хвостански, Данило (Јакшић) епископ карловачки и плашчански исповедник, свештеномученик

Бранко, мученик Викентије, Владимир, Ђорђе Богић, Рафаило Шишатовачки, Вукашин Клепачки, Јаков Тумански, Недељко Раковачки, Свети свештеномученик Милош (Билбија) грковачко-црнолушки. Иринеј (Ћирић) епископ бачки исповедник вере (Симић, Ћачић, Николић, 2023).

Свети мученици Јасеновачки: У Јасеновачком логору на монструозан начин усташе су мучиле и убиле, према најбројнијим проценама, око 700.000 Срба. Свети архијерејски сабор Српске православне цркве канонизовао је Свете Новомученике Јасеновачке, априла 2010. године, и за датум празновања установио 13. септембар / 31. август⁶ (Радосављевић, 2005).

Свети мученици Гламочки и Куленвакуфски: Свештеномученици гламочки Симо Бањац и Мирко Стојисављевић и његов син Новица, куленвакуфски Родољуб Самарџић, Вукосав Милановић, Милан Поповић Рмањски, дрварски Милан Бањац и Милан Голубовић, граховски Дамјан Штрбац. Осим оца Милана Поповића, све наведене свештенике су усташе свирепомучиле и пред њима клали и убијали њихове породице. СПЦ их је канонизовала 2004. године, убројани су у Свете свештеномученике. Осим посебних датума свог прослављања, одређен је 22. / 9. јул заједничко њихово прослављање.

Свети мученици Зворничко-тузлански: године 2022. СПЦ канонизовала је Србе мученике страдале у XX веку на простору епархије зворничко-тузланске, а то су жртве добојског логора, мученици влајићки (Мишић, 2018: 41-58), рожањски (у овом селу више нема ниједног Србина), осмачкодубнички, дрињачки, бродски, шековићки, забрђски (у селима Горње и Доње Забрђе само у једном дану страдало више од 200 људи, а током читавог Другог светског рата преко 340 лица), врањачки, лопарски и сијековачки и свих невино пострадалих мученика зворничко-тузланских, између осталих и дете Свети Слободан Стојановић. Прослављају се 8. јуна / 26. маја (Ерак, 2023).

Свети мученици Пребиловачки и остали Херцеговачки: Мученици пребиловачки и доњохерцеговачки и сви остали мученици пострадали за веру у Херцеговини за време Другог светског рата, заједно се прослављају под називом Свети мученици пребиловачки и остали херцеговачки мученици 6. августа / 24. јула. У Пребиловцима су муслиманске и хрватске усташе од 1.000 становника убиле 826, њих 600 су жене и деца, највише пострадали у Шурманачкој јами у коју су живи, у дубину од 66 метара, гурнути 6. августа 1941. године. Потпуно је угашено 57 породица. Више од четири хиљаде становника доње Херцеговине мучено је и бачено у тринаест јама.

Свети мученици Сурдулички: У току Првог светског рата од бугарске окупационе власти страдало је од 6.000 до 8.000 Срба, према званичним подацима неколико комисија, међу којима 65 свештеника свештенмонаха и других виђенијих Срба. Тачан број ни до данас није утврђен. СПЦ канонизовала их је маја 2017. године, и за дан прослављања установио 29. / 16. мај.

Свети мученици Дабробосански и Милешевски: Свете новомученике

⁶ Датуми прослављања Светих новомученика српских наведени су прво по грегоријанском а затим јулијанском календару.

Дабробосанске и Милешевске СПЦ је канонизовала у мају 2005. године, празнују се заједно са мученицима Гламочким и Куленвакуфским 11. јула / 28. јуна. Славе се свештеномученик Петар, митрополит дабробосански, исповедник Варнава, епископ хвостански и сви други свештеномученици Дабробосанске митрополије. Тога дана се славе и жртве НДХ и окупатора – преподобномученици Житомислићки, свештеномученици Добросав Доњевакуфски, Јован Возућки, Богдан Сарајевски, Миладин Биљешевски, Марко Купрешки, Димитрије Нишићки, Реља Блажујски, Саво Брезански, Ратомир Дубочки, Добросав Сјеверински, Андрија Пљеваљски; као жртве Првог светског рата свештеномученици Трифун Илијашки, Лазар Арадски и Саво Сарајевски; те жртве комуниста: свештеномученици Момчило Челебићки, Велимир Кошутички, Божидар Колашински, Будимир Добрунски, Милорад Илинобрдски, Михаило Прибојски, Душан Бучевски, Нестор Милешевски, Серафим Тројицки, Слободан Пљеваљски, сабраћа манастира Жича Михаило и Јован, исповедник Божидар Биљешевски и жички монаси Јовану (Рапајићу) и Михаилу (Ђусићу) (Девић, 2022: 80-83). Дакле, сумира Немања Девић: „У ред светих уврштена тројица свештеномученика – жртава Првог светског рата, братство манастира Житомислића и још дванаест свештеномученика жртава усташа и других окупатора у Другом светском рату, као и дванаест свештеномученика и један исповедник као жртве комуниста у ратном и послератном периоду” (Девић, 2022: 81-82).

Свети мученици Величко-горњеполимски: На празник Светих мученика Кирика и Јулите за само два сата злогласна нацистичка „Принц Еуген” дивизија (у њеном саставу био је велики број фолксдојчера и босанско-херцеговачких усташа, а у покољу у Велици су, учествовали и балисти и вулнетари - тзв. муслиманска милиција из Плава, Гусиња, Бихора и са Косова и Метохије), помогнута од исламских екстремистима из СС дивизије „Скендербег”, на стравичан начин су убили, поклали, спалили 564 лица (број није коначан), од којих 174 деце старе до 15 година. Маја месеца 2017. године, СПЦ је у диптих Светих уврстила Свете мученике Величко-горњеполимске и пивске. Прослављају се 28. /15. јула.

Свети мученици Пивски: Нацистичка „Принц Еуген” дивизија у селима Пиве, од 6. до 12. јуна 1943. године убила је 1290 недужних лица, међу којима 549 деце и млађих до 20 година. У Долима, највећем стратишту у овом крају, које је постала место саборног спомена свих пивских новомученика, 7. јуна 1943. године, је страдало 522 лица, од којих 109 деце старости до 15 година. СПЦ је канонизовала Свете мученике Пивске и дан њиховог спомена биће и даље 7. јун.

Свети мученици Бачки: око 12.000 православних Срба пострадало је током такозване Рације у Новом Саду, 1942. године, од мађарских окупационих снага. СПЦ их је канонизовала маја 2022. године и за дан прослављања одредила 23. /10. јануар (Симић, 2023).

Света деца мученици јастребарски и сисачки: маја 2022. године Српска православна црква, канонизовале је децу мученике јастребарске и сисачке и

за њихово прослављање одредила 13. јул/31. јун. У НДХ су постојали логори за децу, као јединствен пример, у којима је на различите начине уморено више хиљада српске деце. Занимљиво да је у попису из 1964. године за 1222 дечака и девојчица уморених у логору у Сиску (Грбић, 2024: 1183-1213) и 208 у логору Јастребарско (Грбић, 2024: 830-835) пише: „умро од непознатих 1942”.

Поставља се питање: ко су ти непознати?

2. Страдање деце, жртва Србоцида - геноцида над Србима у НДХ

Страдање деце у НДХ по бруталности заузима посебно место у историји детињства. Шта је већи злочин од свирепог насиља над најмлађима које је спроводено у НДХ, што је представљало део ширег система геноцида и етничког чишћења који је спроводио усташки режим Анте Павелића? Изразито анти-српска и антиправославна идеологија усташког режима имала је дубоке верске и културне корене у, могло би се рећи, вишевековној нетрпељивости римокаатолика према православнима на тим просторима. Верска и национална мржња у режиму НДХ достиже свој врхунац. Римокатолички ултранационализам, интегрисан у усташку идеологију, дехуманизује српски народ до крајњих граница, поистовећујући га са створењима нижим и од животиња, називајући „накотом за сјекиру” (Анте Старчевић). Након такве дехуманизације не само да се почињацима олакшава и оправдава чињење свакаквих злочина, укључујући и монструозно насиље над децом, већ се то сматра пожељним и похвалним. Српска деца су убијана на следеће начине: живо спаљено – 1, заклана – 940, нестала – 333, обешена 20, од заостале бомбе – 109, од заостале мине – 52, погинула 1781, спаљена – 187, убијена – 42934, умрла – 2336, умрла од болести – 23, умрла од глади 191, умрла од зиме – 360, умрла од рањавања – 2, умрла од тифуса – 2990. Утопљена – 12 (Грбић, 2024, део 1: 52). Религијским и идеолошким разлозима се оправдава етничко чишћење, убијање деце и њихово превођење у римокатолицизам. НДХ – нова квислиншка творевина настоји да трајно мења демографску структуру и „чисти од Срба”. Дакле, систематско убијање деце било је део ширег геноцидног плана који је имао за циљ потпуну ликвидацију или асимилацију најпре Срба, а затим Јевреја и Цигана у НДХ.

Први Христови мученици су управо деца од две године и мање у Витлејему и околини, коју је злогласни властољубац Ирод, краљ Јудеје, уплашен за своју власт, наредио да се поубијају, не би ли тако убио и Младенца Господа Исуса Христа (Мт 2:16). У НДХ је убијено 10.696 српске деце старости од 0,1 до 2 године, од тога 5.487 мушке деце (Грбић, 2024 део 1: 52). Убијањем српске деце у НДХ, највише су убиле усташе 74,80%, убијају се будући носиоци православне вере и има се илузија да се на тај начин може убити и истина о Христу.

Божо Грбић је ове 2024. године објавио двотомну књигу под називом *Стратишта уморене српске деце у НДХ* и поднасловом *Независна Држава Хрватска – гробница 54.009 девојчица и дечака*. Коришћени подаци из пописа жртва рата 1941-1945. године, који је први пут спроведен 1964. године на територији читаве Југославије, а спровео га је Савезни завод за статистику Југославије (Грбић, 2024: 11). За сваку општину и њена стратишта приложен је спи-

сак жртава са следећим подацима: презиме, име родитеља, име, година рођења, држава рођења, општина рођења, насеље рођења, узрок смрти, убица, година убиства. На пример, општина Купрес, укупно убијено 425 деце, село Доње Вуковско убијено 12 деце, Мишковић (Станко) Јока, рођена 1930. у (Босна и Херцеговина, Купрес, Доње Вуковско) убијена од усташа 1042. И тако 54.009 деце: „Новомученици су у српском народу најбројнији међу децом...” (Јевтић, 2021: 12).

Ово није књига мртвих, већ књига свете деце мученика. Прослављајући их и молитвено им се обраћајући, српски народ би могао да излази из бунила југословенства и екуменизма.

3. Проблем праштања за српске жртве и љубав према непријатељу

Откад је, приликом освештавања обновљеног храма Светог Јована Крститеља из XVIII века у Јасеновцу, 2. септембра 1984. године, порушеног за време Другог светског рата, пред око 50.000 људи, речено: „Браћо, да праштамо – морамо, али да заборавимо – не смео!”, на чудан начин се та крилатица код Срба „примила” и стално се понавља у вези са српским жртвама и новомученицима. Постала је буквално специфичан, „хришћански” одговор Срба за злочине над њиховим сународницима.

Примера ради, наведимо случајеве када је ова изрека о праштању изговарана у Јасеновцу⁷, Јајинцима⁸, Пребиловцима⁹, Варварину¹⁰, и током комеморативних догађаја који су се односили на страдање Срба у ратовима 90-их година, Олуји¹¹ и другим губилиштима по свим српским земљама.¹² Налазимо је и у књигама, филмовима¹³, ТВ-емисијама које говоре о српским страдањима и жртвама итд. Упорно се намеће став да православни и остали Срби треба да опраштају безусловно, бескрајно и апсолутно. То не само да здрав разум збуњује, већ и значајно релативизује свест о злу и супротстављању њему. Зато је важно испитати границе хришћанског опраштања, односно ко, зашто, коме, када, како и шта треба да прашта позивањем на Јеванђеље. Овде ћемо хришћанско-православни став о границама праштања покушавати да реконструишемо на основу Светог писма, светог предања, мишљења светих отаца, православних

⁷ Епископ СПЦ, приликом обележавања 75. годишњице пробоја јасеновачких логораша, које је одржано 22. априла 2020. године.

⁸ Изговорио тадашњи председник Србије на комеморативном скупу одржаном 21. октобра 2012. године, поводом обележавања сећања на жртве стрељања у Јајинцима током Другог светског рата.

⁹ Изречено током комеморације одржане 6. августа 2022. године, поводом обележавања годишњице страдања српског народа у Пребиловцима и другим местима у Хрватској током Другог светског рата.

¹⁰ Изрекао премијер Владе РС у Варварину, на централној државној церемонији поводом Дана сећања на жртве НАТО агресије 24. марта 2016: „Бог ће им можда опростити, ми јесмо, али нисмо заборавили”;

¹¹ Изречено током обележавања Дана сећања на страдање и прогон Срба у хрватској злочиначкој операцији „Олуја”, одржаног 4. августа 2015. године у манастиру Крушедол на Фрушкој гори. Изговорено током комеморативног скупа поводом 27. годишњице страдања и прогона Срба у „Олуји”, 4. августа 2022. године у Новом Саду. То је поновила и министарка правде на комеморацији поводом Дана сећања на страдање и прогон Срба у „Олуја”, одржаној 4. августа 2021. године у Бусијама, близу Београда.

¹² Додуше, истине ради, хвала Богу, има и другачијих слогана, који се појављују тек неколико година уназад, нпр. „Заборавити нећемо, а опростићемо ако будемо могли” и сл.

¹³ У документарном филму „Иродови синови”; у филму „Шумарице” (1982), режирао Љубиша Ристић итд.

теолога, филозофа и научника. Осим захтева за опраштањем, односно заједно са њим, наводи се и захтев да „љубимо наше непријатеље”, односно да љубимо злочинце над нашим народом.

Како човек не гледа свет очима, него речима, управо у том слогану неки чак препознају и српску карактерну особину – „Срби лако праштају”. Међутим, такво хришћанско милосрђе према коме се опрашта уместо жртава и у њихово име, нема своје упориште ни у Светом писму ни у светом предању које би хришћане обавезивало. Феномен опраштања због своје сложености и слојевитости предмет је психолошких, социолошких, правних, етичких, филозофских разматрања, али његова суштина као да им стално измиче (Бабић, 2005: 221-223), па се, изгледа, без теолошког приступа појам опраштања не може до краја расветлити.

Када се у Јеванђељу налаже љубав према непријатељима, то се недвосмислено односи на личне непријатеље, као што и обавеза опраштања подразумева опраштање за личне увреде и / или повреде и јесте недвосмислена хришћанска дужност. Дакле, само увређени и / или повређени, тј. само жртва, може да прашта починиоцу. Не могу се праштати увреде нанесене другоме, то је апсурд. Ево обратимо пажњу на неколико места из Јеванђеља: *Тада му приступи Петар и рече: Господе, колико пута ако ми згријеши брат мој, да му опростим? До седам ли пута? Рече му Исус: Не велим ти до седам пута, него до седамдесет пута седам* (Мт 18, 21-23).

Чувајте се! А ако ти сагријеши брат твој, покарај га; па ако се покаје, опрости му. И ако ти седам пута на дан згријеши, и седам пута обрати се теби и рече: кајем се, опрости му (Лк 17, 3-5).

Свети Теофилакт Охридски указује да апостол Петар у том питању колико пута ако брат сагреши **мени**, управо истичући то **мени**, треба да му опростим, јер, додаје ако неко згреши против Бога, ја као обичан човек не могу да му праштам, то може само свештеник. Дакле, уколико брат сагреши **мени** и ја му опростим, онда ће му бити опроштено, без обзира што сам обичан човек а не свештеник (<https://bible.optina.ru/new:lk:17:01>).

Познати руски религијски филозоф Иван Иљин тврди: „Да бих био „дужан” да праштам, потребно ми је, пре свега, да „смем” праштати. То јест: треба да постоји пуномоћје за „опраштање” без кога је сваки опроштај празно и бесмислено брбљање. Ако је увређен, издан, опљачкан или силован (или убијен, прим. Б. Г.) неко други, онда нисам позван ништа да „праштам” (Иљин, 2010: 142). Иљин, на другом месту појашњава да је потребно „сушто духовно слепило” па не увидети да је човек позван да опрости само онима који су му нанели личне увреде. Хришћанин нема ни могућности ни права да прашта увреду која је нанесена другоме. У Јеванђељу се без дилеме указује на то да опраштати починиоцу може само жртва за личне увреде и то апсолутно (Иљин, 2012: 105-108). Према томе, граница хришћанског праштања је потпуно јасна – то су само личне увреде и то је лични чин. Не може се групно или колективно опраштати починиоцу и другој групи, народ народу. Мени нико не даје за право да праштам злочинцу који

скрнави светиње, угрожава беспомоћне и моју отаџбину. То се не може представљати као хришћанско праштање позивањем на Јеванђеље.

Шта значи уколико смо опростили личну увреду? Зашто смо дужни да праштамо, треба нагласити само личне увреде? „Опростити увреду значи угазити у себи њену снагу која чини зло, и не пустити у себе бујицу мржње и зла, али то никако не значи победити злобу и зло у ономе ко је увредио другог” (Иљин, 2012: 106), пише И. Иљин. Дакле, увређени је дужан да се бори и избори са собом све док не опрости увреду, која је нанета само њему лично, и то је граница праштања. И за то је Божија благодат неопходна. Преко тога, односно увреду или повреду, и најбезазленије а да не говоримо о убиствима најмилијих, нанету другом, злочин над другим човек нити може, нити има право да прашта. То је једноставно изван надлежности човека као појединца. Међутим, да ли то значи да је неизоставно зло побеђено и у ономе ко наноси увреду или повреду, односно у његовој надличној, друштвеној и општељудској димензији. То није нужно.

Опраштање је само први корак, услов у борби против зла. Семјон Франк такође истиче да је хришћанска дужност да се стално супротставља злу, одговарајућим, примереним средствима, ако је потребно и физичком силом. Међутим, указује на значајну разлику између два хришћанска задатка, а то су „задатак суштинског превладавања зла” и „задатак заштите света од зла” (Франк 2004; 155).

Опроштај на основу пуномоћја не постоји: „када су жртва и целат још у животу, жртва може опростити целату само ако он то затражи од ње. За опроштај између људи увек је потребно двоје: ако један недостаје, опроштај није могућ” (De Sen-Seron, 2005: 143). Злочинац се самим својим поступком не испишује из заједнице, породице, народа. Заједница може да га осуди, да га се одрекне, јер је уосталом најпре и највише позвана да се супротставља злочинцима и злочинима из својих редова.

Изгледа да по правилу лако „праштамо” увреде па и злочине над другима а тешко и најмање увреде нанешене нама лично. Основано истиче архиепископ Аверкије (Таушев): „Ко у свему подстиче нашу самоуверену људску гордост, ко угађа нашим страстима, он је добар и он нам је најбољи пријатељ, а онај који нам упуту макар и најмању реч прекора, чак и ако се у њој садржи истина која је спасоносна за нас, тај одмах постаје наш непријатељ” (Аверкије, 2005: 493–494). Занимљиво би било истраживање колико су спремни да опросте за личне увреде они који позивају на праштање за толике српске жртве у XX веку, које би могло да крене од хипотезе: „Они који позивају на свепраштање за све српске жртве нису спремни да опросте ни најмању личну увреду или повреду”.

Упорно понављање „дужни смо да праштамо али да не заборављамо” може да значи олако разметање нашим жртвама. Ко год би заустео да изрекне ову крилатицу морао би обавезно да најпре замисли између тих хиљада, десетина па и стотине хиљада жртава да је само један од његових најмилијих, син, унук, мајка, сестра. Зар ту поруку, која лепо звучи, великодушно, хришћански, која

нас понајвише збуњује и паралише, наши непријатељи не могу разумевати као: „Убијајте нас, ми ћемо вам опростити, само вам баш нећемо и заборавити?” Да ли је неко од Срба тражио и тражи да му се опрости, или ми то бланко нудимо, издајући се за надхришћане који „бескрајним милосрђем”, „због екуменског мира и помирења” праштамо целатима, подразумевајући да мртвим жртвама није потребно ни право ни правда.

Према томе, слоган „Браћо, да праштамо – морамо, али да заборавимо – не смемо!”, са хришћанске тачке гледано, боље да се не помиње, не понавља. Уместо њега, руководити се оним што Србима саветује свети владика Николај (Велимировић) у чланку „Најстрашнија инквизиција”, који говори о страдању Срба у НДХ непоколебљиво посвећени истини Христовој и истини о Христу. „Прво, да се не свете. Јер ко се свети, тај се не посвети. Него да оставе освету Богу, који је заповедио људима пре Христа: „Не свети се, моја је освета”. Друго, да јављају свету и објављују сва грозна недела најновије инквизиције над српским народом, да опомињу народе широм света, хришћанске и нехришћанске, да буду на опрезу за себе, јер се и њима може догодити што се догодило народу српском. Треће, да се диче и поносе са својих 700.000 мученика за Христа, да им зидају храмове на местима њиховог мучења, над њиховим гробницама и над такозваним Псећим пећинама, које ће се звати свете Пећине, и свуда по свету. Само тако ће српски народ имати за сву будућност једну непобедну небеску армију од 700.000 Божјих мученика на својој страни као заштиту, одбрану и зајемчену победу и један морални капитал коме нема равна у свету.”¹⁴

Закључак

Највредније што један народ има јесу његови светитељи. Срби имају око милион светих новомученика страдалих само у Другом светском рату, око 200 свештеномученика. Будући да сваки од православних народа у Цркву Божју уноси неку своју особеност, за Србе би се рекло да је то мучеништво. Православни Срби су мучеништвом обогатили Православну цркву, јер заиста најчешће крвљу купују Царство небеско и сведоче веру у Христа. Будући да се заједница утемељује на жртви, мучеништво православних Срба је кључно у формирању духовног и културног идентитета српског народа и памћење тог „жртвеног служења Богу и роду” је од највећег значаја за будућност народа.

Свест о српским жртвама је потребно стално развијати, посебно о Србациду – геноциду над српским народом у XX веку, са фокусом на страдања у НДХ, пре свега деце. Стравична дехуманизација и систематско уништавање српског народа кроз монструозна зверства над децом у НДХ представљају неизбрисив траг у колективној свести српског народа, који се не сме заборавити. Према светим српским мученицима и новомученицима је неопходан однос у две равни, најпре је потребно знати за њих и о њима, затим, сећати их се, памтити и славити, што је једна раван, и друга, суштинска – молитвено живети у заједници са њима, ради њиховог заступништва у посредовања пред Богом.

¹⁴ <https://archive.ph/Sn8Qe>

Заиста бисмо могли да мање бринемо о спасењу наших непријатеља и целата, који су починили најмонструозније злочине над српским народом, посебно у НДХ. Често позивање на безусловно опраштање њима, што се истиче као хришћанска врлина, неосновано је, чак штетно. Границе хришћанског опраштања су јасне и очигледне, хришћани су надлежни да опраштају само личне увреде, увреде нанесене другом не могу да опраштају, то могу само жртве. Да безусловно прашта у име жртава за злочине и убиства то право нема нико, зато је апсурдно то стално изнова тражити. Хришћанска заповест о дужности да љубимо непријатеље своје, односи се само на личне непријатеље, а не на непријатеље народа, отаџбине, вере, природе, речју све Божије творевине. Те непријатеље хришћани нису дужни да љубе, већ да им се на одговарајући начин бескомпромисно супротстављају (Гроздић, 2017).

На крају, важно је даље истраживање и продубљивање разумевања мучеништва православних Срба, као врхунског хришћанског подвига, који је од суштинског значаја за очување идентитета и духовног наслеђа српског народа.

Литература

- Бабић, Ј. (2005) Морал и наше време, Београд: Службени гласник
- De Sen-Šeron, M. (2005) Razgovori sa Emanuelom Levinasom (1992-1994), Levinas između filosofije i jevrejske misli, prev. S. Damnjanović. Beograd: Albatros plus.
- Gaćinović, R. (2018). Nasilno pokrštavanje rba u nezavisnoj državi hrvatskoj. Vojno delo, 70(4), 491-503. <https://doi.org/10.5937/vojdela1803491j>, приступљено 14.08.2024
- Аверкије, Т. (2005) Верујем, Господе, и исповедам: књига питања и одговора о православљу и правоживљу, прир. В. Димитријевић, Београд: Православна мисионарска школа при храму светог Александра Невског.
- Грбић, Б. (2024) Стратишта уморене српске деце у НДХ. I и II део, Београд: Удружење „Српска крајна 1990“, Матица српска у Дубровнику и „Мирослав“
- Гроздић, Б. (2019) Немањићи и православно предање о рату и ратовању. Београд: Патријаршијски Управни одбор СПЦ.
- Гроздић, Б., Дабетић, В. (2019) Савремено схватање духовне поруке Косовског мита, Зборник Матице српске за друштвене науке (171), стр. 313-325; <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2019/0352-57321971313G.pdf>
- Гроздић, Б. (2017) Ка православном разумевању рата. У: Гроздић, Б. (ур.) Православље и рат. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду и Медија центар „Одбрана“, стр. 7-36.
- Девић, Н. (2022) Свети новомученици дабробосански и милешевски и мученици миљевински: историјски контекст. У: Ђулибрк, Ј., Радојковић, С. (ур.) Новомученици: полиперспектива VI. Београд: Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора СПЦ, стр. 57-83.
- Димитријевић, В. (2024) Кућа у нашој крви – Јасеновац и српски логорашки завет. Чачак: Владимир Димитријевић.

- Ерак, Н. и Недић, Б. (2023) Свети мученици зворничкотузлански. Бијељина: Издвачка кућа епархије зворничко-тузланске Синај.
- Иљин, И. (1998) Пут духовне обнове. Београд: ЛОГОС – АНТ.
- Иљин, И. (2010) Загледан у живот. Београд: Бернар.
- Иљин, И. (2012) О супротстављању злу силом. Београд: Логос.
- Јевтић, А. (2019) Мученици јасеновачки и макавеји библијски етос новомученика. У: Ђулибрк, Ј., Радојковић, С. (ур.) Новомученици: полиперспектива I. Београд: Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора СПЦ, стр. 7-13.
- Јевтић, А. (2021) Мартирион. У: Коваћев, З. (ур.) Сећање не сме да стане. Свети Српски новомученици и исповедници XX века. Београд: Зорица Ковачев, стр. 9-15.
- Лествичник, Ј. (1997) Лествица. Хиландар: Манастир Хиландар,
- Мацукас, Н. (2005) Проблем зла. Крагујевац: Каленић.
- Милеуснић, С. (1989) Свети Срби. Крагујевац: Каленић.
- Мирослав Кекежди, „Шта је потребно за опраштање? у Опраштање и / или заборављање, Центар за емпијска истраживања религије, Нови Сад, 2019, 280.
- Мишић, М. (2018) Мученици из Влајића. Сведочанство о једном заборављеном злочину. Бијељина: Издавачка кућа епархије зворничко-тузланске Синај.
- Велимировић, Н. Свети владика Николај о Јасеновцу, <https://archive.ph/Sn8Qe>, приступљено 13.08.2024.
- Радосављевић, Ј. (2005) Свети српски новомученици Јасеновачки. Манастир Благовештење: Манастир Благовештење.
- Свето писмо – Нови завјет, (1997) Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ.
- Ковачев, З. (2021) Сећање не сме да стане. Свети Српски новомученици и исповедници XX века. Београд: Зорица Ковачев.
- Силашки, Ј. (2020) На бранику бере и свога рода. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду.
- Симић, В. (2023) Свети мученици бачки. Нови Сад; Беседа.
- Симић, В. Ђачић, Л. и Николић, М (2023) Пренос моштију и канонизација Светог Иринеја, епископа бачког, исповедника вере и светих мученика бачких. Нови Сад: Беседа.
- Толкования на Лк. 17:1; <https://bible.optina.ru/new:lk:17:01>, приступљено 8.08.2024.
- Франк, С. (2004) Светлост у тами, Оглед из хришћанске етике и социјалне философије. Београд: Логос – Бримо.
- Хекел, С. Византијски светитељ. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду.
- Онлајн извори
- <https://doi.org/10.5937/vojdolo1803491j>, приступљено 14.08.2024.
- <https://archive.ph/Sn8Qe>, приступљено 13.08.2024.
- <https://bible.optina.ru/new:lk:17:01>, приступљено 8.08.2024.

Borislav GROZDIĆ, PhD

MARTYRDOM AS A CHRISTIAN FEAT ABOVE FEATS AND THE HOLY SERBIAN NEW MARTYRS

Abstract: The paper defines the phenomenon of martyrdom in Christianity and points to the suffering of the priest-martyr Sava Gornjokarlovački, who is the spiritual patron of the University Business Academy in Novi Sad. Then, in several characteristic moments, a parallel is drawn between the Christian martyrs in the early Church and the Serbian Orthodox Christians of the new martyrs. The suffering of children, victims of genocide in the Independent State of Croatia, will be highlighted in particular. Finally, as a specifically Serbian problem, the constant call for forgiveness for Serbian victims is analyzed, which goes beyond the limits of the Christian understanding of forgiveness. The aim of the work is to point out the importance of the holy Serbian new martyrs for the Serbian people.

Keywords: martyrdom, Orthodoxy, Serbian new martyrs, child martyrs, forgiveness.

*And the light shines in the darkness,
and the darkness does not overcome it (Jn 1, 5)*

Оригинални научни рад

ПОЈАМ ПОГРОМА У ПРАКСИ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Сажетак: У својој пракси, Европски суд за људска права (ЕСЉП) је разматрао низ случајева који укључују насиље према припадницима мањинских група у различитим контекстима, а у неким је тема било и колективно насиље. Погроми, као најекстремнији облик колективног насиља, представљају кршење серије основних права прокламованих у Европској конвенцији о људским правима (ЕКЉП) укључујући права на живот (члан 2, ЕКЉП), заштиту од нечовечног и понижавајућег поступања, као и права на поштовање приватног и породичног живота (члан 8, ЕКЉП), право на слободу и сигурност (члан 5, ЕКЉП) или забрану колективног протеривања из члана 4, протокола 4 ЕКЉП, да наведемо само неке. У случајевима пред ЕСЉП у којима се појављује појам погрома, ЕСЉП је нагласио потребу за ефикасним механизмима заштите мањина и обезбеђивања адекватног санкционисања од стране државе када су починиоци колективног насиља у питању. Ипак, улога ЕСЉП је значајно лимитирана када су сами погроми у питању, пре свега зато што се погроми у пракси појављују више као контекст одређеног случаја. Сходно томе, суд не улази у детаљну анализу појма погрома, иако га дефинише у случају Тараненко против Русије. Приступ ЕСЉП и степен анализе погрома у случајевима у којима се појављује ће бити анализиран у самом раду кроз релевантне случајеве попут Молдован и други против Румуније, Заицеску и Фалтицинаену против Румуније, Шарифи и други против Италије и осталих.

Кључне речи: Погром, Европски суд за људска права, Молдован и други против Румуније, Тараненко против Русије, Заицеску и Фалтицинаену против Румуније, Шарифи и други против Италије и Грчке.

¹ Институт за међународну политику и привреду Београд, имејл: marko@diplomacy.bg.ac.rs

Увод

Термин „погром” настао је од руске речи „громити” у значењу уништити и префикса „по” али када је прихваћена у енглеском и другим западним језицима стекла је значење, како Ван дер Хост наводи „организованог и званично толерисаног масакра и пљачке Јевреја у постсредњовековној Русији, феномена који је свој врхунац је достигао 30-их и 40-их година прошлог века” (Van der Horst, 2002). Без уласка у анализе позадине овог „феномена” који нажалост није био карактеристичан само за Русију, јасно је да је појам погром релативног новијег датума али сама појава је значајно старија. Сматра се да се први погром у горе-наведеном значењу „организованог и званично толерисаног масакра и пљачке Јевреја” догодио у Александрији, у години 38. нове ере (Van der Horst, 2002). Ипак, једини документ који описује овај догађај је сведочанство јеврејског филозофа Филона Александријског, што чини овај извор проблематичним јер је аутор углавном био усмерен на теолошке аспекте, док је изоставио да информисе читаоца о узроцима насиља. Овај догађај је био први документовани погром, јер за сада нема документованих ранијих. Александријски погром из 38. године је значајан јер је Филон био савременик и сведок ових догађаја. Међутим, проблеми настају са жанром Филоновог дела *In Flaccum*, које није само историографског карактера. Филоново дело је део ширег жанра који се може назвати „реторичка историографија” или „драматична историографија” (Van der Horst, 2002). Његово дело је посвећено доказивању да Божја провидност увек делује у корист његовог народа, што подстиче сумњу у објективност његовог историјског писања. Флак је био римски управник Египта и Александрије, постављен од стране цара Тиберија 32. године нове ере. Првих пет година је обављао своје дужности са великом способношћу, али је његова репутација почела да опада када је Тиберија наследио Калигула, 37. године. Грчки лидери у Александрији су га саветовали да добије наклоност цара тако што ће подржати њихове акције против Јевреја у граду, знајући да Калигула мрзи Јевреје. Ово је довело до великог пљачкања јеврејских кућа и продавница, а Јевреји су били затварани у пренасељени гето, где су живели у ужасним условима. Филон истиче да су Грци у Александрији, уз подршку римских власти, имали дубоко укоревану мржњу према Јеврејима, коју је хранио антијеврејски дискурс који је био уобичајен у граду. Овај дискурс је наглашавао јеврејску мржњу према другим људима, што је касније довело до жестоких напада на њих. Антисемитизам у Александрији је имао дугу традицију (Van der Horst, 2002). У периоду од трећег века пре нове ере до првог века нове ере, неки пагански писци изражавали су симпатије према јудаизму, али је истовремено било и много оних који су показивали снажан анимозитет према Јеврејима, попут Манетона и Апјона (Van der Horst, 2002). Овај антисемитизам је био један од главних покретача погрома у Александрији. Филоново дело показује како су ови догађаји били у великој мери политички мотивисани, али такође и како су религиозне разлике и предрасуде играле велику улогу у распиривању мржње према Јеврејима.

Погром у пракси Европског суда за људска права

Погром се у пракси Европског суда за људска права (у даљем тексту ЕСЉП, Суд) појављује у оквиру неколико случајева међу којима се истичу: Бурлија и други против Украјине (*Burlyu and Others v. Ukraine* - 3289/10) Јулијус Молдован и други и Октавијан Росташ и други против Румуније (*Applications nos. 41138/98 by Iulius MOLDOVAN and others and 64320/01 by Octavian ROSTAȘ and others against Romania* – ЕСЉП је спојио представке и о њима заједнички одлучио, прим. аут.) Заицеску и Фалтицинеану против Румуније *CASE OF ZĂICESCU AND FĂLTICINEANU v. ROMANIA* (*Application no. 42917/16*), Гергељи против Румуније *CASE OF GERGELY v. Romania* (*Application no. 57885/00*), Тараненко против Русије *CASE OF TARANENKO v. RUSSIA* (*Application no. 19554/05*), Случај Шилих против Словеније (*CASE OF ŠILIH v. SLOVENIA* 71463/01). У овом последњем, Шилих против Словеније суд је *ratione temporis* одбацивао притужбе за догађаје који су се догодили или почели да се догађају пре ступања на снагу Конвенције за тужену државу па самим тим и обавеза по Конвенцији. Ово је још један од разлога зашто је важно било успоставити механизам у оквиру кога ће Суд имајући у виду огроман прилив представки, одбацивати неприхватљиве а на адекватан начин размотрити оне које спадају у његову надлежност, подробно их размотрити и на тај начин допринети стварању адекватног правног оквира у државама чланицама ЕКЉП (Новаковић, 2011).

У већини случајева ЕСЉП погром се помиње само у једној реченици и скоро искључиво у историјском контексту и нема никакве импликације на праксу Суда. У случају Гароди против Француске појам „погром” нема никакав утицај на праксу ЕСЉП иако се помиње, јер се то чини само у склопу негације погрома од стране нацистичке Немачке у књизи аутора Рожеа Гародија. У случају 97 чланова Глдани конгрегације Јеховиних сведока и 4 друга против ГРУЗИЈЕ (*CASE OF 97 MEMBERS OF THE GLDANI CONGREGATION OF JEHOVAH'S WITNESSES AND 4 OTHERS v. GEORGIA* (*Application no. 71156/01*)) се погром помиње највише у давању историјског контекста те описује насиље и прогоне које трпе чланови одређене групе, у овом случају, највероватније религијске мањине, у Грузији. У глави 76 пресуде се наводи се одломак изјаве за медије седам невладиних организација у Грузији у којој се наводи да су чести погроми усмерени на њихове канцеларије и цркве, где су њихова литература, свети предмети и друга имовина уништени.⁴ У истом маниру, у случају Селатин Демирташ против Турске (*CASE OF SELAHATTİN DEMİRTAŞ v. TURKEY* (*Application no. 15028/09*)), само се помиње Истанбулски погром као један од случајева из прошлости у којима је дошло до организованог насиља против одређене групе људи након новинских чланака који су посредно или непосредно подстицали људе на насиље против одређене групе. Ово је веома важно питање које није у фокусу овог рада, али је нажалост веома актуелно и данас, не само на простору Турске него на целом европском континенту.

Дефинисање погрома у пракси ЕСЉП

Као што није имао прилике да разматра случај погрома у мериторном делу пресуда и анализа, ЕСЉП се није екстензивно бавио питањем погрома у смислу детаљног термилошког одређења и правног оквира. Ово је и разумљиво када се узме у обзир мандат ЕСЉП, временски оквир и врста случајева који се подносе у представкама овом суду као и контекст у коме се појављује питање погрома. Ипак, Суд није остао потпуно нем на питање погрома и разграничење од других облика колективног насиља. Тако се у пресуди Тараненко против Русије јасно се истиче да је погром руска реч која је првобитно означавала насилан неред усмерен на масакр или прогон Јевреја, те да се данас односи на све облике колективног насиља усмереног на етничку или верску групу. Ово је важно имати на уму, независно од контекста случајева ЕСЉП-а, у којима „погром” се најчешће помиње како би се описали догађаји или инциденти масовног насиља против мањинских група, посебно у ситуацијама у којима Суд оцењује одговорност државе у спречавању таквог насиља или заштити жртава.

Погром у случају Заицеску и Фалтицинеану против Румуније

Као што је претходно истакнуто, у случајевима ЕСЉП у којима се помиње „погром”, термин се користи дескриптивно да би се карактерисала природа насиља о коме је реч, а не као правни термин. ЕСЉП се фокусира на импликације таквог насиља у вези са кршењем људских права, **као што су право на живот, забрана мучења и заштита од дискриминације.**

Случај Заицеску и Фалтицинеану против Румуније представља један од најзначајнијих случајева ЕСЉП јер се питањем погрома бави нешто детаљније. У овом случају, подносиоци представке, Леонард Заицеску и Ана Фалтицинеану, покренули су тужбу против румунске државе због ослобађања двојице високих војних званичника који су раније били осуђени за ратне злочине, укључујући њихову улогу у погрому у Јашију у Румунији, 29. јуна 1941. године. Према различитим изворима, број жртава у овом погрому варира од неколико хиљада до преко 14.000 пре свега Јевреја који су убијени током самог погрома или каснијих депортација. Погром је био део ширег плана етничког чишћења који је спроводио режим Иона Антонескуа (Раду, 1991), који је био на челу румунске државе у савезу са нацистичком Немачком (Делетант, 2016). Погром у Јашију је један од најзначајнијих догађаја који се помиње у овој пресуди. Он је представљао систематско и организовано насиље над јеврејским становништвом, које је резултирало смрћу преко 13.000 људи, како се наводи у пресуди. Леонард Заицеску је као дечак био сведок убиства свог оца, ујака и деде, а потом је био присиљен да путује „возом смрти” у којем су многи умрли у нехуманим условима. Ана Фалтицинеану је такође била дете током ових догађаја; она је преживела живот у гету у Черновцима и успела да избегне депортацију скривајући се код рођака. У пресуду, ЕСЉП придаје посебан значај чињеници да је овај погром био извршен уз директну подршку државних институција, што је касније довело до суђења и осуде одговорних лица. Међутим,

ослобађање тих званичника након пада комунистичког режима, и накнадна ревизија њихових пресуда, створили су дубок осећај неправде код жртава и преживелих. Суд је признао да је ревизија ових пресуда, у одсуству нових доказа и уз занемаривање историјски утврђених чињеница, имала озбиљан утицај на достојанство и самопоштовање подносилаца представке, што је довело до њихове емоционалне патње и психолошке трауме. ЕСЉП је у овом случају указао на важност поштовања међународног права и принципа који осуђују негирање Холокауста и ревизију историјских пресуда које покушавају да прикрију одговорност државних званичника за ратне злочине и злочине против човечности. Суд је закључио да поступци румунских власти, који су довели до ослобађања осуђених званичника, нису били оправдани и да су супротни принципима правде и демократије. Прећутна сагласност, недовољно ефикасна истрага и чак у неким случајевима подршке власти оваквим и сличним догађајима је елемент на који ЕСЉП ставља највећи акценат када је у питању погром у својој пракси. Што се тиче самог погрома, у овом случају, термин „погром” је поменут у контексту описивања ширег историјског и друштвеног оквира који су подносиоци представке аргументовали као фактор који је утицао на њихово суђење и третман. Конкретно, подносиоци представке су се позвали на погром како би илустровали образац дискриминације и прогона одређених група у Румунији, посебно ромске заједнице. Тврдили су да је овај историјски контекст допринео пристрасном и неправедном судском процесу у њиховом случају. Подносиоци представке су тврдили да су њихово суђење и каснији третман били под утицајем дуге историје предрасуда и дискриминаторске праксе према одређеним етничким мањинама у Румунији, повлачећи паралеле са ранијим случајевима насиља и прогона, као што су погроми. Ова референца је имала за циљ да истакне системске проблеме унутар румунског правног система и да подупре њихову тврдњу да им није обезбеђено фер суђење. Европски суд за људска права је узео у обзир овај аргумент као део шире анализе да ли су права подносилаца представке, према Европској конвенцији о људским правима, била нарушена. Суд је анализирао релевантност овог историјског контекста у односу на специфичне околности случаја, посебно у процени да ли је постојао било какав доказ о дискриминацији или пристрасности који би могли утицати на правичност суђења.

Контекст погрома у Шарифи и други

Слично као у случају Заицеску и Фалтицинеану против Румуније, у случају Шарифи и други против Италије и Грчке, термин „погром” се користи за давање контекста одређеним поступцима власти, али је у овом случају он коришћен у аргументацији од стране италијанске владе, која тврди да је сврха забране колективног протеривања странаца, предвиђене у члану 4 Протокола бр. 4 Европске конвенције о људским правима у коме се наводи да је забрањено колективно протеривање странаца (Протокол 4, ЕКЉП), првенствено била да спречи историјски ужас погрома. Као што је истакнуто, погроми су у прошлости представљали организоване и насилне нападе на мањинске групе, нарочито етничке или верске заједнице, често уз саучесништво или директну подршку

власти. Влада Италије је у овом случају тврдила да се ова одредба не односи на савремене изазове који укључују контролу илегалних миграција, односно на ситуације у којима државе одбијају улазак или враћају мигранте који незаконито покушавају да уђу на њихову територију. Аргументација италијанске владе је усмерена на ограничење примене члана 4 Протокола бр. 4, тако да се он не би примењивао на случајеве депортације или враћања ирегуларних имиграната. Влада наводи да би супротна интерпретација приморала државе да трпе масовне миграције без могућности да управљају својим границама и заштите националну безбедност. Оваква аргументација наглашава значај историјског контекста у којем је ова одредба уведена, односно као заштита од колективног насиља и дискриминације које су обележили погроми. Италијанска влада упозорава да би проширење примене овог члана на питања савремених миграција довело до негативних последица по државе, које би изгубиле контролу над својим границама (Новаковић, 2023) и биле приморане да прихвате велики број нерегуларних имиграната без адекватних механизма за њихову интеграцију или депортацију. Овај аргумент је део шире расправе о томе како балансирати између суверених права држава на контролу својих граница и обавеза заштите људских права (Новаковић, 2024), што је централна тема у овом случају пред Европским судом за људска права.

Случајеви са елементима од значаја за погром

Погроми се обично карактеришу као насилни напади на етничке или верске мањине, често уз имплицитно или експлицитно учешће или саучесништво државе. У оквиру Европске конвенције о људским правима (ЕКЉП), овакви поступци крше неколико кључних чланова, укључујући члан 2 (право на живот), члан 3 (забрана мучења и нехуманог поступања) и члан 14 (забрана дискриминације). Иако нема много случајева који се баве погромом у ужем смислу речи, колективна насиља против различитих пре свега етничких или верских група, јесу нешто на шта ЕСЉП често скреће пажњу а посебан акценат ставља на лошу реакцију, недостатак реакције или чак подршку власти која би требало да заштити грађане.

У овом контексту од посебног значаја је случај Начова и други против Бугарске (CASE OF NACHOVA AND OTHERS v. BULGARIA (Applications nos. 43577/98 and 43579/98)) Овај случај се односио на смрт двојице Рома Кунча Ангелова и Кирила Петкова, који су били војни обвезници у бугарској војсци и који су побегли из притвора где су служили казне за одсуство са дужности. Након бег, сакрили су се у кући бабе једног од њих у селу Лесура. Војна полиција, наоружана аутоматским оружјем, опколила је кућу и покушала да их ухапси. Упркос томе што су Ангелов и Петков били ненаоружани и нису представљали директну претњу, војна полиција је употребила смртоносну силу, што је резултирало њиховим убиством. У пресуди се Суд фокусирао између осталог и системску дискриминацију против ромских заједница и неопходност да државе проактивно решавају такве предрасуде како би спречиле даље на-

сиље. Ово је веома важан елемент, јер смо већ навели да су овакви социјални услови предуслов који у неким ситуацијама може довести до погрома. Суд је критиковао бугарске власти због тога што регулативе које су омогућавале употребу смртоносне силе од стране војне полиције нису садржавале адекватне механизме заштите права на живот. Надаље, ЕСЉП је утврдио да истрага коју су спровеле бугарске власти након убиства Ангелова и Петкова није била ефективна те да је спроведена на начин који је фактички штитио одговорне полицајце од кривичног гоњења, чиме је дошло до повреде права на живот у процесном смислу. Ово је други елемент, који се дешава након оваквих догађаја, који такође може посредно слати поруку о подршци за такво систематско насиље од стране државе и посебно је опасно. У том смислу, Суд истиче да је начин на који је истрага спроведена изазвао сумњу у објективност и непристрасност истражних органа, чиме је нарушено поверење јавности у поштовање владавине права и жели власти да спречи и санкционише овакве појаве. И коначно, трећи елемент јесте питање дискриминације на основу етничке припадности. Подносиоци представке су тврдили да је смрт њихових ближњих резултат дискриминаторског односа државних органа према особама ромске националности. Они су такође указали на недостатак истраге о могућим расистичким мотивима убиства. Иако Суд није утврдио да је сам чин употребе смртоносне силе био директно мотивисан расизмом, указао је на то да су постојале индиције које су захтевале детаљну истрагу овог аспекта случаја. Осим тога, Суд је нагласио да је чињеница да је један од полицајаца користио расистичке увреде током операције представљала додатни елемент који је требало узети у обзир при процени мотива за употребу смртоносне силе.

Дакле, из овог случаја али и праксе ЕСЉП можемо извући три елемента која потенцијално могу утицати на стварање окружење у коме може доћи до случајева колективног насиља па и погрома и које државе морају имплементирати (Новаковић, 2014).

Ти елементи су поред постојеће нетолеранција према одређеним групама:

- закони и правила који не штите довољно људски живот и интегритет
- неадекватна истрага која ствара утисак да држава не жели да спречи или санкционише овакве појаве на адекватан начин
- мотив дискриминације као елемент.

Закључак

ЕСЉП, иако нема у својој пракси случајеве који се тичу превасходно погрома, игра кључну улогу у сузбијању и процесуирању колективног насиља, укључујући и погроме који по правилу укључују саучесништво или прећутну сагласност државних органа. Улога ЕСЉП и држава у спречавању колективног насиља и погрома је од суштинске важности за очување људских права и владавине права. Погроми, као најекстремнији облик колективног насиља,

представљају грубо кршење читаве серије основних права прокламованих Европском конвенцијом о људским правима. Погроми су историјски повезани са организованим и званично толерисаним масакрима над мањинским групама, посебно Јеврејима, а данас се термин користи за описивање било којег облика колективног насиља усмереног на етничке, верске или друге мањинске заједнице. Улога државе у спречавању оваквих догађаја је од кључног значаја, с обзиром на то да погроми често подразумевају не само учешће појединаца већ и прећутно одобравање или активно саучесништво државних органа. ЕСЉП је у више наврата разматрао случајеве који укључују колективно насиље, при чему је наглашена потреба за ефикасним механизмима заштите мањина и осигуравањем адекватног одговора државе у санкционисању починилаца – на пример у случајевима Молдован и други против Румуније и Заицеску и Фалтицинеану против Румуније указујући на значај државне одговорности у спречавању и реаговању на такве догађаје. Пресуда у случају Начова и други против Бугарске представља један од кључних примера где је Суд нагласио неопходност државе да проактивно решава предрасуде и системску дискриминацију како би се спречило насиље против етничких мањина. У овом случају, ЕСЉП је утврдио да је држава морала обезбедити адекватне правне оквири који би регулисали употребу силе и заштитили права на живот, што није учињено. Осим тога, неадекватна истрага је резултирала нарушавањем поверења јавности у способност државе да спроводи правду и заштити своје грађане од оваквих злочина. Још један значајан случај је Шарифи и други против Италије и Грчке, где је Суд разматрао питање колективног протеривања странаца и нагласио историјски контекст погрома као основ за забрану таквих пракси. Италијанска влада је аргументовала да је забрана колективног протеривања уведена како би се спречили погроми, што је Суд уважио као део ширег контекста у коме је ово питање разматрано. ЕСЉП је, кроз своје пресуде, нагласио потребу за ефикасним, непристрасним и правовременим истрагама, адекватним правним оквирима и активним државним мерама које ће обезбедити заштиту мањинских група и спречити насиље које може довести до погрома. Недостатак таквих мера може резултирати у јачању дискриминације и нетолеранције, што на крају доводи до колективног насиља и озбиљног кршења људских права. Улога државе није само да (адекватно) реагује након што до насиља дође, већ да активно ради на спречавању таквих догађаја. Ово се посредно и на дуги рок чини кроз образовање, законодавне мере и јачање институција које ће обезбедити правду и сигурност за све грађане, без обзира на њихову етничку или верску припадност, али и непосредно кроз препознавање и по потреби санкционисање друштвених појава које могу довести до стварање атмосфере где је било који облик насиља или дискриминације према одређеној националној, верској или етничкој групи прихватљив.

Литература

- VAN DER HORST, P.W. (2002) The first pogrom: Alexandria 38 CE, *European Review*, 10(4), pp. 469–484. doi:10.1017/S1062798702000388.
- Radu Ioanid, (1991): The Pogrom of Bucharest 21-23 January 1941, *Holocaust and Genocide Studies* 6, no. 4 373-382
- Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, securing certain rights and freedoms other than those already included in the Convention and in the first Protocol thereto * Strasbourg, 16.IX.1963
- Deletant, Dennis. (2016). Prelude to mass murder: the pogrom in iasi, romania, june 29, 1941 and thereafter edited by leon volovici and miriam caloianu. *Holocaust and Genocide Studies*, 30(2), 355-358
- Novaković, Marko (2024) An Early Take on the Potential Impact of the 2024 Common European Asylum System Reform, NBP, Nauka, Bezbednost, Policija, 2024.
- Novaković, Marko (2023), A few remarks on the imaginary character of borders and its misuse in the Western Balkans, *Scritti in onore di Gian Luigi Cecchini : Liber Amicorum*, Milano: Giuffrè, 625-634
- Novaković, Marko (2014), Uticaj prakse Evropskog suda za ljudska prava na reformske procese u Srbiji, *Evropsko zakonodavstvo*, vol. 13 br. 49-50 str. 550-566,
- Novaković, Marko (2011), Protokol 14 za Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, *Evropsko zakonodavstvo*, vol. 9 br. 33-34 str. 52-65,
- Applications nos. 41138/98 by Iulius MOLDOVAN and others and 64320/01 by Octavian ROSTAŞ
- CASE OF ZĂICESCU AND FĂLTICINEANU v. ROMANIA (Application no. 42917/16)
- CASE OF GERGELY v. Romania (Application no. 57885/00)
- CASE OF TARANENKO v. RUSSIA (Application no. 19554/05)
- CASE OF SELAHATTİN DEMİRTAŞ v. TURKEY (Application no. 15028/09)
- CASE OF ŠILIH v. SLOVENIA 71463/01
- GARAUDY v. FRANCE (Application no. 65831/01)
- CASE OF 97 MEMBERS OF THE GLDANI CONGREGATION OF JEHOVAH'S WITNESSES AND 4 OTHERS v. GEORGIA (Application no. 71156/01)
- CAUSA SHARIFI E ALTRI c. ITALIA E GRECIA (Ricorso n. 16643/09)
- CASE OF NACHOVA AND OTHERS v. BULGARIA (Applications nos. 43577/98 and 43579/98)
- Европска конвенција о људским правима
- Протокол 4 уз Европску конвенцију о људским правима

THE CONCEPT OF POGROM IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract: In its practice, the European Court of Human Rights (ECtHR) has considered numerous cases involving violence against members of minority groups in various contexts, with some cases addressing collective violence. Pogroms, as the most extreme form of collective violence, constitute violations of a series of fundamental rights enshrined in the European Convention on Human Rights (ECHR), including the right to life (Article 2, ECHR), protection from inhuman and degrading treatment, the right to respect for private and family life (Article 8, ECHR), the right to liberty and security (Article 5, ECHR), and the prohibition of collective expulsion under Article 4, Protocol 4 of the ECHR, among others. In cases before the ECtHR where the concept of a pogrom arises, the Court has emphasized the need for effective mechanisms to protect minorities and ensure adequate state-sanctioned punishment when perpetrators of collective violence are involved. However, the role of the ECtHR is significantly limited concerning pogroms, primarily because pogroms often appear more as a context of a given case rather than the central issue. Consequently, the Court does not delve into a detailed analysis of the term pogrom, although it defines it in the case of *Taranenko v. Russia*. The ECtHR's approach and the extent of its analysis of pogroms in the cases where they are mentioned will be examined in this paper through relevant cases such as *Moldovan and Others v. Romania*, *Zăicescu and Fălticineanu v. Romania*, *Sharifi and Others v. Italy*, and others.

Keywords: Pogrom, European Court of Human Rights, *Moldovan and Others v. Romania*, *Taranenko v. Russia*, *Zăicescu and Fălticineanu v. Romania*, *Sharifi and Others v. Italy* and *Greece*.

**ПРЕГЛЕДНИ РАДОВИ
/REVIEW PAPERS**

*Прегледни рад/
Review paper*

GENOCIDE AND CRIMES AGAINST HUMANITY IN THE VISION OF ECtHR

Abstract: Even if the crimes of genocide and crimes against humanity are to be judged by International Penal Court or other international tribunals, still the European Court of Human Rights (ECtHR) has been called to analyze these types of crimes from a different perspective, that is the perspective of procedural and other human rights of the accused, especially the right provided for by art. 7 of European Convention of Human Rights - No punishment without law. The present article aims to analyze the ECtHR caselaw in respect to the clarity, foreseeability and non-retroactive application of the criminal norm.

Keywords: genocide, crimes against humanity, principle of legality, ECtHR caselaw, clarity of the law, foreseeability of the law, non-retroactive application of the law.

General assumptions on the issues addressed by ECtHR in cases of genocide and crimes against humanity

The European Court of Human Rights has been called upon to directly address crimes against humanity as well as war crimes and genocide.

Genocide is a crime under international law. Its definition was first established in international law by the United Nations Convention on Prevention and Punishment of Genocide (Genocide Convention) adopted by the United Nations General assembly on 9 October 1948. (Zilinskas, 2009, p. 335)

It is worth to mention that the Court was not called upon to rule on an applicant's individual criminal responsibility but to examine under Article 7 of ECHR wheather there was a contemporaneous legal basis for the applicant's conviction and sentence, in accordance to art. 7. In addition the Court was called to examine if the result reached by the relevant domestic courts was compatible with Art. 7 in cases such Vasiliauskas v. Lithuania (2015) or, at least, if the conviction was based on a criminal

¹ Faculty of Law, West University of Timișoara Romania, laura@stanila.com

offence under international law (e.g. genocide, crimes against humanity). In this respect the Court was required to assess whether the acts committed by the applicant constituted a specific criminal offence under international law at the time when they were committed, and not to establish authoritatively the definition or the meaning of a specific crime under international law.

Summarizing these ideas, ECtHR examined the elements of these international crimes in light of the principle of legality provided for by Article 7 of the European Convention on Human Rights in respect to the clarity, foreseeability and non-retroactive application of the criminal norm.

Also, it is worth mentioning that, no matter the seriousness of the crime, the accused should enjoy the plain exercise of his/her procedural rights, as a proof of the level of civilization of our society.

Interpretation of art. 7 ECHR in cases of genocide and crimes against humanity Article 7 No punishment without law

According to art. 7 ECHR, the principle of legality „No punishment without law” is officially detailed as follows: ”1. *No one shall be held guilty of any criminal offence on account of any act or omission which did not constitute a criminal offence under national or international law at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time the criminal offence was committed.* 2. *This Article shall not prejudice the trial and punishment of any person for any act or omission which, at the time when it was committed, was criminal according to the general principles of law recognised by civilised nations*”, meaning that a person should only be convicted on the basis of law which should be clear, predictable and should not be applied retroactively.

In pursuance of this principle, every individual has the right to know which acts are defined criminal and predict with certainty the legal consequences deriving from their commission. Therefore, clear and specific criminal norms have a threefold purpose: providing legal certainty, constraining states’ power, and deterring individuals from engaging in socially undesirable conducts. (Mariniello, 2013, p. 222,223)

A correct understanding and application of the *nullum crimen sine lege* principle requires judges to apply the law as interpreted at the time when the conduct took place. (Minervini, 2020, p. 28)

Due to the increasing codification of international criminal law, the *nullum crimen* plea assumes less and less relevance before the International Criminal Court (ICC) but poses a great challenge for ECtHR.

If a state wishes to apply newly enacted criminal law retroactively, it may do this without breaching the principle *nullum crimen sine lege* as long as the criminal offence is prohibited by international law, at least in a general way (i. e., based on the general principles of law), at the time when the offence was committed, according to article 7, part 2 and supported by the case-law of the court. (Zilinskas, 2009, p. 341)

Beyond the difficulty in setting out an exhaustive definition of international crimes or, at least, the essential criteria characterising conducts that constitute international crimes, the concept of ‘international law’ under Article 7(1) raises several problematical issues. First, it is subject to debate whether a domestic court can try or punish a behaviour criminalised only by international norms, not transposed into domestic law, without breaching the principle of legality.

Second, neither the Convention nor the Court specifies which sources fall within the concept of international law pursuant to article 7(1).

Court’s jurisprudence, which, until 2008, has systematically applied Article 7(2) to war crimes, acts of treason and collaboration with the enemy, and crimes against humanity without clarifying the purpose and content of the provision in question. In this respect, it is herein argued that the vague concept of the general principles of law recognised by the civilised nations has a significant impact on the fundamental rights and freedoms of the individual.

In 2008, for the first time, the Court did not automatically apply the Article 7(2) derogation, and –departing from its previous case law – extended the applicability of the legality principle to war crimes and crimes against humanity (Mariniello, 2013, p. 225) in an attempt by the Court to restore a proper balance between substantive justice and individual protection, by ascertaining whether domestic convictions were consistent with the qualitative elements of the legality principle, such as accessibility and foreseeability. Article 7(2) constitutes a strong reaction to the degeneration of national justice systems in which acts considered as the most serious crimes under international law are not proscribed.

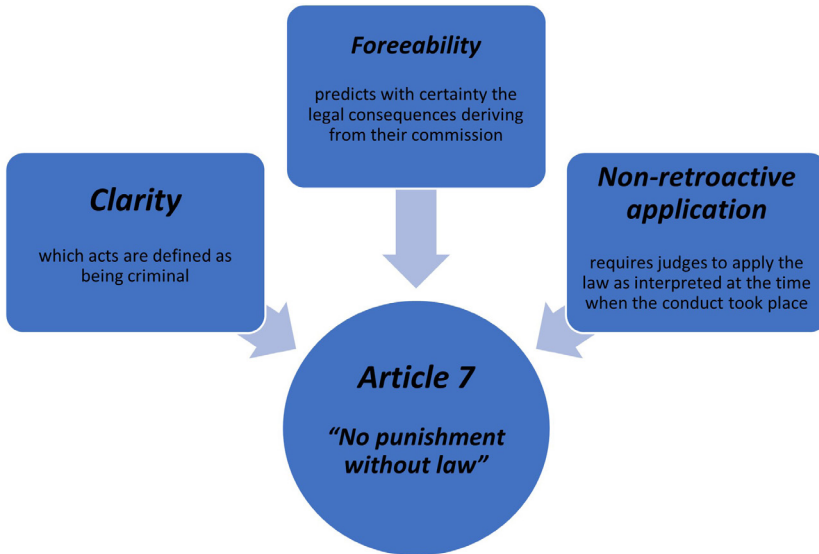
The Nuremberg Clause is contained in art. 7(2) ECHR, art. 15(2) ICCPR and art. 49(2) CFR. The underlying idea of the clause was to specify the scope of the principle of legalism, while fulfilling the function of a “shield” against potential allegations that post-war criminal trials led to a violation of the principle of *nullum crimen, nulla poena sine lege*. (Gacka, 2020, p. 167)

The Commission and the Court noted that the applicants had not been convicted for ordinary crimes, but for international crimes falling within the scope of article 7(2). In explaining why these crimes were covered by the Nuremberg clause, the European Court relied on the Preparatory Works, providing that the purpose of paragraph 2 of article 7 is to specify that this Article does not affect laws which, in the wholly exceptional circumstances at the end of the Second World War, were passed in order to punish war crimes, treason and collaboration with the enemy and does not in any way aim to pass legal or moral judgment on those laws. Thus, the Nuremberg clause was to be applied only in cases of war crimes (WWII crimes). But soon, the vision of the Court has changed and in *Touvier v. France* (1997), for the first time, the Court pointed out that this reasoning is also applicable to crimes against humanity.

In its case-law on genocide and crimes against humanity, the main question addressed was whether convictions for such crimes were, at the relevant times, based on law in force at the time of their commission and, more particular, could them be considered to have been foreseeable by the applicant at the time he/she had

committed the prohibited acts.

The legal basis and foreseeability of a prosecution should be judged for the time the crime was committed. Between the commission of the crime and its prosecution, the scope of the criminalization may not be expanded, nor may the penalty be increased. However, other conditions of the prosecution that are not material for the determination of the “moral quality” of the act, such as statutes of limitation and rules on jurisdiction, are not subject to the international principle of legality. Thus, they can be determined and changed after the commission of the crime (Ferdinandusse, 2005, p. 227)

A) *Clarity of the criminal law (clear legal basis for the conviction ruled by national court)*

1. *Kolk and Kislyiy v. Estonia* (dec.), nos. 23052/04 and 24018/04, ECHR 2006-I.

In this case the Court noted that the deportation of a civilian population had been expressly recognised as a crime against humanity in the Charter of the Nuremberg Tribunal of 1945. Although the Nuremberg Tribunal had been established for a specific purpose, the universal validity of the principles concerning crimes against humanity had been subsequently confirmed by, *inter alia*, Resolution No. 95 of the General Assembly of the United Nations adopted in 1946.

Even if the acts committed by the applicants could have been regarded as lawful under Soviet law at the material time, they were found by the Estonian courts to constitute crimes against humanity under international law at the time of their commission. The Court found no reason to call into question the Estonian courts' interpretation and application of domestic law done in the light of the relevant international law. The applicant's conviction was considered foreseeable within the meaning of Article 7 of the Convention.

2. *Penart v. Estonia* (dec.), no. 14685/04, 24 January 2006.

In this case the Court noted that murder of the civilian population was expressly recognised as a crime against humanity in the Charter of the Nuremberg Tribunal of 1945 (Article 6 (c)). Although the Nuremberg Tribunal was established for trying the major war criminals of the European Axis countries for the offences they had committed before or during the Second World War, the Court emphasised that the universal validity of the principles concerning crimes against humanity was subsequently confirmed by, inter alia, Resolution No. 95 of the General Assembly of the United Nations Organisation (11 December 1946) and later by the International Law Commission. Accordingly, responsibility for crimes against humanity cannot be limited only to the nationals of certain countries and solely to acts committed within the specific time frame of the Second World War. Also Article I (b) of the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity provides that no statutory limitations shall apply to crimes against humanity, irrespective of the date of their commission and whether committed in time of war or in time of peace. After accession to the above convention, the Republic of Estonia became bound to implement the said principles.

The Court noted that even if the acts committed by the applicant could have been regarded as lawful under the Soviet law at the material time, they were nevertheless found by the Estonian courts to constitute crimes against humanity under international law at the time of their commission. It was noteworthy in this context that as the Soviet Union was a member state of the United Nations Organisation, it cannot be claimed that these principles were unknown to the Soviet authorities. Thus, the Court considered groundless the applicant's allegations that his acts had not constituted crimes against humanity at the time of their commission and that he could not reasonably be expected to have been aware of that.

Accordingly, the Court found no violation of Article 7 of the Convention.

3. *Kononov v. Latvia* [GC], no. 36376/04, ECHR 2010.

The issue under Article 7 was whether there was a sufficiently clear legal basis in 1944 on which to base the applicant's conviction for war crimes. Certain persons in a village in Latvia were said to have denounced a group of Russian partisans hiding in one of their barns to the German occupying force. The Russian group was killed by German soldiers, following which the applicant's unit of Russian partisans killed certain villagers.

The Court reviewed the legal status of the applicant and the villagers (combatants, civilian etc) and pronounced on the question of the existence of individual criminal responsibility for war crimes in 1944 before concluding that there was indeed a clear and contemporary legal basis in international law for the applicant's conviction and punishment for war crimes as commander of the unit.

B) Foreseeability

According to the ECtHR caselaw, the inherently objectionable nature of the impugned acts (when measured against fundamental concepts of human rights and

dignity) is a relevant factor in determining the foreseeability of criminal liability.

I.K.-H.W. v. Germany [GC] (2001)

In this case the Court found that an individual border guard, who shot unarmed persons crossing the Berlin wall (border), could not rely on blind obedience or even the attitude of the regime in favor of acts where those acts nonetheless flagrantly breached legal principles and internationally protected human rights and, notably, the supreme right in the hierarchy of human rights, the right to life. The application was thus found inadmissible.

Kononov v. Latvia [GC] (2010)

In responding to the applicant's suggestion that his conviction for war crimes was unforeseeable and despite the fact that the Latvian Criminal Code did not contain any explicit reference to the international laws and customs of war and even though those laws and customs had not been published in the USSR or in the Latvian SSR, the Court underlined that the impugned acts were of a such a "*flagrantly unlawful nature*" that even the most cursory of reflection by the applicant would have indicated that, at the very least, he risked prosecution for war crimes. Therefore there was no violation of art. 7 of ECHR.

3.Jorgic v. Germany (2007)

The applicant was convicted of murder and genocide as regards, *inter alia*, the ill-treatment and killing of Muslims in Bosnia and Herzegovina in May-September 1992. The conviction was based on an interpretation of the crime of genocide to the effect that it was sufficient to show that he intended to destroy a group of Muslims as a distinct social unit. He complained under Article 7 that this interpretation of the crime of genocide had no basis in German or international law at the time.

While the Court found that the majority of scholars favoured a narrower interpretation of the offence (destruction in a physical sense), a considerable number supported the broader interpretation (relied upon by the domestic courts). While the ICTY disagreed with the broader interpretation of the domestic courts, the ICTY cases were decided after the commission of the relevant offences. Accordingly, with the assistance of legal advice, Mr Jorgic could reasonably have foreseen that, despite the varying doctrinal views and jurisprudence, he risked being charged with, and convicted of, genocide for his acts.

The Court considers it legitimate and foreseeable for a successor State to bring criminal proceedings against persons who have committed crimes under a former regime and that the successor courts cannot be criticised for applying and interpreting the legal provisions, in force at the material time during the former regime, in the light of the principles governing a State subject to the rule of law and having regard to the core principles on which the Convention system is built. It is especially the case when the matter at issue concerns the right to life, a supreme value in the Convention and international hierarchy of human rights and which right Contracting parties have a primary Convention obligation to protect.

These principles have been applied, for example, to the change of regime following the collapse of the Berlin wall and the GDR in 1989 and the reunification of Germany in 1990 as well as to the change of regime following the declarations of independence in the Baltic States in the early 90s.

Later and more lenient criminal law must be applied retroactively

The general principal of legality includes the principle that the criminal law must not be extensively construed to an accused's detriment and that intervening more lenient criminal law must be applied retroactively. Therefore, no violation of art. 7 of ECHR was found.

4.Korbely v. Hungary [GC] (2008)

In this case the applicant's conviction was based exclusively on international law. Consequently, the crime at issue was considered not to be subject to statutory limitation. The Court was required to examine whether the relevant act was capable of amounting to a crime against humanity as that concept was understood in 1956 including whether it could reasonably be said that the victim was a person who was "*taking no active part in the hostilities*" within the meaning of common Art. 3 of the Geneva Convention. The Court found that the victim could not be said to have expressed an intention to surrender or to have laid down his arms within the meaning of common Art. 3 of the Geneva Convention so that he did not fall within any of the categories of non-combatants protected by common Art. 3. Departing from the domestic courts' analysis, the Court found that the applicant's conviction for crimes against humanity could not reasonably be based on common Art. 3 in the light of the international standards applicable in 1956 and was not therefore foreseeable. Therefore the Court found there was a violation of art. 7.

5.Vasiliauskas v. Lithuania [GC] (2015).

In 2004 the applicant was convicted of genocide concerning his participation in the killing of Lithuanian partisans during a military operation in 1953, which operation was part of the suppression of the partisan movement by the Soviet authorities. The applicant complained under Art. 7 that his conviction had no basis in law in 1953. The Grand Chamber was required to pronounce for the first time on whether the persecution, following the IIWW, of Baltic partisans by the Soviet authorities constituted genocide. It concluded as to a violation finding that the Lithuanian partisans were neither a group nor part of a group protected by international law (conventional or customary) on genocide as understood in 1953. In this case the Court found the art. 7 of ECHR was violated.

Summary of the main issues discussed in ECtHR rulings

Even if the if the rulings were more substantial and profound some ideas may be summarized through their analysis:

- Domestic provisions may contain a definition of an international crime broader than that existing under international law, but that broader

definition cannot be applied retroactively by domestic courts (*Vasiliauskas v. Lithuania*), concerning the Lithuanian expanded definition of genocide to include “political groups” (*Drėlingas v. Lithuania*).

- Where there were different possible interpretations of an international crime at the material time, a wide interpretation followed by domestic courts does not contravene Art. 7 as long as it is consistent with the essence of the offence in issue, and if the applicant could not have relied on a narrower definition by other authorities at the material time - *Jorgic v. Germany*
- In order to determine whether there was a sufficiently clear legal basis under international law for the applicant’s conviction, the Court is required to examine the state of international law applicable at the material time, including treaty law and/or customary international law
- As regards the accessibility of the legal basis for the conviction, the Court may be required to verify whether a particular international treaty had been adopted and signed by the state.
- When examining the foreseeability of the legal basis/conviction, the Court takes into account the content of the instrument in issue, the field it is designed to cover and the number and status of those to whom it is addressed (politicians holding high office in the German Democratic Republic (GDR) state apparatus - *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, commanding officer in the Soviet army during the Second World War - *Kononov v. Latvia* or of a police commander who was a military-academy-educated officer in Croatia in the early 1990s - *Milanković v. Croatia*
- The principle of legality requires that not only the offences but also the penalties must be clearly defined by law. As regards the penalties for international crimes, the Court has noted that where international law did not provide for a sanction for war crimes with sufficient clarity, a domestic tribunal could, having found an accused guilty, fix the punishment on the basis of domestic criminal law - *Kononov v. Latvia*
- Art.7 (1) can be considered to contain the general rule of non-retroactivity while Art. 7(2) is only a contextual clarification of the liability limb of that rule, included so as to ensure that there was no doubt about the validity of prosecutions after the IIWW in respect of the crimes committed during that war - *Kononov v. Latvia*; *Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*. Consequently, if the conviction was justified under Art. 7(1) because the acts constituted an offence under international law, it will not be necessary for the Court to examine also whether that conviction was justified under Art. 7(2) - *Kononov v. Latvia*. And if the conviction was not justified under Art 7(1) and concerned acts committed after the WWII, Art. 7(2) cannot not be used as an alternative basis for justifying it - *Vasiliauskas v. Lithuania*.

Some of the main rulings in cases of genocide and crimes against humanity could be grouped as follows and, in the light of the decisions ruled by the Court, sorted as shown in the Table below.

A) Genocide:

- *Vasiliauskas v. Lithuania* [GC], no. 35343/05, ECHR 2015 (violation of Article 7) - conviction for genocide (participation in killing of individuals belonging to a political group) of Lithuanian partisans committed in 1953;
- *Jorgic v. Germany*, no. 74613/01, ECHR 2007-III (no violation of Article 7) - conviction for genocide (killing and causing serious bodily harm to members of a protected group with the intent to destroy such group) committed in Bosnia and Herzegovina in 1992;
- *Drėlingas v. Lithuania*, no. 28859/16, 12 March 2019 (no violation of Article 7) - conviction for genocide (taking part in an operation in which persons belonging to a significant part of a protected national and ethnic group were captured) of Lithuanian partisans committed in 1956.

B) Crimes against humanity:

- *Papon v. France (no. 2)* (dec.), no. 54210/00, ECHR 2001-XII (inadmissible - manifestly ill-founded) - conviction for crimes against humanity (aiding and abetting the unlawful arrest and false imprisonment of deported Jews) committed in 1942 and 1944;
- *Kolk and Kislyiy v. Estonia* (dec.) nos. 23052/04 and 24018/04, ECHR 2006-I (inadmissible - manifestly ill-founded) - conviction for crimes against humanity (deportation of civilian population/organising the killing of civilians) committed in 1949;
- *Penart v. Estonia* (dec.), 2006 24 January 2006 no. 14685/04, (inadmissible - manifestly ill founded- conviction for crimes against humanity (deportation of civilian population/organising the killing of civilians) committed in 1953-1954;
- *Korbely v. Hungary* [GC], no. 9174/02, ECHR 2008 (violation of Article 7) - conviction for crimes against humanity (multiple homicide of civilians and non-combatants protected by common Art. 3 of the Geneva Conventions) committed in 1956;
- *Šimšić v. Bosnia and Herzegovina* (dec.), no. 51552/10, 10 April 2012 (inadmissible - manifestly ill-founded) - conviction for crimes against humanity (persecution) committed in 1992.

<i>Genocide</i>			<i>Crimes against humanity</i>		
NO VIOLATION OF ART. 7	VIOLATION OF ART. 7	INADMISSIBLE (manifestly ill-founded)	NO VIOLATION OF ART. 7	VIOLATION OF ART. 7	INADMISSIBLE (manifestly ill-founded)
<i>Jorgic v. Germany</i> , no. 74613/01, ECHR 2007-III - conviction for genocide (killing and causing serious bodily harm to members of a protected group with the intent to destroy such group) committed in Bosnia and Herzegovina in 1992	<i>Vasiliauskas v. Lithuania</i> [GC], no. 35343/05, ECHR 2015 - conviction for genocide (participation in killing of individuals belonging to a political group) of Lithuanian partisans committed in 1953;			<i>Korbely v. Hungary</i> [GC], no. 9174/02, ECHR 2008 - conviction for crimes against humanity (multiple homicide of civilians and non-combatants protected by common Art. 3 of the Geneva Conventions) committed in 1956;	<i>Papon v. France</i> (no. 2) (dec.), no. 54210/00, ECHR 2001-XII - conviction for crimes against humanity (aiding and abetting the unlawful arrest and false imprisonment of deported Jews) committed in 1942 and 1944;
<i>Drėlingas v. Lithuania</i> , no. 28859/16, 12 March 2019 - conviction for genocide (taking part in an operation in which persons belonging to a significant part of a protected national and ethnic group were captured) of Lithuanian partisans committed in 1956.					<i>Kolk and Kislyiy v. Estonia</i> (dec.) nos. 23052/04 and 24018/04, ECHR 2006-I - conviction for crimes against humanity (deportation of civilian population/organising the killing of civilians) committed in 1949;
					<i>Penart v. Estonia</i> (dec.), 2006 24 January 2006 no. 14685/04 - conviction for crimes against humanity (deportation of civilian population/organising the killing of civilians) committed in 1953-1954;
					<i>Šimšić v. Bosnia and Herzegovina</i> (dec.), no. 51552/10, 10 April 2012 - conviction for crimes against humanity (persecution) committed in 1992.

Conclusions

In its case-law European Court of Human Rights could not assess issues related to criminal liability of a person for crimes of genocide and crimes against humanity, nor assess the groundings of the national courts decisions in convicting persons for such acts and, by its creative and wide interpretation extended the applicability of art. 7 par. 2 of ECHR from war crimes to crimes of genocide and crimes against humanity.

Still, the Court carefully assessed the groundings of national courts convictions in the light of the principle of legality and the standards it provides for the law – clarity, foreseeability and non-retroactive application of the law.

By its creative the creative and wide interpretation, the Court extended the applicability of art. 7 par. 2 of ECHR from war crimes to crimes of genocide and crimes against humanity.

Literature

- Case Drėlingas v. Lithuania, no. 28859/16, 12 March 2019;
- Case Jorgic v. Germany, no. 74613/01, ECHR 2007-III;
- Case K.-H.W. v. Germany [GC], no. 37201/97, ECHR 2001-II;
- Case Kolk and Kislyiy v. Estonia (dec.);
- Case Kononov v. Latvia [GC], no. 36376/04, ECHR 2010;
- Case Korbely v. Hungary [GC], no. 9174/02, ECHR 2008;
- Case Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina [GC], nos. 2312/08 and 34179/08, ECHR 2013;
- Case Milanković v. Croatia, no. 3351/20, 20 January 2022;
- Case Ould Dah v. France (dec.), no. 13113/03, ECHR 2009;
- Case Papon v. France (no. 2) (dec.);
- Case Šimšić v. Bosnia and Herzegovina (dec.), no. 51552/10, 10 April 2012;
- Case Streletz, Kessler and Krenz v. Germany [GC], nos. 34044/96 and 2 others, ECHR 2001-II;
- Case Touvier v. France (dec.), application no. 29420/95, 13 January 1997;
- Case Van Anraat v. the Netherlands (dec.), no. 65389/09, 6 July 2010;
- Case Vasiliauskas v. Lithuania [GC], no. 35343/05, ECHR 2015;
- Council of Europe, Background paper for seminar "Opening of the Judicial Year January 2016" International and National Courts Confronting Large-Scale Violations of Human Rights - Genocide, Crimes against Humanity and War crimes", 2016, https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/seminar_background_paper_2016_part_1_eng

- Crawford, Alice, European Court of Human Rights examines definition of genocide, Human Rights Law Center, 20 October 2015, <https://www.hrlc.org.au/human-rights-case-summaries/european-court-of-human-rights-examines-definition-of-genocide>
- European Court of Human Rights, www.echr.coe.int
- European Court of Human Rights, ECHR-KS, Key Theme - Article 7 - International crimes, version 2024, <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/international-crimes>, accessed on 25.06.2024.
- Ferdinandusse, W. N. (2005). Direct application of international criminal law in national courts. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam], https://pure.uva.nl/ws/files/3784353/37983_UBA002001568_11.pdf
- Gacka, Patrik, The Nuremberg Clause Seventy Years Later, Roczniki Nauk Prawnych, Tom XXX, no. 4, 2020, DOI: <https://doi.org/10.18290/rnp20304-10>
- Mariniello, Triestino, The 'Nuremberg Clause' and Beyond: Legality Principle and Sources of International Criminal Law in the European Court's Jurisprudence, Nordic Journal of International Law 82 (2013) 221–248, DOI 10.1163/15718107-08202002.
- Minervini, Gustavo, The Principle of Legality and the Crime of Genocide: Drėlingas v. Lithuania”, Human Rights Law Review, 2020.
- Zilinskas, Justinas, Broadening the Concept of Genocide in Lithuania's Criminal Law and the Principle of Nullum Crimen Sine Lege, Jurisprudencija, 2009, 4(118), p. 333–348.

ЛАУРА МАРИЈА СТАНИЛА:

ГЕНОЦИД И ЗЛОЧИНИ ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ КРОЗ ПЕРСПЕКТИВУ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Сажетак: Чак и ако злочине геноцида и злочине против човечности треба да суди Међународни кривични суд или други међународни судови, Европски суд за људска права (ЕСЉП) је ипак позван да анализира ове врсте злочина из другачије перспективе, да је перспектива процесних и других људских права окривљеног, а посебно права предвиђена чл. 7 Европске конвенције о људским правима – Нема казне без закона.

Овај чланак има за циљ да анализира судску праксу Европског суда за људска права у погледу јасноће, предвидљивости и неретроактивне примене кривичне норме.

Кључне речи: геноцид, злочини против човечности, начело законитости, судска пракса ЕСЉП, јасноћа закона, предвидљивост закона, неретроактивна примена закона.

Прегледни рад

ПОГРОМИ НАД РОМИМА КАО ПОЈАВА ДУГОГ ТРАЈАЊА И САВРЕМЕНИ ФЕНОМЕН

Сажетак: Роми и њихови преци, било да су (били) доживљавани као етничка или друштвена група сусретали су се са различитим степенима неповерења од стране државног апарата (који је делимично и настајао кроз сукобе са амбулаторним занатлијама). Екстремни вид тог неповерења био је прогон од стране власти, било да се радило о протеривању, физичком кажњавању или убијању које је имало свој врхунац током нацистичке окупације Европе током Другог светског рата. Овај чланак истражује један други вид страдања Рома, погром, као насиље које може да спроводи мање или више организовано становништво. Ипак, чланак указује да су границе између политике у ужем и ширем смислу врло пропустљиве и да између самоорганизованих група и одређеног нивоа државне власти по правилу постоји повезаност. Та веза може бити синхронизација деловања власти и нападача, или супротно – напади на Роме могу бити вид протеста становништва против власти.

Кључне речи: погром, Роми, расизам, антициганизам, етничко насиље.

Уместо увода: случај „Белих цигана”

Рад о погромима над Ромима може да се започне и од краја, писањем о рецепцији овог и сличних феномена. Истраживачи антисемитизма су запазили исто оно што важи и за антициганизам, па ваљда и за сваки други облик етничке мржње и њеног испољавања, а то је да сећање на насилне епизоде историје над мањинама подлеже двома процесима. Први је *маргинализација*, где се почниоци и значај њихових дела (како сама реч каже) маргинализују: тумаче као неразумни поступци „екстремиста”, „лудака”, „фашиста” (набрајање је неисцрпно) који немају нити икакве везе са већинским народом, нити имају значаја за сећање његових потомака, па самим тим ни место у њиховој повести. Други процес је *егзотизација* и он подразумева да је злочиначка природа

¹ Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, имејл: andrej.kubichek@iksi.ac.rs

нешто што увек припада неким другим групама: „Немцима“, „комунистима“, „Србима“, „Хрватима“ итд. *Nota bene*, већ овде се запажа да Роми ни у најеск-тремнијим идеологемама нису оптуживани за ишта овако, али да се њиховим жртвама манипулисало и да су биле заташкаване.

Најбелоданији пример тога може се наћи у садржају полемике коју сам имао са новинаром (а доцније и са целом редакцијом) регионалне експозитуре једне глобалне медијске куће. Наиме, у интервјуу о положају Рома дошло се и до теме да су њихови преци страшно пострадали на територијама данашње Хрватске и Србије током Другог светског рата, док су тобоже у БиХ (у цели-ни у саставу НДХ) били поштеђени захваљујући иницијативи муслиманских првака. Одговор који сам понудио био је врло кратак (дакако није објављен) и гласио је да не могу да назовем прваком икога ко је преговарао са властима НДХ, јер сматрам да су прави прваци само они који су пружали оружани отпор суштом злу. Осим тога, додао сам да сматрам да је за човека много горе да стра-да као припадник некакве квинслишке милиције, него као жртва геноцида. Но, шта се крило иза овог питања и какве то везе има са страдањима Рома?

У Зеници, 26. маја 1942. група верских вођа и привредника је потписала Резолуцију против хапшења и одвођења „Цигана“ у логоре, а која је садржала и следеће редове:

Муслимани тзв. Цигани јесу саставни дио муслиманског елемента у Хер-цег-Босни.

Они се ни по чему не разликују од осталих Муслимана. Рађају се и умиру као Муслимани, воде се у истим матичним књигама, извршавају све обреде ислама, жене се и удају са осталим Муслиманкама и Муслимани их нису никад ни сматра-ли, да су што друго него Муслимани, као и остали. Увијек су са осталим Муслима-нима једнако извршавали вјерске и држављанске дужности а уживали су и остала права као и сви Муслимани у свим временима своје прошлости и садашњости. Сви Муслимани, без разлике их и сада као и увијек сматрају дијелом свога властитог и заједничког тијела те најенергичније и најжешће осуђују свако издвајање и разлико-вање ових Муслимана од осталих. Сви Муслимани хоће и једнодушно траже, да ови Муслимани имају исти положај као и сви остали Муслимани Херцег-Босне.

Под појмом „циганин“ имаде се сматрати само нецивилизовани номад (скит-ница), који нема сталног настана, нити одређене уљудбе, него се скита од мјеста до мјеста, проводи лупешки живот и за кога не постоје никакве ни државне ни друге границе.

(Џемалудиновић, М. 1971: 72-75)

Први овде наведени редови у одређеној мери² јесу тачни, јер сведоче о позитивној страни амбивалентног односа према прецима Рома у Османском

² Али само у одређеној мери, јер наведено историографско истраживање Мухамеда Муџића сведочи о томе да су права гарантована свим верницима за Роме важила само у случају када би се конкретан појединац Ром обратио властима и правно образложио збој захтев. У противном нису примењивана, чак су и Ром муслимани плаћали цизју као да нису верници.

царству какву је мало која друга држава у Европи имала (Мујић, 1953). Оно што је овде од суштинског значаја јесте арбитарност у подели, тачније у стигматизовању „цигана”. Како Роџерс Брубејкер и Дејвид Лајтин пишу (Rogers Brubaker, David D. Laitin), нама као људима XX и XXI века етничке (или етнизоване) поделе су дате као оквир интерпретације догађаја. Какав год да се сукоб деси, не само да ће га савремени тумачи објаснити као „етнички мотивисан”, него ће и јавност прихватити такву „квалификацију”. Штавише – и можда најважније – и починиоци и жртве ће у највећој мери своју улогу у сукобу разумети као пре свега етничку. Они ће у својој самосвести бити или чувари и бранитељи своје етничке групе или жртве у њено име. Заиста, манифестна појавност етичких сукоба у великој мери јесте сведена (редукована) на етничку раван. Brubaker, међутим, са правом упозорава да свако дубинско истраживање одређеног сукоба указује да су етничке поделе увек само један од елемената присутних међу многим чиниоцима који доводе до различитих фаза конфликта, па и насиља. Ту су политички фактори, различите клике, класни односи, борба за престиж, унутаретничко такмичење и још много штошта (Brubaker & Laitin: 1998). Још је Georg Simmel запазио, а Lewis Coser подробно објаснио да сукоб са (етничком) мањином често има функцију јачања унутрашње кохезије већинске групе (Coser, 2007: 134-135) или јачања уверења у одређене норме (оп. цит: 148-149).

Дакле, у прогласу око тумачења чијег садржаја је дошло до спора, догодило се управо то. Покушано је да се одређени сегмент ромског етничког корпуса изузме из расијалистичких оквира позивањем на њихову верску припадност и начин живота и престиж који проистиче из таквог (градског, седелачког) начина живота³. Према асимилованим Ромима испољавала се солидарност, што није био случај са онима који нису задовољавали прописане норме понашања: „нецивилизованим номадима (скитницама), који немају сталног настана, нити одређене уљудбе, него се скитају од мјеста до мјеста, проводе лупешки живот и за које не постоје никакве ни државне ни друге границе”.

Појам погрома

Појам погрома је један од оних који су у науку ушли у датом историјском тренутку, то уосталом и није реткост. Питање које је знатно важније поставити јесте шта погром разликује од осталих сличних појава, односно од других облика испољавања насиља? Историچار Вернер Бергман (Werner Bergmann) наводи неколико одређујућих карактеристика погрома. Погром је једнострано, колективно насиље које не спроводи држава, него већина неке популације према беспомоћној етничкој мањини (која заправо често очекује подршку државе у свом деловању⁴). Бергман, дакле, издваја да је погром насиље које једна

³ Историјски ток догађаја је потврдио узалудност убеђивања усташког режима у то да Ислам не признаје постојање „раса”, јер је уверење не само у постојање истих, него и политика која за циљ има уређење друштва према строгим „расним” начеима једна од основних поставки фашизма. Неки од потписника ове Резолуције су и сами страдали у Јасеновцу.

⁴ Овде се треба сетити и извештаја једног турског официра чији су војници (већински Курди) спроводили стравичне злочине над Јерменима концем Првог светског рата. Иако су они били непосредни представници

група испољава над другом (за разлику од линча где група врши насиље над појединцем); постоји веома изражена неједнакост у моћи нападача и жртве, за разлику од грађанског рата или других етничких сукоба и коначно, низак степен организације моћније групе која насрће (Bergmann, 2003).

Све наведено је врло важно када се разматрају погроми над Ромима, из више разлога. Пре свега, Роми и њихови преци представљају групу која је прогоњена читав миленијум у Европи. Облици тог прогона су разноврсни. Неки од њих одговарају датом одређењу погрома неких 900 година пре настанка саме речи. Други пак представљају испољавање расизма, политичког насиља, масакара, геноцида, насилне асимилације, симболичког насиља и још много чега пре него што ће и једна од ових речи ући у речнике и мисаоне структуре савременог човека. Сви ови облици испољавања насиља над овом етничком групом (или у историјском контексту категоријом) прво су именовани у случајевима када је неко други био жртва, да би се тек деценијама касније препознало и (делимично) признало да су Роми сличан облик виктимизације већ доживели.

Наиме, негативни описи предака данашњих Рома постоје још у арапским, византијским и турским изворима. Први помени о њиховом доласку у средњу и западну Европу сведоче о тензијама између „придошлица” и локалне сиротиње око примања црквене милостиње, где су локалне парохије биле врло оштре у прављењу поделе између ове две групе (Lewy, 2000: 3). Ипак, Тридесетогодишњи рат ће бити преломна тачка услед које ће насиље над Ромима бити све учесталије и прихваћеније, како од стране државе, тако и од стране локалних заједница. Наиме, након незапамћених разарања у 17. веку скитачки начин живота постао је везан за скупине вагабунда, бивших плаћеника и потенцијалних изгледика, док је у деловима Европе где је протестантизам преовладао номадизам био и презрен са верско-моралног становишта. Између 1497. године и 1774. донето је 146 едиката против цигана у немачким земљама. Овај период није значајан само као пуко повесно сведочанство, већ указује и на посве специфичну генезу погрома. Наиме, држава – или оно што ћемо ми данас препознати као државу – у раном модерном добу и даље не располаже полугама моћи и извршитељима политичких мера које има од 19. века. Овде се, пре свега, мисли на полицијски апарат, као и на систем за издржавање казни. Због тога су мере које су секуларни (али и црквени) владари Европе у овом периоду намењивали Ромима по правилу извршавали сами поданици, који би затим били адекватно компензовани чак и за убиства других људи. Историјски извори из других европских земаља недвосмислено указују на повремене изливе насиља локалног становништва према Ромима које би смо данас свакако могли да окарактеришемо као погроме (Sigona, 2005; Рум, 2007; Кубичек, 2022).

државе, будући да су били војска, надређени официри укључујући и подносиоца овог извештаја били су против оваквих неартикулисаних излива насиља. Наиме, парафразирајући његове речи, постојале су две врсте изгредника. Једни су кидисали на Јермене због пљачке, али су они били мањи проблем за дисциплиновање, јер би брзо били уверени да плен није вредан строгих казни у које је спадала и смрт.

Насиље и динамика погрома

Обимна студија америчког социолога Насиље: микросоциолошка теорија из 2008. године пружа занимљив увид у овај специфичан начин сукоба, али за овај рад најзанимљивији је део о међуетничким сукобима, па самим тим и погромима. Колинс наине са правом напомиње да чак и у насељима где живе различите етничке заједнице које међусобно гаје анимозитет не долази до насилних инцидената свакодневно (Collins, 2008: 116). Напротив, чак и појединачни случајеви насиља су релативно ретки у поређењу са мирољубивим/ненасилним интеракцијама, а камоли са колективним „изливима” насиља. Сличног је мишљења и Синиша Малешевић у скорој студији из 2022. године (Малешевић, 2022), који такође тврди да су изливи отвореног насиља заправо веома ретки, тако да је стога погром заправо типичан пример, а не некакав изузетак.

Начин на који заиста долази до насиља током етничких немира није једноставан попут рутинског објашњења „фрустрација узрокује агресију”. Због чега онда фрустриран и агресиван појединац (или група!) не напада другог појединца или групу вичну доношењу патње и страха, а посебно не организовану борбену групу, било да се ради о полицији, (пара)војсци или некој банди? Колинс чврсто брани становиште да насиље није угодно човеку, јер оно са собом носи страх и напетост због потенцијалне телесне повреде или фаталног исхода, а и да је осим тога, у данашње време културни табу и представља напоран искорак из свакодневне рутине. Ако се изузму професионални борци или насилне ситуације у шали, где су учесници свесни да неће доћи до повреда, људи морају да савладају напетост и страх да би постали насилници. Да ли ће ове две препреке бити савладане, зависи од конкретне микродинамике. Колинс сматра да се „емотивна напетост” може преточити у „емотивну енергију”, најчешће на штету супарника, то јест, да једна страна може да се „вамписки” нахрани напетостју и страхом друге стране и тако постане одлучнија на насилни акт (Collins, 2008: 19). Због тога, насиље у стварности уистину крије „прљаву тајну” и у њему нема естетске нити етичке вредности којима је одевено у популарним приказима. Разлог је једноставан, појединци најлакше савладавају напетост и страх када се нађу пред слабијим противником, или противником који, својом вољом или фатумом ситуације, прихвата улогу жртве. Што је противник беспомоћнији, то је и напетост која обуздава насиље слабија. Због тога су линчовања чешћа од дуела песницама, а пуцање у леђа или из возила у покрету далеко реалистичнија од револверашког двобоја (Collins, 2008: 10-19). Колинсова теорија јесте изразито микросоциолошка, што он признаје (већ у наслову), и може се критиковати, што он, такође, не крије. Баш зато она јесте интересантна за теоријски концепт који се користи у овом истраживању, јер ће га обогатити погледом из равни учесника, пре свега о питању доношења одлуке да се насилно дела.

Применом оваквог ситуационог микроприступа, Рендал Колинс износи неку врсту сценарија за етничке немире, у које спада и погром. „Пролог” за

читаво збивање представља постојање антагонизма или супротстављеност интереса, односно постоји ситуација сукоба или свест о сукобљености. Први чин је догађај који једна група схвата као провокацију: убиство, силовање, отмицу, крађу, недолично агресивно понашање (најчешће ови окидачи имају и сексуалну конотацију, или се бруталност чина описује на посебно бестијалан начин). Током другог чина, који Колинс назива „затишје пред буру” (Collins, 2008: 117), наступа консолидација групе и ова фаза траје од два до недељу дана. Људи се клоне улице и свакодневних активности, а атмосфера је испуњена немиром и тихим гласинама које се шире. Гласине имају мобилишући ефекат, а садржај им најчешће садржи скрнављење светих места, гробаља, или тела припадника групе која се мобилише. Занимљиво је да, иако се по правилу напада слабији и лошије организован противник, у гласинама је он приказан као опасан, претећи, дакле моћан. Овим се постиже да напетост и страх расту, да би се у правом тренутку конвертовали у сразмерно већу количину емотивне енергије. Осим тога циљ се легитимише, јер је напад на слабијег противника вредносно потцењен, док напад на јачег носи потенцијалну славу, част и опажа се као престижна радња. Појединци који организују напад, такође, разматрају могуће поступке спољашних делатника, пре свих државе, на основу њихових пређашњих поступака.

Трећи чин садржи сам насилни акт. Колинс га убраја у ширу категорију „паничног јуриша” (енг: *forward panic*), у ком надмоћни нападач бива увучен у вртлог ситуацијом игре моћног и немоћног, и одбацује страх, напетост, као и културне вредности. Маса сабораца може само да допринесе осећању надмоћи, па и оваквом исходу. Овај чин се може понављати у више наврата, а по правилу траје све док се не умеша трећа страна, данас најчешће државни органи. Правило је, тврди Колинс, да након трећег чина нападач нема осећај кривице и да пориче одговорност за насиље, чак и насилност делања. Свест о сукобљености, дакле, опстаје и после сукоба, пре свега се манифестујући кроз представе о Непријатељу. Велико почетно слово на крају прошле реченице није грешка, већ је ту да нагласи онтолошку суштину приказивања непријатеља кроз време и простор. Оно увек има један важан заједнички именитељ, да за непријатеља не важе закони и права који важе за остале, пријатељски настројене чланове заједнице или других група. Колинсов модел одлично објашњава два случаја који ће бити представљени у следећем одељку.

Јабука и Бајрамич: сличности које не могу бити случајне

Догађаји које дели равно 40 година из два просторно удаљена мала места показују невероватан број готово идентичних појединости, које дакако сведоче о самој суштини погрома над Ромима, али и погрома уопште. Шта је то што спаја нападе на Роме у Јабуци код Панчева 2010. године и у градићу Бајрамичу у Турској (околина Чанакалеа) 1970? Пре свега, слично је да су у оба места била насељена емигрантима: Јабука Македонцима након Другог Светског рата, а Бајрамич радницима из читаве Турске. Део тих миграната у оба места били су

делимично асимиловани Роми, који су живели у сличним социо-економским условима као и нероми. Сличне су и економске турбуленције које су претходиле погромима. Јабука је била село са развијеном пољопривредом, али и и насеље у близини Панчева као великог индустријског центра где су многи мештани налазили запослење. То се променило током економске кризе након 2007. Бајрамич је такође након економског развоја и досељавања доживео одређену стагнацију и дошао у ситуацију надметања за радна места, посебно у услугама транспорта (камионског превоза) који је био посебно добро плаћен, али и опасан посао. У оба случаја су локалне миграције на релацији село-град биле изражен и важан део економског функционисања. Иницијална каписла у овом турском месту у јесте била „туча камионџија” Турчина и Рома. У Јабуци, све је почело сукобом двојице дечака, Македонца и Рома (такође пореклом из Македоније), који се трагично завршио убиством првог дечака. Након инцидента, дошло је до ширења гласина о ранијим сукобима, бестијалности непријатељске групе, претњи која је присутна и на коју се мора одговорити. Кроз овакве наративе наједном је дошло до трансформације представе локалних идентитета тако да су дојучерашње комшије постале опасни странци (Özateşler, 2014; Кубичек, 2018; Кубичек, 2021).

У оба насеља дошло је до ситуације погрома. Док су у Бајрамичу скоро 3000 људи каменовањем кућа Рома заиста починили погром те 1970. године и протерали ромско становништво (један његов део трајно), у Јабуци је мањи број људи (пар стотина) који се окупљао током више ноћи применио исте мере (каменовање кућа, уништавање имовине и претње), али је полиција на крају успела да прекине нападе и спаси Роме, од којих се неколико ипак привремено склонило из села (иако није било бежања из кућа током самих нереда). Оно што је такође заједничко у оба случаја јесте да је након погрома дошло до промене како идентитетских граница, тако и односа према њима. У оба места насилници су се осећали тријумфалистички и на неки начин су били задовољни постигнутим, док су жртве исказивале збуњеност, страх и нису могле да вербализују оно што су доживеле од стране својих комшија (Özateşler, 2014; Кубичек, 2018; Кубичек, 2021).

Како то и Сомбарти примећује, а што је кључно за разумевање погрома и у ова два места, јесте то да у случају напада на Роме државне власти не само да нису учествовале у насиљу, него су га и врло активно спречавале. Тако је у случају његовог истраживања у Мађарској 2000-их година десничарска опозиција, односно њено екстремно крило, користила нападе на Роме као један вид протеста против умерене владе левог центра и кроз учешће у њима (што декларативно што активно) заправо прикупљала подршку незадовољних гласача чије је интересе тобоже заступала „бранeћи их од цигана” (Szombati, 2018). У Бајрамичу је тако и тужилац који је покушао да заштити локалне Роме био физички нападнут и повређен заједно са другим представницима локалних власти који су исто покушали да заштите локалне Роме (иначе сасвим мирне и интегрисане житеље). Мештани Јабукe су у то време били гласачи Српске радикалне странке, која је била опозициона, док је на власти у Панчеву била Демократска

странка. У одговорима нападача на Роме (Кубичек, 2018; Кубичек, 2021) јасно се изражавала политичка нетрпељивост према властима, која је тобоже била на страни Рома. Узимање ствари у своје руке, насиље и сукоби са полицијом били су дакле и једна врста политичког протеста и демонстрације аутономије и манифестација самовлашћа.

Погроми над Ромима у савремено доба

О томе да насиље над Ромима које има елементе погрома, или се може назвати погромом има снажне друштвене основе показује и упоредна историјска анализа. Наиме, након врхунца расистичких напада на Роме (и не само на Роме) током Другог светског рата, заиста долази до смањивања броја оваквих догађаја. Разлози за то су двојаки: са једне стране ту је привредени напредак и отварање све више економских шанси за све грађане, укључујући и Роме; док је са друге било присутно снажно противљење било чему што би иоле подсећало на нацизам. Ситуација се, међутим, мења не толико падом гвоздене завесе и сломом реалног социјализма, него стабилизацијом и потоњом кризом капитализма 2000-их година. Конкретно, у Аустрији се напад на Роме догодио 2009; а 2007. године су се десила два напада у Бугарској (у Софији и Самокову); веома чести напади (из ваздушнoг оружја и Молотовљевим коктелима) били су у Чешкој 2006, 2007, 2009. и 2010. године; у сличним нападима у Мађарској страдало је чак 9 Рома у периоду од 2008. до 2010. године; у Италији су се напади на кампове Рома из Румуније дешавали 2006, 2007, чак 4 пута 2008. и 2011; у Пољској 2010; у Русији је 2006. један Ром убијен приликом напада; 2010. у Словачкој, 2006. и 2010. у Турској (Cahl&Albert, 2012: 63–73).

У Бугарској 2019. године, у селу Војводино покрај Пловдива, након туче у којој су двојица Рома повредили припадника бугарских војних снага, после три дана дошло је до вишедневних окупљања мештана и напада на локалне Роме и њихову имовину. Последице су биле драстичне, јер је већ првог дана пет ромских кућа било демолирано, а наредног још десет, након чега су сви Роми побегли из насеља оставивши сву своју имовину (Lee et al. 2019).

У Грчкој је 2017. године после несреће у атинском предграђу Мениди у којој је залутали метак испаљен на прослави у ромском насељу убио једанаестогодишњег дечака готово одмах дошло до окупљања десничарских група, али и око 1500 протестаната, који су бацали камење и Молотовљеве коктеле на ромске куће. И поред реакције грчке полиције и одреда за спречавање нереда, окупљања су се настављала и неколико ромских кућа је било запаљено (оп. цит.).

Пример Мађарске је био посебно у жижи јавности, будући да су напади на Роме у овој земљи били бројни након 2006. године. Организоване десничарске групе су по правилу били иницијатори ових напада 2006. у Оласлиски (повод је био саобраћајна несрећа), 2008. у Kiškunlachazi (председник општине је иницирао окупљање након убиства једне девојчице – касније се испоставило да убица није био Ром), 2009. било је напада на Роме у Мишколцу и Веспрему (оп. цит.).

Италија је била место два погрома Рома, 2008. године због тобожње отмице детета недалеко од Напуља и 2011. због такође наводног силовања у Торину. У оба случаја бесна маса људи је наоружана импровизованим хладним оружјем и Молотовљевим коктелима демолирала кампове Рома из Румуније и прогнала њихове становнике (оп. цит.).

У селу Лошчинивка у Украјини (околина Одесе) 2016. након што је Ром осумњичен за силовање и убиство једног детета руља од око 300 људи у потпуности је уништила куће локалних Рома, што је један од 6 таквих догађаја у овој земљи (у којима је чак било и људских жртава). Извештаји сведоче да су организоване десне екстремистичке групе биле присутне, док полиција није пружала заштиту жртвама (оп. цит.).

Закључак

Овај чланак је започео повешћу о дискурзивној борби за категоризацију једне групе Рома као муслимана и практичних нерома, да би се показало етничка мржња није једноставан чинилац и узрок насиља, па ни погрома. Она то не може ни да буде на такав начин, јер су и сами критеријуми нечије припадности омраженој групи у пракси врло комплексни. Оно што је заједничко сваком виду насиља над неком етничком групом, у овом случају Ромима, јесу одређене представе о њеним припадницима које су по правилу фантастичног карактера.

Осим тога, у чланку је показано да погромашко насиље, иако делује као излив потпуне ирационалности и безумља, заправо прати одређене детерминистичке обрасце који нису једноставни и представљају сплетове међусобно повезаних околности. Ипак, могуће је одредити два модела антициганистичких погрома које је корисно имати у виду када се говори о другим жртвама оваквог вида групног насиља. Први је онај у коме су Роми „жртвени јарац” и где напади на њих служе за прикривање стварних напетости у неком друштву, скретање пажње са других проблема и јачање интеграције, о чему је писао још Georg Simmel, а касније и Lewis Coser. У овом моделу политичка власт одобрава нападе на Роме, експлицитно или имплицитно их подржавајући, јер често препознаје горенаведене интересе.

Други модел је далеко занимљивији, јер представља ситуацију у којој учесници погрома не само да немају подршку власти, него директно долазе у сукоб и са њом нападајући Роме. Ово је случај типичан за заједнице које су и саме угрожене и маргинализоване, чија политичка моћ, друштвени углед или класни положај слабе. Слично као племство у време француског апсолутизма, које је упражњавало насиље на међусобним двобојима са циљем да демонстративно покажу да иако не могу да се боре са краљем, бар имају аутономију да се боре међусобно (García, 2018). Будући да ни поменуте угрожене групе нису кадре да се супротставе власти (локалној или на неком вишем нивоу) оне такође демонстрирају своју моћ над онима ко и су најслабији, а који у њиховим фантазијама бивају представљени као претња након неког трагичног инцидента – Ромима. За разлику од првог модела у коме погром Рома има функцију јачања инте-

гратије одређене заједнице, у овом случају његова друштвена функција је дис-танцирање друштвене заједнице од сопственог окружења и изазивачка претња насиљем политичком поретку који се сматра неправедним.

Литература

- Bergmann, W. (2003), Pogroms, u: Heitmeyer, Wilhelm; Hagan, John (eds.), International Handbook of Violence Research, vol. 1, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher
- Brubaker, R, and D. D. Laitin, Ethnic and Nationalist Violence. Annual
- Review Sociology 24 (August 1998): 423–452.
- Cahn, Claude & Albert, Gwendolyn (2012), Human rights of Roma and Travellers in Europe, Council of Europe, Strasbourg.
- Collins, R. (2008) Violence: A Micro-sociological Theory, Princeton University Press.
- Džemaludinović, M. (1971), Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, Takvim, 1971., str. 72-75.
- García, R. S. (2018), Revisiting Duelling and Fencing in the Sociology of Norbert Elias, u: Haut, J et al. Excitement Processes Norbert Elias's unpublished works on sports, leisure, body, culture, Springer, str. 255-276.
- Kozar, L. (2007), Funkcije društvenog sukoba: ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima, Novi Sad_ Mediteran Publishing.
- Кубичек, А. (2018), Странци из комшилука – насиље и међуетнички односи у селу Јабуги 2010. године, Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања, 37 (3), 27–40.
- Кубичек, А (2021) Антициганистички погром у селу Јабуга у: Бакић, Јово (ур.) Истраживања национализма у Србији почетком 21. века: Радови млађе генерације социолога. Београд: Филозофски Факултет и Институт за социолошка истраживања, стр. 223-250.
- Кубичек, А (2022) Рацијалистичко тумачење „криминалитета Рома” Чезара Ломброза у Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања (година XLI, број 2-3, стр. 101-114).
- Lee, J et al. (2019), Mob Justice Collective Punishment against Roma in Europe, Brussels : European Roma Rights Centre.
- Lewy, G. (2000), The Nazi Persecution of the Gypsies. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Malešević, S. (2022), Why Humans Fight The Social Dynamics of Close-Range Violence, Cambridge University Press.
- Mujić A. M. (1953), Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskim vlašću, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV, 137-193.
- Özateşler, G. (2014), Gypsy Stigma and Exclusion in Turkey, 1970: The Social Dynamics of Exclusionary Violence. Palgrave Macmillan, London.

- Pym, R. J. (2007), *The Gypsies of Early Modern Spain 1425-1783*, Palgrave Macmillan.
- Sigona, N. (2005), *Locating The Gypsy Problem. The Roma in Italy: Stereotyping, Labelling and Nomad Camps*, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(4), стр. 741–756.
- Szombati, K. (2018), *The Revolt Of The Provinces: Anti-gypsyism And Rightwing Politics*, Hungary. Berghahn Books, New York/Oxford.

Andrej KUBIČEK

THE ROMA POGROMAS AS A LONG-TERM PHENOMENON AND A CONTEMPORARY PHENOMENON

Abstract: The Roma and their ancestors, whether they were perceived as an ethnic or social group, met with varying degrees of mistrust from the state apparatus (which was partly created through conflicts with ambulatory artisans). The extreme form of this mistrust was the persecution by the authorities, whether it was expulsion, physical punishment or killing which reached its peak during the Nazi occupation of Europe during the Second World War. This article explores another type of Roma suffering, the pogrom, as violence that can be carried out by a more or less organized population. Nevertheless, the article indicates that the boundaries between politics in the narrower and broader sense are very permeable, and that there is usually a connection between self-organized groups and a certain level of state power. This connection can be the synchronization of the actions of the authorities and the attackers, or the opposite - attacks on Roma can be a form of protest of the population against the authorities.

Keywords: pogrom, Roma, racism, antigypsyism, ethnic violence.

Прегледни рад

POGROM AND THE GLOBAL INSTRUMENTALISATION OF CRIMINAL LAW

Abstract: The article deals with topical issues of criminal law functioning in the period of world wars and institutional crises. Attention is paid to the intervention of Western values in criminal law and reformatting of criminal law under universal standards. Also special attention is paid to pogrom, intervention, mass riots in the period of global instrumentalisation of criminal law.

Keywords: pogrom, criminal law, violence, conflict, intervention, globalism.

Introduction

1. Globalism and criminal law

Globalisation as a phenomenon of socio-political reality dictates its “rules of the game” in all areas of social and political life. The law is not left out in this respect, which has recently become increasingly exposed to attacks and intrusion “from the outside” on the part of global world institutions and supranational governments, as well as the existing social regulators in society. In this regard, it has to be stated that no branch of law remains indifferent to the events taking place in the world and cannot but feel the pressure of new instruments of global standardisation and unification of law and the processes of transformation of social systems. Criminal law in this context is no exception.

The rapidly changing society, which is moving into a new information space and digital era, which is nowadays placarded as the “world risk society”, changes the essence of the globalisation of law, and in relation to criminal law this means a change in its contours, which can no longer be limited to the limits of national priorities and the classical foundations of territorial sovereignty. Transnational crime and the new digital reality require a more global criminal policy, which inevitably

¹ Doctor of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminology, Yanka Kupala State University of Grodno (Republic of Belarus), tajna@tut.by

leads to the unification of national criminal legal systems. Thus, as experts point out, “criminal law is facing new challenges, the answer to which is seen in the framework of a supranational criminal law, which can exist on the basis of the harmonisation of criminal law and comparative criminal law” (Frister 2013, VI).

Today, the European Union has an enormous influence on the criminal law of nation states. This happens, for example, by referring to national criminal rules in European law and vice versa, by introducing references to European law into national criminal legal systems. At the same time, attempts have long been made to create a parallel European criminal law, similar to international criminal law. Initially, the project of European criminal law was based on the idea of protecting the financial interests of the European Union, but later its drafters started working on the construction of the Common Part of the European criminal law, which caused a lively discussion in the professional environment.

Obviously, in this context, criminal law is considered as a global tool for resolving all kinds of conflicts, protecting the interests of corporations and individual institutions, and serves as a means for developing unified rules for bringing persons to criminal responsibility. However, the holistic unification of criminal law will be possible only when common standards of understanding of the essence of punishment and crime are developed.

On the other hand, there is always the possibility that under the guise of globalisation there is an essentially substitution of the thesis of uniting the efforts of the international community in the field of combating crime with the narrow corporate policy of one state, the hegemony of the world leader, “imposing on other states the solution of criminological problems by forceful, essentially criminal methods outside the legal field” (Kleimenov 2015, 4).

Nevertheless, the global instrumentalisation of criminal law does not only involve the use of criminal law as a tool within the framework of the universal unification of legislation and the worldwide processes of globalisation. It has another side. Today, criminal law is used as a means to resolve not only social conflicts, but also to suppress political insinuations, i.e. criminal law is seen as a kind of instrument for the implementation of state policy under the guise of realising certain interests of limited groups of people. In this regard, criminal law very often becomes a tool in the struggle for political power.

At the same time, economic interests have always been of paramount importance in the development and preservation of the identity of sovereign states. However, the end of the twentieth century for many states revealed the informality of their identification with global processes, because they were excluded from decision-making, and their role was reduced only to the implementation of global standards and values in their state. In the period of economic growth, this subordinate position did not cause serious resistance. States were quite ready to be content with their role, abandoning their own national interests. However, the period of global economic crises and upheavals revealed the long-forgotten formula of prioritising one's own selfish goals in politics, economics and law over the interests of other actors.

It is quite understandable that such a paradigm required the alignment of national priorities with global values and the implementation of a single-track economic policy. The affiliation of business to a certain state and transnational structures provided certain benefits and advantages, and in many respects it was these entities that determined the agenda. In this regard, the global instrumentalisation of criminal law was aimed at reformatting business and economic criminal law, liberalising its basic institutions and forming a unified criminal policy in the economic sphere. In principle, these trends are clearly manifested in our real reality.

At the same time, in different countries of the world the attitude to criminal repression is ambiguous, and this is largely due to the peculiarities of national mentality, culture, religion and other factors. However, as P.V. Zhesterov points out, the modern development of post-industrial society, information technology, greater freedom in the transfer of knowledge have significantly affected the state's ability to apply criminal repression. The world is increasingly moving away from the idea of universal tolerance as incapable, in the conditions of modern migration flows, of providing a rational and universal construct for the preservation of national identity in the conditions of globalisation, to the idea of universal order and total dominance of liberal interests (Zhesterov 2016, 46). The consumer society, built predominantly on the search for success at the expense of moral and ethical values, needs instruments that would dominate all spheres of society and would not hesitate to ensure the standards of the policy.

All this leads to the global instrumentalisation of criminal law, with criminal law being seen as a tool for implementing economic, social and moral policies and as a means of suppressing not only local but also global conflicts. This undoubtedly raises the question of the instrumentalisation of law as an entity.

2. Instrumental approach in criminal law

In the most general view, the essence of the instrumental approach in legal science can be expressed at the level of a certain principal idea. The quintessence of the instrumental research programme is formed by the understanding that one of the essential properties of both law as a whole and its individual elements is their ability to be means to achieve certain goals in the process of human practice. In other words, we are talking about cognition of certain instrumental qualities of positive law and human activity. That is, the instrumental approach means the study of social relations and regularities of their development.

Instrumentalisation of criminal law as a process implies ensuring by means of criminal law the necessary and possible changes in the subject of legal regulation. Due to the fact that the objectives of criminal law are ultimately social, they are always eventually transformed into specific tools for the management of social relations. This process is concentrated at the level of criminal law policy. That is, the instrumental approach includes: a) defining the goals for which a particular legal solution can be used; b) finding the most effective means to achieve these goals (however, not within the framework of improving criminal law, but within the framework of studying social patterns and influencing them).

Here it is important to emphasise that instrumentalisation comes from the results of goal setting. This suggests that the process of instrumentalisation, as pointed out by A.E. Zhalinsky, is ensured by the optimality of the possible enforceability of existing prescriptions by saving costs and simplifying actions. At the same time, the content, technologies and consequences of each criminal-legal institute, the grounds and principles of criminal responsibility, signs of crime and punishment may change (Zhalinsky 2015, 102). Ultimately, however, the point is that instrumentalisation brings a reassessment and transformation of the ideas of the so-called classical school of criminal law. But no one knows how this may turn out. The departure from the classical foundations and traditions, the shift of emphasis from crime and punishment to other institutions, can only indicate the irreversibility of the process of modernisation of criminal law regulation as a whole.

On the other hand, any instrumentalisation of law also has a practical meaning, which is to ensure the suitability of the criminal law for the rational application of criminal law norms and institutions. Consequently, the centre of gravity shifts towards the substantive characterisation of the criminal law, the resolution of qualification problems and the acquisition of new information and practice in the application of the criminal law. Establishing the social and economic utility of the criminal law transforms instrumentalisation to the substantive analysis of law enforcement activity, establishing its boundaries in the substantive and rational aspects.

The philosophical concept of free will, implemented in the foundations of the classical school of criminal law and based on the ideas of legality, equality and justice is losing its foundations, because the idea of humanisation and liberalisation of criminal law and methodological pluralism, enshrined in the foundations of the current criminal law policy, are coming to the fore. The instrumental approach can be adopted here, because the social and economic characteristics of criminal law itself can be based on different criteria and non-indifferent information.

Consequently, the instrumentalisation of criminal law is implemented by changing the philosophical foundations of the methodology of legal research, projecting science on the global problems of implementation of unified standards (not only legal norms, but also theoretical constructs), expanding the boundaries (scope) of criminal law, shifting the emphasis from the institution of punishment to measures of criminal legal impact, moving away from material constructs in the concept of “crime” and developing its formal attributes with the perspective of the criminal justice system, and developing the concept of “crime”.

Thus, recently in criminal law it is possible to observe a certain shift in the direction of departure from classical provisions and postulates on crime and punishment to another plane. Global instrumentalisation of criminal law makes researchers talk about a certain kind of transformation of criminal law institutions and change of existing paradigms. Such a trend is not accidental, as it implies a certain reaction to those changes that occur in society under the influence of globalisation on the institutions of law and the state. In this regard, it is important to trace those tendencies (or some of them) that lie at the basis of the new philosophy of criminal law policy of the era of postmodernism and total globalisation.

The very process of globalisation of criminal law is largely due to the convergence of legal systems, the development of new economic relations, the formation of supranational bodies and, ultimately, a change in tactics to combat transnational organised crime and corruption. All this requires, as penalists point out, a change in the fundamental foundations of criminal law, its transformation towards systemic unification and the development of common standards (rules). For example, such an authoritative criminalist as A.I. Rarog points out that the prevalence of integration trends in the modern world only indicates that the era of absolutely autonomous existence of national criminal law and independent justice, not subject to external influence, is ending (Rarog 2015, 586). In other words, the global world order requires the establishment of the same criminal law.

The globalisation of criminal law as its fundamental component has very attractive and not rejected by anyone ideas, which are based on universally accepted legal values and principles, as well as the thesis of liberalisation and humanisation of criminal legal relations. The only question is how and in what way these ideas will be implanted in national criminal legislation. In other words, the problem posed can be reduced to the perception of a hierarchy of new legal value orientations.

Nevertheless, if we assume that criminal law is designed to protect the basic goods and values of modern society, it is a reliable shield in the hands of the state in legitimising the regime of legality of the existing power. In this case, the state is forced to use the arsenal of criminal law measures of influence and to use the institutional mechanism of legal regulation of social relations strictly within the framework of maintaining its own sovereignty, ensuring security and replenishing the function of social justice. In this way, criminal law acts as a bastion for the state and at the same time as an insurmountable obstacle within the framework of a single philosophy of globalisation.

In this situation, it becomes obvious that it is impossible to subject criminal law to the total process of globalisation, but it is possible to subject it to managed modernisation (within the framework of individual institutions or specific articles of criminal law) by using the levers of “soft power”. In this sense, the trend of globalisation of criminal law consists not in radical changes in national schools of criminal law and established legal models (for example, within the framework of the Romano-Germanic legal system) of the Soviet type (which is typical for post-Soviet countries), but in unification of common approaches to solving similar problems and development of common standards of legal institutions (or certain framework provisions, characteristic for the most part of Anglo-Saxon law and necessary for solving specific problems in our country) through their introduction into national law. Sometimes this process is accompanied by a discussion of ideas about abandoning the outdated Soviet theoretical heritage (and type of thinking) and creating a new modern legal doctrine of the European type.

Thus, globalisation, affecting all areas of public life, has the most direct impact on the sphere of social relations, which finds its expression in the formation and development of international (global) criminal law, and at the same time in the transformation of national law towards its unification to common standards (and

regardless of the extent to which this law is exposed to the processes of globalisation. These changes occur in line with the destruction of the universal value system characteristic of nation-states. Pluralism of methodology and integrative approaches cannot replace the correction of social and cultural preferences, but nevertheless requires a certain systematisation and unification of criminal law in combating certain types of crime. This naturally leads to a violent confrontation of national criminal law and the state's criminal law policy with global institutional developments of criminal law means of influence on socio-political processes of counteraction to crime.

Consequently, speaking about the global instrumentalisation of criminal law, we can identify two directions of its further development: a) development of new provisions of international criminal law and giving it a certain global supranational status with the subsequent unification of national criminal legislation and its harmonisation towards common standards; b) correction of the main institutions of national criminal law and its globalisation through the expansion of the scope of criminal law regulation (the sphere of criminal law); c) the development of new provisions of international criminal law and its globalisation through the expansion of the scope of criminal law regulation (the sphere of criminal law); d) the development of new provisions of international criminal law and its harmonisation towards common standards.

3. Trends in the global instrumentalisation of criminal law

If we talk about those trends in the globalisation of criminal law that already exist (and it is impossible not to notice them), they all basically boil down to the systemic negation of national provisions of criminal law schools and the development of technical-legal standards for the implementation of the norms of Anglo-Saxon law into the criminal legislation of sovereign states. This, in particular, occurs through the gradual introduction of the institute of criminal misdemeanour into criminal law, the expansion of the scope of criminal law by absorbing administrative law and giving public institutions a different status, the introduction of provisions on the criminal liability of legal persons, the criminalisation of the abuse of influence and the expansion of the elements of criminal bribery, the interpretation of the features of foreign legislation purely in the plane of "autonomy of criminal law", the dematerialisation of the corpus delicti, the dematerialisation of the corpus delicti, and the introduction of a new criminal law on the criminal liability of legal persons.

So, basically, at present, at the doctrinal level, the globalisation of criminal law can be reduced to the unification of legal concepts. This situation is clearly seen in the idea of understanding criminal law in a "broad sense". Integrating the canons of Western European law, there is an increasing call to build a three-member gradation of public offences in the system of "crime, criminal misdemeanour, administrative offence". From these positions, it can be argued that the subject of criminal law are social relations arising in connection with the commission by a person of a criminally punishable act (crime or misdemeanour) and the application to such a person of punishment or other measures of criminal-legal nature. It is under such a statement of the issue, it is argued, the existence of the law of administrative offences is an artificially maintained relic of the Soviet time. Therefore, the idea formed in this

period about the existence of administrative responsibility along with criminal responsibility is erroneous, because the latter is nothing else but a type of criminal or punitive responsibility.

Thus, today they are trying to artificially impose the Western European concept of criminal matter on the national soil.

In such a paradigm, “the only criterion for distinguishing acts prohibited by criminal law into crimes, misdemeanours and offences, i.e. their classification within the criminal sphere, should be the punishment (its type and amount) that a particular behaviour deserves” (Golovko 2013, 56-64).

However, let us be frank, the expansion of the sphere of criminal law (criminal matter) does not give anything in substance and in the functional sense as well, because the maxim of the law of criminal offences basically leads to a change of terminology, reforming tactical immediate needs of the judicial system to consider specific public cases, while the substantive aspect practically remains unchanged (Pavlo).

As a result, the recent constant calls for humanisation, liberalisation and systematisation of criminal law are shifting the conceptual emphasis and leading us towards unnecessary theorising and scholastic criminal law dogma. At the same time, it is difficult not to notice that often such theoretical “injections” into national systems come from the outside, from various actors of the world global order. In this sense, many issues of reforming criminal law institutions are developed at the level of global decision-making centres, numerous international organisations, subsequently announced in the framework of various projects and programmes, and implemented in each individual country through various legal institutions in the form of ostensibly national initiatives.

As a result of all this, a system of global institutional control emerges, very imperceptibly but very effectively reducing the sovereignty of a state, including in the field of criminal law. Therefore, it is quite obvious that the process of globalisation of criminal law must sooner or later lead to agreement on the common fundamental concepts of criminal law - crime and punishment, since it is impossible to arrange life in a single civilised space in any other way. This trend can be clearly seen in the example of criminal offence, so intrusively introduced by Western “partners” into the criminal legislation of post-Soviet states.

In this regard, as noted by Western experts, the allocation in the criminal legislation of a new category of socially dangerous acts - criminal misdemeanours, with the establishment of appropriate grounds for exemption from criminal liability, less strict measures of criminal-legal impact, as well as milder consequences of conviction for crimes of this category - is one of the ways of further humanisation and liberalisation of the criminal legislation of post-Soviet states. In this regard, the institution of criminal misdemeanour is considered by experts from abroad in the context of broader reforms that are designed to soften the repressive approach to punishment and to recognise certain criminal acts as non-criminal and transform them into administrative offences, thus removing the “stigma” associated with criminal punishment. Thus, the introduction of the institution of criminal misdemeanour would reflect a fundamental

change not only in criminal policy but also in social values.

However, the idea of dividing unlawful acts into crimes and misdemeanours, peculiar to Western jurisprudence, can hardly be compatible with ours - the division of crimes into categories according to their severity. By and large, the concept of misdemeanour (criminal or administrative) is opposed to the existing system of offences, where misdemeanours are intended to be a new and special type of offences, which have lost any genetic links with crime and administrative offence (tort). The distinction of a criminal offence from other crimes proposed by "globalists" not on the basis of legally significant features of the *corpus delicti*, but on the basis of the size and terms of punishment provided by the sanction of the relevant norm (following the model of Western models), clearly violates the system of national law and does not provide an opportunity to understand the social significance of social relations protected by criminal law (Khilyuta 2018, 55-61).

So, despite a certain spontaneity, non-linearity and transportability of globalisation processes, they, at the same time, have a characteristic orientation and are subject to coordinated controllability in the interests of individual states or transnational corporations. This can be easily seen in the phenomenon of fighting corruption.

For example, the Lockheed scandal, which resulted in the 1977 *Der Vorreine korrupt Practices Act* in the USA, has an extensive international legal basis for the fight against corruption. According to its provisions, American corporations were criminally liable if they paid bribes in other countries to obtain public contracts. As a consequence of the resulting threats to the competition of American organisations, the USA concluded a number of international agreements on the introduction of relevant criminal law provisions, which led to the subsequent conclusion of the Inter-American Convention against Corruption (29 March 1996) and the Organisation for Economic Co-operation and Development Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions (17 December 1997). Under the terms of these agreements, each state party was obliged to criminalise foreign bribery committed in international commercial transactions with the intention of obtaining a contract or other unfair advantage in a case that violates the principle of free competition.

Subsequently, similar norms were included in the UN Convention against Transnational Organised Crime (15 November 2000), the UN Convention against Corruption (31 October 2003), the Council of Europe Convention on the Criminalisation of Corruption (27 January 1999). Moreover, States parties were required to introduce norms (criminalisation of acts) into national legislation that would make it an offence to promise, offer or give to a public official, personally or through intermediaries, or to solicit or accept by a public official, personally or through intermediaries, any undue advantage for the official himself or herself or another natural person, in order that the official perform an act or omission in the performance of an act or omission. However, these forms of corruption do not exhaust the list of actions by national States to criminalise unlawful acts. It is obvious

that the *corpus delicti* of bribery (giving, receiving a bribe, etc.) should primarily protect, within the framework of national criminal law, its own order of governance, taking into account the specifics of development and functioning of a particular state. Protection of the interests of other states and international formations (other people's governance) is extremely doubtful and hardly justified, because the traditions of national schools of criminal law differently, but in their own way solve many issues that are imposed on them by global international institutions. However, the expansion of punishability on the personal principle does not change much, but within the framework of globalisation processes means a lot.

When analysing the phenomenon of globalisation of criminal law, it is important to pay attention to the fact that economics predetermines globalisation processes, actually forcing law to follow the interests of global corporations.

And criminal law does not constitute any exception here, since "without global normative-legal mechanisms that ensure not only broad international cooperation in the field of law, but also synchronisation of institutional innovations in the policies of different states" it is impossible to solve the problems of combating crime in the economic sphere.

Directly this issue concerns the criminal liability of legal persons (corporations).

However, if we talk about the institution of criminal liability of legal entities seriously, then for many legal scholars today it has become obvious that criminal liability of legal entities is imposed on national states (mostly post-Soviet) by external global regulators, although there is no institutional need for it.

The very idea of criminal liability of legal entities in the West is explained from the position of expediency. In many respects, this process is facilitated by the theory of identification (identification) put forward there, the essence of which is that the action (inaction) and mental state of the highest officials of the corporation (controlling employees) is considered as an act and mental state of the corporation. In this case, not substitutive, but personal liability of the corporation arises.

Nevertheless, when we talk about bringing legal persons to responsibility, we should not at all reduce everything to criminal responsibility. Today our law has enough measures of administrative, financial, tax and civil liability for legal entities. The fundamental foundations of criminal law, built around the provisions of personal culpability and subjective imputation can not be questioned in favour of opportunistic considerations and international legal standards of the Anglo-Saxon model of law.

The institution of criminal liability of legal persons is a natural attempt of the State to strengthen global control over the activities of corporations. This idea, based on considerations of pragmatism and expediency, may be justified from a socio-political point of view, but from the criminal law point of view requires a different justification, which is not yet available. The principle of identification advocated in the West is not as effective as it may seem, since it is not always possible to clearly establish and prove the links between the criminal act and the guilty mental attitude to it on the part of a particular controlling official and then pass it off as the general behaviour and will of the corporation (legal entity). Here we face double imputation,

when a physical and legal person is criminally prosecuted for the same act.

Globalisation generates not only mass communications and contacts in economics, politics, law, transnational crime, but also can give an aggressive, invasive character to new social relations. Individual sovereign states readily subordinate their will and domestic policies to international agreements and supranational institutions without thinking that international regulation can seriously distort both the constitutional system and give a bad direction to the criminalisation and decriminalisation of unlawful acts and the fight against crime in general (Savenkov 2018, 17).

The circumstances noted above indicate a rapid increase in the role of supranational legal mechanisms in the regulation of economic processes. This happens because the modern economy and economic (trade) sphere needs not national, but unified global legal regulation. For this purpose, economic criminal law will be needed, which, while remaining within the bosom of criminal law, will generally form a separate part of it. In this regard, global institutions of world trade do not need to attack the foundations of national criminal law (which will look very unrespectable), but it is easier to make changes from within, without affecting the fundamental foundations of criminal law, but developing their own principles and imposing unified and synchronous mechanisms of institutional transformation, protecting the interests of only a certain group of participants in economic relations.

Looking at the process of globalisation through the prism of criminal law matter, it is difficult to question the view that the current paradigm of criminal law was developed under completely different socio-political and economic conditions than the existing model of law. Consequently, the transition to a different historical epoch (postmodernism) requires a completely different picture of the “world view”, including that of criminal law. In this respect, globalisation processes test the strength of existing doctrines of criminal law, which ultimately actualises the search for new components (theoretical, methodological) and tools of scientific cognition of the phenomenon of crime. However, this is where the question arises: whether the processes of globalisation are moving science in the right direction, forcing it to engage in its own reflection and verification of the methodological basis.

As researchers note, the increasing specialisation of scientific research initially allowed increasing its qualitative level, but now it has had the opposite effect: scientific knowledge has become fragmented and different sciences have lost the mutual connection necessary for further development. From these positions, globalisation makes it necessary to talk about the penetration into criminal law of various sciences (criminal law and sociology, anthropology and criminology, criminal law and genetics, philosophy and criminal law, etc.), where the interdisciplinary nature of the research conducted is taken as a basis. There is nothing wrong with this, but mechanically combining the capabilities of different disciplines does not always produce the expected synergistic effect. And, ultimately, all this under the banner of globalisation may lead to the deconstruction of the classical foundations of criminal law, completely depriving it of its autonomy and self-sufficiency within the state.

The laws of globalisation lead us to the fact that at present there is one general trend that is almost universally emerging, according to which states should not ensure the development and prosperity of their society, but adapt to a greater extent to the trends of the world economy and the international legal policy conducted on this basis in order to preserve the institution of the state itself and its social community as a whole. And no other alternative is offered to us yet, while pointing out that otherwise the state will be deprived of all the benefits associated with technological progress and international exchange. In this sense, the unification of legal standards, including in criminal law, becomes almost inevitable.

Nevertheless, globalisation of criminal law along Western lines is hardly advisable and can often have the opposite effect. The processes of general unification and standardisation pose a great threat to the national criminal law of an individual country, as they have a high degree of conflictogenicity of legal orders. Of course, the criminal law of national states cannot be self-sufficient ("boil in its own juice") and initially remain unshakable. However, with all borrowings of foreign norms, legislative techniques, criminal law doctrines, etc., the national criminal law must preserve its fundamental foundations, historical traditions, socio-legal mechanisms of regulation of primary (basic) positive relations.

Thus, declaratively, the mechanism of globalisation of criminal law is ultimately reduced to the evolution (or managed process) of the criminal law policy pursued by the state under the influence of the processes of unification of law and implementation of the principles of international criminal law, as well as by properly ensuring the effectiveness of law enforcement of the incorporated norms of international law. At the same time, it should be emphasised that the philosophy of globalisation of criminal law occurs, first of all, not at the level of implementation of the norms of international (criminal) law, but through the formation of the criminal law policy pursued by the state and the intensification of criminal law doctrines.

Global initiatives for the universal and unconditional implementation of the norms of international law and other legal institutions cannot be born simply as if by themselves. At the same time, the line of artificial unification of criminal law instruments at the global level leads only to an institutional crisis, since the basic boundaries of criminal law cannot be considered identically applicable to each individual country (national criminal law system) due to the different socio-economic parameters of the functioning of States and the means of their implementation.

The participation of national States in international agreements of the criminal law block is indeed necessary and objectively required. However, at the same time, such states should preserve their legal identity (sovereignty) and the jurisdiction of national legislation. Therefore, the mechanism for ensuring compliance of criminal legislation with international standards, principles and legal norms should take as a basis the provision on the priority of national security and the interests of their own people. Criminal law cannot be a non-ideologised tool in the hands of the state, and global criminal law can exist only within the framework of the general philosophy of globalisation (which is very much not desirable).

Literature

- Frister, G. 2013. Criminal law of Germany. General part. Moscow: Statut.
- Golovko, L. V. 2013. The correlation of criminal offences and administrative offences in the context of the concept of criminal matter. International justice. № 1.
- Khilyuta, V. 2018. Prospects for the introduction of criminal misdemeanour into national legislation. Justicia Belarus. № 11.
- Kleimenov, I. M. 2015. Comparative criminology: criminalisation, crime, criminal policy in the context of globalisation: PhD diss. Omsk.
- Pavlovic, Z. S. 2020. About legality of On Line Trials in Criminal Procedure. Journal of Eastern-European Criminal law. № 2.
- Rarog, A. I. 2015. Convergence of criminal-legal systems in the era of globalisation. Criminological journal of Baikal State University of Economics and Law. T. 9. № 3.
- Savenkov, A. N. 2018. Issues of improvement of criminal law, process and criminal-legal policy. Gosudarstvo i pravo. № 3.
- Zhalinsky, A. E. 2015. Criminal law in anticipation of changes. Theoretical and instrumental analysis. Moscow: Prospect.
- Zhesterov, P. V. 2016. Criminal repression in postindustrial society. Moscow: Prospect.

ВАДИМ КХИЛУТА

ПОГРОМ И ГЛОБАЛНА ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА КРИВИЧНОГ ПРАВА

Сажетак: Чланак се бави актуелним питањима функционисања кривичног права у периоду светских ратова и институционалних криза. Пажња је посвећена интервенцији западних вредности у кривично право и преформативању кривичног права под универзалне стандарде. Посебна пажња посвећена је и погрому, интервенцији, масовним нередима у периоду глобалне инструментализације кривичног права.

Кључне речи: погром, кривично право, насиље, сукоб, интервенција, глобализам.

Прегледни рад

ПОГРОМ У СВЕТЛУ ЗЛОЧИНА ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ У ПРАВУ ДРЖАВА РЕГИОНА²

Сажетак: Као облик испољавања масовног, широко примењиваног насиља према цивилном становништву у смислу његовог физичког уништавања на различите начине, различитим средствима, за време рата или мира, које је последњих деценија присутно на многим меридијанима широм света – погром још увек није препознат као самостално кривично дело, како у међународном, тако и у националном кривичном праву. Стога се овакве противправне делатности појединаца или група, па и читавих држава, данас још увек правно квалификују као саставни део, елеменат бића неких других, у првом реду, међународних инкриминација. Најчешће се делатности којима се остварује погром укључују као појавни облик испољавања злочина против човечности. Ово се међународно кривично дело у више-мање истоветном опису, како у универзалним међународним документима, тако и у националном кривичном законодавству састоји у потпуном или делимичном уништењу, прогону или поробљавању цивилног становништва у оквиру широког или систематског напада. У раду се анализирају сличности и разлике у законском опису злочина против човечности у законодавству држава региона југоисточне Европе, односно држава које су настале распадом СФР Југославије.

Кључне речи: погром, убиство, прогон, поробљавање, злочин против човечности, кривична санкција, државе региона.

Увод

Различити видови испољавања физичког насиља са циљем уништења више лица у смислу „цивилног становништва” у облику њиховог усмрћења

¹ Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, имејл: jovas@prafak.ni.ac.rs.

² Рад је настао као резултат истраживања на пројекту који финансира Правни факултет у Нишу под називом: „Одговорност у правном и друштвеном контексту” у периоду 2021–2025. године.

(лишавања живота) или тешког телесног повређивања, њиховог протеривања или прогона са одређеног простора или истребљења у већем или мањем обиму се по својим обележјима, карактеристикама или садржини у правној теорији најчешће подводе по појам „погрома”. Иако се не ради о правном (позитивно-правном, легислативном) појму, који погром правно квалификује као посебно, самостално кривично дело, он ипак представља специфичну противправну делатност појединаца или група којим се грубо, у значајној мери повређују или угрожавају најзначајније људске, односно друштвене вредности (систем неotuђивих универзалних људских права и слобода, на првом месту, право на живот, право на телесни интегритет или слобода кретања).

Ради се, наиме, о тешком кривичном делу које се озбиљно проти́ви међународном праву, по обиму или интензитету проузрокованих последица, карактеристикама његових учинилаца, односно широком, распрострањеном, масовном или систематски вођеном нападу на цивилно становништво у оквиру кога се ове радње предузимају. Суштину ове инкриминације представља масовно-масивно насиље или организовани прогон „одређене групе” услед чега долази до ускраћивања, лишавања, грубог онемогућавања основних људских права другим лицима управо због њихове припадности одређеној „групи”, противно међународном праву.

Стога је потпуно оправдан и логичан захтев дела правничке јавности да се учиниоци или саучесници у извршењу погрома санкционишу, како у међународном, тако и у националном кривичном праву. Ово тим пре јер кривично право као најтежи облик казненог права представља динамичну грану позитивног права. Сведоци смо да се последњих година, прво у међународном, па потом у националном, интерном кривичном праву уводе бројне инкриминације као што су, примера ради, насиље у породици, фемицид, екоцид, праће новца, трговина људима итд. Тешко је поверовати да овакве противправне делатности, како у оквиру класичног, општег, тако и у оквиру организованог, транснационалног криминалитета, нису биле и раније саставни део свакодневице свих или бар највећег броја савремених држава (Симић, Трешњев, 2010:260-276).

Зато смо у циљу прописивања новог кривичног дела под називом: „Погром” у систем савремених „међународних инкриминација”, поред већ постојећих кривичних дела ове природе као што су геноцид, злочин против човечности или ратни злочин против цивилног становништва изложили упоредноправну анализу кривичног дела злочина против човечности у законодавству држава у региону југоисточне Европе, односно држава које су настале почетком деведесетих година прошлог века после распада СФР Југославије у крвавом грађанском, међуетничком, међунационалном, међуверском ратном сукобу.

Ово из разлога што се бројне делатности које улазе у појам, садржину и састав погрома данас још увек правно квалификују као злочин против човечности (Прљета, 1992:39-40). Ово се кривично дело први пут јавља после Другог светског рата, прво у Нирнбершкој пресуди, а потом и у пресудама Ајхману у Израелу, Албрехту у Холандији, Барбију у Француској или Финту у Канади.

Сматра се да међу прве пресуде за злочин против човечности спада и пресуда Специјалног касационог суда Холандије из 1949. године у којој, између осталог, стоји да „злочин ове категорије карактерише њихова тежина и дивљаштво, димензије, чињеница да су део система усмереног на ширење терора или да представљају карику у смишљено спровођеној политици против неких група становништва” (Cassese, 2005:74-75).

Својевремено је у оквиру инкриминације злочина против човечности, посебно, после оживотворења Статута Међународног војног суда (1945.), односно после донете пресуде у Нирнбергу „рођено” још једно, до тада „непознато” међународно кривично дело – „злочин над злочинима” који је назван геноцид. У правној теорији се истиче да злочин против човечности неким састојцима радње извршења конкурира делу геноцида. Ово се питање решава са аспекта модалитета делатности која улази у појам радње одређеног кривичног дела. То су: а) инструментални – широк и систематски напад усмерен на цивилно становништво и б) временски и просторни – у склопу напада. Ако су пак у некој радњи испуњени услови за оба законска бића, тада се предност даје кривичном делу геноцида (Turković i dr., 2013:427-431).

Тако би се као обележја бића новоуведеног кривичног дела погром могле навести следеће карактеристике:

а) објекат заштите чини двојаки скуп вредности: 1) међународно право и 2) човечност као скуп, систем основних темељних људских права и слобода,

б) објекат напада – група као било који део цивилног становништва који поседује одређена „урођена” својства у смислу националне, расне, верске, етничке или друге припадности,

в) радњу извршења чини више алтернативних делатности као што су: 1) потпуно или делимично уништење, 2) прогон, 3) протеривање и 4) поробљавање,

г) начин предузимања радње извршења – у оквиру ширег или систематског напада и

д) последица дела се испољава у повреди заштићених добара.

Право држава чланица Европске уније

На првом месту ћемо анализирати законска решења злочина против човечности у кривичном законодавству две државе са простора југоисточне Европе, а које су чланице Европске уније. То су Хрватска и Словенија.

Казнени закон³ Хрватске (2011.) у глави деветој под називом: „Кривична дела против човечности и људског достојанства” прописује кривично дело: „Злочин против човечности” (члан 90), за које је алтернативно прописана казна затвора најмање пет година или казна дуготрајног затвора. Ово дело, које садржи изузетно опширну диспозицију, чини лице које кршећи правила

³ Kazneni zakon, Narodne novine Republike Hrvatske br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019, 84/2021, 114/2022, 114/2023 i 36/2024.

међународног права у склопу широког или суставног/систематског напада који је усмерен против цивилног пучанства (становништва), уз знање о том нападу (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007:419-422):

- а) убије друго лице,
- б) ради истребљења наметне неком цивилном становништву животне услове којима је циљ довођење до његовог делимичног уништења,
- в) пороби неко лице тако да над њим врши поједина или сва овлашћења која произлазе из права власништва, укључујући вршење таквих овлашћења у трговини људима,
- г) протерује или присилно премешта друга лица путем прогона или других присилних мера са подручја на коме законито бораве, а без основа предвиђених међународним правом,
- д) противправно затвори друго лице или му на други начин противправно одузме слободу,
- ђ) прогони неку одредиву скупину или заједницу на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској, полној или другој основи која се уопште према међународном праву сматра недопустивом, и то учини тако да другом лицу, зато што припада одређеној скупини или заједници, намерно и у великој мери одузме темељна права супротно међународном праву,
- е) ухапси, држи у заточеништву или отме лице у име или уз допуштење, помоћ / потпору или пристанак државе или политичке организације, а након тога одбије да призна такво одузимање слободе или ускрати обавештење о судбини или месту на којем се такво лице налазе, с циљем да му се ускрати правна заштита кроз дуже временско раздобље, и
- ж) у оквиру институционализованог режима систематског потлачивања и доминације једне расне скупине над другом расном скупинама или скупинама и у намери одржавања таквог режима учини неко нечовечно дело или дело слично неком од тих дела (злочин апартхејда) (Turković i dr., 2013:427-431).

Као последица овако предузетих делатности јавља се повреда заштићеног добра у виду намерног проузроковања, изазивања тешке патње, тешке телесне повреде, односно тешког нарушавања.

„Злочин против човечности” (члан 101) – „Худоделства зопер чловечност” „Казенски законик”⁴ Словеније (2008.) предвиђа у глави четрнаестој под називом: „Кривична дела против човечности”. Ово се кривично дело, за које је иначе прописана казна затвора најмање петнаест година, састоји у наређивању или у непосредном извршењу радњи које су саставни део масовног или систематског напада на цивилно становништво, а са знањем учиниоца да се такав напад врши, међу којима се налазе следеће делатности које улазе у појам, садржину или опис „погрома” као што су (Korošec i dr., 2023:109-122):

- а) убиство,

⁴ Kazenski zakonik, Uradni list Republike Slovenije br.55/2008, 66/2008, 39/2009, 91/2011, 55/2014, 6/2016, 38/2016, 27/2017 i 23/2020, 91/2020, 95/2021, 186/2021, 105/2022 i 16/2023.

б) истребљење – стварање таквих животних услова, укључујући и онемогућавање придступа храни и лековима, који би требало довести до делимичног уништења становништва,

в) поробљавање – остваривање појединих или свих права која произлазе из имовинских права над лицем, а укључује и остваривање тих права у трговини људима, особито женама и децом,

г) депортација или присилно пресељење становништва – присилно уклањање лица протеривањем или другим присилним радњама с подручја на којем законито бораве, противно разлозима који су допуштени међународним правом,

д) прогон – намерно или тешко кршење темељних права кршењем међународног права због препознатљивих обиљежја скупине или заједнице, односно из политичких, расних, националних, културних, верских, родних разлога или других разлога који су према међународним општепризнатим законом недопуштени,

ђ) присилни нестанак – хапшење, притварање, отмица или било који други облик лишења слободе лица по налогу државе или политичке организације или уз њезино овлашћење, помоћ или сагласност, која онда не познаје такво лишење слободе или ускраћивање давања информација о судбини тих лица, односно о томе где се они налазе, чиме та лица лишавају правне заштите, и

е) апартхејд – који означава нељудска дела која су учињена у оквиру институционализованог режима систематског угњетавања и доминације једне расне скупине над другом расном скупином или скупинама са циљем одржавања таквог режима (Selinšek, 2007:432-434).

Услед овако предузетих делатности за правну квалификацију овог кривичног дела је од значаја наступање последице у смислу намерног (умишљајног) наношења велике патње или тешке телесне повреде или нарушавања психичког или телесног здравља.

Право Србије и Црне Горе

Због истоветне садржине злочина против човечности, као међународног кривичног дела, сходно кривичноправним решењима Србије, односно Црне Горе, анализу његових обележја, елемената бића и карактеристика ћемо извршити на једном месту из номотехничких разлога.

Кривични законик⁵ Србије (2005.) у глави тридесет четвртој под називом: „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом” предвиђа злочин против човечности (члан 371), за који је алтернативно прописана казна затвора најмање пет година или казна доживотног затвора.

⁵ Кривични законик, Службени гласник Републике Србије бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Ову инкриминацију, Кривични законик⁶ Црне Горе (2003.) предвиђа у глави тридесет петој под истим називом: „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом” – злочин против човјечности (члан 427), с незнатном разликом у погледу прописане казне за учиниоца овог дела – казна затвора најмање пет година или казна дуготрајног затвора (Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, 2004:1021-1026).

Према оба анализирана законска текста, два су појавна облика испољавања радње извршења овог кривичног дела које се могу подвести такође под појам кривичног дела –погром”. То су (Стојановић, Перић, Кривично право, 2000:37-38):

а) наређивање да се врше законом прописане делатности – ради се о посебном, специфичном облику подстрекавања, које је у овом случају добило карактер самосталне радње извршења због високо испољеног степена тежине и друштвене опасности. У овом облику дело је свршено самим тренутком издавања наређења у овом циљу, без обзира да ли је оно уопште извршено или не и

б) непосредно, лично учествовање у предузимању неке, једне или више, било које Кривичним закоником алтернативно прописане делатности.

Као радње извршења злочина против човечности, а које представљају могући облик појавног испољавања кривичног дела „погрома” јављају се (Јовашевић, Миладиновић Стефановић, 2023:348-350): а) вршење убистава, б) стављање становништва или једног његовог дела у такве животне услове који воде њиховом потпуном или делимичном истребљењу, в) поробљавање, г) принудно пресељавање, д) прогањање или протеривање на политичкој, верској, расној, националној, етничкој, културној, полној или каквој другој основи и ђ) присилни нестанак.

Поред више законом алтернативно прописаних делатности као радње извршења кривичног дела злочин против човечности, које се могу подвести под правну квалификацију кривичног дела „погром”, као елементи овог кривичног дела се сматрају (Ђорђевић, Коларић, 2020:271-272):

а) објекат заштите – међународно право, односно човечност,

б) објекат напада – цивилно становништво,

в) противправност предузимања радње – кршењем, поступањем противно правилима међународног права,

г) начин предузимања радње извршења – у оквиру ширег или систематског напада упереног против цивилног становништва и

д) последица дела се јавља као што су: изазивање, проузроковање тешких патњи или озбиљно угрожавање здравља људи (Мрвић Петровић, 2005:203-204).

⁶ Krivični zakonik, Službeni list Crne Gore br.70/2003, 13/2004, 47/2006, 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011, 40/2013, 56/2013, 42/2015, 58/2015, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021, 144/2021, 145/2021 и 110/2023.

Право Босне и Херцеговине

Кривични закон⁷ Босне и Херцеговине (2003.) у глави седамнаестој која носи назив: „Кривична дела против човечности и вредности заштићених међународним правом” предвиђа кривичну одговорност за дело: „Злочини против човечности” (члан 172). Ради се о кривичном делу које за последицу има намерно наношење велике патње или озбиљне физичке или психичке повреде или нарушење здравља. Битно је да се ради о законом прописаној делатности која је предузета као део широког или систематског напада који је усмерен било против којег цивилног становништва.

Овакав „напад” који је усмерен против цивилног становништва представља различита понашања једног или више лица које укључује њихово вишеструко чињење против било којег дела цивилног становништва на основу или у циљу државне политике или политике неке организације да се учини такав напад (Petrović, Jovašević, 2010: 251-253). За ово је дело алтернативно прописана казна затвора најмање десет година или казна дуготрајног затвора.

С обзиром да законодавац такође ово кривично дело одређује обимном, сложеном диспозицијом у чијем се средишту налази више алтернативно прописаних делатности у оквиру радње извршења указаћемо на оне облике њиховог испољавања које у потпуности улазе у појам погрома. То су следеће делатности (Petrović, Jovašević, 2005:40-43):

- а) лишење другог лица живота (убиство),
- б) истребљење – које укључује намерно наметање другом лицу таквих животних услова, а посебно ускраћивање приступа храни и лековима, који могу имати за последицу уништење дела становништва,
- в) одвођење у ропство – које представља вршење над лицем било којег или свих овлашћења иначе везаних за право својине, укључујући вршење таквог овлашћења при трговању људима, посебно женама и децом,
- г) депортација или присилно пресељење становништва – које обухвата присилно (принудно) исељење лица са територије на којој су законито присутна протеривањем или другим мерама (физичке или психичке, непосредне или посредне принуде) присиле, без основа који су допуштени по међународном праву,
- д) затварање или друго тешко одузимање физичке слободе супротно основним правилима међународног права,
- ђ) прогон било које групе људи или колектива на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској, полној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустива по међународном праву. Ради се о прогону који представља намерно и тешко, међународном праву супротно ускраћивање основних права неком лицу због његове припадности скупини људи или заједници,
- е) присилни нестанак лица – који обухвата хапшење, притварање или оти-

⁷ Krivični zakon, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br.3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 32/2007, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023.

мање лица, од стране или с допуштењем, подршком или пристанком државе или политичке организације, уз одбијање да се призна такво лишење слободе или да се пружи информација о судбини или о месту где се налазе таква лица, с намером да се уклоне од заштите закона на дуже време, и

ж) злочин апартхејда – који обухвата нечовечне, нехумане радње сличне природе ако су учињене у контексту институционализованог режима систематског потлачивања и доминације једне расне групе над било којом другом расном групом или групама људи, под условом да су учињене с намером одржавања таквог режима.

Право Северне Македоније

Последњи законски текст држава из региона југоисточне Европе – Кривични законик⁸ Северне Македоније (1996.) такође у глави тридесет четвртој под називом: „Кривична дела против човечности и међународног права” предвиђа злочин против човечности (члан 403а) – *Злосторство против човечности*. За ово је кривично дело алтернативно прописана казна затвора најмање десет година или казна доживотног затвора.

За разлику од претходних компаративноправних решења, ово кривично дело, са аспекта његовог разграничења од могућег „новоуведеног” кривичног дела погрома, чине следећа обележја његовог бића. То су:

а) предузимање радње извршења са посебном врстом намере. То је намера да суставног систематског уништавања цивилног становништва. Ова намера мора да постоји на страни учиниоца управо у време предузимања радње извршења, она треба да мотивише, активира, покреће његову активност, али она не мора да буде остварена у сваком конкретном случају. С друге стране, постојање ове намере указује на директан умишљај као облик кривице учиниоца, и

б) последица дела се јавља као намерно наношење телесне или душевне патње.

Кривично дело злочин против човечности се, између осталих, може предузети следећим делатностима које по природи, карактеру или дејству указују на погром цивилног становништва. То су: а) извршење убистава, б) физичко истребљење, в) депортација или присилно расељавање становништва, г) прогон било које групе или заједнице на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској или родној основи и д) присилно удаљење и нестанак лица.

Интересантно је да овде законодавац као радњу извршења не прописује наређивање, издавање наређења за вршење неке, било које од више, Законом алтернативно предвиђених делатности. Но, то не значи да наређивање вршења злочина против човечности није санкционисано кроз институт одговорности саучесника за подстрекавање.

⁸ Кривичен законик, Службен весник на Република Македонија бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 87/2007, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015, 169/2016, 97/2017, 170/2017, 248/2018, 36/2023 и 188/2023.

Закључак

Сва анализирана кривична законодавства држава које су настале распадом СФР Југославије у систему посебног дела предвиђају на више или мање сличан начин злочин против човечности. Ради се о инкриминацији која је прописана у групи кривичних дела која носи различите називе као што су: а) кривична дела против човечности и међународног права (Северна Македонија), б) кривична дела против човечности (Словенија), в) кривична дела против човечности и добара заштићених међународним правом (Црна Гора, Србија), г) кривична дела против човечности и људског достојанства (Хрватска) и д) кривична дела против човечности и вредности заштићених међународним правом.

С обзиром на овако одређену законску систематику, кривично дело злочин против човечности поседује два објекта који су одређени на следеће начине.

Тако се као објекат заштите јављају следеће заштићене вредности или добра као што су: а) међународно право и б) човечност. С друге стране, као објекат напада код злочина против човечности јавља се према свим анализираним законским решењима „цивилно становништво”.

Радња извршења злочина против човечности, која би истовремено могла да представља основни конститутивни елеменат кривичног дела погром, састоји се из више алтернативно прописаних делатности које се зависно од врсте закона који их предвиђа јављају као:

1) Србија, Црна Гора: а) вршење убиства, б) стављање становништва или једног његовог дела у такве животне услове који воде њиховом потпуном или делимичном истребљењу, в) поробљавање, г) принудно пресељавање, д) прогањање или протеривање на политичкој, верској, расној, националној, етничкој, културној, полној или каквој другој основи и ђ) присилни нестанак,

2) Северна Македонија: а) извршење убиства, б) физичко истребљење, в) депортација или присилно расељавање становништва, г) прогон било које групе или заједнице на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској или родној основи и д) присилно удаљење и нестанак лица,

3) Словенија: а) убиство, б) истребљење, в) поробљавање, г) депортација или присилно пресељење становништва, д) прогон, ђ) присилни нестанак и е) апартхејд,

4) Хрватска: а) убиство, б) ради истребљења наметање цивилном становништву животних услова којима је циљ довођење до његовог делимичног уништења, в) поробљавање неког лица, г) протеривање или присилно премештање другог лица путем прогона или других присилних мера са подручја на коме законито бораве, а без основа предвиђених међународним правом, д) противправно затварање другог лица, ђ) прогон неке одредиве групе или заједнице на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској, полној или другој основи која се уопште према међународном праву сматра недопустивом, е) хапшење, држање у заточеништву или отмица лица у име или

уз допуштење, помоћ/потпору или пристанак државе или политичке организације и ж) злочин апартхејда – у смислу нечовечног дела у оквиру институционализованог режима систематског потлачивања и доминације једне расне скупине над другом расном скупинам или скупинама и у намери одржавања таквог режима и,

5) Босна и Херцеговина: а) лишење другог лица живота (убиство), б) истребљење, в) одвођење у ропство, г) депортација или присилно пресељење становништва, д) затварање или друго тешко одузимање физичке слободе супротно основним правилима међународног права, ђ) прогон било које групе људи или колектива на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, верској, полној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустива по међународном праву, е) присилни нестанак лица и ж) злочин апартхејда.

Осим Северне Македоније и Босне и Херцеговине, сва остала законодавства као радњу извршења злочина против човечности, поред непосредног предузимања законом алтернативно прописаних делатности, сматрају, предвиђају и делатност наређивања да се изврши нека од делатности које чине радњу извршења овог кривичног дела, без обзира да ли је такво наређивање било успешно или није.

Анализом компаративноправних решења злочина против човечности у законодавству држава региона југоисточне Европе могу се уочити следећи конститутивни елементи бића који се на мање/више истоветан или сличан начин испољавају.

Противправност предузимања било које од више законом прописаних делатности у оквиру радње извршења се јавља као „кршење правила међународног права” решење које предвиђају законодавства Хрватске, Црне Горе и Србије.

Као начин предузимања радње извршења злочина против човечности прописана су готово истоветна следећа решења у анализираном компаративном регионалном кривичном законодавству као што су: а) у оквиру ширег или систематског напада упереног против цивилног становништва (Србија, Црна Гора), б) саставни део масовног или систематског напада на цивилно становништво (Словенија), в) у склопу широког или суставног напада усмереног против цивилног пучанства (Хрватска) и г) део широког или систематског напада усмереног било против којег цивилног становништва (Босна и Херцеговина).

Коначно, предузимање радње извршења са посебном врстом намере (побуде) учиниоца предвиђа једино кривично законодавство Северне Македоније. То је намера суставног/систематског уништавања цивилног становништва.

Законом прописана последица кривичног дела злочин против човечности се јавља у више идентичних, истоветних појавних облика испољавања. То су: а) намерно наношење телесне или душевне патње (Северна Македонија), б) изазивање, проузроковање тешких патњи или озбиљно угрожавање здравља

људи (Србија, Црна Гора), в) намерно наношење велике патње или тешке телесне повреде или нарушавање психичког или телесног здравља (Словенија), г) намерно проузроковање тешке патње, тешке телесна повреде, односно тешко нарушавање здравља (Хрватска) и д) намерно наношење велике патње или озбиљне физичке или психичке повреде или нарушавање здравља (Босна и Херцеговина).

За злочин против човечности као једно од најтежих кривичних дела данашњице се посебно примењују два правила, принципа општег дела кривичног права, који представљају ванредно значајне изузетке, као што су: а) забрана наступања законске застарелости кривичног гоњења, односно извршења изречене казне и б) примена универзалног принципа просторног важења кривичног закона.

Различита анализирана законодавства за ово кривично дело предвиђају следеће казне: а) алтернативно казну затвора најмање десет година или казну доживотног затвора (Северна Македонија), б) алтернативно казну затвора најмање десет година или казну дуготрајног затвора (Босна и Херцеговина), в) алтернативно казну затвора најмање пет година или казну доживотног затвора (Србија), г) алтернативно казну затвора најмање пет година или казну дуготрајног затвора (Црна Гора, Хрватска) и д) казну затвора најмање петнаест година (Словенија).

Наведена анализа може бити од користи како домаћем, тако и законодавцу држава у региону у правцу успостављања нове међународне инкриминације – кривичног дела погрома.

Литература

- Cassese, A. (2005) *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kazneni zakon, Narodne novine Republike Hrvatske br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019, 84/2021, 114/2022, 114/2023 i 36/2024.
- Korošec, D.i dr. (2023) *Hudodelstva zoper človečnost. Veliki znanstveni komentar posebnega dela Kazenskoga zakonika*. Ljubljana: Uradni list.
- Krivični zakon, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br.3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 32/2007, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023.
- Krivični zakonik, Službeni list Crne Gore br.70/2003, 13/2004, 47/2006, 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011, 40/2013, 56/2013, 42/2015, 58/2015, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021, 144/2021, 145/2021 i 110/2023.
- Lazarević, Lj., Vučković, B., Vučković, V. (2004) *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*. Cetinje: Obod.

- Petrović, B., Jovašević, D. (2005) Krivično pravo 2. Posebni deo. Sarajevo: Pravni fakultet.
- Petrović, B., Jovašević, D. (2010) Međunarodno krivično pravo. Sarajevo: Pravni fakultet.
- Selinšek, Lj. (2007) Kazensko pravo. Splošni del in osnove posebnega dela. Ljubljana: GV Založba.
- Turković, K.i dr. (2013) Komentar Kaznenog zakona. Zagreb: Narodne novine.
- Ђорђевић, Ђ., Коларић, Д. (2020). Кривично право. Посебни део. Београд: Криминалистичко полицијски универзитет.
- Јовашевић, Д., Миладиновић Стефановић, Д. (2023) Кривично право. Посебни део. Ниш: Правни факултет.
- Kazenski zakonik, Uradni list Republike Slovenije br. 55/2008, 66/2008, 39/2009, 91/2011, 55/2014, 6/2016, 38/2016, 27/2017 i 23/2020, 91/2020, 95/2021, 186/2021, 105/2022 i 16/2023.
- Кривичен законик, Службен весник на Република Македонија бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 87/2007, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015, 169/2016, 97/2017, 170/2017, 248/2018, 36/2023 и 188/2023.
- Кривични законик, Службени гласник Републике Србије бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
- Мрвић Петровић, Н. (2005) Кривично право. Београд: Службени гласник.
- Прљета, Љ. (1992.) Злочини против човечности и међународног права. Нирнбершка пресуда и документи о геноциду. Београд: Службени лист.
- Симић, И., Трешњев, А. (2010) Кривични законик са краћим коментаром. Београд: Про инфо.
- Стојановић, З., Перић, О. (2000) Кривично право. Посебни део. Београд: Службени гласник.

POGROM IN THE LIGHT OF CRIMES AGAINST HUMANITY IN THE LAW OF THE STATES OF THE REGION

Abstract: As a form of manifestation of mass, widely applied violence against the civilian population in the sense of its physical destruction in different ways, by different means, during war or peace, which has been present in many meridians around the world in recent decades - pogrom is still not recognized as an independent criminal crime, both in international and national criminal law. Therefore, such illegal activities of individuals or groups, and even of entire states, are still legally qualified today as an integral part, an element of the existence of some other, first of all, international incriminations. Most often, the activities that carry out the pogrom are included as a manifestation of crimes against humanity. This international criminal offense in a more or less identical description, both in universal international documents and in national criminal legislation, consists in the complete or partial destruction, persecution or enslavement of the civilian population in the framework of a widespread or systematic attack.

The paper analyzes the similarities and differences in the legal description of crimes against humanity in the legislation of the countries of the Southeast European region, that is, the countries that were created after the breakup of the SFR Yugoslavia.

Keywords: pogrom, murder, persecution, enslavement, crime against humanity, criminal sanction, states of the region

Прегледни рад

ПОГРОМ КАО ЕЛЕМЕНАТ КРИВИЧНИХ ДЈЕЛА ПРОТИВ ЧОВЈЕЧНОСТИ И ВРИЈЕДНОСТИ ЗАШТИЋЕНИХ МЕЂУНАРОДНИМ ПРАВОМ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: Кривични закон Босне и Херцеговине у систему кривичних дјела против човјечности и вриједности заштићених међународним правом, на темељу релевантних међународних докумената и у оквиру ратног или хуманитарног права, успоставља систем кривичне одговорности и кажњивости за најтеже облике кршења норми међународног права којима се испољава масовно, систематско, континуирано и широко примјењивано насиље према цивилном становништву. Међу овим облицима испољавања насиља, како у доба рата, тако и мира, нарочито се по својим специфичним обиљежјима јавља погром великог броја људи, било у облику њиховог физичког уништавања, убијања на различите начине, тако и њиховог тјелесног повређивања или протјеривања, односно уништавања услова за њихов опстанак на одређеном подручју.

Погром, и поред бројних приједлога у домаћој и иностраној правној теорији, још увијек не представља самостално кривично дјело у међународном и националном кривичном праву. Међутим, његове појавне манифестације се правно квалификују као елементи бића појединих кривичних дјела против човјечности и вриједности заштићених међународним правом и у правном систему Босне и Херцеговине. У овом раду аутори разматрају питања карактеристика, садржаја и елемената погрома у свјетлу ратних дешавања деведесетих година прошлог вијека.

Кључне ријечи: погром, кривично дјело, човјечност, међународно право, одговорност.

¹ Правни факултет Универзитета у Бихаћу, професор емеритус, имејл: msimovic@anubih.ba

² Тужилац Тужилаштва БиХ и редовни професор Факултета за безбједност и заштиту Независног универзитета у Бањој Луци, имејл: vlado_s@blic.net

Увод

У политичко-правној теорији се под погромом сматра појавни облик испољавања масовног, широко примјењиваног насиља према цивилном становништву у смислу његовог физичког уништавања, различитим дјелатностима, на различите начине, различитим средствима, за вријеме рата или мира (Dekel-Chen, Gaunt, Meir, Bartal, 2010; Totten, 2004: 25). Иако је последњих деценија присутно општеприхваћено схватање да је погром негативна, штетна, противправна, проскрибована и забрањена друштвена појава, ипак још није препознат као самостално кривично дјело, како у међународном, тако и у националном кривичном праву (Brass, 1996: 3). Тако се данас још увијек погром, у смислу противправних дјелатности појединаца или група, па и читавих држава - правно квалификује као саставни дио, елеменат бића других, у првом реду, међународних кривичних дјела, као што су геноцид и злочин против човјечности, односно других њима сродних кривичних дјела (Simović, Sijerčić - Čolić, Tomić, 2006; Simović, 2010: 29–62). Терминолошки посматрано, под погромом се подразумевају различити насилни противправни умишљајно предузети акти као што су: холокауст, крвопролиће, масакр, покољ, звјерство, масовно убиство, истребљење, убиство, етничко чишћење (Ethnic Cleansing), протјеривање, геноцид и сл. (Gilbert, 1999: 219; Spector, 2005: 77; Werner, 2003: 352–355; Garrity, 2023: 469–489).

У Кривичном закону Босне и Херцеговине³ (КЗБиХ), у глави седамнаестој под називом „Кривична дјела против човјечности и вриједности заштићених међународним правом”, као „права”, „чиста” или „апсолутна” међународна кривична дјела, која се темеље на међународном хуманитарном (у првом реду женевском) праву погром се правно може квалификовати као елеменат бића сљедећих кривичних дјела: а) геноцид (члан 171.), б) злочини против човјечности (члан 172.), ц) организовање групе људи и подстрекавање на учињење кривичних дјела геноцида, злочина против човјечности и ратних злочина (члан 176.) и д) индивидуална и командна одговорност (члан 180) (Simović, Blagojević, Simović, 2023: 205-246).

1. Геноцид

1.1. Кривично дјело геноцида у међународним документима

Први међународни извор инкриминација појединих међународних кривичних дјела (Prljeta, 1992: 35-46), Статут међународног војног суда (1945.), при набрајању међународних кривичних дјела из надлежности тзв. Нирнбершког суда, не познаје кривично дјело геноцида као „злочина над злочинима” (Merle, 1949: 56-71). Тако, први обавезујући међународни докуменат у коме се јавља појам „геноцида” представља Конвенција о спрјечавању и кажњавању злочина

³ Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 и 47/2023.

геноцида⁴ (1948). Стране уговорнице су у Резолуцији 96 (I) Генералне скупштине Организације Уједињених нација (1946.) потврдили су да „геноцид представља злочин према међународном праву који је у супротности са духом и циљевима Уједињених нација и које цивилизовани свијет осуђује”. Стога се признаје да је у свим периодима људске историје геноцид изазвао велике штете човјечанству, што указује да је „за ослобођење човјечанства од тако ужасне недаће нужна међународна сарадња” (Simović, Simović, 2012: 51–72; Midlarsky, 2005: 352).

Конвенција о спрјечавању и кажњавању злочина геноцида (члан 1) потврђује да је геноцид злочин према међународном праву, без обзира на то да ли је извршен за вријеме мира или рата, па се од појединих држава захтијева да преузму обавезу да га спријече и казне (прописивањем кривичне одговорности, односно кажњивости у националном законодавству). Конвенција (члан 2.) даје универзално одређени појам кривичног дјела (злочина) геноцида према коме се као геноцид сматрају сљедеће дјелатности ако су учињене у намјери потпуног или дјелимичног уништења једне националне, етничке, расне или верске групе као такве: а) убиство чланова групе, б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе, ц) намјерно подвргавање групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или дјелимичног уништења, д) мјере уперене на спрјечавање рађања у оквиру групе и е) принудно премјештање дјеце из једне групе у другу. Овако одређен појам геноцида је потом унијет у први југословенски зборник кривичног права – Кривични законик ФНРЈ⁵ (1951).

Конвенција о спрјечавању и кажњавању злочина геноцида такође поставља обавезу пред поједине државе (члан 3) да се као кажњива дјела, поред геноцида, предвиде и сљедеће дјелатности: а) планирање извршења геноцида, б) непосредно и јавно подстицање (подстрекавање) на вршење геноцида, ц) покушај геноцида и д) саучесништво (у виду помагања, омогућавања или олакшавања) у вршењу геноцида.

1.2. Статuti међународних *ad hoc* судова

Кривично дјело геноцида је у међународном кривичном праву изричито прописано као међународно кривично дјело крајем 20. вијека у статутима два *ad hoc* међународна кривична трибунала: а) Статут Међународног трибунала за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на територији бивше СФРЈ почев од 1991. године - ICTY (1993.) и б) Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду – ICTR (1994).

Сатут ICTY, који је донијет резолуцијом Савјета безбједности ОУН број 827 (1993) у систему међународних кривичних дјела (Јосиповић, 1996: 183-196), поред осталих, предвиђа злочин геноцида (члан 4) (Ђурђић, Јовашевић, 2003:

⁴ Службени весник Президијума Народне скупштине ФНРЈ бр. 2/1950 и 56/1950. Конвенција је усвојена резолуцијом Генералне скупштине ОУН 260 А(III) од 9. децембра 1948. године, а ступила је на правну снагу 12. јануара 1951. године.

⁵ Службени лист ФНРЈ број 13/1951.

89-93), за које се може изрећи казна затвора (члан 24) у „трајању према општој пракси судова у СФРЈ”, при чему је суд обавезан да узме у обзир околности као то су: а) тежина извршеног кривичног дјела (објективне околности) и б) лична својства оптуженог (субјективне околности).

Геноцид, као најтеже међународно кривично дјело (Lukšić, 2001: 283-291; Prince, Prince, 1967: 78-92; Cigar, Meštrović, 1995: 43-76; Chalk, Jonassohn, 1990, 57-82), се састоји у намјерном уништењу⁶ (у цјелини или дјелимично) националне, етничке, расне или религиозне групе (Degan, 2008: 77-95). Практика ICTY (Fabijanić Gagro, Škorić, 2008: 1387-1419) није прихватила екстензивно тумачење појма геноцида које би укључивало намјеру уништења националног, језичког, вјерског, културног или неког другог идентитета групе, а без њеног физичког уништења.

Конструкција геноцида се јавља као реакција на холокауст. Иако се појавио као подврста злочина против човјечности, геноцид је убрзо добио аутономан статус и садржину као једно од најтежих кривичних дјела данашњице. Ово кривично дјело одређују три конститутивна елемента. То су: а) објективни састојак (*actus reus*) - радња извршења као физичко (потпуно или дјелимично) уништење групе, б) субјективни састојак – *mens rea* (геноцидна намјера, циљ) и ц) објект напада – национална, етничка, расна или религиозна скупина или група – жртва. У законодавству, теорији и пракси овај израз има шире тумачење. Наиме, под овим изразом се подразумијева не само убијање, већ уништење на било који начин одређене групе која чини једну повезану цјелину на националној, етничкој, расној или вјерској основи.

Радњу извршења кривичног дјела геноцида представљају сљедеће алтернативно прописане дјелатности: а) убијање чланова одређене групе, б) проузроковање физичких или менталних повреда члановима групе, ц) намјерно (умишљајно) смјештање чланова групе у такве услове живота смишљене да доведу до њеног физичког, дјелимичног или потпуног уништења, д) спровођење мјера са намјером да се спријечи рађање унутар групе и е) намјерно (умишљајно) премјештање дјеце једне групе у другу групу.

За постојање кривичног дјела геноцида је потребно да је било која од више алтернативно прописаних радњи извршења предузета са одређеном намјером. То је геноцидна намјера (Ћирић, 2015: 27-45) учиниоца која постоји управо у вријеме предузимања радње извршења, јер она представља унутрашњи мотив, подстрек учиниоца на предузимање радње извршења, при чему ова намјера не мора у конкретном случају да буде и остварена. Постојање геноцидне намјере (Каровић, 2014: 119-130) у досадашњој пракси ICTY се доказивало као фактичко питање на основу чињеничног стања путем критеријума као што су:

1) општи контекст извршеног кривичног дјела који обухвата сљедеће елементе: а) ширина и распрострањеност извршених дјела, б) шири политичка доктрина из које су дјела произилазила, ц) обим остварених или покушаних дјела, д) методичност у планирању убијања, е) систематичност убијања и ук-

⁶ Уништење групе значи физичку деструкцију, а не деструкцију њеног културног бића.

лањања лешева, ф) дискриминаторски карактер дјела и г) дискриминаторска намјера оптуженог,

2) извршење других кривичних дјела систематски усмјерених против исте групе,

3) број извршених кривичних дјела,

4) систематско усмјеравање на цивиле због њихове припадности одређеној групи,

5) понављање деструктивних и дискриминаторских кривичних дјела (Дедовић, 2017: 40-53).

Геноцидна намјера (Јовашевић, 2014: 69-79), као најзначајнија карактеристика кривичног дјела геноцида, мора се односити на уништење „значајног дијела” групе (Јовашевић, 2010: 256-263). Тај „значајан дио” је довољно „значајан” да утиче на групу у цјелини. Овај квантитативни критеријум је допуњен и могућношћу које су извршиоцу овог кривичног дјела стајале на располагању, па се тако ова намјера доказује и када је она испољена само у односу на групу у оквиру ограниченог географског подручја. И коначно, геноцидна намјера узима у обзир и квалитативне одлике нападнутог дјела групе дозвољавајући могућност да се као суштински дио укупне групе квалификује онај дио који представља њен симбол или је битан за њен опстанак (Simović, Jovašević, Simović, 2014: 1-16).

Поред непосредног предузимања прописаних дјелатности, као радње извршења кривичног дјела геноцида сматрају се такође и дјелатности којима је, заправо, само започињање вршења геноцида, односно саучесништво у извршењу геноцида (у виду подстрекавања или помагања) због високо испољене тежине, односно друштвене опасности, предвиђено као свршено и самостално кривично дјело геноцида. То значи да кривично дјело геноцида постоји без обзира на то да ли су започете дјелатности, односно радње подстрекавања или омогућавања извршења геноцида у конкретном случају уопште довеле или да ли су опште могле да доведу до посљедице дјела – потпуног или делимичног уништења одређене групе (Šakić, Sedlar, Tojčić, 1993: 407-454). То су сљедеће дјелатности (Већић, 2013: 619-627): а) учешће у завјери ради вршења геноцида, б) директно и јавно подстицање на вршење геноцида (подстрекавање у виду умишљајно предузете дјелатности психолошког утицања на вољу другог лица да донесе нову или учврсти постојећу, недовољно чврсту, колебаљиву одлуку да изврши кривично дјело геноцида, без обзира на то да ли је оваква одлука уопште донијета, односно учвршћена), ц) покушај вршења геноцида (умишљајно започињање било које дјелатности која може довести до извршења геноцида, али посљедица дјела у конкретном случају још увијек није проузрокована без обзира на разлог) и д) саучесништво у било ком облику у вршењу геноцида (непосредно или посредно омогућавање, олакшавање или стварање услова или претпоставки физичког или психичког карактера којима се на било који начин или у било којој мјери доприноси извршењу геноцида) (Degan, 2008: 77-95).

1.3. Статут Међународног кривичног суда

Коначно, Римски Статут Међународног кривичног суда (ICC) (1998.) (Sjekavica, 2002: 73-87) изричито прописује његову надлежност за вођење кривичног поступка према лицима која су учинила „најозбиљније злочине признате од стране међународне заједнице као цјелине”, међу којима се налази злочин геноцида (члан 5) (Starčević, 2002: 590-608). Учиниоцима ових међународних кривичних дјела се могу изрећи следеће казне (члан 77): а) казна затвора у трајању до тридесет година и б) казна доживотног затвора када је она „оправдана екстремном тежином злочина и индивидуалним околностима везаним за учиниоца дјела” (Simović, Simović, 2014: 8–18).

Римски статут даје садржину, карактеристике, елементе бића и опис кривичног дјела геноцида (члан 6). Забрана вршења или пропагирања овог кривичног дјела представља *ius cogens*, тако да противправност геноцидних активности, па је тако и сам криминални карактер ових радњи је општеприхваћен и неспоран у међународној заједници. Ово кривично дјело (Satzger, 2005:193-199) се чини у намјери да се уништи у цјелини или дјелимично национална, етничка или вјерска заједница⁷ на један од следећих начина: а) убиством чланова групе, б) проузроковањем тешких физичких или менталних патњи чланова групе, ц) намјерном подвргавању групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или дјелимичног уништења, д) предузимањем мјера уперених ка спречавању рађања у оквиру групе и е) принудном премјештању дјеце из једне у другу групу.

Овдје се, дакле, ради о преузимању одредби Конвенције ОУН о спречавању и кажњавању злочина геноцида из 1948. године у погледу одређивања бића овог најтежег међународног кривичног дјела упереног против човјечанства. У дијелу правне теорије се сматра да геноцид не представља самостално кривично дјело, већ да је то само врста злочина против човечности (Novoselec, 2004: 498-499).

1. 4. Кривично дјело геноцида у праву Босне и Херцеговине

У КЗБиХ кривично дјело геноцида (члан 171) прописује се као најтеже кривично дјело данашњице ((Petrović, Jovašević, 2005; 40-42) - злочин над злочинима (народоубиство) (Jovašević, 2010: 256-263). У његовој се основи налази Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Дјело у овом облику чини лице које у циљу да потпуно или дјелимично истријеби националну, етничку, расну или вјерску скупину људи - нареди учинијење или учини које од ових дјела: а) убијање припадника скупине људи, б) доношење тешке тјелесне озљеде или душевне повреде припадницима скупине људи, ц) смишљено наметање скупини људи или заједници таквих животних услова који би могли послједовати њеним потпуним или дјелимичним истребљењем, д) увођење

⁷ Овом инкриминацијом су заштићене само стабилне групе, које карактерише сталност и чијим се чланом постаје на основу рођења, док су искључене несталне скупине чијим се чланом постаје на основу индивидуалне одлуке. На том становишту стоји и ICTR у случају Akayese (The Prosecutor versus Jean-Paul Akayesu Case No. ICTR-96-4-T).

мјера којима је циљ спречавање рађања унутар скупине људи и е) присилно пресељење дјеце из те у другу скупину људи.

Објект заштите овог дјела су човјечност и међународно право (Јовашевић, 2010: 256-263). Међутим, у правној теорији има и таквих схватања која као објект заштите код овог кривичног дјела сматрају и људско достојанство појединаца који су чланови заштићених група (Babić, Marković, 2007: 356-359). С друге стране, објект напада овог дјела је одређен као национална, етничка, расна или вјерска група (Јовашевић, 2002: 279-280). Иако се дјело чини уништавањем појединаца, његов циљ није да се ти појединци ликвидирају као одређене личности, већ као припадници групе. Циљ овог дјела је, дакле, уништење групе у цијелости или дјелимично, при чему је ликвидација појединаца само начин остваривања овог циља.

За постојање геноцида није потребан и већи број жртава. Наиме, сматра се да је довољно да учинилац убије једно или више лица. Исто тако, геноцид може учинити и изоловани појединац ако поступа са геноцидном намјером и ако се његово понашање поклапа са другим сличним понашањима, а такве је природе да може довести до уништења цијеле скупине (Novoselec, 2004: 499). Величина групе је без значаја за постојање кривичног дјела. Битно је да група постоји као цјелина, са специфичним карактеристикама и да се као таква жели уништити. Циљ инкриминације је да се осигура право на живот, тј. на постојање и развој свакој групи која има посебно национално, етничко, расно или вјерско својство, при чему се не захтијева просторно заједништво припадника групе. У међународној пракси се сматра да појам „група” обухвата стабилне групе које су створене на сталним основама и са сталним члановима предодређеним рођењем.

Националну групу чини скупина људи која осјећају да дијеле правну везу заједничког држављанства попраћену реципрочним правима и обавезама. Етничку групу чине чланови које веже заједнички језик и култура. Расна група је група заснована на насљедним физичким обиљежјима која се често идентификује са одређеном географском облашћу без обзира на језичке, културне, националне или вјерске факторе, док вјерску групу чине чланови који имају исто вјерско убјеђење, назив вјере или начин вршења вјерских обреда. Заправо, појмови националне, етничке, расне или вјерске групе веома се широко изучавају и за сада не постоје опште и међународно прихваћене прецизне дефиниције. Сваки од тих појмова се зато мора процјењивати у свјетлости конкретнoг политичког, социјалног и културног миљеа.

Радња извршења геноцида се предузима са двије алтернативно одређене дјелатности. То су (Јовашевић, Mitrović, Ikanović, 2017: 371-374): а) непосредно предузимање, учествовање у остварењу неке од више законом алтернативно предвиђених дјелатности које имају за циљ да се потпуно или дјелимично истребе национална, етничка, расна или вјерска скупина људи и б) наређивање да се предузме једна или више, истих или различитих дјелатности управљених на потпуно или дјелимично истребљење националне, етничке, расне или вјерске скупине људи, без обзира на то да ли је неко лице поступило по таквом

наређењу. Дјело је у овом облику испољавања (као специфичан облик подстрекавања) свршено самим моментом издавања таквог наређења, без обзира на то да ли је оно извршено у конкретном случају.

У непосредно предузимање радњи на извршење геноцида спадају дјелатности (које по својој садржини, карактеристикама, обиму и посљедицама представљају „погром”) као што су (Petrović, Jovašević, 2010: 232-238): а) убијање, наношење посљедице смрти физичком или психичком дјелатношћу, чињењем или нечињењем, употребом било ког средства или начина које је управљено на припадника групе људи, а не као на њега лично, б) наношење тешке тјелесне озљеде или душевне повреде припадницима групе људи – проузроковање повреде тјелесног (физичког) или душевног (психичког) интегритета било којом дјелатношћу, употребом било ког средства или начина, ц) смишљено наметање групи људи или заједници таквих животних услова који би могли посљедовати њеним потпуним или дјелимичним истребљењем – овдје се ради о стављању групе у такве животне услове (изгладњавање, остављање без хране или воде, односно одговарајућег смјештаја), који су подобни или довољни, по природи, карактеру, значају, обиму или времену трајања да доведу до истребљења групе, д) увођење мјера којима је циљ спрјечавање рађања унутар групе људи – предузимање било каквих дјелатности које су подобне или које могу да доведу до спрјечавања рађања нових припадника групе (нпр. присилна стерилизација, вршење побачаја и сл.) и е) присилно пресељење дјеце из те у другу групу људи – однародњавање дјеце у виду губитка њиховог идентитета пресељењем, раздвајањем из постојеће групе.

За постојање овог дјела је битно да се радња извршења у било ком виду испољавања предузима са одређеним циљем (Jovašević, 2017: 338-340) – да се потпуно или дјелимично истреби национална, етничка, расна или вјерска група људи, без обзира на то да ли је овај циљ остварен у конкретном случају. Извршилац дјела може бити свако лице. У погледу кривице потребан је директан умишљај који квалификује законом одређени циљ учиниоца који га мотивише на предузимање радње извршења, али тај циљ не мора бити остварен у сваком конкретном случају. То је тзв. геноцидна намјера или циљ да се потпуно или дјелимично истреби национална, етничка, расна или вјерска група људи.

За ово дјело прописана казна затвора најмање десет година или казна другог затвора (Simović, Simović, 2023: 4–21).

2. Злочини против човечности

2.1. Злочини против човјечности у међународним документима

За разлику од злочина геноцида, злочин против човјечности (Prljeta, 1992: 47-53) предвиђа Статут Међународног војног суда (члан 6 став 2 тачка ц). Злочин против човјечности први пут је квалификован управо у Нирнбершкој пресуди (1946). На истовјетан начин ово кривично дјело предвиђа Закон број 10. Контролног савјета за кажњавање лица одговорних за ратне злочине, злочине

против мира и злочине против човјечности (члан 2) (Simović, Simović, 2016: 186–194).

Као злочин против човјечности се сматра предузимање једне од више алтернативно прописаних дјелатности: а) убиство, б) истребљење, ц) поробљавање, д) депортација и е) остала нечовјечна дјела. Међутим, Статут Међународног војног суда за правно постојање овог тешког злочина захтијева испуњење још два елемента. То су: а) предузимање радње извршења према објекту напада који је одређен као било који дио цивилног становништва и б) предузимање радње извршења у одређено вријеме - прије или за вријеме трајања рата. Такође се као злочин против човјечности сматра и свако прогањање на политичкој, расној или вјерској основи у извршењу или у вези било којег злочина у надлежности овог суда без обзира на то да ли се тиме врше повреде закона оне земље у којој су злочини извршени (Marković, 1973: 176-180). Овим се кривичним дјелом (Merle, 1949: 56-71) практично цијелим људским групама (припадницима политичке, расне или вјерске групе) онемогућава или отежава живљење, и то како за вријеме рата, тако и прије рата. То је једино кривично дјело које се могло извршити независно од постојања рата или оружаног сукоба (Colin, 1996: 56-81).

2.2. Статут међународних *ad hoc* кривичних судова

Statut ICTY предвиђа злочин против човјечности (члан 5) као кривично дјело које се састоји у предузимању таксативно наведених дјелатности за вријеме оружаног сукоба (међународног или унутрашњег карактера) према цивилном становништву које се састоје у: а) убиству, б) истребљењу, в) заробљавању, г) депортацији, д) затварању, ђ) мучењу, е) силовању, ж) прогону на политичкој, расној и религијској основи и з) предузимању друге нечовјечне радње.

Садржину злочина против човјечности чине конститутивни елементи: а) мора постојати напад – он постоји и када није употребљена оружана сила, али ако се јавља у облику злостављања цивилног становништва или у поступцима којима се припремају овакве радње, б) дјела оптуженог морају бити дио тог напада, в) напад мора бити усмјерен против цивилног становништва било које категорије, г) напад мора бити распрострањен или систематски. Напад је распрострањен када је по својој природи опсежан или када је управљен против великог броја лица. Напад је систематски када се односи на организовану природу аката насиља при чему постоји мала вјероватноћа да се то случајно догодило и е) извршилац дјела мора да зна (да је свјестан) да његова дјела улазе у оквир распрострањеног или систематског напада усмјереног против цивилног становништва (Babić, Marković, 2007: 359-362).

2.3. Статут ICC

Према Статуту ICC (члан 7.) злочин против човјечности представља дјелатности извршене као дио распрострањеног или систематичног напада упореног против било ког цивилног становништва⁸. Сматра се да се овакав напад

⁸ Код овог злочина жртва није појединац, него цјелокупно човјечанство.

састоји у нападу у оквиру државне политике или остварења циљева неке друге организације. Тај напад не мора бити нужно и војне природе. Ово дјело може бити извршено како за вријеме рата, тако и за вријеме мира. Отуда слиједи да изоловани појединачни напади не долазе под удар ове инкриминације.

Злочин против човјечности представља предузимање неке од набројаних дјелатности као дио распрострањеног или систематичног напада (Novoselec, 2004: 499-500) које су уперене против било ког цивилног становништва као што су (Јовашевић, 2010: 241-242): а) убиство, б) уништавање, в) поробљавање – вршење овлашћења која претпостављају власништво над неким лицем, г) депортација или намјерно премјештање становништва (протјеривање) - насилно премјештање становништва са подручја на коме законито борави, д) затварање или друга строга лишавања слободе нарушавањем основних правила међународног права, ђ) тортура (мучење) – наношење физичких и психичких бола, патњи, нелагодности лицу коме је одузета слобода, е) силовање, сексуално ropство, насилне трудноће, изазивање стерилитета или било који други облик сексуалног угрожавања, ж) прогон било које групе или колектива по политичкој, вјерској, расној, националној, етничкој, културној или полној основи или друга поступања која су уопште недопуштена по међународном праву – овдје се ради о одузимање међународно признатих права некој скупини, з) изазивање нестатка лица (присилно нестајање лица) (Ševo, 2019: 144-155) – свако одузимање слободе кретања које спроводи држава или нека друга организација, и) злочин апартхејда – нечовјечна поступања која су извршена у оквиру институционализованог режима и ј) остали нехумани поступци којима се намјерно проузрокују тешке патње или озбиљно угрожавање физичког или менталног здравља.

3.4. *Кривично дјело злочини против човјечности у праву Босне и Херцеговине*

КЗБиХ (члан 172.) иза геноцида у законској систематизици прописује дјело „Злочини против човјечности” (Јовашевић, Икановић, 2015: 196-199). Оно се састоји у предузимању различитих дјелатности противно хуманости, као дио широког или систематског напада против цивилног становништва. Ради се о тешком међународном кривичном дјелу којим се нападају вриједности које су карактеристичне за човјечанство у цјелини, односно вриједности које се сматрају општехуманим вриједностима. На развој идеја и концепције о злочину против човјечности пресудно су утицале идеје о потреби заштите основних људских права и слобода. Злочин против човјечности (*crimen iuris gentium*) се базира на кршењу основних закона човјечности, тј. права сваког лица на живот и право сваке етничке групе на њено постојање као такве. Дакле, ради се о актима који су уперени против услова постојања човјека и његових појединих људских група или човјечанства у цјелини. За разлику од геноцида, овдје се ради о злочину који није уперен на одређену групу људи, већ уопште на цјелокупно цивилно становништво.

Злочин против човјечности (Petrović, Јовашевић, 2010: 238-242) се састоји у предузимању различитих дјелатности противно хуманости као дио широког или систематског напада против цивилног становништва. Сам злочин против

човјечности представља тешко међународно кривично дјело којим се нападају вриједности које су карактеристичне за човјечанство у цјелини, односно вриједности које се сматрају општехуманим вриједностима. На развој идеја и концепције о злочину против човјечности пресудно су утицале идеје о потреби заштите основних људских права и слобода које обухвата појам „човјечност”. У правној теорији се тако истичу сљедећи елементи злочина против човјечности: а) то су нарочито гнусна кршења забрана која представљају тешко вријеђање људског достојанства и понижавање једног или више лица, б) то нису изоловани или спорадични догађаји, већ се јављају као дио политике владе неке државе или широка или систематска пракса вршења злочина коју толерише, прашта или на њу пристаје нека влада или фактичка власт, ц) то су дјела која су забрањена и морају бити кажњена без обзира на то да ли су извршена за вријеме рата или мира и д) жртве овог злочина могу бити цивили или ако су извршена у току оружаног сукоба, лица која не учествују (или више не учествују) у оружаним непријатељствима, као и према међународном обичајном праву непријатељски борци.

Објект заштите код овог кривичног дјела је човјечност (као скуп међународно заштићених вриједности човјека), док радњу извршења чине сљедеће алтернативно прописане дјелатности које су (Јовашевић, Mitrović, Ikanović, 2017: 374-376): а) управљене против било ког цивилног становништва, б) дио, сегмент, елемент широког или систематског напада. Напад усмјерен против цивилног становништва је понашање које укључује вишеструко чињење ових дјела против било против којег цивилног становништва на основу или у циљу државне политике или политике неке организације да се учини такав напад и ц) предузете од стране лица које зна, које је свјесно за такав напад.

За постојање дјела је битно да се у оквиру широког или систематског напада против цивилног становништва предузимају једна или више од сљедећих алтернативно прописаних дјелатности (Јовашевић, 2017: 340-342):

а) лишење другог лица живота (убиство) – предузимање било које дјелатности психичког или физичког карактера која је подобна или довољна да проузрокује посљедицу смрти другог лица, што се може учинити различитим средствима или начинима, непосредно или посредно,

б) истребљење – дјелатност која укључује намјерно наметање таквих животних услова, а посебно ускраћивање приступа храни и лијековима, који могу посљедовати уништењем дијела становништва,

в) одвођење у ропство - вршење над лицем било којег или свих овлашћења иначе везаних за право својине, укључујући вршење таквог овлашћења при трговању људима, посебно женама и дјецом,

г) депортација или присилно пресељење становништва – присилно исељење лица с територије на којој су законито присутна протјеривањем или другим мјерама присиле, без основа допуштених по међународном праву,

д) затварање или друго тешко одузимање физичке слободе супротно ос-

новним правилима међународног права – различите дјелатности којима се непосредно или посредно другом лицу одузима или ограничава, трајно или привремено, слобода кретања, ако је дјелатност предузета противправно, кршењем правила међународног хуманитарног права,

ђ) мучење - намјерно наношење снажног тјелесног или душевног бола или патње лицу задржаном од стране починиоца или под надзором починилаца, изузимајући бол или патњу која је посљедица искључиво извршења законитих санкција,

е) присиљавање другог лица, на сексуални однос или с њим изједначену сексуалну радњу (силовање), сексуално ропство, присилну проституцију, присилну трудноћу, присилну стерилизацију или било који други облик тешког сексуалног насиља. Као присилна трудноћа сматра се незаконито заточеништво жене којој је присилно проузрокована трудноћа, с намјером да се утиче на етнички састав било којег становништва или да се учине друге тешке повреде међународног права,

ж) прогон било које групе људи или колектива (Petrović, Jovašević, 2005: 42-44).

Прогон, у смислу овог кривичног дјела, је намјерно и тешко, међународном праву супротно ускраћивање основних права због припадности скупини људи или заједници. При томе је потребно да је овакав прогон предузет на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, вјерској, полној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустива по међународном праву, у вези с било којим кривичним дјелом из оквира ове инкриминације, било којим кривичним дјелом прописаним у КЗ БиХ или било којим кривичним дјелом у надлежности Суда Босне и Херцеговине,

з) присилни нестанка лица - хапшење, притварање или отимање лица, од стране или с допуштењем, подршком или пристанком државе или политичке организације, уз одбијање да се призна такво лишење слободе или да се пружи информација о судбини или о мјесту гдје се налазе таква лица, с намјером да се уклоне од заштите закона на дуже вријеме,

и) злочин апартхејда – нечовјечне радње сличне природе претходно наведеним радњама које су учињене у контексту институционализованог режима систематског потлачивања и доминације једне расне скупине над било којом другом расном скупином или скупинама људи, под условом да су ове радње учињене с намјером одржавања таквог режима и

ј) друга нечовјечна дјела сличне природе, учињена у намјери наношења велике патње или озбиљне физичке или психичке повреде или нарушења здравља (Babić, Marković, 2007: 359-362).

Извршилац дјела може бити свако лице, док је у погледу кривице потребан умишљај учиниоца. За ово кривично дјело је, као и за геноцид, прописана казна затвора најмање десет година или казна дуготрајног затвора.

Закључак

Погром цивилног становништва, било у облику одређене групе са специфичним обиљежјима (националне, расне, вјерске или етничке) и карактеристикама или уопште, било за вријеме мира или ратних сукоба, са циљем њеног уништења, истребљења - представља изузетно друштвено опасну, негативну, штетну појаву коју треба сузбијати свим расположивим друштвеним средствима и мјерама, а посебно системом кривичних санкција. Управо зато, на темељу релевантних међународних докумената, уочавајући опасност од погрома који је данас још увек више/мање присутан, не само у правној теорији, већ још више у непосредним животним ситуацијама, сазрело је схватање о потреби примјене оштрих казни према учиниоцима оваквих противправних дјелатности у кривичном поступку од стране за то овлашћених судских органа.

Иако је посве јасно да оваква недозвољена понашања у циљу погрома других људи од стране појединаца, група, па и читавих држава нису достојна човјека у 21. вијеку, ипак још увијек нема општеприхваћеног мишљења на који начин се ефикасно могу, односно морају сузбијати радње погрома. Данас преовлађују схватања, али и правна рјешења према којима се радње погрома усмјерене на уништење цивилног становништва уопште, те да се у већем/мањем обиму кажњавају, али не као самосталне правне инкриминације, већ као облици, додуше посебни, специфични, јасно препознатљиви, облици испољавања два најтежа међународна кривична дјела којима се вријеђају основи људске цивилизације уопште.

Ради се о кривичним дјелима: геноцид и злочини против човјечности која су, на међународном нивоу у статутима сталног или привремених међународних (војних, односно цивилних) судова, односно у националним кривичним законодавствима, управљена на уништење, истребљење, масакр – у смислу физичког уклањања цивилног становништва у доба рата или мира са одређене територије. Стога се неријетко овакве противправне активности умјесто погромом, називају другим именима као што су холокауст, етничко чишћење и сл. Слична је ситуација и у законодавству Босне и Херцеговине. Можда је управо дошло вријеме да се погром институционализује као посебно, самостално кривично дјело против човјечности чиме би се поставиле прецизне правне границе у циљу разграничења према кривичним дјелима геноцида, односно злочинима против човјечности.

Литература

- Бабић, М. Марковић, И. (2007) Кривично право, Посебни дио. Бања Лука: Правни факултет
- Бечић, Ј. (2013) Геноцид као међународно кривично дјело у савременим међународним односима. Медијски дијалози. Подгорица, бр. 15, стр. 619-627.

- Brass, P.R. (1996) Riots and Pogroms. New York University Press, Springer.
- Chalk, F., Jonassohn, K. (1990) The history and sociology of genocide: analyses and case studies. London: New Haven..
- Cigar, N., Meštrović, S. (1995) Genocide in Bosnia: the politice of ethnic cleaning, College Station: Texas A & M Univ. Press.
- Colin, M. (1996) Le crime contre l' humanite, Eres.
- Ђирић, Ј. (2015) Геноцидна намера. Crimen, Београд, број 1, стр. 27-45.
- Дедовић, М. (2017) Кривично дјело геноцид у светлу јуриспруденције Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију. Међународна политика, Београд, број 1175, стр. 40-53.
- Degan, V. Đ. (2008) Zločin genocida pred međunarodnim sudištima. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 1-2, str. 77-95.
- Dekel-Chen, J., Gaunt, D., Meir, N.M., Bartal, I. eds. (2010) Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History. Indiana University Press.
- Ђурђић, В., Јовашевић, Д. (2003) Међународно кривично право. Београд: Међународно krivično pravo. Nomos: Beograd.
- Fabijanić Gagro, S., Škorić, M. (2008) Zločin genocida u praksi međunarodnih ad hoc tribunala. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, broj 6, str. 1387-1419.
- Garrity, M.M (2023). Ethnic Cleansing: An Analysis of Conceptual and Empirical Ambiguity, Political Science Quarterly, 138 (4), 469–489.
- Gilbert, M. (1999) Holocaust Journey: Traveling in Search of the Past. Columbia University Press.
- Josipović, I. (1996) Pravni i politički aspekti nastanka Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju. Zbornik radova „Hrvatska i Ujedinjeni narodi”, Zagreb.
- Јовашевић, Д. (2002) Коментар Кривичног закона Савезне Републике Југославије. Београд: Службени гласник.
- Јовашевић, Д. (2010) Међународна кривична дјела – одговорност и кажњивост. Ниш: Правни факултет
- Јовашевић, Д. (2011) Међународно кривично право. Ниш: Правни факултет.

Academician prof. dr Miodrag N. SIMOVIĆ

Prof. dr Vladimir M. SIMOVIĆ

POGROM AS AN ELEMENT OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST HUMANITY AND VALUES PROTECTED BY INTERNATIONAL LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The Criminal Code of Bosnia and Herzegovina in the system of crimes against humanity and values protected by international law, based on relevant international documents and within the framework of war or humanitarian law, establishes a system of criminal responsibility and punishment for the most serious forms of violation of international law norms, which manifest through massively, systematically, continuous and widely applied violence against the civilian population. Among these forms of manifestation of violence, both in times of war and in times of peace, the pogrom of a large number of people appears especially due to its specific characteristics, either in the form of their physical destruction, killing in various ways, as well as their physical injury or expulsion, that is, the destruction of conditions for their survival within a certain area.

Despite numerous proposals in domestic and foreign legal theory, pogrom still does not represent an independent criminal offense in international and national criminal law. However, its manifestations are legally qualified as elements of certain criminal offenses against humanity and values protected by international law and in the legal system of Bosnia and Herzegovina. In this paper, the authors consider the characteristics, content and elements of pogrom in the light of the war events of the 1990s.

Keywords: pogrom, criminal offense, humanity, international law, responsibility.

Прегледни рад

РАТНИ И ПОРАТНИ ЗЛОЧИНИ НАД ЕПИСКОПИМА И СВЕШТЕНИЦИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Сажетак: Српска Православна Црква је, пред почетак Другог светског рата, имала своју развијену организацију на територији Краљевине Југославије, али и изван њених граница. У току нацифашистичке окупације Југославије, над епископима, свештеницима, монасима и верним народом Српске Православне Цркве су почињени стравични ратни злочини од скоро војних формација. Патријарх српски Гаврило (Дожић) и Епископ жички Николај (Велимировић) су ухапшени у априлу и јулу 1941. године и до краја рата су били конфинирани у манастирима Раковици, Љубостињи и Војловици. Од хрватских усташа су страдали Митрополит дабро-босански Петар (Зимоњић), Епископ бањалучки Платон (Јовановића), Епископ горњокарловачки Сава (Трлајић), Митрополит загребачки Доситеј (Васић) и Епископ захумско-хецеговачки Николај (Јокановић). У Тирани је, под неразјашњеним околностима, преминуо Епископ рашко-призренски Серафим (Јовановић). У току рата је убијено више стотина српских православних свештеника и монаха, као и више стотина хиљада православних Срба. Злочини и погром епископа, свештеника, монаха и верника Српске Православне Цркве је настављен и после завршетка Другог светског рата. Након историјског осврта на страдање српских православних епископа, свештеника и монаха у току Другог светског рата у Југославији, у раду се анализира злочин који су у јуну 1945. године у Аранђеловцу, после званичног завршетка рата, извршили припадници Југословенске армије и Одељења за заштиту народа, над Митрополитом црногорско-приморским Јоаникијем (Липовцем), као и поратни погром епископа, свештенства и монаштва Српске Православне Цркве у социјалистичкој Југославији.

Кључне речи: Црква, епископи, свештенство, ратни злочин, погром.

Увод

Српска Православна Црква је од децембра 1918. године и завршетка Првог светског рата до априла 1941. године и наци-фашистичког напада на Краљевину Југославију успела да обнови своју унутрашњу организацију која је била готово разорена од 1914. до 1918. године. Српска Православна Црква је 1941. године имала 26 епархија од којих се 21 епархија налазила на територији Краљевине Југославије, а 5 изван њених граница. Осим тога, Српска Православна Црква је на територији Краљевине Југославије имала 19 епархијских епископа (две епархије – Охридско-битолска и Црногорско-приморска су биле упражњене и њима су управљали епископи – администратори). Изван граница Краљевине Југославије су се налазила 4 епархијска епископа док је Епархијом темишварском управљао епископ – администратор („Црква”, 1941: 49-70). Српска Православна Црква се прва нашла на удару наци-фашиста и њихових савезника. Епархије Српске Православне Цркве на територији окупиране Краљевине Југославије су се нашле у шест окупационих зона и то:

- Србија са Банатом и делом Словеније – немачка;
- Хрватска, Славонија, Срем, Босна и Херцеговина, део Далмације и део Санџака – усташка;
- Барања, Бачка и Међумурје – мађарска;
- Јужна Србија (осим западног дела) и југоисточни део Србије – бугарска;
- Западни део Србије и Косово и Метохија – италијанска и албанска и
- Црна Гора, део Санџака, Бока, део Далмације и део Словеније – италијанска.

Успостављене окупационе зоне су биле такве да се канонска јурисдикција неких епархија Српске Православне Цркве истовремено налазила у две или више окупационих зона, па је редовни црквени живот био готово паралисан. Веза између епархијских органа и парохија и манастира у истој окупационој зони је, такође, врло често и у значајној мери била онемогућена.

Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је, поред обављања редовних црквених послова, од првих дана успостављања наци-фашистичке окупације Краљевине Југославије брижљиво и у најтежим условима прикупљао податке о страдању Патријарха српског, епископа, свештеника, монаха, монахиња и верног народа Српске Православне Цркве по епархијама. Извештај Светог Архијерејског Синода Светом Архијерејском Сабору Српске Православне Цркве о раду од 1941. до 1947. године (Извештај, 1947) представља капиталан историјски извор о страдању епископата, свештенства, монаштва и верног народа Српске Православне Цркве у току окупације Краљевине Југославије и током прве две године после успостављања режима Комунистичке партије Југославије. Извешта Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве још увек није објављен.

Патријарх српски Гаврило (Дожих) је ухапшен од стране немачких окупационих снага у Манастиру Острогу 25. априла 1941. године, а потом су га преко Сарајева довели до Београда, где је „1. маја смештен у затвор бившег Округног

суда за град Београд у Александровој улици број 5, у ћелији број 12, где је остао све до 5. маја 1941. године” (Џомић, 1997: 19). Из затвора су га под стражом спровели у Манастир Раковицу, а нешто касније у Манастир Војловицу код Панчева, где је био заточен заједно са Епископом жичким Николајем (Велимировићем). Патријарх Гаврило и Епископ Николај су из Манастира Војловице „половином септембра 1944. године пребачени у злогласни концентрациони логор у Дахау” (Џомић, 1997: 20).

Имајући у виду положај и надлежности Патријарха српског по Уставу Српске Православне Цркве, рад Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве је током читавог рата био паралисан. Тежина времена и околности у којима се нашла Српска Православна Црква и ситуацији када је патријарх српски спречен или онемогућен да врши своје дужности наметали су обавезу да Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, сходно члану 55 Устава Српске Православне Цркве од 1931. године, преузме патријарашке надлежности до успостављања редовног стања.

Од значаја је да се наведе да је Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве на последњем ванредном заседању које одржано од 27. до 31. марта 1941. године, односно неколико дана пре напада Немачке на Краљевину Југославију, донео одлуку којом је епархијским архијерејима наложено да „у случају рата до крајњих граница остану у својим Епархијама и врше своје дужности и да се у случају невоље управљају по савести” (Извештај, IА 2, 3). Архијереји су, сви до једног, до крајњих граница извршили одлуку Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве.

Утамничење Патријарха српског Гаврила је наци-фашистичким сарадницима, а међу њима на првом месту усташама, дало подстрек да крену у сурови обрачун са епископима, свештенством, монаштвом и верним народом Српске Православне Цркве. У Београд су са избеглим и прогнаним Србима са простора тзв. Независне државе Хрватске долазила и потресна сведочења о страдању српских епископâ, свештеникаâ, монахаâ, монахиња и верног народа Српске Православне Цркве, па је Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве са своје стране предузео активности на прикупљању тих података.

Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је дошао до податка да су по Митрополита дабро-босанског Петра (Зимоњића) „12. маја 1941. године дошли усташки полицијски агенти у Митрополију у Сарајеву и одвели га у „равнатељство”. Митрополита су потом без икаквог саслушања одвели у општи затвор „Беледија” који је тих дана био препун Срба. После четири дана одведен је Митрополит у затвор загребачке полиције у Петрињској улици. Ту су га фотографисали, узели му отиске прстију и у картотеци добио бр. 29781. Одатле је одведен у Керестинац код Загреба. У Керестинцу је обријан, скинута му је мантија и ту је страшно мучен. Одатле је одведен у Копривницу, а после тога у Госпић или Јасеновац. По сведочанству Јове Фуртуле и Јове Лубуре из сарајевског среза, Митрополит је убијен у Јасеновцу и бачен у ужарену пећ за печење цигле” (Извештај, IБ 16, 39). У току окупације, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве се „у више махова интересова за судбину

Митрополита Петра и Епископа Саве, али без икаквог успеха” (Џомић, 1995: 26). Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 1998. године уврстио у ред свештеномученика. Земни остаци Митрополита Петра никада нису пронађени.

Митрополит загребачки Доситеј (Васић) је ухапшен од стране усташа 10. априла 1941. године, односно на дан проглашења тзв. Независне државе Хрватске. Са митрополитом је ухапшен и његов ђакон Лазар Живадиновић. Најпре су га затворили у затвор загребачке полиције у Петрињској улици. Усташе су митрополита нешто касније, због болести, преместили у болницу римокатоличких милосрдних сестара. У усташком „Новом листу” од 9. маја 1941. године је објављена фотографија Митрополита Доситеја и вест да је „ухићен митрополита Доситеј Васић и да је стављен у притвор”. Митрополиту Доситеју у болници римокатоличких милосрдних сестара не само да није указана неопходна лекарска помоћ него је мучен и понижаван.

Митрополит Доситеј је, после великог залагања Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве и Владе из окупираног Београда, пуштен из „болнице”, а у Београд је стигао у веома тешком стању и почупане браде. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је у свом Извештају навео да је „по доласку из Загреба, Митрополит Доситеј од мучења и злостављања у загребачком затвору тешко оболео”. Смештен је прво био у санаторијуму „Живковић”, па код породице Зотас у Косовској улици. Дана 8. септембра 1942. године обављен је од стране четири лекара стручњака преглед и установљено је да Његово Високопреосвештенство болује од хроничне и неизлечиве душевне болести „пресбиофреније” и да је услед тога неспособан за вршење правних послова и да управља својом имовином те је доживотно упућен на туђу негу и старање. Зато је стављен под непосредно старатељство Светог Архијерејског Синода, с тим да Свети Архијерејски Синод води рачуна о свим његовим приватно-правним пословима, што је већ и чинио. Епархија загребачка поверена је у администрацију Његовом Преосвештенству Епископу зворничко-тузланском Господину Нектарију, без права на награду /Зап. бр. 412 из 1942.г./. По указаној потреби, смештен је 6. јануара 1943. године у болницу трговачке омладине у Београду /Зап. бр. 5 из 1943.г./. 15. фебруара, пошто му према извештају болнице није било потребно лечење, него само кућна нега, пренет је у женски манастир Св. Ваведења. 13. јануара 1945. године упокојио се у Господу у Ваведењском манастиру у Београду и у недељу 14. јануара је сахрањен поред манастирске цркве” (Извештај, ИБ 17, 40). Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 1998. године уврстио у ред свештеномученика.

Епископ бањалучки Платон (Јовановић) је почетак рата и окупација земље дочекао у епископском седишту у Бања Луци. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је у свом Извештају навео да је „одмах после проглашења НДХ и доласка стожерника и повереника за Врбаску бановину Др Виктора Гутића, Епископ Платон добио један акт (Каб. бр. 529) од 27. травња 1941. године следеће садржине: ’Доставља се у препису декрет са жељом и препоруком да Госп. проту Мачкића Душана поставите Вашим архијерејским замени-

ком. Уз тај акт приложен је и овај декрет: 'Декрет којим постављам проту Душана Мачкића, пароха и архијерејског намесника, за повереника испред хрватске државне власти у пословима бањалучке епархије, која ће епархија одласком епископа Платона као пореклом Србијанца остати упражњена'. Одговарајући на предњи акт Његово Преосвештенство Епископ Платон је између осталог написао: „Част ми је саопштити стожеру да поменутог његовог предлога не могу прихватити, и то из ових разлога: 'Ја сам канонски и законито од надлежних власти постављен за Епископа бањалучког и као такав обавезао се пред Богом, Црквом и народом да ћу водити бригу о својој духовној пастви, истрајно и постојано, без обзира на ма какве прилике и догађаје, вежући нераздвојено живот и судбину своју са животом и судбином свога духовног стада и остајући у средини његовој на духовној стражи за све време докле ме Господ у животу подржи, остајући уз своје стадо као 'пастир добри, који душу своју полаже за овце своје'. На то сам се заветовао и заклео примајући епископски чин и преузимајући под своју управу епархију бањалучку, и тој својој заклетви остајем веран и непоколебљиво доследан, докле год ми буде могуће да самостално одлучујем о своме држању и да дајем израза својој вољи. Ако би ме груба сила, против које сам немоћан, ипак раставила од моје пастве и уклонила ме с подручја поверене ми епархије, тада бих по Уставу Српске православне Цркве, замолио једног од суседних архијереја (сарајевског или тузланског) да ме за време мога одсуства заступа у вршењу строго епископских послова у епархији бањалучкој, а за остале послове овластио бих свога законито постављеног архијерејског заменика и Црквени суд, који ми и сада у великој мери помажу у обављању тих послова.

То је канонски и уставни ред и пропис који важи за Српску Православну Цркву и по коме само они органи које устав те Цркве предвиђа могу да врше неку власт у Цркви, а никако и какви други органи којих устав не познаје. Таквих незаконитих и споља наметнутих органа, у то сам најтврђе убеђен, не би признавао ни народ ни свештенство, нити би такав орган, ако би био у свештеничком чину, могао и даље остати свештеником Православне Цркве. Толико сам са своје стране сматрао нужним да узвратим као одговор на напред споменути акт тога стожера. Епископ бањалучки Платон. Предње саопштавамо православном народу и свештенству ради знања и управљања. Епископ бањалучки Платон, с. р.”

После овог одговора Епископа Платона, у понедељак, 5. маја 1941. године у 3 часа у јутро, дошли су агенти бањалучке усташке полиције у епископски двор и наредили Епископу да пође с њима у усташки стожер. Владика Платон кад је доведен у стожер затекао је тамо проту и архијерејског намесника у Босанској Градишци Душана Суботића, који је већ одраније био затворен у бањалучкој Црној Кући - Кастелу. Истога дана су владика и проту стрпали у аутомобил и одвели у правцу Котор Вароши. На петом, шестом километру од Бања Луке, извели су обојицу из аутомобила, убили их на обали реке Врбање и бацили у воду. То се десило све пре свитања. Убиство је извршио Асим Ћелић. Владичин леш пронађен је тек 23. маја 1941. године. Тога дана пронела се вест по Бања Луци,

да је Врбас избацио један леш у селу Кумсалима повише траписке ћуприје /или у близини пиране Босна Боа/, и да је то леш владике Платона. Леш је пренесен у мртвачницу, где су леш видели неки људи, који су владику познавали добро и сви тврде да је то заиста био владичин леш. На лешу су се видели трагови три метка: један у потиљак, други у слепоочницу, а трећи у леђа. На ногама су му биле ципеле са гумипластиком /Епископ Платон је увек носио такве ципеле/. Од одеће било је на њему само доње рубље и око појаса кожни кајиш. Половину браде и лица није имао, а друга половина се још држала. Сахрањен је од стране власти тајно, без сведока на војничком гробљу 24. маја 1941. године. Жезал - штап владике Платона нађен је у Врбасу врло далеко од места убиства, чак у срезу прњаворском око 35 километара далеко. Из воде су га извадили рибари и предали једном сељаку из села Милосавци, срез прњаворски” (Извештај, ИБ 18, 40-43). Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 1998. године уврстио у ред свештеномученика.

У Извештају Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве је за Епископа горњокарловачког Саву (Трлајића) наведено следеће: „Према накнадним извештајима усташе су ухапсиле Његово Преосвештенство Епископа Саву 17. јула 1941. године пред вече и одмах га везаног одвеле из његове резиденције у кућу усташе Јосипа Томљевића у Плашком. Ту је Епископ тучен и малтретиран док је на грамофону, понетом из епископског двора, била навијена плоча и непрестано се свирало: Јелици во Христа. ... 19. јула Епископ је са још тројицом свештеника и 11 мирјана везан одведен на жељезничку станицу у Плашком. Воз који полази из Плашкога за Госпић у 11 увече дошао је тек сутрадан у 5 часова изјутра. Дотле је Епископ био непрестано везан у ланце пред улазом у станицу. 20. јула пред вече Епископ је са горепоменутиим људима - везани све два и два - доведен у казнени затвор у Госпићу. 8. августа виђен је Епископ у дворишту казног завода у Госпићу, где су га усташе поставиле на кишу. Епископ је и ту тортуру мирно и стојички подносио. Неколико дана касније – неустановљеног дана – извучено је из казног завода 2000 Срба и везани су жицом два и два. Међу њима је био и Епископ Сава. Сви су ови људи одведени из Госпића путем према Велебиту. Одатле се Епископу Сави губи сваки траг. Према тврђењу неких италијанских новинара, у Велебиту је у августу убијено око 8000 Срба. Вероватно је да је међу њима страдао и Епископ Сава, јер му све до данас никаквог даљег трага нема” (Извештај, ИБ 16, 39). Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 1998. године уврстио у ред свештеномученика.

Усташки официри и војници су, одмах после окупације Краљевине Југославије, више пута покушали да убију Епископа захумско-херцеговачког Николаја (Јокановића), чије се епископско седиште налазило у Мостару, а „од сигурне смрти спасила га је италијанска војна команда у Мостару” (Џомић, 1995: 46). У Извештају Светог Архијерејског Синода је наведено да је „блаженопочивши Епископ захумско-херцеговачки Николај био одмах после рата ухапшен од стране усташа. Захваљујући посредовању извесних утицајнијих Хрвата, пуштен је из затвора и у грађанском оделу пребацио се у Београд. Касније се преселио у Соко Бању, где му је син био судија Среског суда и где се на дан 26.

марта 1943. године упокојио у Господу. 28. марта сахрањен је у сокобањској црквеној порти” (Извештај, ИБ 20, 43).

Епископ чешко-моравски Горазд (Павлик) је, према Извештају Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве у коме су наведене информације из тадашње дневне штампе, „стрељан дана 4. септембра 1942. године од Немаца, пошто је био оптужен да је са својим свештеницима учествовао у скривању убица СС-обергрупенфирера Хајдриха. Свети Архијерејски Синод је у своје време покушавао да о томе добије и званичну потврду од немачких власти, али о том није добио никад никаквог одговора. После ослобођења ова је вест у целости потврђена како је то у односном делу овога извештаја о Чешко-моравској епархији и изнесено” (Извештај, ИБ 19, 43).

Епископ рашко-призренски Серафим (Јовановић) се са повереним му свештенством и народом у Епархији рашко-призренској налазио у три различите окупационе зоне, јер је највећи део територије канонске јурисдикције Епархије рашко-призренске припао Албанији и налазио се у италијанској окупационој зони, један део се налазио под немачком, а други под бугарском окупацијом. Из дела Епархије рашко-призренске који се налазио под италијанском окупацијом и у коме су власт преузели Арбанаси, према Извештају Светог Архијерејског Синода, „скоро једна трећина српског становништва је емигрирала у Црну Гору и Србију, јер су Арбанаси били предузели масовно убијање Срба насељеника (део српског становништва које је насељено на Косово и Метохију из Србије и Црне Горе после ослобођења у Првом балканском рату – прим. В.Ц.), особито под Голеш планином и у Малишеву” (Извештај, II, III 14, 58-59). Даље, наведено је да су „после слома Италије, Арбанаси држали блаженопочившег Епископа Серафима месец дана у кућном притвору. На интервенцију призренских Срба, Немци су блаженопочившег Епископа ослободили и он је после тога отишао у Тирану. 13. јануара 1945. године, упокојио се блаженопочивши Епископ у Тирани. Због ратних прилика и зимског времена није се могао извршити пренос у Призрен, него је блаженопочивши сахрањен у Тирани код костурнице српских војника изгинулих у претходном рату” (Извештај, II, III 14, 60). Ни до данас нису расветљене околности под којим је преминуо Епископ Серафим.

Немачки окупатори су још од првих дана окупације Краљевине Југославије захтевали да се Епископ жички Николај (Велимировић) смени са места епархијског архијереја Епархије жичке а, према Извештају Светог Архијерејског Синода, „последница тога је била да је Преосвећени Николај сам молбом од 15./28. јуна замолио годишње одсуство и постављење заменика. За заменика постављен му је Преосвећени Епископ злетовско-струмички Господин Викентије /Бр. 578 од 9. VII 1941. године” (Извештај, ИБ 15, 36). Немци су ухапсили Епископа Николаја на Петровдан 12. јула 1941. године у Манастиру Жичи и конфиниран је у Манастир Љубостињу. После скоро годину и по дана, 16. децембра 1942. године, немачки окупатори су Епископа Николаја стражарно одвели из Манастира Љубостиње, а „18. децембра 1942. године канцеларија Светог Архијерејског Синода је поверљиво извештена да је Преосвећени Епископ Господин Николај 16. децем-

бра од стране немачке полиције одведен из Манастира Љубостиње и спроведен негде у околину Београда” (Извештај, ИБ 15, 37), а касније се, преко генерала Милана Недића, сазнало „да је Преосвећени Николај упућен у Манастир Војловицу. Кратко време после тога премештена је и Његова Светост Господин Патријарх из Манастира Раковице у Манастир Војловицу” (Извештај, ИБ 15, 37). Свети Архијерејски Синод је добио информацију да је „14. септембра 1944. године одведен Преосвећени Господин Николај заједно с Његовом Светошћу у Немачку” (Извештај, ИБ 15, 37, 37), а касније се дознало да су били заточени у нацистичком концентрационом логору Дахау у Баварској.

Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је „од избеглица из Епархије далматинске дознао да је убрзо после окупације Далмације од стране Италијана Његово Преосвештенство Епископ далматински Господин Иринеј (Ђорђевић) ухапшен од стране фашиста и да је епископија демолирана” (Извештај, ИБ 22, 43), али је касније пуштен. Даље, „12. марта 1941. године Свети Архијерејски Синод је примио извештај да се Његово Преосвештенство Епископ далматински Господин Иринеј још од 30. децембра 1941. године налази у интернацији у околини Фиренце и да је у тешком материјалном положају” (Извештај, ИБ 22, 44). Дуго се ништа знало о стању Епископа Иринеја, а „Свети Архијерејски Синод се и даље интересовао за судбину Његовог Преосвештенства и најзад тек 15. маја 1944. године добио преко Црвеног крста извештај да се Његово Преосвештенство Епископ далматински Господин Иринеј налази жив и здрав у Риму /Зап. бр. 144 из 1944. године/” (Извештај, ИБ 22, 44).

У току Другог светског рата највише су пострадали свештеници Српске Православне Цркве. Према Извештају Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, у периоду од 6. априла 1941. године до 9. маја 1945. године, од припадника различитих војних формација у 23 епархије Српске Православне Цркве убијено је 517 свештеника и монаха и то у:

Архиепископији београдско-карловачкој – 50
Епархији браничевској – 32
Епархији банатској – 12
Епархији бачкој – 15
Епархији бањалучкој – 15
Епархији горњокарловачкој – 70
Епархији злетовско-струмичкој – 4
Епархији дабро-босанској – 19
Епархији далматинској – 27
Епархији зворничко-тузланској – 38
Епархији загребачкој – 11

Епархији жичкој – 40
Епархији захумско-херцеговачкој – 30
Епархији нишкој – 26
Епархији охридско-битолској – 7
Епархији пакрачкој – 9
Епархији шабачкој – 20
Епархији рашко-призренској – 29
Епархији скопској – 19
Епархији тимочкој – 12
Епархији црногорско-приморској – 28
Епархији чешко-моравској – 3 и
Епархији будимској – 1.

Неопходно је да се напомене да је ово први бројчани израз свештенства и монаштва Српске Православне Цркве које је пострадало у току Другог свет-

ског рата. Списак из Извештаја Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве је непотпун, а број побијених свештеника и монаха је много већи. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је списак саставио на основу до тада прикупљених извештаја, а наведена су имена и презимена, чинови, места службовања, време убистава и, за највећи број свештеника, стоји напомена од које војне формације су страдали.

Прогон и погром епископа, свештеника и верног народа Српске Православне Цркве је настављен и после званичног завршетка Другог светског рата. Новоуспостављени комунистички режим је започео систематско гоњење Цркве. Правне норме новог социјалистичког правног поретка су ревносно примењиване у свим случајевима против Српске Православне Цркве и њеног епископата, свештенства, монаштва и верног народа, а насиље је истовремено вршено и противно тадашњем правном поретку.

У јуну 1945. године, негде по Букуљом код Аранђеловца, убијен је Митрополит црногорско-приморски Јоаникије (Липовац). Наиме, Митрополит Јоаникије је средином новембра 1944. године избегао из Цетиња у Подгорицу због гранатирања Цетиња од стране партизанске војске. Почетком децембра 1944. године из Подгорице је кренуо са великим народним збегом у коме се налазило између 18 и 20 хиљада војника, свештеника, жена, старца и деце. Колона се кретала правцем од Подгорице преко Матешева, Колашина, Мојковца, Рудог, Вишеграда, Олова, Кладња и Маглаја до Требаве. Одатле су, почетком марта 1945. године прешли преко реке Босне и кренули према Бања Луци. Нису познати сви детаљи који се тичу начина и места на коме је доспео у руке партизанских јединица. Претпоставља се да је заробљен од партизана негде око Босанске Градишке. Из Босанске Градишке је, преко Београда, депортован у Аранђеловац и заробљен у вили „Малер“. Убијен је од комуниста после званичног завршетка рата. Нису познати датум и тачно место његовог страдања. Око 80 свештеника Митрополије црногорско-приморске је заједно са њим одступило из Црне Горе. Сви су побијени без суђења крајем маја и почетком јуна 1945. у Словенији.

Митрополији црногорско-приморској је из Штаба Прве армије Југословенске армије, под бројем службено, 21. јуна 1945. године, достављен акт који је потписао командант Штаба потпуковник Бошко Шиљековић:

„Шаљемо Вам Панагију и крст, који су пронађени код разбојника бившег митрополита Јованикија. Смрт фашизму – слобода народу” (Џомић, 1997: 57).

Гроб Митрополита Јоаникија није пронађен до данашњег дана, а сведочанства људи који су га измрцвареног и једва ходећег видели у Аранђеловцу су изразито потресна (Џомић, 1996: 24-30). Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 2001. године уврстио у ред свештеномученика.

Митрополит црногорско-приморски Арсеније (Брадваровић) је 1954. године са још седморицом свештеника из Цетиња осуђен на затворску казну у трајању од 11,5 година. Окружни суд на Цетињу му је такву казну изрекао „због завере у циљу рушења народног режима у Црној Гори и анти-државне делат-

ности” (Џомић, 1997: 31). Првостепену пресуду је потврдио Врховни суд Црне Горе. Митрополит Арсеније је издржавао затворску казну од 1954. до 1958. године у Централном затвору у Котору. У затвору је оболео, а због нечовечног односа управе затвора према њему писао је представку Јосипу Броз у којој је навео:

„Управник затвора Лопичић ме назива битангом и тера ме, иако сам превалио седамдесету годину, да износим лежај од дасака, који превазилази моје снаге... Истина је да ме је управник терао да прстима почистим собу. Питао ме је да ли пушим, па када сам рекао да не пушим, рекао је: „Откуда ови опушци? Покупи их одмах!”, али ја то нисам учинио него сам тражио метлу и почистио собу. Тако је било у Јасеновцу за време усташке владавине, када су свештеници морали чак и људски измет да износе шакама! Јер, ако сам осуђен што сам рекао да је римокатоличка црква учинила велика зла православном живљу, онда могу бити осуђени и сви наши преци од Светога Саве до двадесетог века који су се борили против Уније” (Џомић, 1997: 33). У затвору је тешко оболео, па је пребачен у кућни притвор у Манастир Светог Николе на Озрену, затим у болницу у Београду, а одатле у Манастир Ваведење у Београду. Упокојио се 10. децембра 1963. године у Манастиру Ваведењу, где је и сахрањен.

Умировљени Епископ пећки Јеротеј се у априлу 1941. године нашао на лечењу у бањи Раденци у Словенији. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је у свом извештају навео да је умировљени Епископ Јеротеј „мучен и потпуно опљачкан приспео у Београд, где је провео читаво време окупације. После ослобођења, Његово Преосвештенство Епископ Јеротеј тешко болестан повукао се у Манастир Раваницу код Ћуприје, где је провео на болесничкој постељи скоро пуне две године и дана 20. октобра 1946. године преминуо” (Извештај, II, III 86-87).

Епископ хвостански Варнава (Настић) је од стране комунистичких власти ухапшен у Сарајеву 25. децембра 1947. године, а 2. фебруара 1948. године уследила је „интервенција Светог Архијерејског Синода код Државне комисије за верска питања при председништву Владе ФНРЈ” (Јовић, 2012: 46). Окружни суд у Сарајеву је 1. марта 1948. године осудио Епископа Варнаву на 11 година строгог затвора са тешким радом и 3 године губитка грађанских права. Епископ Варнава је, судећи по садржају пресуде, осуђен због тога што је у својим архијерејским беседама исповедао веру и бранио права и интереса Српске Православне Цркве. После боравка у најгорим условима у истражном затвору у Сарајеву и изречене пресуде, Епископ Варнава је „упућен у Столац, а потом у зенички казамат где је већином боравио у другом павиљону, злогласној стаклари” (Јовић, 2012: 67). Из зеничког затвора је почетком марта 1951. године спроведен у затвор у Сремској Митровици. Приликом транспорта, у Славковцима је изазван судар возова, а Епископ Варнава је, заједно са осталим затвореницима, тешко повређен.

Патријарх српски Викентије (Проданов) и Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве су се код представника комунистичких власти упорно залагали за Епископа Варнаву, а у борбу за његов живот и људска права се укључио и део међународне јавности. Представници комунистичке власти

су захтевали да се Епископ Варнава повуче из активне црквене службе. Епископ Варнава је умолио Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве да га због здравствених разлога разреши дужности викарног епископа, што је и прихваћено, а 26. јуна 1951. године је пуштен на условну слободу. Живео је у кућном притвору у Манастиру Ваведењу и Патријаршији, Манастиру Гомионици, Манастиру Крушедолу и Манастиру Беочину. Упокојио се 12. новембра 1964. године као сужањ на слободи, у 50. години живота, под још увек неразјашњеним околностима, а сахрањен је у Манастиру Беочину. Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве га је 2004. године уврстио у ред свештеномученика.

Нова комунистичка власт је Епископу бачком Иринеју (Ђирићу), одмах после завршетка Другог светског рата, одредила меру кућног притвора. Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је тим поводом интервенисао код Повереника за унутрашње послове Влада Зечевића, али је Зечевић је био неумољив одговором: „Доста је што смо му главу сачували” (Извештај II, III 64). Епископ Иринеј је у кућном притвору остао до 16. марта 1946. године. На празник Преображења 1946. године, приликом освећења новог парохијског храма у Оџацима, нападнут и каменован док је у архијерејској одежди излазио из храма. Организована и на насиље подстакнута група људи је, одмах по његовом изласку из храма, навалила свом снагом на њега и свештенство које је било око њега. Урлали су, хулили, псовали и бацали каменице на епископа, свештенство и народ. Једна каменица је погодила епископа у потиљак. Епископ Иринеј је пао од ударца, а безбожни јуришници су наставили да га са још већом жестином и бесом обасипају камењем и ударцима. Ђакон Миладин Ружић је скочио преко Епископа Иринеја, који је био обливен крвљу, како би га својим телом заштитио. Свештеник Миленко Цветин из Сивца је покушао да заустави изbezумљену масу, али је пао услед неколико убода ножем. У нападу на Епископа Иринеја предњачили су мађарска скојевска омладина и радници Фабрике ужади. Тешко повређен, изубијан, почупане браде, поцепане мантије, испљуван и извређан, Епископ Иринеј је у току ноћи пребачен за Нови Сад.

Епископ Иринеј је, приликом комунистичког каменовања у Оџацима, задобио смртоносну повреду - сушење кичмене мождине. Од тих дана, па све до своје смрти 6. априла 1955. године, Епископ Иринеј је највише времена провео у болесничкој постељи. У време највећих болова знао је да каже: „Што се више мучим, то се више Богу молим” (Џомић, 1997: 73). Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве је „размотрио извештај о физичком нападају на Епископа бачког Иринеја приликом његове званичне посете Оџацима, па иако овај случај није једини, али је најтежи, јер је по свему спремљен, Епископ Иринеј не жели да се из овога прави питање, одлучено је да се овај случај прикаже у детаљнијој форми у општем протесту, као пример нарушавања државним уставом загарантованих слобода” („Гласник”, 1/1947).

Иако стар и болестан, Епископ Иринеј није остављан на миру. Комунисти су му често упадали у двор, претили су му, а једне ноћи су га везали за кревет, а особље Владичанског двора ухапсили. Епископ Иринеј Ђирић се упокојио

5. априла, а сахрањен је на Благовести 7. априла 1955. године у Новом Саду. Свети Архиепископски Сабор Српске Православне Цркве га је 2022. године као исповедника вере уврстио у ред светитеља.

Митрополит дабро-босански Нектарије (Круљ) је као старац од 75 година, на Преображење 1953. године у Манастиру Озрену нападнут и повређен. Митрополит Нектарије је о томе поднео извештај Светом Архиепископском Синоду (бр. 2106/зап. 691/53) и навео:

„Дана 19. августа о. г. око 19 часова дошла је у Манастир Озрен једна група манифестаната, по прилици 150-200 лица, већином радници „Азбеста” из босанског Петровог Села, где сам се налазио на одмору. Они су уз узвице „доле издајник, фашиста, четник, квислинг, паписта, Дражиновац, Недићевац” и томе слично, продрли у конак до моје собе на првом спрату. Пошто су врата од собе била закључана, почели су да лупају и траже да им отворим, иначе ће иста да разбију. Да не бих дражио масу, а у исто време да сачувам манастирску имовину од рушења, ја сам врата отворио и присутне упитао:

’Шта желите, људи?’

Они су ми одговорили:

’Тражимо да сместа напустиш Озрен!’

Одмах после тога узели су ме међу се, почели гурати, мувати у ребра и вући. Једна од присутних жена ме је вукла за браду. За цело време нису престајали узвици и погрде. Пошто патим од тешке срчане мане (ангина пекторис) добио сам јак срчани напад и стропоштао се на земљу. Тада сам замолио моје мучитеље, да ме поштеде и оставе на миру, или пак да ме убију, али само да ме даље не мрцваре. Нико се од њих није обазирао на моју молбу, већ су продужили да ме вуку, гурају и злостављају. Том приликом, добио сам више удараца по разним деловима тела, од којих је један нарочито био јак у чланак моје леве ноге, тако, да се на њу ни сада не могу да ослоним. Тежину тога ударца показује и лекарски налаз који се прилаже.

За време те гужве исцепана ми је мантија, појас откинут и један од манифестаната ми је откинуо сат са златним ланцем, тако да ми је алка од сата остала на мантији, док су ланац и сат однели. У међувремену довео је манастирски момак Мирко манастирска колица у која сам смештен и повезан из манастира. Маса је пратила кола уз повике: Доле издајник, доле четник, паписта и слично. Приликом прелаза преко једног потока, поливали су ме водом и даље путем засипали прашином. Сем тога, више пута су ми говорили: ’Устани и реци: Ја сам народни издајца, па ћемо ти живот поклонити’, на шта сам им рекао: ’Издајца никад био нисам, нити ћу бити, па макар и живот свој морао изгубити!’ Уз такву вику манифестаната, након три километра, стигао сам до поменуте фабрике „Азбеста”, где су ме са колица скинули и ставили у ауто, којим су ме два лица одвела до жељезничке станице у босанском Петровом Селу.

У станици сам од тих лица, будући да се нисам могао на ногу опирати, пренет у тузлански воз, којим сам стигао у Тузлу. Један од те двојице присутних ме је возом пратио до Тузле. Када сам стигао у Тузлу, због повреде ноге, нисам

могао да одем до свога стана, а пошто није било никаквих кола за превоз путника, позван је ауто за спасавање, којим сам превезен. Напомињем, да су неки од манифестаната покушавали да ме у извесној мери заштите од бруталности осталих. Чим сам стигао у свој стан позвао сам лекара Д. Бућића, који ме је прегледао и констатовао да ми нога није пребијена, већ само теже озлеђена. Он ми је преписао потребне лекове, препоручио одмор, лежање и мир.

Сутрадан, 20. августа око 9 часова дошла је једна депутација од осам лица, шест мушкараца и две жене, која ми је саопштила, да истог дана морам Тузлу напустити. У противном биће сазван митинг, избиће демонстрације и шта ће из тога да изађе, они не гарантују. Ту групу су сачињавали: Рујаковић Свето, п.председник Градског већа, Дакић Драго, повереник Стамбеног одсека, градски ветеринар Јајчанин, Ристић Борко, надгледник паркова, Пимена Драгица, функционер Градског одбора, Милановић Зорка, градски чиновник, и још два мушкараца чијих се имена не сећам. Да не бих доживео још и друге, теже и веће непријатности, а с обзиром да ми је потребно и лечење, одлучио сам да напустим Тузлу и пођем за Београд. Истог дана око подне, дошао је један младић, казао је да се зове Милош, и донео мој сат и покидан ланац. Он ме је питао, да то нису моје ствари и да их нисам можда изгубио. Пошто сам казао, да сам ја власник и сата и ланца, он ми је исте предао уз потврду.

Подносећи овај извештај, част ми је замолити Свети Архијерејски Синод да са своје стране предузме нужне кораке на надлежном месту, да се углед, достојанство и минимум личне безбедности једног старца од 75 година, ако не и митрополита Српске Православне Цркве поштују и чувају” (Џомић, 1997: 49-51).

После овог напада, Митрополит Нектарије је неколико месеци провео у београдској болници. Упокојио се 7. септембра 1966. године и сахрањен је поред Старе цркве у Сарајеву.

Епископ бањалучки и жички Василије (Костић) је у исто време као и Митрополит Нектарије, 22. августа 1953. године нападнут од стране комуниста у Бања Луци. Каменован је, линчован и протеран из седишта Епархије бањалучке. Епископ Василије је Светом Архијерејском Синоду поднео писмени извештај о свему што се у Бања Луци догодило. Епископ Василије је навео следеће:

„Дана 18. августа ове године, уочи Преображења, руководиоци Социјалистичког савеза радног народа Југославије у Бањалуци одржали су на разним местима у Бањалуци конференције, на којима су ме нападали да не сарађујем са народним властима, да сам сарадник окупатора, непријатељ данашњице и народа. Рекли су да сам за Преображење заказао црквени збор у ребровачкој цркви, који ћу претворити у политичке манифестације. Црква је на периферији Бањалуке. После ових конференција, један део њихових учесника пошао је да демонстрира. Поред епископије прошло их је 150-200 људи и жена око 9 часова вичући: ’доле владика Костић, напоље из Бањалуке, напоље из земље, доле народни непријатељ, доле крваве мантије, где му је Дража Михаиловић!’ Претили су ми, да се не усудим држати тобоже заказани збор у Ребровцу. Наглашавам, да ова црква не слави Преображење као своју славу, већ Малу Гос-

појину, те уопште није било потребе, да тога дана буде ма каква специјална свечаност, којој бих и ја присуствовао, нити је у том смислу ишта предузимано. У Бањалуци је за 20. август заказан митинг. Људи су лично позивани да дођу на митинг, који је одржан између 6 и 8 часова увече. На њему су поновљени напади против мене са ранијим паролама и поклицима. Донет је и закључак, да ми делегација од девет-десет људи саопшти, да напустим Бањалуку у року од 48 часова. Поменута делегација посетила ме је у Епископији на дан 21. августа око 8 и по часова изјутра. Предводио ју је просветни инспектор Драго Зечевић, учитељ, а били су и Никола Бабић, професор, Поповић, директор банке и још неколико особа и једна жена међу њима, чија су ми имена непозната.

Делегацију сам примио у присуству мога Архијерејског заменика протојереја-ставрофора Ђорђа Врањешевића и протојереја Бранимира Давидовића, секретара Црквеног суда. Сви чланови делегације ушли су у моју канцеларију са рукама позади, не поздрављајући се ни с ким. Драго Зечевић је рекао: 'По одлуци народа Бањалуке на синоћном митингу, дошли смо да Вам саопштим, да напустите Бањалуку у року од 48 часова, у противном, за последице не носимо одговорност. Вама као сараднику окупатора, непријатељу народа и данашњице нема места у Бањалуци.' После овог усменог саопштења упитао сам, да ли имају писмену одлуку, на коју бих се ја у законском року жалио. Иначе, овакву одлуку не могу да примим на знање, нити могу да јој се повинујем. По постојећем кривичном закону нема казне протеривања из места пребивања, те је не могу изрицати ни надлежни редовни судови у држави, па ни било какав скуп људи. Ја се могу поновати само законитим одлукама одговорних државних органа и власти.

Скоро у покрету да пође, Зечевић је рекао: 'Народ не даје писане одлуке и они такве одлуке немају. Народ има права да доноси такве одлуке, јер је изнад власти и свака власт од њега потиче.' Рекавши ово, Зечевић и делегати су пошли. Позвао сам их да ме до краја саслушају, као што сам и ја њих саслушао, што они нису учинили. Пратећи их ја сам рекао: 'Народ је своју власт пренео на одређене државне органе и власти, које у име народа говоре и суде. Према томе, не може сад народ ту власт одузимати и стављати се изнад позитивних закона.'

Одмах из овог разговора брзојавом сам известио Свети Архијерејски Синод о мом одговору делегацији. Затим сам упутио званичан акт Градском одбору Секретаријата за унутрашње послове у Бањалуци са плаћеним одговором. У акту сам известио управне власти о демонстрацијама против мене, о митингу и о усменом саопштењу делегације са митинга. Молио сам да ми се гарантује безбедност, која се пружа сваком грађанину ФНРЈ, чак и онима, који су због преступа по закону осуђени. Овај писмени акт лично су предали мој заменик Врањешевић и секретар Давидовић начелнику Секретаријата Ирфану Карабеговићу. Обећао је да ће ствар проучити и дати одговор. После подне истог дана Секретаријат је позвао Проту Врањешевића. Карабеговић му је вратио мој акт незаведен и усмено рекао, да ми власт не може гарантовати безбедност. Заштита се пружа појединцима кад им безбедност буде угрожена од појединаца, а овде је у питању воља народа изражена на митингу против чега се

ништа не може учинити. 'Тако реците Ви господину владици Костићу' – рекао је на крају Проти Врањешевећу Карабеговић.

У међувремену стигао је и брзојав са одговором Његове Светости да, по одлуци Синода, одмах кренем за Београд. То сам могао да учиним тек сутрадан, 22. августа возом који полази у 9 и четврт увече из Бањалуке за Београд преко Добоја, а рок је истицао тек 23. августа пре подне.

На дан 22. августа тачно у 9 часова увече кренуо сам колима за железничку станицу. Са мном су били Прота Врањешевећ и протођакон Илија Адамовић. Од саме Епископије за нама су појурила разна лица - мушка и женска - вичући: 'Хоћеш писмено, ево ти писмено, добићеш од народа, који те чека, доле брадоње, доле народни непријатељи и сарадници окупатора'. Један се прилепио уз кола и псовао ми је Бога, други крух, а трећи хлеб! Кочијаша су приморали да вози главном улицом поред хотела „Босне". Ту је било нешто света више и чуле су се речи и повици слични ранијима. Пред станицом је било више света и чули су се жешћи повици и груби испади на мој рачун. Многи су почели да нам се приближавају. Како смо ушли у станицу и пошли ка излазу на перон, тискање је било све веће, а повици са разних страна све бучнији. Потискивали су нас док нас нису прибили уз вагоне теретног воза, на којима су стајали демонстранти. Камилавку су ми пробали и оборили каменом и нестала је под ногама оних, који су наваљивали на нас. Почела је да пада киша и ја сам стајао пола сата гологлав на киши, изложен разним шиканама: пљували ми у лице, покушавали да ме вуку за браду, ударали ме по глави, гађали парадајзом, гађали ме шљунком и камењем са перона. Нису штедели ни мога заменика, иако су му се извињавали да то није намењено њему, већ мени. Неко од руководиоца Комитета говорио је и позивао присутни народ да види владику Костића, народног непријатеља, који мора да напусти Бањалуку. Један подофицир стално ми се уносио у лице и говорио: 'Ми смо материјалисти, верујемо само у материју, а не у бесмртност душе, како ви попови учите. Признај да је то бесмислица. Ти си сарађивао са окупатором, а нећеш са данашњим властима. Видиш, зато те народ тера. Признај да си погрешно, покај се!' Други је викао: 'Хајде, реци нешто овом народу; одржи један говор и признај да си издајник. Иначе, вади пасош па иди из земље'. С времена на време неки су се пробијали између кордона милицајаца и шутирали ме, неки су ме ударали рукама по слабинама, бутинама и леђима.

Највише су ме гађали по откривеној глави парадајзом, шљунком и каменицама. Тежу озледу добио сам каменицом по глави изнад десног увета, где је расечена кожа те је дуго успут крварило. Каменицом су ме ударили по десној обрви и носу. Два пута сам био оборен на перон и пао сам преко шина. Једни су ме вукли на једну, а други на другу страну, те су ми поцепали пелерину и горњу мантију.

Воз је био заустављен даље од станичног перона. Са поласком је закаснио више од петнаест минута. Док су ме два милицајца водила ка возу, дотле су ме разна лица од позади вукла за мантију, тако да сам се једва попео на воз. Умало ме са степеница вагона нису оборили на земљу.

Био сам извадио карту за другу класу, али, тобож, није било места, те су ми нашли места у трећој класи. Путници су почели да протестују што су ме довели међу њих, да због мене „страдају” и они. Кроз отворен прозор неко је пружио руку, дохватио ме за десни рукав горње мантије и поцепао га. Кад је прозор затворен, каменицом су га споља разбили. Иако су ме милицајци уверавали, да су ми ствари убачене у вагон, оне су остале у Бањалуци, потпуно сачуване и ја сам допутовао без њих у Београд.

На две-три успутне станице улазили су младићи у мој купе, потсмевали ми се и вређали ме. Једна ученица, гледајући у мене, говорила је присутнима: ’Видите, колика му је брада! Срам га било! Издајник један. Колико ли је наших поклао на Дрини? Овако би га клала’ – завршила је показујући десном руком као да у њој држи какав нож или мач. Воз којим сам путовао, стигао је у Београд 23. августа око 7 и по часова изјутра. Члановима Светога Архијерејског Синода показао сам своје ране, крв, исцепану пелерину и мантију и усмено им испричао све што овде писмено подносим Светом Архијерејском Синоду. Стога мислим није потребно да подносим било какав лекарски извештај или уверење о мојим повредама.

За овакав поступак према мени нисам дао месним партијским и фронтовским руководиоцима никакав повод. Од мога поврата у Бањалуку, где сам остао два месеца, нисам ишао нигде ван Бањалуке, нити сам кога свештеника позивао на одговорност, ако је члан Свештеничког удружења, нити сам пак писмено ни усмено објашњавао нови Закон о верским заједницама, нити има трунке истине у дописима разних новинара по дневним листовима, који сервирају очигледне неистине без обзира на морал новинара, који их обавезује, да само проверену истину износе у јавност. Оно што се десило са мношвом на железничкој станици у Бањалуци 22. августа 1953. године превазилази линч црнаца и испаде против хришћана првих векова хришћанства, јер се дешава у културном, напредном и просвећеном 20. веку у Југославији” (Син. бр. 2107/зап. бр. 691/1953).

Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве је 1961. године изабрао Епископа Василија за Епископа жичког. Прогон Епископа Василија је настављен и у Епархији жичкој. Наиме, Епископ Василије је у октобру 1971. године у селу Брезна код Горњег Милановца одржао архипастирску проповед у којој је, поред осталог, „нагласио да се омладина погрешно васпитава и да је српска химна „Боже правде” (Џомић, 1997: 46). Истог дана је покренута медијска кампања против Епископа Василија, а Суд за прекршаје из Горњег Милановца га је осудио на затворску казну у трајању од 30 дана, коју је издржао. Упокојио се 25. априла 1978. године и сахрањен је у Манастиру Жичи.

Осим епископâ, после званичног завршетка Другог светског рата убијани су и прогањани свештеници, монаси и верници Српске Православне Цркве. У Извештају Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве је наведено да је у периоду од 9. маја 1945. године до априла 1947. године, од припадника партизанске војске и безбедносних органа нове комунистичке власти у 13 епархија Српске Православне Цркве на подручју Југославије убијено 65 свештеника и монаха и то у:

Архиепископији београдско-карловачкој – 13

Епархији браничевској – 3

Епархији бањалучкој – 3

Епархији горњокарловачкој – 3

Епархији дабро-босанској – 11

Епархији далматинској – 2

Епархији зворничко-тузланској – 6

Епархији загребачкој – 2

Епархији жичкој – 4

Епархији нишкој – 6

Епархији пакрачкој – 2

Епархији шабачкој – 4 и

Епархији црногорско-приморској – 6.

Треба имати у виду да је и тај списак настао у тешким условима успостављања нове комунистичке власти и гоњења Српске Православне Цркве од стране агресивног комунистичког режима. Број побијених свештеника је много већи не само за време трајања окупације него и током првих поратних година (Џомић, 2003, Јовић, 2012).

Закључак

Свети Јустин Ћелијски, који је више деценија прогањан од комунистичког режима, записао је да је време исечак вечности. Историјске чињенице о прогону и погрому епископата, свештенства, монаштва и верног народа Српске Православне Цркве у току и после завршетка Другог светског рата, представљају само један мали исечак из голготске историје Српске Православне Цркве у њеној осмовековној историји. Без икакве сумње, деценије трајања комунистичког режима су обележене суровим обрачунима са православном вером, али и са универзалним људским правима која припадају сваком човеку. Ипак, хришћани и у земаљском страдању налазе дубљи смисао и не посматрају га само кроз земаљску хоризонталу.

Поражавајуће је што после пуних осам деценија од почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији још увек трагамо за именима и гробовима страдалника – свештеника, монаха и верника Српске Православне Цркве – од којих је највећи број побијен без оптужнице, суђења и пресуде. Ми смо, на жалост, народ који је деценијама био лишен не само права на културу сећања него и права на културу сазнања о сопственим жртвама.

Литература

- Гласник Српске Православне Цркве, бр. 1/1947, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Београд, 1947.г.
- Црква – календар Српске Православне Цркве за просту 1941. годину, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Београд, 1941.г.
- Извештај Светог Архијерејског Синода Светом Архијерејском Сабору Српске Православне Цркве о раду од 1941. до 1947. године, Београд, 1947.г.
- Устав Српске Православне Цркве од 1931. године, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Ниш, 1931.г.

- Јовић. С. (2012) Свети исповедник Варнава Епископ хвостански, „Православна реч“, Београд
- Јовић С. (2012) Утамничена Црква, „Православна реч“, Београд
- Џомић, В. (1995) Усташки злочини над србским свештеницима, „Перун“, Подгорица
- Џомић, В. (1996) Голгота Митрополита црногорско-приморског Јоаникија (1941-1945.), „Светигора“, Цетиње
- Џомић, В. (1997) Страдање Србске Цркве од комуниста, књ. 1, „Светигора“, Цетиње
- Џомић, В. (1997) Мучеништво српског патријарха, Краљево
- Џомић, В. (2003) Страдање Србске Цркве од комуниста, књ. 2 и 3, „Светигора“, Цетиње

Velibor DZOMIĆ, PhD

WAR AND POST-WAR CRIMES AGAINST BISHOPS AND PRIESTS OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH

Abstract: Before the beginning of the Second World War, the Serbian Orthodox Church had its own developed organization on the territory of the Kingdom of Yugoslavia, but also outside its borders. During the Nazi-fascist occupation of Yugoslavia, terrible war crimes were committed against the bishops, priests, monks and faithful people of the Serbian Orthodox Church by almost all military formations. Serbian Patriarch Gavriilo (Dožić) and Bishop Nikolaj (Velimirović) of Žiža were arrested in April and July 1941 and were confined in the Rakovica, Ljubostinja and Vojlovica monasteries until the end of the war. Croatian Nazi- fascists (ustashe) killed the Metropolitan of Dabro-Bosnia Peter (Zimonjić), the Bishop of Banja Luka Platon (Jovanović) and the Bishop of Karlovac Sava (Trlajić). Metropolitan Dositej (Vasić) of Zagreb and Bishop Nikolaj (Jokanović) of Hercegovina died as a result of torture enforced by the Croatian Nazi-fascists (ustashe). Bishop Seraphim (Jovanović) of Raska-Prizren died in Tirana under unclear circumstances. During the war, hundreds of Serbian Orthodox priests and monks were killed, as well as hundreds of thousands of Orthodox Serbs. The crimes and pogrom of bishops, priests, monks and believers of the Serbian Orthodox Church continued even after the end of the Second World War. After a historical overview of the suffering of Serbian Orthodox bishops, priests and monks during the Second World War in Yugoslavia, the paper analyzes the crime committed in June 1945 in Arandjelovac, after the official end of the war, by members of the Yugoslav Army over the Metropolitan of Montenegro and Littoral Joanikije (Lipovac), as well as the post-war pogrom of the bishops, clergy and monks of the Serbian Orthodox Church in socialist Yugoslavia.

Keywords: Church, bishops, clergy, war crime, pogrom.

Прегледни рад

ОД ПРОГОНА ДО ПОГРОМА КАО ЗЛОЧИНА ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ

Сажетак: У првом делу рада се даје приказ кривичних дела ратних злочина и злочина против човечности према обичајном међународном хуманитарном али и у савременом праву. С обзиром да је реч о радњама извршења кривичних дела извршених за време рата, поставља се питање разликовања прогона или принудног пресељења од радње погрома као кажњиве радње. У другом делу рада приказује се погром над свештеницима и њиховим породицама, који су облици оваквог злочина, са убијањем, затварањима, мучењима, одузимањем приватне имовине. Поставља се хипотеза могу ли се прогањања свештеника и чланова њихових породица третирати као злочин погрома, као кривичног дела које не застарева. Колико је друштво спремно да се суочи са последицама погрома, пружи подршку жртвама и њиховим породицама, и да ли се кроз процесе за истину може доћи до правде. С обзиром да се само кроз правноснажне судске одлуке ствара право, није упитно да се за сваки појединачни случај треба водити кривични поступак, а кривица индивидуализовати. Јавност мора да се суочи са садашњим тренутком, учећи из прошлости, окренути ка будућности.

Кључне речи: ратни злочини, свештвенство и чланови породица, злочини погрома у мирнодопско време, суђења, информисаност.

Уводна разматрања

Сваки рат за себе представља искуство са пуно негативних последица за све који имају било каквог додира са ратом и ратовањем. Те последице немају везе са природом рата, да ли је он међународни, немеђународни или неки дру-

¹ Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, имејл: zpavlovic@pravni-fakultet.info.

гачији облик оружаног сукоба, већ се везују уз агресију која се нужно у рату јавља. Агресија на Краљевину Србију почетком XX века, распад Југославије почетком II светског рата или распад СФРЈ, иако са различитом етиологијом имају последице које су резултат тешког кршења хуманитарног права и правила човечности. Многа понашања која су била од 1912., 1941. или од 1991. између страна у сукобу, представљала су (јер то по својој природи објективно јесу) кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Краљевина Србија, а након ње и Југославија, биле су титулари вредности међународног хуманитарног права и Хашке конвенције из 1899., четврте Хашке конвенције из 1907. и других уговора о законима и обичајима рата на копну, а СФРЈ је била потписник Женевских конвенција из 1949. и Допунских протокола из 1977, Конвенције УН о спречавању и кажњавању злочина геноцида из 1948. и др. Сличне су последице биле и за време и након агресије 1999. на нашу земљу, када уопште није дошло до суђења и утврђивања одговорности за агресора, а у односу на негативне последице те агресије.

Непотпуно спроведена правда на суђењима после Великог рата, са скромним донетим пресуда, али и реаговања међународних трибунала после II светског рата, нису била довољна да се управо на простору који се данас означава као земље западног Балкана суочимо са догађајима из прошлости. Без утврђивања истине не може се доћи ни до помирења у циљу мира који нам је свима потребан а истину може да утврди једино у законито спроведеном поступку суд. Како је то изостало до краја и после 1918. и након 1944/45. дошло се и до дешавања 1991. па надаље.

Пресуде које су донели међународни кривични трибунали, почевши од Нирнберга, Токија, Хага представљају неку врсту извора међународног кривичног права и без обзира на све мањкавости и/или противречности, један су од ауторитета и по члану 38 став 1 тачка 4 Статута Међународног суда, а посебно у смислу прецизирања и тумачање норми међународног хуманитарног права. Закључци из тих одлука требају да се анализирају, неки и критикују, јер је јасно да поједини ни у тренутку доношења одлука нису били до краја јасни већ понекад логички и правно противречни. Али, и као такве мора их се посматрати по начелу *dura lex sed lex*.

Идеја коју желимо да осветлимо јесте отварање питања могу ли се још неке радње против човечности и других добара заштићених међународним правом сем злочина против човечности извршити не само у време рата, већ и у време мира, као злочини који не застаревају. Не заборављамо, наравно, ратни злочин против ратних заробљеника, који теоретичари међународног кривичног права често занемаре као други злочин који се може извршити и у време рата и у време мира, и то у случају када је дошло до окончања рата, а над ратним заробљеницима који се налазе у заробљеничком логору и још нису ослобођени, буде извршено кривично дело.

За све ово неопходно је стално поштовање начела законитости у кривичном праву, тако да све жртве кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом добију одговарајућу заштиту, а да се

води рачуна и о законитости, и о правности у судским поступцима. Зато је питање извршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, одговорности за починиоце и правде за жртве од посебне важности, јер се нерешена питања из ближе и даље прошлости не могу стално остављати без покушаја за тражењем одговора.

Питања прогона на националној, расној или верској основи усмерена против било ког цивилног становништва и било где, сигурно да представљају део злочина против човечности. Зато су страдања свештеника и чланова њихових породица за време II светског рата на територији Независне државе Хрватске тема која изнова и изнова заслужују посебну пажњу, док год се не дође до развијене свести у друштву кроз културу сећања да се сваки облик погрома мора осудити, а радње извршења инкриминисати као такве. То је право жртава (директних и индиректних) које мора да се испоштује.

Пијетет према жртвама штити се на различите начине, укључујући и изградњу споменичких обележја. Зато девастација споменика и других културних добара у време мира као и у време рата мора да се посебно штити и у контексту незастаривости ових кривичних дела, управо у контексту заштите највиших вредности у друштву, али и културе сећања која мора да се негује у изградњи боље будућности.

Јасно је да се овакви злочини заиста могу извршити и у мирнодопском времену, па је тим више важно кроз догађаје из прошлости започети са промишљањем о дефинисању одређених понашања као кривичних дела и у време мира. Систематско и масовно прогањање или злостављање могу се означити као погром, који се још увек негде погрешно означава као рација.

Циљ овог рада није само одређивање погрома као засебног кривичног дела или засебне радње извршења, већ и подстицање јавности на размишљање о потреби неговања мира и избегавања понављања трагедија из рата и по рату. То је могуће само кроз изградњу културе сећања, али нужно да се и кроз кривично право треба деловати, иако оно по својој природи долази *ultima ratio* тек када се злочини догоде. Основ за радње извршења кривичних дела проналажен је у прописима који су доношени трагом закона који су преузимани од стране немачких власти. Та решења доношена су спротно признатим општим правним начелима и већ донетим конвенцијама. Али, кренимо редом.

Један пример и питања која из њега проистичу

Распадом Краљевине Југославије и стварањем Независне државе Хрватске, отпочео је прогон и погром Срба, Јевреја, Рома и других народа, кроз различите облике насиља и дискриминације, на систематски и масован начин, кроз гоњење и злостављање (укључујући убиства, депортацију, затварање, тортуру, силовање и друга нехумана дела) на основу њихове националне припадности, вере, културе и слично, истовремено вршећи пљачку њихове личне имовине и имовине њихове заједнице. Пример који дајемо (јер то није био једини логор те врсте у НДХ) служи прецизирању радње извршења злочина против човеч-

ности и односи се на прогон и погром свештеника Српске православне цркве (СПЦ) и њихових породица кроз логор Цапраг током лета 1941. Терор над народом вршен је додатним терором над свештеницима.

Образложење за овај став о радњи погрома над свештеницима даје сведочењем очевидац Слободан Шушић, који наводи да су одмах по доласку на власт, усташе прво кренуле да издвоје свештенике од самог српског народа, и то тако што су неки од њих на почетку постојања тадашње државе априла 1941. ликвидирани, али су одустали да то ураде са свима, те су формирали логор у Цапрагу код Сиска.² Шушић, који је и сам био заточеник као дете свештеника, означава Цапраг као логор за православне свештенике. Прегледом релевантне литературе можемо закључити да су тамо заиста били заточени искључиво свештеници СПЦ и чланови њихових породица. Пратећи своје менторе, за вршење терора над нехрватима у НДХ су створени кршећи сва правила правне традиције и законитости, правни оквир за прогоне, погроме уз систем логора какав до тада на овако масован начин није био препознат на нашем континенту.

Створени правни оквир за вршење погрома

Путем заповести, одлука, ванредних законских текстова, изменама постојећих закона и усмених наређења у командовању, усташке власти у НДХ желеле су да дају форму за спровођење насиља и терора, злочина против човечности и других добара заштићених међународним правом, али и злочина погрома. Примена тих прописа, без обзира на време и начин доношења није никоме давала правну заштиту од Силе (Голубовић 1992:45) као програма за извршење злочина, без обзира ко ју је примењивао, подржавајући неправо и насиље према појединцима, групама и народима, ради стварања етнички чисте територије.

У правној јавности, после 1945. године створен је био наратив да је реч о недржавној творевини, који је владао дуго времена по окончању II светског рата, те да су то били само појединачни злочини, а не државни пројекат. Међутим, реч је о творевини која је имала и територију, и власт и становништво. Преузете, односно наслеђене правне прописе из Краљевине Југославије НДХ је изменила и „доградила” их је, и са различитим облицима расних закона копираних по моделу Немачке тог времена, нормама тзв. „споредног законодавства” и организацијом специјалних судова.

Већ почетком маја 1941. године измењен је КЗ КЈ,³ и то тако што су повећали број кривичних дела за која се могла изрећи смртна казна (стрељањем), док су се антидржавна дела (кривично дело велеиздаја) изузела из надлежности редовних, на специјалне судове. Ти судови имали су могућност да изрекну само једну – смртну казну, на коју није било права на жалбу. У надлежности ових посебних судова биле су и све радње везане за велеиздају, као што су подстре-

² Шушић, С. Логор за православне свештенике, Експрес недељна ревија, Политика експрес у серијалу И то је Јасеновац. 19. јануар 1992., Београд

³ Narodne novine NDH br. 19 од 05. 05. 1941.г

кавање, договор ради извршења, непријављивање кривичног дела велеиздаје, вербални деликти у вези са велеиздајом и друго.

На територији НДХ усвојена су и била у примени три тзв. расна закона. Њих су чинили прописи о држављанству, о расној припадности и о заштити аријевске крви и части хрватског народа⁴. Донети на основу тзв. Нирнбершких закона (1935) односили су се на Јевреје и Роње.

Оно што се односило на припаднике српског народа означава се као тзв. Споредно законодавство, и то са називом Законска одредба за обрану народа и државе, од 17. 4.1941. године. Врло кратак текст, који је инкриминисао било коју радњу извршења (или покушај) повреде части и животних интереса хрватског народа или угрожавања НДХ или државне власти, као кривично дело велеиздаје, са смртном казном.

Стандарди част и животни интереси хрватског народа нису били одређени, ни одредиви. С обзиром на могућност ретроактивне примене овакве одредбе, јасно је да су злочини према Србима добили неку врсту упоришта у објављеном документу. Изречене смртне казне су се извршавале у року од три сата од доношења пресуде, а правни лекови нису били предвиђени. Са овако постављеним кривичним делом, све друге кажњиве радње, од разбојништва, пљачке, угрожавања имовине или људи и друга нису ни била потребна, јер су са овако широким одређењем све радње које би биле извршене имале своје оправдање. Тумачење Министарства правде НДХ о надопуни законске одредбе за обрану народа и државе 06.05.1941. г. (објављено 10.05.) дало је тумачење да је за злочин велеиздаје довољна радња свакога ко на било који начин повреди већ само част или само животне интересе хрватског народа. На тај начин је правни стандард неутврђене садржине (част и животни интереси) постајао основ за кажњавање смрћу.

Стварање система логора у НДХ

Са овако постављеним правним поретком који има за циљ стварања етнички једнонационалне државе кроз прогон и погром нехрвата, одмах на почетку рата било је јасно да се државно устројство немачког Рајха копира у свему и у НДХ. Један од начина организације извршења ових циљева био је и стварање система логора на територији НДХ. Ови концентрациони логори започели су са радом непосредно након почетка рата. Логори су формиран у бившим затворима, соколским домовима, складиштима, касарнама, празним пољанама и слично. Један од првих био је у српском селу Јадовно (на Велебиту), па Крушчица, Јастребарско, у Загребу, затим у Вараждину, Добоју, Сарајеву, Сремској Митровици, Пагу, Новој Градишци, Јасеновцу и другде.

Међутим, иако су имали различита имена у смислу њихове функције и наводне сврхе оснивања, сви су били са истом идејом: да се у њих сместе сви који нису пожељни у НДХ, без услова за минимално могућ живот затворених. Логори су били тзв. државне институције НДХ са „тврдом” организацијом. У одно-

⁴ Narodne novine br. 16 од 30.04.1941.g

су на надлежност, били су поверени Усташкој редарственој служби, и то њеном трећем уреду (Аврамов: 2008:357). Целу идеју о стварању логора донели су усташке вође из емиграције и спроводили је у дело одмах по повратку на територију НДХ. Иако етимолошки Логор има више значења, сви су у том периоду били са истим епилогом: прогањања и погрома. Међутим, у складу са важећом политиком у бившој СФРЈ, оно што недостаје у одредницама ових логора је да су они у највећем били организовани за насиље над Србима, Јеврејима, Ромима – а не би могли рећи да су ту били и на пример заробљени антифашистички борци, јер је немачка војска за њих имала посебне логоре и на територији НДХ.

У Лексикону НОР и револуције у Југославији (концентрациони) логор представља место уређено и ограђено обично жицом, на које се присилно доводе групе људи због политичке делатности против режима на власти. Према Рјечнику страних ријечи Братољуба Клаића, логор (лагер: стовариште, складиште, војнички табор и сл.) представља место где су ратни заробљеници, ухапшени, кажњени, табор и слично. Сврха логора одређена је идиомом концентрациони (логор), као место изолације ратних заробљеника или ухапшених. Чињеница је да све до недавно се у стручној литератури није бавило природом ових логора у НДХ. На самом почетку рата налазимо изразе који их одређују као концентрационе, сабирне, радне, дечије, јеврејске, усељеничко-исељеничке и друго (Першен, 1990:41). Али, није могуће да се каже који је логор био одређен у којој улози, јер су сви имали циљ спровођења насиља и стварања страха код свих, првенствено Срба, Јевреја и Рома.

Једна од идеја за оправдање исељавања свих нехрвата из НДХ имала је подстрека и у намери Немачке да германизују делове Словеније под својом влашћу, исељавањем Словенаца у НДХ и у делове окупиране Србије. По одобрењу Смерница за исељење страних елемената на подручју Доње Штајерске Х.Химлера од 18.4.1941. и састанка представника Немаца и НДХ у Грацу од 6. маја 1941. године, власти у НДХ су предложиле да преузму део депортираних Словенаца, а да исти број тзв.незавичајних Срба буде пресељен у окупирану Србију. У том договору од 04. јуна 1941. године између Немачких власти и НДХ у немачком конзулату у Загребу, обухваћени су и пријем свештеника католичке цркве у НДХ који су Словенци (југословенски орјентисани) , а да исти број православних свештеника буде исељен у Србију, са крајњим роком пресељења до 31. октобра 1941. Теза коју износи Першен (Першен, 1990:107) кроз анализу послератне грађе не може се прихватити да је систем логора у почетку био поприлично неуређен, јер су власти у НДХ спроводили унапред припремљене планове које су стварали од 1938. у емиграцији.

Задатак прогона и пресељења био је поверен Државном равнатељству за понову у НДХ, путем целокупног државног апарата, усташке организације и војске. Упутства за депортацију, начин како спроводити одвођење у логоре, шта могу да понесу са собом, како поступати – пандан су сличним упутствима у Немачкој. Депортирани су из локалних центара одвођени у Пожегу, Бјеловар и Цапраг.

У Хисторијском архиву Загреба налази се архива Државног равнатељст-

ва за понову, и иако већина докумената недостаје, неки закључци могу да се несумњиво виде. Из те грађе види се да постоје пописи за исељавање, носиоци домаћинства, њихова занимања, а накнадно су сачињавани и тзв. Пописи имовине исељеника по котарима. Заједно са транспортним листама, које набрајају имена оних који су одвођени у логоре добија се видљива целина да систематски и унапред припремљен прогон има сврху погрома свих категорија становника (а најмање у том периоду има антифашиста, јер се устанак тек спремао и почињао) – Срба, Јевреја, Рома.

Немачки план пресељења Словенаца брзо је био промењен и заустављен, већ почетком јула 1941. Исељени су остали у НДХ односно окупираној Србији. Међутим, усташке власти су наставиле са погромом српског становништва, без обзира што су им немачке власти забраниле, због своје неуредности, неажурности и начина транспорта (илегално преко реке Дрине). Оно што се изричито у литератури не наводи, је да су тзв. цивилне власти у окупираној Србији са ђенералом Недићем на челу протестовале због извршеног погрома, јер пресељење не може бити уз убиства, пљачке, тортуре. Немачка команда окупиране Србије је то пренела према Першену властима НДХ у Београду и Шапцу крајем јула 1941. Чињеница је да су масовна пресељења престала тек крајем октобра 1991 (Першен, 1990:114).

Специјални „усељеничко-исељенички” логор у Цапрагу

Започети погром над српским свештенством имао је више облика. Наиме, део свештеничког и монашког реда био је убијан од почетка рата априла 1941. године широм територије НДХ, а посебно на територији Баније, Лике и Кордуна. Чињеница је да ни данас нису ексхумирани њихови остаци, заједно са остацима осталих жртава терора. Други део погрома одвијао се кроз депортацију која је имала све особине тортуре и врло окупног насиља. Највећи део свештеника и чланова њихових породица, као и монаха из српских манастира на различите начине прво је опљачкан, а онда и транспортован до одређена три логора. Логор Цапраг налазио се у два војничка складишта муниције Краљевске војске Југославије првобитно направљени као коњушнице аустријске војске, код железничке станице у Сиску (Гаћиновић, 2019:204). Организован у складу са упутством Државног равнатељства за понову логор је био ограђен бодљикавом жицом, са три усташке страже са митраљезима окренутим према логору. Зграде су имале бетонски под, три нивоа, а логорашима је дато врло мало сламе за лежање. Пре уласка у зграде складишта, у бараци (шатору) на улазу сви доведени су од стране усташке омладине били детаљно прегледани, а од њих су одузимане све драгоцености, накит, сатови, прибор за писање, штедне књижице и готов новац који им је иначе био „дозвољен” да понесу са собом. Претрес је обухватао и физички преглед и преглед ствари. (Споменица, 1996:40).

У сваку од просторија у којој су били смештени заточени, могло је да стане у четири реда око 250 људи, али их је било углавном два пута више. Временом су у овај логор довођени и други Срби који су били на одређеним положајима,

као што је судија Стола седморице из Загреба др Ђорђе Стерио и многи други. Из самог Цапрага има у Хрватском архиву доста недовољно истражене грађе, која није на прави начин ни презентована у јавности. Пријемни записник у логору вођен је до број 437. Број 1 био је од 9. јула 1941., и односио се на захтев управе за набавку 20 лопата, 20 пијука, 100 шаторских крила, 20 секира, као и за набавку хране. Под бројем 2 започете су евиденције уласка затвореника, а након тога виде се и молбе за отпуст и њихова решења, са основама да је неко од затвореника био РКТ вероисповести.

Благајнички дневник у логору започет 10.7.1941., закључен је 10.10.1941., где се евидентирао одузети новац и вредносни папири. Кроз књигу Јеловника, неспорно се може утврдити само број стражара (првог дана било их је 89), док је број логораша био променљив. Уз „Попис унишћених у логор” стиче се утисак да је у логору било преко 2000 људи, али се о тачном броју може само претпоставити. Тако се на једном месту код Першена (Першен, 1990:116) наводи да је било између 270 до 320 свештеника СПЦ и монаштва.

Логорски услови очигледно нису испуњавали стандарде предвиђене конвенцијским правом, или прецизније речено, били су прилагођени праву јачега. За било који дисциплински прекршај затворени су били кажњавани. Због изговореног безначајног приговора кажњавање је подразумевало везивањем жицом за стуб у средини логора, са боравком на сунцу цео дан – без додиривања земље. Пролазници који су били у близини углавном су јавно понижавали логораше вербално, плувањем, чупањем брада и ударањем (Споменица, 1996:40, Першен, 1990:117).

Логораша су били на принудном раду за време боравка у Логору Цапраг на физичким радовима, за поправљање путева, копање камена, сечење дрва, утоваре и истоваре, копање канала, а највише за прављење бетонских стубова на које се плела бодљикава жица, чије се фотографије могу наћи још увек у Архиву. Принудни рад био је обавезан за све, укључујући и старије, који су преносили камење. Жене су биле ангазоване на крчењу корова и траве, а девојке су ишле у официрску мензу да спремају али су биле одвођене и у Сисак, одакле су се враћале према наводима Першена силоване.

До краја септембра цео логор за монаштво СПЦ и православне свештенике и чланове њихових породица био је затворен, јер су немачке окупационе власти одбиле да даље примају оне који су железничким транспортима били довожени до Земуна, а потом на станицу у Београду у Топчидер. Према подацима архива СПЦ неспорно је више од 300 свештеника и монаха убијено, а међу њима су били и епископи бањалучки Платон Јовановић, горњокарловачки Сава Трлајић, митрополит дабро-босански Петар Зимоњић, док су митрополита загребачког превезли након физичке тортуре у коми у Београд, где се и упокојио.

Међутим, погромом свештеника и других из Цапрага, логори у Сиску нису престали да функционишу, све до краја II светског рата. Свако повлачење паралела између погрома који је извршен над становништвом 1941-1945. (а овде са

акцентом над православним свештенством и монаштвом) и погрома у Бљеску и Олуји 1995. године могао би да укаже на многобројне сличности у радњама извршења, што не би било само важно за историјско подсећање и знање, већ и за кривичну одговорност појединаца, за злочине који не смеју да застаревају.

Погром у савременом праву

Истамбулски погроми, погроми у НДХ и нацистичкој немачкој, погроми свештенства у Грузији и на другим местима, као што би био погром у Бачкој, па и дешавања са краја XX века у бившој СФРЈ стављају пред науку кривичног права али и пред законодавце озбиљан задатак да се отвори дијалог и одлучи да ли злочин погрома постоји као самосталан злочин против човечности и других добара заштићених међународним правом, и да ли он може да застарева као такав.

Погроми се дефинишу као насилни напади на етничке или верске мањине, уз индиректно или директно учешће, помагање или саучесништво државе. Погром би представљао званично толерисан терор над мањинском групом која је дискриминисана због припадности другој расној, етничкој или верској заједници. Ситуације где држава својим одлукама подржава појединачно и колективно насиље овог типа је доказ више да се ради о посебној кривичноправној радњи – погрому.

Државна политика НДХ која је довела до реализације колективног прогона (протеривања, исељења) означава легализацију погрома. Стварањем правног оквира и активним државним мерама животну су били угрожени делови становништва и подржано насиље над њима, што доводи до погрома. Наиме, јачање дискриминације и стварање мржње, уз наглашени верски анимозитет, лако је довео до групног терора и угрожавања основног људског права – права на живот. Припремање за прогањање (припреме за систем логора који би се реализовао почињу још 1938.) означава активну улогу парадржавних институција у стварању услова неједнакости и неправде, узимајући у обзир верску или етничку припадност, али и непосредне радње стварања страха, терора, пљачке, мучења.

Дискриминација овог типа, праћена насиљем према националној или верској групи јесте посебан злочин, злочин погрома. Погром за време НДХ има карактеристике да су донета правна правила власти који су појачано кршили право на живот, на телесни интегритет, право на имовину, заштиту права деце и старијих. Мотив терора и мржње сигурно да представља не само социолошки феномен, већ и радњу извршења кривичног дела погрома.

Приказивањем примера Логора Цапраг, овај рад има основ за утврђивање чињеница, да се се радило о логору за монаштво и свештенство Српске православне цркве са члановима њихових породица, и да су ови логори са оваквим заточеницима били само начин додатног застрашивања становништва, али и притисак за присилну промену вероисповести, која на жалост, није донела спас онима који су променили веру. Цапраг као логор због начина организовања,

живота и рада у њему, мучења, пљачке, силовања и убиства, показује да он није био тек место где су сабирали део становништва ради исељења, већ показује спровођење политички мотивисане одлуке да се и кроз верске (религиозне) разлике и предрасуде ради на додатној дискриминацији и мржњи према Србима који су живели на територији НДХ.

Овај рад зато представља тек почетак активности у дефинисању радње погрома, као кривичног дела које не застарева. Ако би прихватили погром као део *jus cogensa*, заснованог на општим правним принципима признатим од цивилизованих народа, ради обезбеђења поштовања људских права без дискриминације и страха, онда бисмо добили и основ за друштвеноправну и казнену реакцију у случајевима погрома. Ако би погром био засебно кривично дело, онда се злочини против цивилног становништва не би (ако не представљају радње извршења неког другог кривичног дела против човечности и других добара заштићених међународним правом) означавале као исељење, депортација, акција, рација и слично. Злочин погрома треба дакле позаконити, са свим последицама у докринарном, законодавном и практичном смислу. Само тако могуће је извршити и скретање пажње на овакве злочине, што би даље омогућило превенцију, унапређење културе сећања али не би дозвољавало да погром у данашњем добу остане некажњен. Носиоци јавне власти би зато требало питањем погрома да се детаљније баве и донесу одлуке у складу са изнетим (Павловић, 2022:117).

Литература

- Аврамов, С. (2008) Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991..., I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд
- Гађиновић, Р. (2019) Усташки концентрациони логори – страшна мучилишта у 2. светском рату, ИПС, Београд, Политичка ревија 2/2019, 203-228.
- Голубовић, З. (1992) Рација у јужној Бачкој 1942. године, Нови Сад: Историјски музеј Војводине.
- Лексикон Народноослободилачког рата и револуције у Југославији 1941-1945 (први том). Београд: „Народна књига“ и Љубљана: „Партизанска књига“, 1980. година.
- Павловић, З. (2022) Погром као злочин у рату и миру у очима јавности, У: Павловић, З. и Станић, Н. (ур.) Зборник 80 година од погрома у великој рацији, Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, стр.105-120.
- Першен, М. (1990) Усташки логори, , Загреб: Глобус
- Клаић, Б. (1990) Рјечник страних ријечи. Загреб: Матица хрватска
- Споменица Грађанима Сремских Карловаца жртвама немачке агресије и усташког терора и геноцида 1941-1944.године (1997), Нови Сад
- Шушић, С. Логор за православне свештенике, Експрес недељна ревија, Политика експрес у
- серијалу И то је Јасеновац. 19. јануар 1992., Београд

FROM PERSECUTION TO POGROM AS A WAR CRIME AGAINST HUMANITY

Abstract: The first part of the paper presents the criminal offenses of war crimes and crimes against humanity according to customary international, humanitarian and modern law. Given that these are acts of committing criminal offenses committed during the war, the question arises of distinguishing persecution or forcible relocation from the act of pogrom as a punishable act. In the second part of the paper, a pogrom against priests and their families is shown, which are forms of such a crime, with killings, imprisonments, tortures, confiscation of private property. It is hypothesized whether the persecution of priests and their family members can be treated as a crime of pogrom, as a criminal offense that does not have a statute of limitations. How ready is society to face the consequences of pogroms, to provide support to the victims and their families, and whether justice can be achieved through processes for the truth. Given that law is created only through final court decisions, there is no question that criminal proceedings should be conducted for each individual case, and guilt should be individualized. The public must face the present moment, learning from the past, looking to the future.

Keywords: war crimes, clergy and family members, crimes of pogroms in peacetime, trials, information.

Прегледни рад

ДА ЛИ СЕ СТРАДАЊЕ КУЛТУРНИХ ДОБАРА У МИРУ МОЖЕ ПРЕПОЗНАТИ КАО ПОГРОМ?

Сажетак: Свеобухватно страдање у ратовима – непријатељске војске, њених објеката и средстава, а такође становништва зараћених држава и њихових добара, државних објеката, инфраструктуре, религијских и културних објеката присутно је у свим ратовима, без обзира на њихову дужину и интензитет трајања. Међутим, крај XX и почетак XXI века донели су и бројна страдања у миру и без формалне објаве рата између појединих држава, односно народа на различитим континентима. Поред страдања људи и материјалних добара у најширем смислу те речи, у великом обиму у овом периоду долазило је до страдања културних добара широм света, па и на територији Републике Србије. Циљ рада је да покуша да разјасни да ли се уништења културних добара у Републици Србији, једно од кривичних дела из групе против човечности и међународног права прописано у домаћем кривичном законодавству може препознати као једно ново кривично дело – као погром, које тек треба препознати, дефинисати и пронаћи му адекватно место у домаћем кривичном законодавству.

Кључне речи: културна добра, мир, кривична дела, погром.

Увод

Вековима уназад вођени су ратови, из најразличитијих разлога. Последице ратова су добро познате широм света. Бројне су, како за непријатељску војску, објекте и најразличитија средства, тако и за становништво непријатеља. Ратови за собом доносе смрт, масовно страдање становништва, објеката – инфраструктуре зараћених држава, цивилне инфраструктуре, протеривање становништва, најразличитија кривична дела која се врше према непријатељским

¹ Факултет здравствених и пословних студија у Ваљево, Универзитет Сингидунум, имејл: dr.gaga.obrad@mail.com

војницима, цивилима. Приликом ратова долази до страдања не само војних и цивилних објеката, већ и најразличитијих религијских објеката, без обзира на конфесију којој припадају ти објекти – битно је само да су непријатељски. Такође, долази до страдања и најразличитијих културних објеката – архива, музеја, кинотека, галерија, итд. Последице ратова су јасне, видљиве и предвидиве, у већој или мањој мери у зависности од дужине трајања сваког појединог рата.

Међутим, такви догађаји се дешавају не само у рату већ и у миру, у појединим ситуацијама када је формални мир, када нема ратних сукоба, унутар појединих држава. У свету, у Европи, па и у нашој држави страдања су мање - више иста осим што нема страдања непријатељске војске, само су циљеви појединих учесника који доводе до страдања различити. Неки од тих догађаја су санкционисани од стране надлежних међународних, односно домаћих судова, а неки од тих догађаја нису санкционисани, и велико питање је да ли ће и када ће евентуално бити санкционисани. И у тим догађајима, који се формално дешавају у миру, страдају поред осталих објеката и верски и бројни културни објекти. На неке од примера уништавања културне баштине у оружаним сукобима на глобалном нивоу из недавне прошлости – само током ХХI века, као и на подручју Косова и Метохије након доласка међународних мировних снага у јуну 1999. године до 2004. године указано је већ од стране овог аутора (Обрадовић, 2022: 264-265).

О погромима над појединим народима говори се током ХХ века, помињу се и раније. А све чешће се у последњих 30-40 година у међународној, али и домаћој научној и стручној јавности у таквим ситуацијама чује реч „погром”.

Циљ рада је да укаже на значај великих страдања културних добара појединих народа у време мира, да постави питање да ли дефиницију погрома треба проширити и на овај сегмент страдања једног народа, односно његових добара.

1. Шта је погром и поједини примери погрома у миру

Погром је у различитим речницима дефинисан углавном на идентичан начин. У Кембрицовом речнику дефинисан је као „чин организованог окрутног понашања или убиства које је учињено великој групи људи због њихове расе или вере”². У америчком речнику погром је дефинисан као „организовано убиство веће групе људи, нпр. Јевреји, због њихове вере или расе”³.

У Енциклопедији Холокауста наводи се да је погром руска реч која значи „пустошити, насилно рушити”. Историјски гледано, термин се односи на насилне нападе локалног нејеврејског становништва на Јевреје у Руском царству и другим земљама. Као описни термин, „погром” је ушао у уобичајену употребу са опсежним антијеврејским немирима који су захватили јужни део земље и за-

² <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pogrom> – Definition of pogrom from the Cambridge Advanced Learner's Dictionary&Thesaurus, Cambridge University Press, приступљено 1.8.2024.

³ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pogrom> - Definition of pogrom from the Cambridge Academic Content Dictionary, Cambridge University Press, приступљено 1.8.2024.

падне покрајине Руског царства 1881-1884, након убиства цара Александра II.⁴

У Енциклопедији „Британика” наводи се да је погром руска реч која значи „разарање” или „побуна”, напад руље, који су власти одобриле или одобриле, на особе и имовину верске, расне или националне мањине. Термин се обично примењује на нападе на Јевреје у Руском царству крајем 19. и почетком 20. века.⁵

Погром у Кишињеву (данас Кишинев) у Молдавији под руском управом у априлу 1903, иако тежи од већине, био је типичан у многим аспектима. Руља је два дана, инспирисана локалним лидерима уз званичну подршку, убијала, пљачкала и уништавала без ометања полиције или војника. Када су трупе коначно позване и руља се распршила, 45 Јевреја је убијено, скоро 600 рањено, а 1.500 јеврејских домова је опљачкано. Одговорни за подстицање нереда нису кажњени⁶.

Најпознатији погроми у време када званично није било рата у Европи догодили су се у Немачкој и Аустрији, након аншлуса Аустрије формално у време мира, у ноћи 9. новембра 1938. године над припадницима јеврејског народа, њиховом имовином и њиховим верским објектима. Тај догађај познат је под називом „Кристална ноћ”, организован је од стране немачке владе. Током те ноћи у Немачкој спаљено је 1.400 синагога, 400 Јевреја је убијено, а 30.000 је одведено у концентрационе логоре Дахау, Заксенхаузен и Бухенвалд.

Од свих погрома проведених током „Кристалне ноћи”, у Аустрији једино је погром у Бечу представљао потпуни успех. Највећи број од 94 бечких синагога и богомоља је био тешко оштећен или потпуно уништен. У званичном извештају о догађају у Аустрији наводи се да је 191 синагога била оштећена, од чега је 76 комплетно уништено, 100.000 Јевреја је било ухапшено а 815 јеврејских радњи и фирми је уништено.⁷

Погроми се нису завршили Другим светским ратом. У Киелцеу, у Пољској, локални становници покренули су погром против преживелих Јевреја који су се вратили у град 4. јула 1946. Мафија је напала Јевреје након што су се прошириле лажне гласине да су Јевреји отели хришћанско дете које су намеравали да убију у ритуалне сврхе. Изгредници су убили најмање 42 Јевреја и ранили још око 50.⁸

Осим поменутог догађаја у Киелцеу, у Пољској у Европи после завршетка Другог светског рата званично више није било погрома. Догађаји у Дому синдиката у Одеси у ноћи 2. маја 2014. године када су живи спаљени припадници тзв. проруске Одеске Републике који су се залагали за права руског народа у

⁴ HOLOCAUST ENCYCLOPEDIA, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/pogroms>, приступљено 1.8.2024.

⁵ <https://www.britannica.com/topic/pogrom>, приступљено 1.8.2024.

⁶ <https://www.britannica.com/topic/pogrom>, приступљено 1.8.2024.

⁷ <https://jobeograd.org/post/647/predavanje-Kristalna-noj-pocetak-strasnog-pogroma-Jevreja-9-novemбра-1938.>, приступљено 1.8.2024.

⁸ HOLOCAUST ENCYCLOPEDIA, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/pogroms>, приступљено 1.8.2024.

Украјини од стране припадника тзв. мајдана и Десног сектора, који су подржавали јединствену Украјину, према каснијем саопштењу полиције сведоче о трагичном билансу тог сукоба, између припадника тзв. мајдана и припадника тзв. проруске Одеске Републике – 43 мртва и 170 повређених. Тај догађај могуће је да се налази у оквиру дефиниције погрома, о чему се говоре и у појединим домаћим медијима.⁹

У свим овим случајевима, посебно на овим поменутих догађајима који су се догодили после Другог светског рата није било поштовања права на људско достојанство и сви ти људи су суштински настрадали због њихове верске припадности а поштовање људског достојанства је једно од основних начела у свим најважнијим међународним документима после Другог светског рата, до данас (Обрадовић, 2020: 218).

Међутим, догађаји на простору бивше Југославије, после распада те заједничке државе и НАТО агресије на Републику Србију у периоду од 24. марта до 10. јуна 1999. године, па до данас на простору Косова и Метохије озбиљно доводе у сумњу дефиницију погрома, за коју сматрамо да је непотпуна са аспекта овог рада. О том ће више бити речи у даљем тексту. Претходно, неопходно је указати на заштиту културних добара са аспекта међународног и домаћег права како би се боље разумела потреба пружања веће заштите културним добрима у миру.

2. Поједини међународни документи од значаја за заштиту културних добара

Иако не постоји хијерархија међународних докумената у овој области која би прецизно дефинисала шта је културно добро, најпотпунију дефиницију тог појма даје Хашка конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба из 1954. године. То је први међународни споразум универзалног карактера који спаја норме које се односе на заштиту (покретних и непокретних) културних добара у случају оружаног сукоба (И. Марковић, 2024:498). Према Хашкој конвенцији, културна добра се могу поделити у три категорије. Прву категорију чине покретна и непокретна добра, без обзира на порекло и право својине, која обухватају културну баштину неког народа попут важних архитектонских споменика, уметничких дела, археолошких налазишта, рукописа, књига уметничког и културног значаја те других објеката који су од уметничког, историјског или научног интереса. Другу категорију чине грађевине чији је циљ да се заштите и изложе наведени покретни објекти – музеји, архиви, библиотеке те ратна склоништа. Последњу категорију чине „споменичка седишта”, тј. грађевине или локалитети који садрже знатну количину културних добара из претходне две категорије (Abtahi 2001: 8). Хашка конвенција се примењује у сваком оружаном сукобу – међународном и немеђународном. Ову конвенцију прати и Протокол I за извршење Конвенције. Током 1999. године усвојен

⁹ <https://vreme.com/vreme/pogrom-u-odesi/> Пат у Украјини, Погром у Одеси, 07.мај.2014., 12:34 Милан Миловшевић, приступљено 3.8.2024.

је и Протокол II уз Хашку конвенцију од 1954. године. Држава може постати уговорна страна Протокола II само ако је ратификовала Хашку конвенцију из 1954. године. Протоколом II уз Хашку конвенцију ближе се регулишу питања заштите културних добара у случају оружаног сукоба немеђународног карактера, који се догађа на територији једне стране уговорнице. Тај документ је од значаја за ситуацију која се одигравала на територији бивше Југославије, приликом њеног разарања. О томе ће бити више речи у даљем тексту.

Поред ове конвенције значајна су и два допунска протокола Женевским конвенцијама из 1949. године који су претходили поменутој конвенцији и то: Допунски протокол Женевским конвенцијама од 12. августа 1949. о заштити жртава међународног оружаног сукоба (Protokol I) те Допунски протокол Женевским конвенцијама од 12. августа 1949. о заштити жртава немеђународног оружаног сукоба (Protokol II).¹⁰

Од осталих међународних докумената који се односе на заштиту културних добара издвајамо поједине документе донете од стране UNESCO-а (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). Ти документи се односе на различите недозвољене радње у вези са културним добрима:

- Конвенција о средствима забране и спречавања незаконитог увоза, извоза и преноса власништва над културним добрима,¹¹ усвојена у Паризу 14. новембра 1970;

- UNIDROIT Конвенција о украденим и илегално извезеним објектима,¹² усвојена у Риму 24. јуна 1995;

- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине усвојена на 17. заседању Генералне конференције, Париз, 16. новембар 1972¹³, са којом је у вези и стварање Листе светске културне и природне баштине.

На листи UNESCO према подацима из августа 2024. године, налазе се 1223 добра, од тога 952 културна, 231 природна и 40 мешовита у 168 држава.¹⁴

Република Србији, која је чланица UNESCO од 20. 12. 2000. године, на листи Светске баштине има 13 локалитета (у оквиру пет уписа), који су заштићени као места од посебног значаја за светску културу, науку и образовање. У питању су: Стари Рас и Сопоћани, Манастир Студеница, Средњовековни споменици на Косову, Гамзиград (Ромулијана) – палата Галерија и Стећци – средњовековни надгробни споменици.¹⁵

¹⁰ K. J. Detling, „Eternal Silence: the Destruction of Cultural Property in Yugoslavia, Maryland Journal of International Law, 1/1993, 44.

¹¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris, 14 November 1970

¹² UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects, Rome, 1995.

¹³ Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972. <https://www.google.com/search?q=world+heritage+list+2021&oq=World+Heritage+List&aqs=chrome.8.69i57j0i22i30l9.8190j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8+world+heritage+list+2021>, приступљено: 2. 8. 2024.

¹⁴ <https://whc.unesco.org/en/list/&order=year>, приступљено 5. 8. 2024.

¹⁵ Државна ревизорска институција, Извештај о ревизији сврсисходности пословања, Заштита непокретних културних добара, Београд, 31. децембар 2021, 16.

У августу 2024. године на листи светске културне баштине у опасности налазило се укупно 56 добара од којих су 6 у Европи (Аустрија, Румунија, Србија по добро и Украјина – 3 добра), а међу њима су и српски средњовековни манастири на Косову од 2006. године после мартовског погрома 2004. године.¹⁶

Бројна документа из ове области донео је и Савет Европе. Издајамо поједине конвенције и то: Европску конвенцију о култури¹⁷ – усвојена у Паризу 1954. године и посвећена општем појму културе; Конвенцију о заштити архитектонског наслеђа Европе из Гранаде 1985. године¹⁸; Европску конвенцију о кривичним делима у вези с културним добрима, потписана у Делфима 23. јуна 1985. године која је замењена новом конвенцијом под истим називом из Никозије 19. 5. 2017. године¹⁹ и Европску конвенцију о заштити археолошког наслеђа из Лондона – усвојена 1969. а ревидирана на Малти, La Valleta 1992. године.²⁰ Република Србија је прихватила ревидирану Европску конвенцију о заштити археолошког наслеђа.²¹

Римски статут Међународног кривичног суда из 1998. године (даље: Римски статут), одређује прогон као „намерно и озбиљно лишавање основних права, супротно међународном праву, а које се предузима према одређеним лицима само зато што та лица припадају одређеној групи” (чл. 7 ст. 2 тач. g). Поједини аутори сматрају да би се пљачка/крађа културних добара би се могла подвести под ову одредбу, јер представља противправно, далекосежно одузимање основних права (својинских права и људских права у домену културе) које је супротно међународном праву (Vogel, 2010:1148). Такође, Римски статут у делу који се односи на ратне злочине такође, садржи поједине одредбе које се односе на уништење и/или оштећење културних добара у чл. 8.²²

3. Прописи Републике Србије у вези са заштитом културних добара

У вези са заштитом културних добара, Република Србија је као правни следбеник претходне заједничке државе преузела поједине међународне документе из ове области који су били прихваћени и ратификовани. Од тих међу-

¹⁶ <https://whc.unesco.org/en/danger/>, приступљено 5. 8.2024.

¹⁷ European Cultural Convention (ETS No. 018). Отворена за потписивање, Paris 19/12/1954. Сгупила на снагу, 5. 5. 1955. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=018>. приступљено: 2. 8. 2024.

¹⁸ Конвенције о заштити архитектонског наслеђа Европе – Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (ETS No. 121). Granada, 3/10/1985. Сгупила на снагу 1.12.1987. <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/granada-convention>. приступљено: 2. 8. 2024.

¹⁹ Европска конвенција о кривичним делима у вези с културним добрима – Convention on Offences relating to Cultural Property (ETS No.221), Nicosia 19/5/2017 – (ETS No. 119). Delphi, 23/6/1985. Сгупила на снагу 1.12.1987, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/granada-convention>. приступљено: 2. 8. 2024.

²⁰ Европска конвенције о заштити археолошког наслеђа, ревидирана на Малти – European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (ETS No. 66, 1969; ETS No. 143, revised in 1992) – The Valletta Convention. усвојена 16. 1. 1992, ступила на снагу 25. 5. 1995.

²¹ Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидиране), Службени гласник РС – Међународни уговори, 42/2009.

²² Закон о потврђивању превода Римског статута Међународног кривичног суда, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, 5/2001.

народних докумената издвајају се:

Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба и Правилник за извршење Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба,²³ коју су у Хагу 14. маја 1954. године потписали представници првих 29 држава међу којима и представници ФНРЈ, тадашње заједничке државе, као и Протокол о обавезама високих страна уговорница – Протокол I, потписан тада од представника 22 државе.

Протокол II уз Хашку конвенцију од 1954. године који је усвојен током 1999. године, а који је ратификовала Савезна Република Југославија је 1. јула 2002. године.

Представници СФРЈ – државе правне претходнице Србије ратификовали су поједине документе који се односе на заштиту културних добара а који су донети од стране UNESCO-а. Од тих докумената издвајају се: Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара²⁴ и Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, усвојена на 17. заседању Генералне конференције у Паризу 16. новембра 1972. године.²⁵

Након оружаног сукоба на територији бивше СФРЈ и формирања нове заједничке државе Република Србија је током 1994. године донела нов Закон о културним добрима (даље: Закон).²⁶ Овај Закон је дефинисао културна добра – ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса који уживају посебну заштиту утврђену овим законом, а обухватио је различите предмете културне заштите. У зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, културна добра јесу: споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места – непокретна културна добра; уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа и стара и ретка књига – покретна културна добра. У зависности од свог значаја, културна добра се разврставају у три категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја (чл. 2). Законом су прецизно дефинисана културна добра од изузетног значаја и културна добра од великог значаја (чл. 5), односно добра која уживају претходну заштиту (чл. 27). Прецизно дефинисање појединих од наведених категорија културних добара је од значаја и са аспекта пружања кривичноправне заштите.

Од 2011. године у Републици Србији почело је са доношењем појединих посебних закона који се односе на различита добра која су предмет културне заштите, због којих је долазило до смањења обима примене овог Закона и

²³ Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба и Правилник за извршење Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба, ратификована 29.12.1955, Службени лист ФНРЈ, 4/56. – Међународни уговори – додатак

²⁴ Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, Службени лист СФРЈ, 50/73. – Међународни уговори.

²⁵ Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, Службени лист СФРЈ, 56/74. – Међународни уговори.

²⁶ Закон о културним добрима, Службени гласник РС, 71/94, 52/2011 (други закони), 99/2011 (други закон), 6/2020 (други закон), 35/2021 (други закон), 129/21 (други закон).

заштите кроз одредбе истог појединих културних добара. По том основу, кроз посебне законе заштита је пружена старој и реткој библиотечној грађи,²⁷ кинематографији,²⁸ архивској грађи и архивској делатности,²⁹ музејској делатности - музејској грађи и раду музеја.³⁰

4. Заштита културних добара у Кривичном законнику Републике Србије

Кривични законик Републике Србије (даље: КЗ)³¹ у одредбама садржи више кривичних дела која се односе на заштиту културних добара, сврстаних у различите групе према заштитном објекту. Суштински, две су основне групе кривичних дела – она која се врше у време рата или оружаног сукоба и кривична дела која се врше у мирнодопско време.

А) У групи кривичних дела против човечности и међународног права, која кривична дела се врше супротно правилима међународног права у време рата или оружаног сукоба, најзначајније кривично дело у вези са заштитом културних добара је: Уништавање културних добара (чл. 383. КЗ). Овом инкриминацијом преузете су обавезе из Хашке конвенције из 1954. године и Допунског протокола I уз Женевске конвенције о заштити жртава међународних оружаных сукоба из 1977. године. (Стојановић 2006: 998).

У овој групи значајно је још једно кривично дело - Неспречавање вршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом (чл. 384 КЗ).

Б) Највећи број кривичних дела која се односе на заштиту културних добара чине кривична дела односно поједини облици одређених кривичних дела која се врше у мирнодопско време. Та кривична дела су сврстана у две групе кривичних дела прописаних у КЗ - у групи кривичних дела против имовине и у групи кривичних дела против јавног реда и мира.

У групи кривичних дела против имовине то су 6 кривичних дела: тешка крађа (члан 204 став 3), утаја (члан 207 став 4), одузимање туђе ствари (члан 211 став 2), уништења и оштећења туђе ствари (члан 212 став 3), прикривање (члан 221 став 4), неовлашћено изношење и уношење културног добра (члан 221а). Од ових кривичних дела најчешће у пракси се сусреће кривично дело тешка крађа.

У групи против кривичних дела против јавног реда и мира то је једно кривично дело - неовлашћено извођење археолошких радова (члан 353а став 2).

Према подацима Републичког завода за заштиту споменика културе Републике Србије, у централном регистру на дан 5. августа 2024.године уписано је 2.645 непокретних културних добара (даље: НКД). Највећи део од овог броја

²⁷ Закон о старој и реткој библиотечној грађи, Службени гласник РС, 52/2011.

²⁸ Закон о кинематографији, Службени гласник РС, 99/2011, 2/2012, 46/2014 – одлука УС

²⁹ Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник РС, 6/2020.

³⁰ Закон о музејској делатности, Службени гласник РС, 35/2021, 96/21

³¹ Кривични законик Републике Србије – КЗ, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/16, 35/19.

чине споменици културе - 2.272; археолошких налазишта има 198, просторно културно-историјских целина има 96, док је знаменитих места 79. НКД од великог значаја има 582 (512 споменика културе, 28 просторно културно-историјских целина, 25 археолошких налазишта и 17 знаменитих места), док је НКД од изузетног значаја 200 (155 споменика културе, 11 просторно културно-историјских целина, 18 археолошких налазишта и 16 знаменитих места).³²

О заштити културних добара у домаћој полицијској и судској пракси, посматрано кроз наведена кривична дела у КЗ и кроз поједине ретке примере овај аутор је већ указивао (Обрадовић, 2024: 565-568).

У Србији, погром као кривично дело никада није постојао као посебно кривично дело у било ком од претходних најважнијих кривичних прописа на простору бивше заједничке државе, ма како се она звала, као што не постоји ни у садашњем КЗ.

А да ли за постојањем тог кривичног дела, као посебног кривичног дела треба размишљати, када се исто врши у мирнодопском периоду, о томе треба размишљати у наредном периоду. Разлог за то постоји, апсолутно! Разлог за то је догађај из недавне прошлости, од пре 20 година, који се догодио на територији наше јужне покрајине Косова и Метохије, која се налази који је под мандатом прелазне администрације Уједињених нација (УНМИК).

Од 17. до 19. марта 2004. године протеран је велики број Срба и другог неалбанског становништва, спаљене су њихове куће и оскрнављени су српски културно-историјски споменици. Два дана отвореног напада на српско цивилно становништво на Косову и Метохији се састојао у масовном прогону Срба, најмасовнијем од 1999. године. Процењује се да је више од 4000 људи изгнано из својих кућа, широм Косова и Метохије, погинуло 28 људи, више од 900 људи је претучено и тешко повређено, уништено је 19 споменика културе прве категорије и 16 православних цркава које нису категорисане. Уништено је око 10.000 вредних фресака, икона, путира и многих других црквених реликвија, као и књиге крштених, венчаних и умрлих, које сведоче о вековном трајању Срба на Косову и Метохији. Око 935 српских, ромских и ашкалијских кућа је спаљено и уништено. Од Срба је етнички очишћено шест градова и девет села.³³ Слични подаци се помињу и у извештају УНМИК-а, односно мисије ОЕБС-а, где је наведено да је кампања етничког чишћења трајала три дана и за собом оставила 19 мртвих, 954 повређених, 4100 расељених лица, 550 кућа и 27 православних цркава и манастира је спаљено и додатно 182 куће и две цркве оштећено.³⁴

У наведеном догађају испуњени су сви они елементи поменуе дефиниције погрома како је исти дефинисан у поменутим речницима, Енциклопедији „Холокауста” и Енциклопедија „Британика”, о чему је било речи у претходном делу овог рада.

Међутим, тај догађај је толико значајан због масовног уништавања кул-

³² https://heritage.gov.rs/latinica/nepokretna_kulturna_dobra.php, приступљено 5.8.2024.

³³ <https://sr.wikipedia.org/sr-2004>, приступљено 5.8.2024.

³⁴ <https://sr.wikipedia.org/sr-2004> - ОЕБС 2004, приступљено 5.8.2024.

турних добара на простору КиМ, сасвим сигурно највећег на тлу Европе после завршетка Другог светског рата у мирнодопском периоду, да је то препознала и међународна заједница и њени представници на терену у својим извештајима, о чему ће бити речи у наредном делу овог рада.

5. Уништавање културних добара у миру – пример Косова и Метохије

На подручју Косова и Метохије (у функцији, у материјалним остацима или у предању) налази се преко 1500 светих места (манастири, цркве, гробља) која сведоче историју и православну духовност српског народа вековима уназад. Осим у време отоманске владавине, манастири су страдали и у ратовима у првој половини 20. века, истовремено излагани нападима локалног албанског становништва (Г. Марковић, 2015:5).

Уништавање српског културно-историјског наслеђа дешавало се и пре ескалације оружаног сукоба 1999. године. Један од таквих примера јесу и подметнути пожари у манастиру Високи Дечани и Пећкој патријаршији 1982. године. Тада настала штета је била непроцењива (Радовић, Катанић, Пезо, 2018).

Све што се дешавало у претходном периоду и што се и данас дешава у другим државама у погледу најразличитијих облика страдања најразличитијег културног блага, дешава се и у нашој држави.

После потписивања Војно-техничког споразума³⁵ и Резолуције 1244(1999), тј. после утврђивања међународне управе на Косову и Метохији, настављају се бројни и учестали напади на српске цркве, манастире и гробља.

Уништавање наше културне баштине је нарочито присутно у континуитету на Косову и Метохији (даље: КиМ) након доласка међународних мировних снага у јуну 1999. године. Од тог момента до почетка 2004. године уништено је 15 споменика културе у првој и 23 у трећој категорији – укупно 38 споменика и објеката. Према стручном извештају Савета Европе у мартовском насиљу 2004. године уништено је или оштећено 35 цркава и манастира међу којима је шест из првог периода – црквене грађевине из периода XIV–XVI века (Јовић Лазић 2004: 472–473). Међутим, од доласка међународне заједнице на КиМ, у периоду 1999–2004. године разорено је 126 светих места.³⁶

Страдања многобројних православних цркава и манастира на простору КиМ посебно је изражено током марта 2004. године – уништени, запаљени, оштећени на најразличитије начине, страдала је Црква Богородица Љевишка (која се од 2006. године налази под заштитом UNESCO) и манастир Светих Архангела код Призрена. Тек је насиље у марту 2004. године, остављајући тешке последице на више десетина православних споменика културе, на бруталан начин скренуло пажњу на реалну слику стања у коме се налази српска културна баштина на КиМ (Јовић Лазић 2004: 466).

³⁵ Војнотехнички споразум између Међународно безбедносних снага (КФОР) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије, потписан 9. јуна 1999. <https://www.srbija.gov.rs>., приступљено 5.8.2024.

³⁶ Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.- Београд, Грачаница: КЦ за КиМ, ЕРПКМ 2004., Архива ЕРП.

После мартовског насиља, које се историјски назива мартовски погром, Република Србија је водила преговоре у Бечу током 2006-2007. године са представницима UNOSEC (Канцеларија специјалног изасланика генералног секретара Уједињених нација за утврђивање будућег статуса Косова) су представили поједине елеборате који се односе на заштиту културних добара (Г. Марковић, 2015: 141-146).

Уништавање српског културног наслеђа на КиМ се наставља у континуитету и после мартовског погрома 2004. године. То је константовано и у извештају Мисије Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) на „Косову” из 2014. године у коме се наводи да занемаривање и вандализам на културним и верским локалитетима, неконтролисани урбани развој и слабо посвећивање пажње питању уравнотежења заштите културне и верске баштине и права појединаца и заједница које живе око таквих локалитета угрожавају културну и верску баштину на овом делу територије Републике Србије који је под мандатом Прелазне администрације Уједињених нација (УНМИК).³⁷ Такође, срушена су читава православна гробља и вандализовани надгробни споменици, што је постало толико алармантно да је (после десет година мандата Мисије УН) локална Мисија ОЕБС-а припремила извештај „Одржавање православних гробља на Косову”.³⁸

Паневропска федерација за очување културног наслеђа Европа Ностра (Еуропа Ностра) је 2021. године српски православни манастир Високи Дечани из 14. века ставила на листу седам најугроженијих објеката културне баштине у Европи, а приликом посете 2022. године представници Европе Ностре су утврдили да ни годину дана након њеног објављивања, нису решени главни проблеми због којих су Високи Дечани угрожени у значајној мери.³⁹

Осим тога, посредно и Мисија ОЕБС на Косову у извештају под називом Заштита културног наслеђа на Косову из јула 2022.године потврђује наводе о доминантној угрожености српске културне баштине на КиМ у периоду 2014-2020.године. Тако, у овом извештају се наводи да „у поређењу са крађама у којима је мотив новац, **инциденти у којима су мете културно наслеђе и верски локалитети, а у којима мотив није новац**, показују другачији тренд јер је **57% од преосталих 135 инцидената (који нису новчаног карактера) почињено у црквама и на гробљима који припадају Српској православној цркви**, док је 24% било усмерено против верске имовине исламске заједнице. У дванаест случајева (9%) мете су биле католичке цркве, док су секуларни локалитети 182 били мета у само шест случајева. Јеврејски локалитети су били мета у три инцидента, а протестантска црква у једном.”⁴⁰ Ти „инциденти”, како се наводе у

³⁷ OSCE Mission in Kosovo, Challenges in the Protection of Immovable Tangible Cultural Heritage in Kosovo, Organization for Security and Co-operation in Europe, 9 April 2014. <https://www.osce.org/files/f/ documents/c/8/117276.pdf>, приступљено 7.8.2024.

³⁸ OSCE Mission in Kosovo, Maintenance of Orthodox graveyards in Kosovo, p. 6. <https://www.osce.org/files/f/ documents/8/5/84399.pdf>, приступљено 7.8.2024.

³⁹ <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/evropa-nostra-bistricke-vodenice-na-listi-naugrozenijih-spomnika-kulturnog-nasledja/>, Beta, 13.4.2023., 20:11, приступљено 7.8.2024.

⁴⁰ Мисија ОЕБС на Косову, Заштита културног наслеђа на Косову, Приштина, јул 22, 63.

овом писаном извештају се односе на крађе уметничких и других предмета, случајеве вандализма, ремећења, скрнављења.

Разлог више за потребу повећане заштите културних добара, не само у Србији или на Косову и Метохију, него уопште је и одлука Унеско Комитета за светску баштину донета на 46. заседању у Њу Делхију да средњовековни споменици на Косову и Метохији буду задржани на Листи светске баштине у опасности. Међу претњама који се наводе као разлози за овакву одлуку је и политичка нестабилност на КиМ. Културно добро „Средњовековни споменици на Косову и Метохији”, уписано је на УНЕСКО-ву листу светске баштине у опасности 2006. године на иницијативу Србије и обухвата манастир Дечане, Грачаницу, Пећку патријаршију и цркву Богородице Љевишке.⁴¹

Закључак

Правила која се односе на заштиту културних добара у случају ратова односно оружаних сукоба су саставни део међународног хуманитарног права. Период од завршетка Другог светског рата до данашњих дана у XXI веку, као ни доношење најважнијих међународних докумената у том периоду, а који се односе на заштиту културних добара нису донели значајну сигурност и побољшање заштите истих у том погледу приликом појединих локалних ратова, односно оружаних сукоба којих је било на свим континентима. Таква ситуација је, присутна и на подручју дела наше државе, на Косову и Метохији, где се и поред присуства међународних снага од јуна 1999. године систематски уништава наша културна баштина.

Кривични законик Републике Србије у својим одредбама дефинише поједина кривична дела у вези са заштитом културних добара, с обзиром да је са уништењем и оштећењем културне баштине у ратовима и оружаним сукобима на глобалном нивоу директно повезан и организован криминал – пљачка културног блага и трговина украденим различитим културним добрима – најразличитијим предметима на тзв. црном тржишту уметничких предмета које постоји широм света. Али то је константна појава не само у време ратова и оружаних сукоба већ и у мирнодопском периоду. Прве пресуде различитих међународних правосудних органа представљају наду да повреде међународног хуманитарног права које се односе на заштиту културних добара неће остати некажњене и да ће у наредном периоду ова заштита добијати све више на значају.

Евидентно је да за сада погром није дефинисан као кривично дело ни у међународном ни у домаћем кривичном законодавству. И док је по дефиницији јасно да погром обухвата организовано окупно понашање - убиство веће групе људи, због њихове вере или расе у мирнодопском периоду, истовремено поставља се питање да ли дефиницију погрома треба проширити и истом обухватити и заштиту културних добара поједине групе људи, народа која се

⁴¹ <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/131584/unesco-spomenici-na-kim-ostaju-na-listi-svetske-bastine-u-opasnosti/vest>, UNESCO: Spomenici na KiM ostaju na Listi svetske baštine u opasnosti, Tanjyt, 28.7.2024., 13:47.

циљано – систематски уништавају само због њихове расе или вере.

Сматрамо да законодавац у Србији треба овом питању да посвети пажњу у наредном периоду, посебно у делу који се односи на заштиту културних добара од насилног и систематског уништења на подручју Косова и Метохије, али и уопште, с обиром на бројност наших културних добара на простору целе наше државе.

Предлажем да се у будућим изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије дефинише погром као посебно кривично дело које се односи на заштиту културних добара од систематског и насилног уништавања у мирнодопском периоду.

Литература

- Abtahi H., (2001) „The Protection of Cultural Property in Times of Armed Conflict: The Practice of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia“, Harvard Human Rights Journal, 1–14.
- Јовић Лазић, А. (2004) „Заштита културне баштине на Косову и Метохији“. Међународна политика, 4, стр. 465–489.
- Vogel, J. (2010) „Kunstraub und internationales Strafrecht“, JuristenZeitung, 23, 1143–1148.
- Detling, K. J. (1993) „Eternal Silence: the Destruction of Cultural Property in Yugoslavia“, Maryland Journal of International Law, 1, 44.
- Марковић Г., (2015) Зона заштите српских манастира на Косову и Метохији, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет.
- Марковић, И. (2024) Крађа културних добара између међународног (кривичног) права и националног кривичног права. У: Шкулић М. и др (ур). Однос међународног кривичног и националног кривичног права Том 1. Београд: Удружење за међународно кривично право: Правни факултет. DOI: 10.51204/Zbornik_UMKP_24124A, стр. 491 – 512.
- Обрадовић, Д. (2024) Заштита културних добара у међународном кривичном праву иу Србији. У: Шкулић М. и др (ур). Однос међународног кривичног и националног кривичног права Том 1. Београд : Удружење за међународно кривично право : Правни факултет. DOI: 10.51204/Zbornik_UMKP_24127A, стр. 551 – 573.
- Обрадовић, Д. (2022) Један поглед на страдања културних добара у ратовима и оружаним сукобима. У: З. Павловић, Д. Станић (ур). „80 година од погрома у великој Рацији корак даље ка заједничкој будућности“. Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман : Матица српска, стр. 263–282.
- Обрадовић, Д. (2020) Respect for the right to human dignity of victims of criminal offenses during criminal proceedings in Serbia. У: Z.Pavlović (ed). Human rights protection : the right to human dignity. Novi Sad : Provincial Protector of Citizens - Ombudsman; Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 217–

237.

- Радовић, В., Катанић, З., Пезо, Л. (2018) Важност валоризације српског културно-историјског наслеђа Косова и Метохије у циљу развоја туризма, Факултет за спорт и туризам, Нови Сад, TIMS Acta 12, 5-15, UDC 338.48(497.115) doi:10.5937/timsact12-16331
- Стојановић, З. (2006). Коментар Кривичног законика. Београд: Службени гласник, 4. издање.

Прописи

- Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris, 14 November 1970
- UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects, Rome, 1995.
- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972. <https://www.google.com/search?q=world+heritage+list+2021&oq=World+Heritage+List&aqs=chrome.69i57j0i22i30l9.8190j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> world heritage list 2021. приступљено: 2. 8. 2024.
- European Cultural Convention (ETS No. 018). Отворена за потписивање, Paris 19/12/1954. Ступила на снагу, 5. 5. 1955. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=018>. приступљено: 2. 8. 2024.
- Конвенције о заштити архитектонског наслеђа Европе – Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (ETS No. 121). Granada, 3/10/1985. Ступила на снагу 1.12.1987. <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/granada-convention> . приступљено: 2. 8. 2024.
- Европска конвенција о кривичним делима у вези с културним добрима – Convention on Offences relating to Cultural Property (ETS No.221), Nicosia 19/5/2017 – (ETS No. 119). Delphi, 23/6/1985.Ступила на снагу 1.12.1987, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/granada-convention> . приступљено: 2. 8. 2024.
- Европска конвенције о заштити археолошког наслеђа, ревидирана на Малти – European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (ETS No. 66, 1969; ETS No. 143, revised in 1992) – The Valletta Convention. усвојена 16. 1. 1992, ступила на снагу 25. 5. 1995.
- Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидиране), Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 42/2009.
- Закон о потврђивању превода Римског статута Међународног кривичног суда, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 5/2001.
- Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба и Правилник за извршење Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба, ратификована 29.12.1955, Службени лист ФНРЈ, бр. 4/56. – Међународни уговори – додатак.
- Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, Службени лист СФРЈ, бр. 50/73. – Међународни уговори.
- Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, Службени лист СФРЈ, бр. 56/74. – Међународни уговори.
- Закон о културним добрима, Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/2011 (други за-

кони), 99/2011 (други закон), 6/2020 (други закон), 35/2021 (други закон), 129/21 (други закон).

- Закон о старој и реткој библиотечкој грађи, Службени гласник РС, бр. 52/2011.
- Закон о кинематографији, Службени гласник РС, бр. 99/2011, 2/2012, 46/2014 – одлука УС
- Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник РС, бр. 6/2020.
- Закон о музејској делатности, Службени гласник РС, бр. 35/2021, 96/21
- Кривични законик Републике Србије – КЗ, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/16, 35/19.
- Војнотехнички споразум између Међународно безбедносних снага (КФОР) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије, потписан 9. јуна 1999. <https://www.srbija.gov.rs>, приступљено 5.8.2024.
- Државна ревизорска институција, Извештај о ревизији сврсисходности пословања, Заштита непокретних културних добара, Београд, 31. децембар 2021.
- Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.- београд, Грачаница:КЦ за КиМ, ЕРПКМ 2004., Архива ЕРП.
- Мисија ОЕБС на Косову, Заштита културног наслеђа на Косову, Приштина, јул 2022.

Интернет извори

- <https://whc.unesco.org/en/list/&order=year> , приступљено 5. 8.2024.
- <https://whc.unesco.org/en/danger/> приступљено 5. 8.2024.
- https://heritage.gov.rs/latinica/nepokretna_kulturna_dobra.php, приступљено 5.8.2024.
- <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/131584/unesco-spomenici-na-kim-ostaju-na-listi-svetske-bastine-u-opasnosti/vest>, UNESCO: Spomenici na KiM ostaju na Listi svetske baštine u opasnosti, Танјуг, 28.7.2024., 13:47.
- OSCE Mission in Kosovo, Challenges in the Protection of Immoveable Tangible Cultural Heritage in Kosovo, Organization for Security and Co-operation in Europe, 9 April 2014. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/8/117276.pdf>, приступљено 7.8.2024.
- OSCE Mission in Kosovo, Maintenance of Orthodox graveyards in Kosovo, <https://www.osce.org/files/f/documents/8/5/84399.pdf>
- <https://sr.wikipedia.org/sr-2004>, приступљено 5.8.2024.
- <https://sr.wikipedia.org/sr-2004> - ОЕБС 2004, приступљено 5.8.2024.
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pogrom> – Definition of pogrom from the Cambridge Advanced Learner's Dictionary&Thesaurus, Cambridge University Press, приступљено 1.8.2024.
- <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/pogrom> - Definition of pogrom from the Cambridge Academic Content Dictionary, Cambridge University Press, приступљено 1.8.2024.
- HOLOCAUST ENCYCLOPEDIA, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/pogroms>, приступљено 1.8.2024.

- <https://www.britannica.com/topic/pogrom>, приступљено 1.8.2024.
- <https://jobeograd.org/post/647/predavanje> Кристална ноћ почетак страшног погрома Јевреја 9. новембра 1938., приступљено 1.8.2024
- Милошевић, М (7.5.2014) Рат у Украјини, Погром у Одеси, доступно на <https://vreme.com/vreme/pogrom-u-odesi/>, приступљено 3.8.2024.
- <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/evropa-nost-bistricke-vodenice-na-listi-naugrozenijih-spomenika-kulturnog-nasledja/>, Beta, 13.4.2023., 20:11, приступљено 7.8.2024.

Dragan OBRADOVIĆ, PhD

CAN THE SUFFERING OF CULTURAL GOODS IN PEACE BE RECOGNIZED AS A POGROM?

Abstract: Comprehensive suffering in wars - the enemy's army, its facilities and resources, as well as the population of warring states and their goods, state facilities, infrastructure, religious and cultural facilities is present in all wars, regardless of their length and intensity. However, the end of the HH and the beginning of the 7th century also brought numerous sufferings in peace and without a formal declaration of war between individual states, that is, peoples on different continents. In addition to the suffering of people and material goods in the broadest sense of the word, in this period there was a large amount of cultural property suffering around the world, including in the territory of the Republic of Serbia. The aim of the paper is to try to clarify whether the destruction of cultural property in the Republic of Serbia, one of the crimes against humanity and international law prescribed in the domestic criminal legislation, can be recognized as a new criminal offense - as a pogrom, which has yet to be recognized and defined. and find an adequate place for it in domestic criminal legislation.

Keywords: cultural property, peace, criminal acts, pogrom.

Прегледни рад

ЗАБОРАВ КАО ДОПРИНОС ПРОГОНУ: ИСТОРИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ И УСТАВНОПРАВНИ ОСВРТ

Сажетак: У раду је дат кратак приказ трагедије српског народа у Босни и Херцеговини током Другог светског рата која је после победе и ослобођења зарад политичког циља садржаног у прокламовању партијске идеологије „братство и јединство“ у великој мери заборављена. Заборав доводи до социјалне и националне атрофије, што се посебно испојило кроз уставни развој СФРЈ услед чега је процес разбијања Југославије почетком деведесетих година прошлог века био олакшан, уз понављање трагедије на деловима југословенске територије, како српског тако и других народа. Циљ овог рада је да укаже на неке од најважнијих процеса који су укључивали заборављање на искуство прогона, а које је допринело понављању трагичних догађаја, али и истовремено, да укаже на основну политичку идеју од раних деведесетих, тако да се страхоте Другог светског рата се не понове за српски народ у Босни и Херцеговини. Такве идеја постоји и данас – још јача него раније, и указује на потребу очувања идеје очувања Републике Српске у свим политичким и правним процесима, увек и на сваком месту, што представља основну баријеру забору и прогону.

Кључне речи: прогон, устав, Босна и Херцеговина, Република Српска.

1. Заборав у функцији идеологије и историјског ревизионизма

Деценијама након Другог светског рата, у коме је српски народ био један од најстрадалнијих народа у Европи, тема страдања је била на маргинама друштвених и политичких интересовања. Поред тога, она је била предмет идеолошке манипулације, на начин да су све жртве проглашаване жртвама фашистичког терора, њихови целати су сврставани у „слуге окупатора и народне издајнике“, а жртве неретко национално неидентификоване. Немајући одговоре на политичка питања у сложеној држави са несразмерним траумама међу њеним конституентима, неретко се прибегавало „активном забору“, који је имао и своје

¹ Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, имејл: g.darko83@gmail.com

кривичноправне импликације, где би подсећање могло да се суочи и са политичком стигматизацијом и оптужбом за национализам, као једну од најтежих морално-политичких, а у нешто другачијем контексту и кривичних оптужби.

Имајући у виду потребу да се у изразито мултинационалној држави, захваћеној поред окупације, међунационалним, чак и ратовима унутар истих националних заједница, где је српски народ предњачио као жртва у сваком погледу, успостави помирење и обезбеди заједнички живот, поготово у условима једнопартијског система, неретко догматског приступа и политичке трговине унутар националних елита „јединствене” партије, јасно је да је приступ злочинима почињеним између и унутар југословенских народа, са бременитом прошлошћу и неретко супротстављеним интересима, морао бити крајње опрезан, суптилан, па некада и балансиран. Дакле, однос према жртвама као део идеолошко-политичког опредељења није имао увек и искључиво антисрпски став, али је увек опонирао виталном интересу овог народа – да се зло не заборави, како се не би поновило, као што је опонирао ноторној чињеници да се на лажним паралелама или кривотворењима таквог значаја не може градити кохерентна и одржива заједница.²

И данас, тема прогона, тема страдања, тема „мерења” кривице, подложнија је него икад политичкој манипулацији и ревизионизму. Најстрадалнији народ Европе проглашава се за агресорски и хегемонистички. Антонић с правом закључује: „Историјски ревизионизам није само одурна појава јер производи лаж. То је производња лажи с политичким циљем – у овом случају с циљем стигматизације и потчињавања читавог једног народа.” Узимајући у обзир чињеницу да историјски ревизионизам буја широм Европе, на бившем југословенском простору поготово, да није мимоишао ни нас, морамо се осврнути на једну претпоставку, за коју, и у мору аргумената који је поткрепљују, и даље „морамо” говорити само као претпоставци – данашњи ревизионизам, сатанизација српског народа, његових политичких ауторитета и државе, укључујући и свесно умањивање, до негирања страдања српског народа и у Другом светском рату и ратовима 90-их година, изједначавање „тоталитарних идеологија” (што по нашем мишљењу има сличну мотивациону основу), спроводи се на подстицај неких иностраних чинилаца, као део њихове пропагандне моћи и тежње за политичком доминацијом овим простором.³ То су исти они чиниоци који су доминантно и пресудно утицали на разбијање Југославије (1941. и 90-их) или пак уз њих и они који су у том процесу учествовали само у другој фази њеног разбијања (90-их). Попов наводи: „Кампање против великосрпства заоштра-

² Ипак, искуство нас није много научило. Није наодмет подвући блиску прошлост, када су две старе државе, Србија и Црна Гора, са изузетном историјом, посебном блискошћу, небројеним везама и заједничким државним оквиром преко осамдесет година, споразум о својим будућим односима и укидању СРЈ 2002. закључиле уз посредовање бившег генералног секретара НАТО-а и то у време агресије тог савеза на СР Југославију, 1999. године (Голић, 2023, 36)! Заборав је у младим демократијама наступао много брже и ефикасније, овај пут без идеолошког усмерања, у функцији евроатлантских интеграција.

³ Д. Ђосић, говорећи о рату у БиХ деведесетих, наводи: „Дивљачка, гебелсовска кампања у Америци, Европи и Британији против Срба и Србије. Никада читав свет тако клеветнички, с толиком мржњом, с толиким лажима није нападао један народ, као што то чини у овим данима са српским народом.” (Ђосић, 2012, 14).

вали су и појачавали управо они фактори европске, регионалне, у последње време и светске политике, којима је борба против наводне Велике Србије служила као изговор, оправдање и застор за покривање властитих освајачких или хегемонистичких намера.” (Попов, 2014, 273-274). Та, још увек ословљавана као „претпоставка” битно опредељује савремени ток и интензитет процеса дугог трајања, а из којих је, нужно, проистекло разбијање земље, целокупно страдање на југословенском простору у оба наведена периода, некад и са променом интензитета или субјеката страдања, али са страдањем као нужним пратиоцем свих процеса разбијања Југославије. Забораву, као и ревизионизму, по речима С. Антонића можемо се супротставити само подсећајући на то шта је истина, упорно тукући сваку боговетну лаж, а поготово ону усмерену на стигматизацију и потчињавање овог народа. (Антонић, 2020).

2. Размере и суштина прогона

Ниједна држава у покореној Европи није била распарчана на онолико делова колико је била Краљевина Југославија, нити је иједан народ у окупираној Европи био суочен са погромом од стране толико формација и творевина као што је то био српски.⁴ У овом делу ћемо се више осврнути на погром, који је садржавао све елементе савременог појма геноцид, на територији БиХ, тада у саставу злогласне Независне државе Хрватске.

НДХ и усташки режим су од почетка функционисали на радикалној варијанти наци-фашизма, са расним законима, константном кампањом терора над Србима, Јеврејима и Ромима. Геноцид у НДХ је имао карактеристике верских прогона у Европи 16. и 17. века (Антић, Кеџмановић, 2016, 196). Не постоји практично ниједан део те територије, у коме није било масовних, планских и систематских злочина, који су представљали саму срж политике те злочиначке творевине – да реши „проблем” етничког састава, елиминацијом, укључујући и физичку, целокупног српског становништва, које је у тој творевини чинило око трећину становништва. Масовним злочинима Јевреји су скоро уништени као заједница у БиХ, а уз њих су масовно страдали Роми и антифашисти из других народа. Сматра се да је на простору БиХ било 1043 стратишта, од којих је до 1990. била обележена тек око једна трећина (Антић, Кеџмановић, 2016, 205). У злочину, од непосредног, до подстрекавања, прикривања или оправдавања, учествовали су и верски званичници, а на мети прогона од почетка било је свештенство и монаштво СПЦ, укључујући митрополите и епископе. Методи прогона и злочина до истребљења су били веома слични, брутални, свирепи, без селекције по полу или старости. Било је сведочанстава да су вршени са посебном злочиначком страшћу. Страдала су масовно и деца, а као јединствен пример у покореној Европи, У НДХ су постојали и логори за децу (Јастребарско).

⁴ М. Екмечић наводи писмо које је генерал Роата упутио Мусолинију, у којем се наводи да је устанак последица разбијања српског народа као политичке целине. Срби су, писао је он, били увек најзначајнија балканска нација, али док се не исправи омашка њиховог уназађивања, цепкањем у мале окупационе делове, герилски рат на Балкану неће престати (Екмечић, 2018, 184). Имајући у виду страдања у оба светска рата, не чуди да је питање сопствене егзистенције овај народ везивао за своју муком стечену државу.

БиХ, са релативном српском и православном већином, „меки трбух” замишљене творевине, требала се немилосрдно, брзо и ефикасно етнички „очистити”, а њено становништво изменити и обезбедити већину „хрватског народа обе вере” (више у Екмечић, 2011, 445). Иако су највећа стратишта некада и прилично међусобно удаљена, сва она су била скоро идентична – несвојствена људској врсти, стравична чак и за окупационе јединице и њихове званичнике.⁵ Само нека од њих су покољи у Броду на Дрини, целокупном Подрињу, власеничком, кладањском и сребреничком срезу, Поповом пољу, Коритима, Пребиловцима, десетинама херцеговачких јама које су гутале српску нејач Источне Херцеговине,⁶ Сарајево, целокупна Козара и Поткозарје, Шушњар, Купрес, Ливно, Бугојно, Кључ, Босански Петровац, Гламоч, Крупа, Посавина, Гаравице, Дракулић, Мотике, Шарговац... Покољи су трајно и суштински променили националну структуру БиХ, те створили трајан и најдубљи осећај страха и неповерења који се генерацијски преносио, иако се јавно потискивао, релативизовао, заборављао. Он је значајно условљавао касније миграције, како унутар БиХ, тако и Југославије, где се српско становништво, упркос социјално сигурнијем статусу, масовно исељава у Србију.

Након рата један број стратишта је обележен, али је било много оних о којима, из неког разлога, није било дозвољено ни говорити, те су били предати забору, ван ужег круга преживелих и њихових најближих сродника. У духу владајуће идеологије и вештачки прописане мере о уједначеном страдању и отпору свих народа и народности, ти споменици нису садржали национално одређење жртава, често ни њихове целате, углавном их неутрално одређујући „жртвама фашистичког терора”. Заборав је требало да залечи ране, али касније ће се испоставити да их је продубио, инфицирао, али и створио претпоставке да се злочин понови, како према наследницима жртви, тако и од стране потомака неких жртава. Имајући у виду прокламоване принципе владајуће и једине партије, њен монопол, образовни систем и репресивни апарат, нема оправдања за пропуст да се, уз сво уважавање сложеног карактера Југославије и сложености прилика и узрочно-последичних односа, спозна, утврди и осуди прогон, те развије култура сећања, без освете или колективизације, као залог хармоничније будућности заједнице.

3. Вечита српска коб

За разлику од других делова Југославије, где су разлози или околности под којима су избијали били различити, нагон за пуким преживљавањем, лишен политичких или посебно идеолошких мотива, покренуо је народне масе да широм НДХ дижу устанке. Екмечић као узрок побуне на површини наводи

⁵ Е. Фезенмајер, МИП Рајха, генерал фон Хорстенау Глезтенау, Саветник посланства у Загребу, Х. Трол-Обергфел у својим извештајима говоре о размерама усташких злочина, чији су покровитељ и савезници били.

⁶ У крашка подручја су послати стручњаци за прорачунавање крашких јама, да процене колике су могућности да се околно становништво баца у њих, једна је, нпр. у непосредном кругу фрањевачког манастира Хумац код Љубушког, друга у дубровачком залеђу – Хутово (Екмечић, 2011, 446).

покушај да се српски народ у НДХ биолошки истреби, а дубински у чињеници да је сломом државе 1941. српски народ изгубио своју историју (Екмечић, 2011, 439). Устаничке групе нису имале никакву међусобну координацију, организацију, вођство, чак ни план, логистику, циљеве. Могла би се за целокупан покрет многобројних и неорганизованих група прихватити тврдња да је, за то време, јединствен пример устанка који је избио, а тек накнадно се организовао. На почетку, устанак је предоминантно био једнонационалан, уз ређе, али светле и трајног памћења достојне примере учешћа других народа у њему. Упркос одсуству неопходних претпоставки за успешно вођење борбе, у покороној Европи, нацистичким јединицама наомак Москве, са изузетно бројним колаборационистима, овај устанак је низао успехе на територији БиХ и у деловима Хрватске, првенствено насељеним српским живљем. Стваране су слободне територије од Дрине до Уне, Купе, Велебита и Цетине, организовани су и неки облици власти и зачели планови о широј борби. Овај устанак је у правом смислу на почетку био општеноародни, у њему су учествовали припадници различитих идеологија, предратних странака, различитих друштвених слојева. Тек касније долази до диференцијације, у различитој мери, на различитим основама и последицама.⁷ Диференцијација је, у смислу циљева, акције, метода, на свом почетку означавала обликовање два антифашистичка, ослободилачка покрета, са различитим виђењима послератног уређења, али и јединственим убеђењем да борба нема алтернативу.

Успеси устаничких јединица, низали су, уз велике жртве, успехе до момента када се јавила стара, или можда вечита, српска коб: идеолошко-политичке размирице које су довеле до међусобних обрачуна, а временом и отвореног рата између ова два покрета. Суочени са организованијим и изузетно опремљеним непријатељима, међусобно сукобљени, уместо одбране, допринели су још већој народној трагедији. И тада су припадници различитих формација ослободилачког, антифашистичког карактера заборавили до каквих је трагедија у прошлости доводила неслога, а посебно када је у питању биолошки опстанак народа.

У општој народној трагедији, променљивог стања на фронтима, немарног односа савезника, потпуне политичке конфузије у земљи, безидејности и разједињености Краља и Владе у егзилу, у општој конфузији међународних односа, нејасних пројекција будућег светског, али и домаћег поретка, себичних и бескрупулозних борби за власт, нељудског амбијента створеног окупацијом и репресијом и сл., што се посебно рефлектовало на територију данашње БиХ, интензивира се и братоубилачки сукоб међу припадницима два покрета. Један од њих, у већој или мањој мери, отворено или прикривено, ситуационо или изнуђено, тактички или пак негде и стратешки, неретко скреће у колаборацију, не мењајући притом своје декларисано ослободилачко опредељење. Облици колаборације се не могу јединствено оцењивати, јер овај покрет и није представљао компактну организацију, њени облици испољавања или узроци су веома различити, као што то уосталом не представља изузетак од упоредивих ситуација

⁷ Екмечић наводи: „Истина је у чињеници да нису ни једни ни други дигли тај оружани отпор, него је он дигоа њих.” (Екмечић, 2011, 439).

широм Европе, у свим окупираним државама. Такође, злочини НДХ у појединим деловима достизали су такве размере да је обраћање окупатору представљало једини начин опстанка (примери у Источној Херцеговини и Далмацији). Ипак, постоје и примери отвореног, не само тактичког, већ коруптивног, чак и политичког приближавања окупатору, моралног посрнућа. Борба за власт оба покрета постаје централно питање борбе. Такође, нису ретки примери да су осветничке акције припадника Југословенске војске у отаџбини или појединих јединица и група који су то били само декларативно, задржавајући аутономност у деловању, чак и политици, посезали за средствима која су каљала цењене и прослављене традиције српског ратника и његовог ослободилачког војевања. Иза тих акција и њихових жртава (горње Подриње, Полимље, злочини над партизанским рањеницима и јатацима, легализације јединица, чак и саучествовање у појединим операцијама са окупаторима или апстиненција од активног отпора) остајали су горки утисци, па и тешка срамота који су народ удаљавали од овог покрета, а његов углед срозавали код савезника, али и унутар њега самога, доводећи, у коначном, до његовог краха и расула.⁸ Ови контраверзни процеси и данас изазивају расправе, оштрије но што би то требале и смеле бити, оне могу бити инспирација књижевности и уметности, али су храна лошој политици и науци.

Народноослободилачки покрет (партизани) као ратни победник, неспорно антифашистичког опредељења и исказане храбрости у борби, са јако наглашеном социјалном и класном димензијом борбе за ослобођење и револуцију, поред тога што је фанатичним и непромишљеним активностима некада узроковао и већа страдања од оних која су морала да се поднесу, у појединим деловима још на самом почетку је био склон (еуфемистички речено) „левым скретањима” односно терору над умишљеним класним непријатељем. Понесени победом, али и идеолошком острашћеношћу и тежњом за тријумфом над „класним непријатељем” у прилично извитопереном поимању, његови припадници вршили су бројне репресије, како над стварним сарадницима окупатора, тако и над измишљеним непријатељем. „Револуционарна правда”, поред тога што је прогањала политичке неистомишљенике, са бројним примерима ликвидације невиних људи, погађала је чак и оне који су током окупације и усташког геноцида поднели огромне жртве и страдања. Преки судови и ликвидације без суђења поставили су основ да неки од истакнутих сарадника окупатора или ратних злочинаца

⁸ Говорећи о Дневнику свог романа „Деобе”, Д. Ћосић 1955. године расветљава своју мотивацију и инспирацију да опише страхоте и деобе тог доба. Иако би данас овакво гледиште било проказано, ауторитет који га изговара даје тежину овој, можда најкомплекснијој дилеми тог доба. Он наводи: „Хоћу истински и искрено да говорим о тој ужасној снази човековој да буде злочинац чим му се прилика укаже, са циљем да деморалишем ту снагу и опоменем људе на обавезу човечности, доброте, одговорности за живот. Сведочићу о контрареволуцији у име хуманизма и прогреса. И, ваљда, доказати драму, патње, душевни ужас злочинца; верујем већи од ужаса и патње његових жртава. Занима ме психологија четништва. Мање идеологија и политички мотиви. Рећи ћу нешто о агонији једног менталитета, једне људске немоћи, о искушењима које је људима донело немачко ропство и фашизам.” (Ћосић, 2017, Из „Дневника Деоба”, 829-830). Такође, две и нешто године касније он пише: „Све моје чињенице о четницима — као да их правдају. Понекад ми се чини, то и Божица каже, ја као да хоћу да оправдам контрареволуцију. Зашто? Спасавам ли човека, народ, Србију, или — то је литерарна теза, антиидеолошка.” (Ћосић, 2017, 830).

касније буду доживљавани као жртве, где ће у заборав отићи њихово претходно недело, а у вечност њихова „жртва”. Посебну репресију је доживела Српска православна црква и њено свештенство, и то у крајевима где су, по цену страдања и велике патње, делили судбину свог народа. Заборављена је улога СПЦ у свакој ослободилачкој акцији кроз векове, њен слободарски карактер, жртва коју је подносила са народом, као и перспектива сваког поретка који је водио борбу са црквом и вером. Посебно је упечатљиво настојање нових власти, да због својих политичких прокламација у међуратном периоду, аболирају или амнестирају припаднике појединих квислиншких формација за које су постојали докази о извршеним злочинима, оправдавајући то настојањем да се исправе предратне неправде „великосрпске хегемоније” или да се успостави баланс и у борби, и у страдању и у издаји и злочину. Такође, „револуционарна правда” на крају је изнедрила и злогласни Голи оток, у којем су најгору тортуру прошли неки од најистакнутијих бораца, или политички неистомишљеници, без икакве судске одлуке, жигосани печатом издаје. Ипак, велике су заслуге овог покрета у ослобођењу земље, послератној изградњи, социјалним циљевима, мотивација највећег броја припадника и исказано јунаштво у борби, да би се данас, опет због заборава, одрицали од њега, излажући га општој сатанизацији (која је до јуче тако замера на социјалистичким властима ка другој страни). На другом полу јавне расправе налази се ревизионистичка афирмација НОБ и југословенства у некој варијанти која његовим актерима и симпатизерима у то време не само да није била позната, него и потпуно супротна, чак и непријатељска.⁹ Неспорно је предоминантно српско учешће у НОП-у, које није било опредељено идеологијом, него борбом за слободу. Такође, у документима ЗАВНОБИХ-а и АВНОЈА-а се указује да „Српске масе, које сачињавају већину у Народноослободилачкој војсци и које су дале највише жртава, данас стоје одлучно уз НОП.” (Резолуција ЗАВНОБиХ-а), те да су Срби били највеће жртве рата (Документа I и II заседања АВНОЈ-а, стр. 405), који су изнели терет НОБ-а.

Поделе и сукоби између српских политичара, често чланова и функционера истих партија, у земљи, али и у емиграцији, пратили су политички живот социјалистичке Југославије, чак и након њеног разбијања. Те поделе нису део демократских процеса схваћених и у најширем смислу. Оне су биле оштре, деструктивне, искључујуће по питањима виталних интереса српског народа, укључујући карактер Федерације, положај Србије и покрајина, економских питања, спољне политике, чак и црквене организације, по питању карактера и размере страдања у Другом светском рату. То се вишеструко и увек деструктивно и погубно одражавало на политички статус народа и посебно положај Србије унутар Југославије. Довољно је поменути да је према Уставу СР Србије из 1974. године она била лишена ефективне (уставотворне, извршне, судске) власти над својим покрајинама, а представници Републике и покрајина у органима Федерације у кључним питањима нејединствени или потпуно супрот-

⁹ Посебно је у том погледу занимљиво критичко сагледавање тог „афирмативног ревизионизма” (као скупа становишта који присвајају тековине антифашизма, револуције и југословенства, са малом или никаквом вредносном сличношћу, чешће супротношћу, чак идејама које би учесници НОБ-а вероватно сматрали непријатељским) у чланку С. Антонића, „Историјски ревизионизам Друге Србије” 29.7.2009. НСПМ.

стављени. За разлику од других народа, политичко деловање у емиграцији, поред устањених подела, сем нагласка на антикомунистичком вокабулару и фолклорном изражају, скоро да није имало икакав реалан значај.

4. (Не)равнотежа у жртви и у слави – уставноправне консеквенце

Већ у самим документима ЗАВНОБиХ-а, а посебно АВНОЈ-а, уочљива је намера успостављања равнотеже и баланса, како у страдању, издаји, кривици и злочину, тако и у борби, доприносу, и једнаком распоређивању „револуционарне правде”. Иако се симболично српске жртве и усташки злочини стављају углавном на прво место, смисао набрајања непочинстава и издаје, променљиви редоследи набрајања, а посебно наглашавање кривица „великосрпске хегемоније“ (посебно у документима АВНОЈА), за свој циљ ипак има релативизацију доминантности српских жртава. Деконтекстуализовано, тенденција балансирања и равнотеже у револуционарним условима, или послератног хаоса и братоубилаштва, у вишенационалној заједници, са бременитом прошлошћу, као и потреба да се, поред доминантно српске заступљености у НОБ-у, у њега укључе и други народи, може наћи и неки свој политички смисао, али изједначавање изразито несразмерних жртава и доприноса победи, са каснијим настојањем да се жртве, сем апстрактно („жртве фашистичког терора”), колективно не спознају и не памте, није могла донети стабилност и хармонију будућој заједници. Академик Љ. Димић наводи: „Југословенска држава, формирана 1945. године, обликована је у духу идеја партизанског југословенства, оптерећеног догматским и класним погледима на државу. Комунисти су заговарали равноправност народа, али и исказивали посебну строгост према српском народу. За разлику од грађанских политичара, они су веровали да се нова Југославија може изградити једино као „федерација равнотеже”. Свесно инсистирајући на дисконтинуитету нове Југославије у односу на Краљевину, комунисти су „равнотежу” федерације засновали на ћутању о геноциду и наметању хипотеке о „великосрпском хегемонизму”, закључује Љ. Димић.¹⁰ Та хипотека је обликовала политички развој социјалистичке Југославије и вешто коришћена у њеном разбијању, над српским народом надвија се и данас, те представља најделотворнију оптужбу, чија историјска утемељеност никада није доказана, напротив, њој опонирају сва релевантна историјска истраживања (Попов, 2014, 320), а њена малициозност сразмерна је циљевима и средствима уложеним у разбијање три Југославије¹¹ и страдањима која су из тога проистекла, међу свим народима.

Потреба за „куповином братства и јединства”, као идеала којем је велика већина српског народа истински тежила, стварала је потребу константног доказивања, попуштања и компромиса, са погрешном премисом да у сложеној социјалистичкој заједници највећи народ треба да даје највеће уступке. Не

¹⁰ Димић, Љ: О историјском контексту настанка социјалистичке Југославије <https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/5324862/ljubodrag-dimic-o-istorijskom-kontekstu-nastanka-socijalisticke-jugoslavije.html>, приступљено: 14.7.2024. год.

¹¹ С тим у вези видети: Крећа, 1994, 213-223.

улазећи у политичке пазаре, нужно је подвући да није морално одрицање од жртава, препуштање заборава силних и несразмерних страдања, зарад идеолошких прокламација. Памћење засновано на утврђеним чињеницама (чије се утврђивање често онемогућавало, што је само стварало фрустрацију, а некада и обликовало митове, фобије, неповерење, дакле опет све на штету истог тог режима који је истину подређивао нечему другом) и није могло, нити би смело да се злоупотребљава, односно да се на чињеници страдања обликује политички живот или статус неког народа, поготово не би требало бити у функцији Виктимократије. Ипак, заборав, уз вечито живу оптужбу о „српској хегемонији” паралисали су политичке инструменте заштите виталних интереса српског народа. То је као врхунац достигло своју уставноправну димензију, оличену поготово у уставним амандманима 1971. и уставима 1974. Такво стање је морало довести до конфузије која ће се одразити на политички живот у моменту краха једнопартијског система и промене међународног поретка и довести до трагедије.

Представници српског народа у свим југословенским руководствомима пристајали су на уступке, некад ношени искреном жељом за заједништвом и југословенством као највећим тадашњим политичким и културним идеалом српског народа, али неретко и као резултат борби за позиције унутар партијских структура, посебно у БиХ, али и самој Србији.¹² Сваки уставни текст је садржао дуге, идеолошке преамбуле, у којима су НОБ, револуција и братство и јединство истицани као основ целокупног социјалног уређења. Српски народ је одређен као конститутиван у републикама на чијим територијама је највише страдао (БиХ и Хрватска). Политиком СКЈ је обезбеђена адекватна заступљеност припадника српског народа на свим нивоима власти. Ипак, институционални основи заштите прокламоване равноправности као врхунског уставног начела нису постојали. У условима „демократског централизма” и улоге СКЈ било је могуће да се политичким смерницама тако нешто и оствари, по мери и у визури СКЈ (често се мислило по идеолошкој линији, али су тај СКЈ и његове принципе издали и разбили неки од његових највиших званичника и „најперспективнијих кадрова” – да се не заборави). Ипак, припадници српског народа тешко да су увек били и његови легитимни представници, јер одсуство уставних механизма консоцијације (иако је она прокламована у свим југословенским уставима),¹³ код партијског одабира кандидата, делегатског система избора и одсуства могућности да у питањима виталног националног (а не републичког) интереса користе механизме заштите (вето, квалификована већина, по-

¹² Илустративна је Екмечићева дилема: „У стварању социјалистичке Југославије најзначајније је питање у којој су мери српски политичари у комунистичком вођству у томе учествовали и били свесни да је највише улагано у напоре да се умањи значај Србије у будућој држави.” (Екмечић, 2018, 19).

¹³ Устав СФРЈ из 1974, чл. 1: „СФРЈ је савезна држава као државна заједница добровољно уједињених народа и њихових социјалистичких република, као и социјалистичких аутономних покрајина Војводине и Косова које су у саставу Социјалистичке Републике Србије, заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи, и социјалистичка самоуправна демократска заједница радних људи и грађана и равноправних народа и народности.” У члану 3 се наводи: „Социјалистичка република је држава заснована на суверености народа и на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи, и социјалистичка самоуправна демократска заједница радних људи и грађана и равноправних народа и народности.”

себно одлучивање, нпр. Белгије, делимично Швајцарске), ту конститутивност (и сувереност народа) је прилично обесмишљавало. За разлику од швајцарског федерализма, где су кантони углавном образовани по националном (језичком) принципу, у СФРЈ су постојале конститутивно вишенационалне републике. То ће све, са појавом вишепартијског система српски народ у њима политички маргинализовати, изложити га најгрубљој мајоризацији све до отвореног политичког (и не само тог) насиља, укључујући и противуставне промене статуса република и уместо конститутивности свести га на положај потенцијално угрожене мањине. Такође, сваки облик децентрализације, (општина и заједница општина у СР Хрватској или СР БиХ), а који би само асоцирао на национални основ организовања био је онемогућаван. С друге стране једино су на територији Србије, под изговором историјске посебности,¹⁴ националног састава и бројчане заступљености народности образоване аутономне покрајине, чији ће положај константно да се развија до статуса који је био скоро једнак републичком, по уставима из 1974 (Голић, 2023, 41). Да ствар буде још гора, на територији АП Косово, од амандмана 1971., а нарочито од устава (Југославије, Србије и Косова) 1974, положај српске заједнице је у реалном животу више подсећао на положај националних мањина у национално нетолерантним и дискриминаторним државама, него на статус мањина које оне имају као колективи у данашњим европским државама, а посебно тај положај није личио на оно што би требало поседовати као конститутивни народ.

Од Устава СФРЈ из 1963. године, свака наредна уставна промена је значила и слабење Федерације (под изговором равноправност и „београдски централизма”), све до успостављања хибридног облика федерализма 1974., који је суштински више конфедерални облик. М. Ђурић је наводио да се под изговором развоја равноправности народа и народности Југославије, угрожава њен интегритет и успоставља више самосталних, чак и међусобно супростављених држава. Доминантност конфедералних својстава је видљива у одсуству институционалних механизма да се обезбеди примат федералног устава, саставу Председништва, његовој улози, уставној ревизији, саставу федералних органа, начину одлучивања (Петров, Симовић, 2018, 96). Р. Марковић за Устав из 1974. наводи да је био гробар друге југословенске државе (Марковић, 2015, 139). Ипак, усамљени су били гласови који су се противили новом Уставу, као да је била заборављена замишљена историјска мисија Југославије, која је требало да донесе слободу свима и спречи прогон било ког од њених народа, те да она није смела бити лишена основних прерогатива суверене власти, у супротном не постоје гаранције сигурности. Накнадне памети пуна гробља. Криза југословенске федерације је резултирала њеним нестанком. Тај престанак се не може објаснити у дугу устава или међународног права (Кутлешић, Голић, 2023, 73). Он представља резултанту међународних и унутрашњих процеса, који чешће обликују настанке и престанке држава, него што је то случај са уставним или нормама међународног права. Оправдање тих процеса, неретко насилних,

¹⁴ Изузетна анализа историјских аспеката овог питања садржана је у: Љ. Кркљуш, Љ. (2010) „Аутономија Војводине до 1918. године – да ли је постојала, када и каква?” стр. 5-35.

често се врши позивањем на право на самоопредељење народа. Ипак, устави Југославије то право нису гарантовали за федералне јединице, него за њене народе (по Уставу СФРЈ, чл. 5. њена граница не може се мењати без сагласности свих република и АП), а имајући у виду природу федерације то би било могуће по уставотворном поступку или договором свих чланица. Ипак, између 1990. и 1992. одиграо се самовољни и насилни (сем Македоније) излазак 4 републике из СФРЈ. Једностранни поступци су „оправдани” ставом Бадинтерове комисије (саветодавно тело Лондонске конференције) да се Југославија налази у процесу дисолуције, те да републике могу поднети захтев за међународно признање, које је експресно и уследило (што значајно осветљава карактер овог проблема).

Уместо закључка: Република Српска као одбрана

С циљем да онемогући деинституционализацију сопствене конститутивности и суверености, одузимање државе, што би на основу историјског искуства угрозило виталне интересе српског народа, (чему су будући догађаји и дали за право),¹⁵ српски народ у БиХ је образовао Републику Српску, која се доживљава гао гарант његове сигурности.

Република Српска је настала као реакција српског народа у БиХ на противправно разбијање СФРЈ, супротно Уставу и међународном праву, изазвано једностранним, одлукама руководства прво две, а касније још две чланице Федерације да из ње иступе и повлачењем њихових представника из органа Федерације (Председништво и Савезна скупштина). Тај чин је тзв. Бадинтерова комисија¹⁶ оценила као метаправне чињенице из којих се л закључак да услед неучествовања појединих федералних јединица у федералним органима та држава престаје да постоји.¹⁷ Такво мишљење није примењено нигде другде, нити је прихваћено у правној доктрини или судској пракси, напротив. Иако је признање нових држава општеприхваћена реалност, а коегзистенција, сарадња и будућност заснована на универзалним вредностима УН опредељење Србије

¹⁵ Етничка структура данашње Федерације БиХ, посебно града Сарајева или Мостара нпр, као и учешће Срба у националном саставу Републике Хрватске или простора АП Косово и Метохија.

¹⁶ Бадинтерова комисија је основана поводом Конференције о бившој Југославији у Хагу 1991. и самој себи (што је прихваћено од стране међународних чинилаца, мада не и самих субјеката арбитраже) је дала снагу међународне пресуде. Она, између осталог, у Мишљењу 1 констатује: а. Мада је СФРЈ до сада задржала свој међународни субјективитет, нарочито у међународним организацијама, републике су изјавиле жељу за независношћу: Словенија, референдумом децембра 1990. године, коме је следила Декларација о независности од 25. јуна 1991. године, суспендована на три месеца, па потврђена 8. октобра 1991; Хрватска, референдумом одржаним маја 1991. коме је следила Декларација о независности од 25. јуна 1991, суспендована на три месеца, па потврђена 8. октобра 1991; Македонија, референдумом одржаним у септембру 1991. за суверену и независну Македонију у оквиру асоцијације југославенских држава; БиХ резолуцијом о суверености прихваћеној у Парламенту 14. октобра 1991. чија се ваљаност оспорава од стране српске заједнице у БиХ. б. Састав и рад основних органа федерације, било да је то савезно Председништво, Савезно веће, Веће република и покрајина, СИВ, Уставни суд или савезна армија више не досежу критеријуме суделовања и представљања својствене федералној држави; <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>, прист. 15.7.2014. Чин проглашења независности је оцењен као метаправна чињеница која производи правно дејство највишег ранга – дисолуцију Југославије! Правно насиље је врхунско насиље.

¹⁷ Више у: М. Крећа, Пар напомена о основним правним елементима концепције растакања Југославије, Социолошки преглед, XXVIII, 2, 1994. год, стр. 213-223.

и Републике Српске, не сме се заборавити контекст нити међународни аспект процеса разбијања Југославије, који је узроковао сва страдања, патње и разарања на њеном тлу, иако је чак и значајан део домаће јавности увелико прихватио „пресуђене” чињенице појединих политичких центара моћи, углавном иностраних, са изврнутим, чак и политички перверзираним објашњењем. РС представља исправљање дела историјске неправде.

У процесу проглашења Републике Српске, издвојили бисмо пет кључних међусобно повезаних догађаја, где је сваки наредни био последица неког од претходних, одговор а не план, у коначном само проглашење Републике је био изнуђен акт услед политичког и правног насиља највишег нивоа (Кузмановић, 2004, 136-137). Прву представља Резолуција, потом Меморандум о суверености БиХ. Документ је усвојен након формално прекинуте седнице Скупштине БиХ, након које су посланици муслиманско-хрватске већине изгласали овај акт, који је био у функцији Хашке конференције и обликовања мишљења Бадинтерове комисије. Њиме се ниподаштава једна од основних одредаба Устава СР БиХ у то време, да је БиХ република у саставу федеративне Југославије, са три конститутивна и равноправна народа. Скупштина је 24.10.1991. године усвојила „Платформу о будућем уређењу југословенске заједнице”. Њоме се останак БиХ у Југославији (као да је то конфедеративни савез, а не међународно призната, формално савезна држава са својим, иако накарадним, ипак Уставом), условљава останком Хрватске (која је већ иступила) и Србије унутар ње, уз понављање општеприхваћених принципа равноправности, једнакости итд. Такође, политичким документима Скупштине са уставотворном претензијом и простом већином, повлаче се њени представници из савезних органа, чије се будуће одлуке неће признавати (Антић, Кеџмановић, 2016, 299-300). Упркос покушајима српских посланика да се дође до компромиса и упозорења да о судбини конститутивног народа не могу одлучивати други народи, нарочито не без одговарајућег уставотворног поступка, или кршењем уставних процедура, прегласавањем, упркос уставном праву 20 посланика да зауставе поступак путем Савета за питања равноправности народа (чије је конституисање онемогућено, што опет не доводи у питање уставни механизам заштитите, већ би последично могло водити само парализи Скупштине у случају покретања овог поступка, а не обрнуто) овај акт је послужио закључку Комисије о дисолуцији Југославије. Тиме је српски народ суштински деконститулизован.

Уставом СФРЈ и СР БиХ српски народ дефинисан је као суверен, до амандмана једнопартијске скупштине БиХ 1990,¹⁸ када је одређен као конститутиван. У немогућности да отклони блокаду конституисања уставом предвиђеног Савета за равноправност (суштина конститутивности), када се питања државног статуса решавају политичким актима, а сами темељи државе подривају, без учешћа његових легитимних представника (посланици из СДС, СК БиХ, Реформиста, СПО и непосредно изабраних чланова Председништва – Б. Плавшић и Н. Кољевића), природна и демократска одлука било је формирање Скупштине српског народа БиХ, 24.10.1991, са улогом обезбеђења равноправ-

¹⁸ Амандман LX који је додат Уставу Босне и Херцеговине 31. јула 1990. године.

ности и заштите интереса српског народа уколико би они били угрожени од стране Скупштине СР БиХ.¹⁹ На првој седници, у Сарајеву, расписан је плебисцит и усвојена *Декларација о остајању српског народа у заједничкој држави Југославији*. На плебисциту (9. и 10.11.) Срби су се изјаснили за останак у Југославији (96%).

Уочавајући тенденције политичког развоја током 1991. године, односно учесталу праксу мајоризације, отцепљења БиХ и стварања паравојних формација (Зелене беретке, Патриотска лига, ХВО итд.) те стару праксу неравномерности регионалног развоја, који је погађао територије већински насељене српским народом (Источна Херцеговина, висока Крајина, Романијски плато), а користећи се уставним гаранцијама права на међуопштинско удруживање, створане су међуопштинске заједнице већински српских општина. Заједнице су постепено проглашавале аутономност (САО) које су за циљ имале институционални отпор сепаратизму и мајоризацији. Ова пракса је била присутна и код општина са већинским хрватским становништвом. Формирање српских аутономних области вршено је из „крајње нужде”, зарад очувања својих политичких права и последњи покушај очувања Југославије, на шта српски народ, као њен конституент имао право, гарантовано и Повељом УН (чл. 1.2). Одбрана Југославије у том моменту је представљала и основну гаранцију опстанка српског народа у БиХ и Хрватској, као политичког, равноправног народа. Тај статус обезбеђен историјским процесима, изборен огромним жртвама и борбом у оба светска рата, гарантован је од уједињења 1918, до свих одлука ЗАВНОХ-а, ЗАВНОБиХ-а, АВНОЈА, савезног и републичких устава.

У процесу међународног посредовања започетог са Хашком конференцијом, који је добијао нове форме и садржаје, а нарочито након препоруке Бадинтерове комисије о одржавању референдума као услова за међународно признање БиХ (Мишљење бр. 4), а имајући у виду плебисцитарну одлуку српског народа из новембра 1991. године, као могуће решење за уставну кризу која је довела до краха уставног поретка и претила да доведе до рата, јавила се идеја о трансформацији БиХ у три конститутивне јединице. Путем њих би се обезбедила равноправност и онемогућила мајоризација, са гаранцијама аутономности јединица и равноправне заступљености у органима БиХ. Та идеја је била окосница свих међународних преговора, мировних иницијатива и планова, у коначници и Дејтонско-париског споразума (са два ентитета и три конститутивна народа), 1995.

Република српског народа БиХ је проглашена 9.1.1992. године, као резултат воље српског народа, без идеолошких разлика његовог права на самоопредељење, у процесу растакања Југославије и СР БиХ. Своју политичку вољу непосредно и преко својих непосредно изабраних представника у Скупштини БиХ и Председништву, српски народ је преточио у Републику Српску, као гаранцију сопствене заштите, путем демократских институција и гаранције људских права и слобода њеним конституционим актима. РС је проглашена пре избијања оружаних сукоба, у турбулентним околностима, али у миру. Сукоби

¹⁹ Чл. 3 Одлуке о оснивању Скупштине

су избили у марту, а интензивирани од 6.4.1992. широм БиХ, након признања независности БиХ.

Сећање на трагичну прошлост, укључујући и непосредну у Хрватској, КиМ и свест о њеним последицама били су покретачки мотиви овог процеса. У Декларацији о оснивању Републике, која полази од универзалног и неотуђивог права на самоопредељење, самоорганизовање и самостално одређивање свог политичког статуса (Кузмановић, 2004, 138) се наводи: „На подручјима српских аутономних регија и области и других српских етничких цјелина у Босни и Херцеговини, укључујући и подручја на којима је српски народ остао у мањини због геноцида који је над њим извршен у Другом свјетском рату, а на основу плебисцита одржаног 9. и 10. новембра 1991. године на коме се српски народ изјаснио за останак у заједничкој држави Југославији, оснива се и проглашава Република српског народа БиХ.” Та територија би се, наглашено је, мирним путем и договорно одредила са представницима друга два народа. Основе државног система уредиће њен устав, који ће се гарантовати демократски поредак, равноправност и једнакост пред законом народа и грађана и заштиту од било ког облика дискриминације. Дакле, принципи који су уткани у темеље Републике Српске²⁰, представљају израз воље српског народа, који би договором са другима, уз уважавање историјских чињеница, основних цивилизацијских вредности (забрана дискриминације, уставност и законитост, равноправност народа), требало да реше уставно питање БиХ. Она као таква се не може сматрати узрочником рата, нити овај политички документ и Устав (28.2.1992), који је у рангу либерално демократских устава, са узором на француски и аустријски (Голић, 2021, 245), имају везу са ратним догађањима и страхотама до којих је дошло у БиХ током грађанског рата, са више зарађених страна и великим жртвама међу свим народима.

Република Српска је међународно потврђена Дејтонско-париским мировним споразумом, 1995. год, као ентитет (непоновљива посебност унутар шире заједнице, државотворна јединица) унутар БиХ као федерално-конфедералне заједнице.²¹ Интервенцијом и притиском тзв. међународне заједнице, део њених надлежности је противуставно, вануставно или ређе на правно ваљан начин преношен на ниво БиХ (Благојевић, 2014). Ипак, вољом свог становништва, она егзистира са амбицијом да политичку будућност и перспективу развија сагласно ономе што гарантује међународно право. Она је гаранција опстанка и конститутивности српског народа у БиХ. Ту чињеницу у свим политичким процесима нужно је уважавати до максималних могућности. Од њене судбине зависиће и перспектива српског националног питања, без које би српски народ трајно и неповратно био историјски поражен. Прегнуће и јединство свих националних чинилаца у овом процесу би морало бити максимално. Са својим политичким и друштвеним институцијама, правним поретком, а пре свега неоспоривим демократским легитимитетом обезбедила је националну консолидацију српског народа западно од Дрине. Као правна, демократска држава, која

²⁰ Декларацијом о државном и политичком уређењу државе, 12.8.1992. формулисан је званичан назив.

²¹ Више о томе у: Кузмановић, 2004.201-211; Кунић, 1998; Каран, 2014, 156-167; Голић, 2020, 27-42.

обезбеђује равноправност свих грађана, те развија свеобухватну сарадњу са Србијом (гарантовану и чл. 3.2.a Устава БиХ), РС има перспективу.

Литература

- Антић, Ч., Кеџмановић, Н. (2016) Историја Републике Српске. Београд: НИП 2.
- Недељник. Антонића, С. (29.7.2009). Историјски ревизионизам Друге Србије. НСПМ: <http://www.nspm.rs/istina-i-pomirenje-na-ex-yu-prostorima/istorijski-revizionizam-druge-srbije.html>, приступљено 10.7.2024.
- Антонић, С. (23.6.2020) Кад ревизионисти бране историју. Искра: <https://iskra.co/kolumne/kad-revizionisti-brane-istoriju/>, приступљено 1.7.2024.
- Благојевић, М. (2014) Државно уређење Босне и Херцеговине и интеграциони процеси. Страни правни живот, 58(1), стр. 143-160.
- Голић, Д. (2020) Колективни шеф државе и систем власти - босанскохерцеговачка решења у светлу упоредног права, Страни правни живот (2), стр. 27-42.
- Голић, Д. (2021) Уставноправни положај председника Републике Српске у светлу упоредног права, Страни правни живот (2), стр. 231-247.
- Голић, Д. (2023) Изазови у развоју уставности Србије у последње две деценије. У: М. Почуча (ур.), XX међународни научни скуп Правнички дани – Проф. др Славко Царић. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе, стр. 33-49.
- Димић, Љ. (11.12.2023). О историјском контексту настанка социјалистичке Југославије. РТС: <https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/5324862/ljubodrag-dimic-o-istorijskom-kontekstu-nastanka-socijalisticke-jugoslavije.html>, приступљено: 14.7.2024. год.
- Екмечић, М. (2011) Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492-1992). Београд: Евро Ђунти.
- Екмечић, М. (2018) Печат Милорада Екмечића. Београд: Новости и „Наш печат“.
- Каран, С. (2014) Обик државног уређења Босне и Херцеговине. Годишњак Факултета правних наука Универзитета Апеирон (4), стр. 156-167.
- Крећа, М. (1994). Пар напомена о основним правним елементима концепције распадања Југославије. Социолошки преглед, вол. XXVIII, br. 2, стр. 213-223.
- Кркљуш, Љ. (2010). Аутономија Војводине до 1918. године – да ли је постојала, када и каква? Анали Правног факултета у Београду (2), стр. 5-35.
- Кузмановић, Р. (2004) Есеји о уставности и државности. Бања Лука: Правни факултет.
- Кунић, П. (1998) Република Српска држава са ограниченим суверенитетом. Бањалука: Глас српски.
- Кутлешић, В., Голић, Д. (2023) Уставно право – измењено и допуњено издање, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад.
- Марковић, Р. (2015) Уставно право. Београд: Правни факултет.
- Петров, В, Симовић, Д. (2018) Уставно право. Београд: Службени гласник.

- Попов, Ч. (2014). Велика Србија – стварност и мит, седмо издање. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци.
- Ћосић, Д. (2012). Босански рат. Београд: Службени гласник.
- Ћосић, Д. (2017). Деобе. Београд: Лагуна.

Darko GOLIC, PhD

OBLIVION AS A CONTRIBUTION TO PERSECUTION - HISTORICAL-POLITICAL AND CONSTITUTIONAL REVIEW

Abstract: The paper gives a brief overview of the tragedy of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina during the Second World War, which after the victory and liberation, for the sake of the political goal contained in the proclamation of the party's ideology „brotherhood and unity“, was largely forgotten. Forgetting leads to social and national atrophy, which was especially manifested through the constitutional development of the SFRY, as a result of which the process of breaking up Yugoslavia in the early nineties of the last century was facilitated, with the repetition of the tragedy in parts of the Yugoslav territory, both on Serbian and other peoples. The purpose of this paper is to point out some of the most important processes that included forgetting about the experience of being persecuted, and which contributed to the repetition of tragic events, but at the same time, to point out the basic political idea since the early nineties, so that the horrors of the Second World War are not repeated for the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. Such an idea exists even today - even stronger than before, and points to the need to preserve the idea of preserving the Republika Srpska in all political and legal processes, always and in every place, which represents the basic barrier to oblivion and persecution.

Keywords: persecution, constitution, Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska.

Прегледни рад

ПОГРОМ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У СМИЉАНУ (ЛИКА) У ПЕРИОДУ ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду се говори о погрому Српске православне цркве у Смиљану, родном месту нашег великог научника Николе Тесле у току Другог светског рата (1941 – 1945). У првим данима тзв. Независне Државе Хрватске, усташки војници ухапсили су и свирепо убили православног свештеника – протојереја Матију Стијачића, пароха смиљанског. Недуго затим усташе су извршиле стравичне покоље православног становништва у периоду од 1. до 10. августа 1941. године у којима је страдало преко 500 Срба. Православни храм Светог апостола Петра и Павла и парохијски дом опљачкани су и спаљени у јесен 1941. године. Један део смиљанских Срба одведен је у логор Јадовно где су мученички пострадали у јамама на Велебиту. Усташе су 5. марта 1945. године поново дошле у Смиљан и обесиле 30 Срба. Плашчански прота Исо Пејновић, родом из Смиљана, након интернације у Београд 1941. године, прикупљао је извештаје и сведочанства о страдању Срба у Смиљану у току рата. Парохија смиљанска пред почетак рата 1941. године имала је преко 1.000 православних становника, а након завршетка рата по попису из 1948. године, у Смиљану је живело свега 30 Срба. Мученичке кости пострадалих Срба из Смиљана почивају у заједничкој гробници у порти храма Светих апостола Петра и Павла.

Кључне речи: Српска православна црква, Смиљан, Независна Држава Хрватска, погром православних Срба, страдање пароха, Исо Пејновић.

Српска православна црква у Смиљану

Насељавање првих православних српских породица у Лику било је 1577. године у време турске власти - Ферхард-паше из крајева око реке Лима, Таре и Пиве. Међу први местима Срби су населили предео у данашњим местима Смиљан и Косињ (Узелац, 2008:30). У личком селу Смиљан под горостасном

¹ Библиотека Српске Патријаршије у Београду, имејл: budimir.kokotovic87@gmail.com

планином Велебит, први пут се спомиње православни дрвени храм 1697. године, а налази се на списку парохија у Карловачком генералату из 1700. године. Сењски бискуп Мартин Брајковић исте године у својим пописима наводи да у Смиљану постоји дрвена рушна црква и 17 православних домова (Радека, 1975:92). У опису Епархије горњокарловачке из 1755. године наводи се да у Смиљану има парохијски свештеник, али да не постоји православни храм. Зидани храм саграђен је на темељима старе дрвене богомоље, а изградњу је одобрила царица Марија Терезија 1756. године. Храм је освећен 1765. године руком Епископа горњокарловачког Данила Јакшића, а посвећен је Светим апостолима Петру и Павлу (Орловић, 2017:89). Парохија је сачињена од села Смиљан и засеока Бужим, Карлобаг, Богданић, Љутача, Селиште, Понор и Расовача (Косовац, 1910:924). Поред храма налази се парохијски дом у којем су живели смиљански пароси са својим породицама. На црквеном земљишту у порти храма налази се и православно гробље. Најстарији надгробни споменици датирају из 1875. године, а на гробљу је сахрањен Данило-Дане Тесла (1848-1863), син проте Милутина Тесле.

У Смиљану је рођен Никола Тесла, 28. јуна/ 10. јула 1856. године, као четврто дете од петоро деце смиљанског пароха - проте Милутина Тесле и мајке Георгине – Ђуке рођ. Мандић.² Крштен је и миропомазан сутрадан у Смиљанском храму, од свештеника Томе Оклобције, а кум је био капетан Јован Дреновац. Након школовања у Госпићу, Карловцу, Грацу, Прагу и усавршавања у Будимпешти, Паризу и Стразбуру, Никола Тесла одлази 1884. године у Сједињене Америчке Државе, где постаје светски познати научник (Поповић, 2022:387).

У далекој Америци, Никола Тесла постаје пријатељ са протојерејем Матејом Стијачићем³, који 1932. године напушта „обећану земљу” и долази у Краљевину Југославију. Наредне године прота Стијачић, на Теслину препоруку, одлази у Епархију горњокарловачку и 1. јануара 1933. године постављен је за пароха у Смиљану. Као искрени пријатељ нашег великог научника, прота Стијачић организовао је две велике прославе у Смиљану, 2. јуна и 12. јула 1936. године, а поводом Теслиног осамдесетог рођендана. На дан храмовне славе Светих апостола Петра и Павла, 12. јула 1936. године, служена је архијерејска Литургија на којој је началствовао Митрополит загребачки Доситеј Васић, тадашњи администратор Епархије горњокарловачке, уз саслужење Епископа зворничко-тузланског др Нектарија Круља, плашчанских прота Исака-Исе Пејновића, Милана Докмановића-Љутог (†1941.), Илије Илића (†1941.), пароха смиљанског Стијачића и ђакон Владе Рашетановића. Након завршетка Литургије и опхода око храма, митрополит Доситеј осветио је спомен плочу на парохијском дому са натписом „У овом дому се родио Никола Тесла. Ова спомен плоча постављена је приликом прославе његове 80-годишњице, дана

² Прота Милутин Тесла (1819-1879) службовао је као парох у Смиљану од 1852. до 1863. године.

³ Протојереј Матија Стијачић рођен је 1883. године у Клобуцима код Требиња. Године 1912. са породицом одлази у Сједињене Америчке Државе, где је био мисионарски свештеник од 1916. до 1932. године. У САД-у се истакао у друштвеном раду међу нашим исељеницима.

12. јула 1936.” У својој беседи митрополит је нагласио сву величину славног научника Николе Тесле и његове велике заслуге за читаво човечанство. Свечаности су присуствовали изасланици Краљевске породице, Министра војске и морнарице, Министра поште, београдског Универзитета, представника разних грађанских удружења, свештенство Епархије горњокарловачке и мноштво народа из Лике (Кокотовић, 2022:197).

Треба споменути да је након стварања Бановине Хрватске 1939. године почело јавно провоцирање Срба од стране хрватског становништва у Смиљану и околини. О томе нам сведоче дописи Епископа горњокарловачког Саве Трлајића упућени разним министарствима Краљевине Југославије, у којима се наводе проблеми – провоцирање римокатоличког месног свештеника и управитеља државне народне школе. Прота Стијачић известио је Епархију горњокарловачку 22. априла 1940. године да управитељ школе Срећко Ковачевић није дозволио деци православне вероисповести да учествују на прослави празника Врбице (Кокотовић, 2022:329).

Од настанка парохије до почетка Другог светског рата и стварања Независне државе Хрватске, забележена су имена пароха, капелана и администратора у Смиљану: Лука Павловић (1741-1744), Стеван Седларић (1797), Вуколај Павлица, капелан (1797), Мелентије Димић (1828), Георгије Богић, капелан (1824), Максим Димић (1840), Илија Жегарац (1846), Милутин Тесла (1852-1863), Михаило Илић, капелан (1863), Петар Мандић, парох из Госпића (1879-1891),⁴ (Дујмов, 2023:210). Одласком протe Мандића у пензију, смиљанска парохија је поверена пароху госпићком Гедeону – Гени Илићу, а од 1933. године постављен је за пароха смиљанског прота Матија Стијачић (ХР-ХДА-675).

У Смиљану, поред Николе Тесле, рођене су знамените личности Српског народа: Протојереј-ставрофор Исак-Исо Пејновић (1881-1955), архијерејски заменик Епископа горњокарловачког. Службовао у Плашком за време епископа Михаила Грујића, Илариона Зеремског, др Максимилијана Хајдина, Саве Трлајића и у Карловцу за време Никанора Иличића, потоњег Епископа сремског и бачког. Прота је заслужан за изградњу црквене администрације по новом Уставу Српске православне цркве (1931.) и за евиденцију страдања Епархије горњокарловачке у Другом светском рату (1941-1945)⁵. Умро је у Београду 1955. године и сахрањен је на Новом гробљу. Протојереј-ставрофор Гедeон - Гено Илић (1863-1941), парох у Зрмањи, Госпићу и Архијерејски намесник лички. Веома активно учествовао у црквеном и народном животу православних Срба у Лици и као такав биран је за народног посланика у Хрватском сабору. Од

⁴ Након умировљења прота Мандић примио је монашки постриг у манастиру Гомирју 1891. године и добио име Николај. Синод Цариградске Патријаршије изабрао га је за Митрополита зворничко-тузланског 1892, а 1896. прелази на катедру Сарајевских митрополита. Умро је на Светог Илију 1907. године и сахрањен је у Сарајеву.

⁵ Након интернирања у Србију, прота Пејновић обављао је дужност Архијерејског заменика Епархије горњокарловачке у Београду. У току читавог рата прикупљао је извештаје, белешке и сведочанства о страдању на територији Епархије горњокарловачке и бринуо о свештеницима и њиховим породицама који су избегли у Србију.

последница усташког мучења умро је 25. јула 1941. године у Госпићу. Српска православна црква унела је његово име у диптих Светих свештеномученика горњокарловачких (Кокотовић, 2024: 331). Ката Пејновић рођ. Богић (1899-1966), учесница Народноослободилачке борбе, друштвено-политички радник Народне Републике Хрватске, носилац партизанске споменице и народни херој Југославије.

Пред почетак Другог светског рата у априлу 1941. године, парохија смиљанска бројала је 140 православних домаћинстава. О односима православних Срба и римокатоличких Хрвата, прота Пејновић бележи: „Ова парохија и њени засеоци спадала је, може се рећи, међу најкултурнија села читаве Лике. Срби православци измешани су са Хрватима римокатоличке вере. Поред овога, услед мешовитих бракова постоје у огромном броју становника смиљанске парохије крвне везе између Срба и Хрвата. Врло је мали број породица смиљанских Срба која није у крвној вези и сродству са Хрватима” (Пејновић, 1948, 1).

Почетак рата и страдање смиљанског пароха

Након бомбардовања Београда, у недељу 6. априла 1941. године, Немачка је објавила рат Краљевини Југославији, а већ 10. априла исте године немачка војска ушла је у Загреб. Тог дана у поподневним часовима Славко Кватерник, некадашњи пуковник југословенске војске, прогласио је у Загребу у име др Анте Павелећа тзв. Независну државу Хрватску (НДХ) и то седам дана пре капитулације југословенске војске (17. априла 1941). Истог дана и Павелић је из иностранства, преко радија, објавио исту вест, а после неколико дана са великим бројем својих сарадника допутовао у Загреб и формирао усташку Владу (Страњакловић, 1991:32). Проглашењем нове државе на челу са Павелићем, почео је незапамћени погром православних Срба и Српске православне цркве.

Усташки војници из Госпића преузели су власт у Смиљану одмах по проглашењу НДХ 10. априла 1941. године. Тог дана су ухапсили петорицу Срба из Смиљана и осамнаест Срба из засеока Богданић. Сутрадан, 11. априла, усташе су заузеле затвор Окружног суда у Госпићу и у њему почели затварати и страховито мучити православно становништво. Следећег месеца основан је усташки логор Јадовно, који је радио до 21. августа 1941. године. Према истраживању др Ђуре Затезала у комплексу логора Јадовно (Госпић-Јадовно-Паг) изгубило је животе на најмонструознији начин 40 123 особе од којих је 38 012 православних Срба.⁶

Два дана након проглашења НДХ, група усташа из Госпића су поново дошле у Смиљан 12. априла и ухапсиле проту Стијачића у парохијском дому. Уочи хапшења прота је написао опроштајно писмо супрузи и деци на корицама Светог Писма (Стијачић, Ковачевић, 2018:97). У извештају Светом архијерејс-

⁶ О страдању Срба у логору Јадовно, опширније видети у: Затезало, Ђ. (2007.) Јадовно – комплекс усташких логора 1941, Музеј жртава геноцида, Београд.

ком синоду, који је доставио протојереј-ставрофор Исак-Исо Пејновић у марту 1942. године, наводи се: „Црквени суд у Плашком добио је писмене извештаје да су похапшени многобројни Срби у Госпићу, а међу њима свештеници: прота Матија Стијачић, парох у Смиљану и Димитрије Јерковић, парох у Широкој Кули.”⁷ Даље у извештају прота наводи: „Протојереј Матија Стијачић, парох у Смиљану, срез Госпић, ухапшен је већ 12. априла 1941. и одведен у казниону госпићку. Овај човек је страховито мучен у самој казниони тако да је сам молио усташе да га убију. Стијачић је претрпео страховите муке и погинуо је у госпићкој казниони.” (АСАС)

Свештеник Данило – Дане Обрадовић, парох у Островици о злочинима усташа у Госпићу и на подручју општине Лички Осик током 1941. године, изјавио је: „У Смиљану убијен је прота Матија Стијачић на најсвирепији начин. Њега су кад су усташе дошле да га ухапсе толико премлатили да се није уопће могао мицати. Тако изудараног одвели су га у Госпић где су га још 15 дана, свака два сата тукли док није издахнуо и тако мртвог бацили у јаму”. (АЈ-ДК,ф.111)

Трговац из Госпића Ђуро Тркуља, дао је изјаву 1942. године у којој наводи: „На Велики петак, после подне око 4 сата, дошле су усташе, већином госпићких, предводио их Фрковић Марко. Били су пијани и још иза авлије су загаламили да су се људи склањали с прозора. Утрчали су у зграду и чуо сам врло добро пар ћелија од наше, како Марко Фрковић виче проти Матији Стијачићу: „А ди ти је Краљ Петар, прото? Отишао је у п... материну, као и ти што ћеш отићи за њим”. То послеподне био је тај прота страховито изударан од усташа”. (АЈ-ДК,ф. 910)

Сличне изјаве о страдању проте Стијачића дали су Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Милан Љуштина из Доњег Лапца (29. јул 1942.) и вероучитељ Милан Богдановић из Госпића (10. фебруар 1942), које се данас чувају у Архиву Југославије у Београду (АЈ-ДК, ф. 219 и 910).

Према сећању Вере Чабриновић рођ. Стијачић, најмлађе протине ћерке, једна од одговорних особа за хапшење проте Стијачића био је усташа Руди Рац из Госпића. Иначе, он је пре рата био школски друг из гимназије њеној старијој сестри Надежди. Када је протиница Аница отишла да пита за супруга, усташе су је одвеле код Раца, он је избацио из канцеларије и рекао ако хоће да пита мора претходно да куца и при уласку да га поздави „За дом спремни”. Један стражар дошапнуо јој је да не вреди да тражи супруга јер и да је жив не би је видео јер су му извадили очи и бацили у јаму (Стијачић, Ковачевић, 2018:75).

Након завршетка Другог светског рата, прота Пејновић на основу у току рата прикупљених извештаја и сведочанстава преживелих Срба из Смиљана и околине, саставио је детаљан извештај који је 24. јула 1948. године упутио Светом архијерејском синоду о стравичним злочинима у Смиљану. У том извештају детаљно је описао и сва страдања пароха смиљанског: „Пре овог рата,

⁷ Архивска грађа Епархије горњокарловачке у јесен 1941. године однета је у Загреб, а након рата предата Хрватском Државном Архиву, где се и данас налази. Нажалост, нисмо успели да пронађемо извештаје које наводи прота Пејновић, иако су последњи документи који се налазе у фонду датирани у јулу 1941. године.

Срби и Хрвати у Смиљану живели су у врло сношљивим односима. У Смиљанској римокатоличкој жупи био је римокатолички свештеник Блаж Томљеновић који је страховито, у свакој прилици и на сваком месту распиривао мржњу између Срба и Хрвата и непрестано хушкао Хрвате на Србе. Тај свештеник забрањивао је својим вернима да не смеју похађати српске куће, да не смеју ићи и долазити у православну цркву и уште да не долазе у додир у никаквој прилици са православним Србима. Овај човек је по мом најдубљем уверењу био болесних, можда и напетих живаца. Он је први зачетник покоља православних Срба у Смиљану. Његов рад је проузроковао нечовечну катастрофу смиљанских Срба. На парохији смиљанској био је свештеник протојереј Матија Стијачић, родом из Херцеговине. Човек без икаквих школа, рукоположен у Америци за свештеника, али врло даровит и углађен, те као самоук много је радио, читао и стекао нешто искуства, а нешто читањем, једну врло солидну општу спрему, а у богословским дисциплинама био је одлично верзиран. У приватном опхођењу и у најозбиљнијим разговорима није се могло приметити да овај човек нема никаквих школа већ се могло закључити да је то један факултетија. Стијачић, као добар Србин и православца, сузбијао је пропаганду и рад свештеника римокатоличког и због тога је често долазио у сукоб са римокатоличким свештеником због његовог рада. Дошло је било до оштрих несугласица између њих двојице, тако да је Министарство унутрашњих дела у Београду (министар Корошац) захтевао да се Стијачић премести из Смиљана. Информације о Стијачићу добило је Министарство својим путем из римокатоличких кругова. Све те информације биле су нетачне, неистините и претеране. Епископ горњокарловачки када је добио ове списе у своје руке узео је у одбрану Стијачића и утврдио кривицу римокатоличког свештеника. Епископ је пристао на премештај Стијачића под условом да мора бар пре осам дана отићи са жупе у Смиљану и римокатолички свештеник, као утврђени узрочник свих недела између Срба и Хрвата у Смиљану. Кадгод је тај акт отишао Министарству унутрашњих послова и министру правде у Београд, тако је тамо и застао. Рат је затекао Стијачића у Смиљану. Чим је проглашена тзв. НДХ Стијачић је под усташама ухапшен још 12. априла 1941., отпремљен у казнени затвор у Госпићу где је страховито мучен и пребијан те је за неколико дана подлегао усташком мучењу и умро у казнену затвору у Госпићу. Његове су муке биле страховите. Када је био већ напола мртав и када се није могао кретати и мицати, тада су му усташе забиле оштар нож у леђа и бацили га у један ходник где је умро са ножем у леђима.” (АСАС)

Свети архијерејски сабор Српске православне цркве 2022. године унео је у Диптих Светих име протојереја Стијачића, који се прославља заједно са Светим свештеномучеником Савом Трлајићем и Светим свештеномученицима Горњокарловачким⁸, 17. јула по новом календару.

⁸ У току Другог светског рата мученички је пострадао Епископ горњокарловачки Сава Трлајић и 80 православних свештеника Епархије горњокарловачке. У Диптих Светих унета су имена 73 свештеномученика (свештеника и свештеномонаха). Свечани чин канонизације извршен је на архијерејској Литургији у Саборном храму Светог оца Николаја у Карловцу 17. јула 2023. године.

Протојереј Матија Стијачић, парох смиљански, ХР-ХДА-675, Персонални досије

Погром православног становништва у Смиљану

Неколико дана након хапшења смиљанског пароха Стијачића, усташе су ухапсиле председника Црквене општине смиљанске и члана Епархијског савета Милана Чубрилова, заједно са супругом, која је била учитељица у Смиљану и њихово четворо нејаке деце. Након мучења усташе су их све поубијали и бацили у јаму наомак Смиљана. Почетком маја убијен је и трговац Никола Пејновић са групом Срба из Госпића на путу који води из Перушића у Оточац. У периоду од априла до Видовдана 28. јула 1941. године, ухапшени су сви угледнији Срби смиљанске парохије.

О трагичним догађајима Српског народа у Смиљану и околини, прота Пејновић у марту 1942. године извештава Свети архијерејски синод, наводећи: „Најстраховитији покољ православних Срба извршен је око 1. августа 1941.

године у Смиљану, срез Госпић. Пред вече тих дана дошли су усташе из Пазаришта, срез Перушић, било је доста усташа из Бужима, срез Госпић и неколијих смиљанчана, као и усташа из самог Госпића. У засеоку Селиште устријељили су на кућном прагу прве Бранка и Николу Пејновиће, рођене нећаке бившег бана др Томислава Томљеновића, јер је његова сестра Ружа била удата за једног Пејновића. Те кобне ноћи усташе су што из пушака, а што ножевима постријељали и поубијали породицу архијерејског замјеника проте Исе Пејновића, који је рођен у Смиљану. Усташе су убили на звјерски начин његову стару мајку од 80 година, те синовца Ђуру и његову жену са троје дјеце, синовицу дјевојку од 19 година и другу синовицу са троје дјеце, која је случајно те кобне ноћи ноћила код своје бабе. Потукли су на исти начин породицу Филипа Пејновића, Драгана Пејновића и Николе Пејновића, врло блиских сродника архијерејског замјеника проте Пејновића. Утекло је са подручја парохије Смиљан једно 5 породица православних Срба, који су се склонили у Могорић, у срезу Госпић” (АСАС).

Овај нечувени покољ Срба у Смиљану почео је 1. и трајао до 8. августа 1941. године. Око два сата после подне 8. августа 1941. године усташе су ухватиле 33 особе и затвориле у кућу Миланка Катића, затим су кућу запалили и у њој су сви изгорели. Спасила се једино Марија, кћер Петра Катића, бекством из запаљене куће у Велебит где је живела осам дана само од воде и траве. Последњи дан је успела да дође у везу са одметнутим оружаним одредом, уврстила се у њихове редове и активно учествовала у личком устанку. Тог истог дана и у исто време запаљена је кућа Петра Лемајића, у којој је било више особа. Из куће су се чули страховити јауци, због који су усташе пуцале из пушке у ту запаљену дрвену кућу. Сви који су били унутра изгорели су. Истога дана, после подне између 3 и 4 сата Лука Пејновић са још 70 људи одведен је на плантажу у Пазариштима где су сви поклани. Тога истог дана заклан је код своје куће Дане-Лукин Пејновић, а Никола Пејновић је одведен од куће и убијен. Затим су похватани Јово и Петар Пејновић, Петрова жена Милка и синови Никола и Милан, један унук и више непознатих особа, око 20 душа и сви у кући Петровој живи спаљени. Када се Јово Пејновић, сав избезумљен од страха и чуда примакао запаљеној кући, која је већ догоревала, усташе су га ухватиле и бациле у Петрову кућу, која је такође догоревала. Истог дана у Смиљанском Пољу усташе су ухватиле Петра Пејновића (Пацанова) и тројицу његових синова, и пред кућом их убили. Затим је ухваћено 120 особа, повезано и одведено у шуму Брезик, близу Широког моста и ту су сви поклани или из пушке поубијани. Из ове групе спасао се Љубан Басарић, муж Марије (рођене Пејновић). И њему су као и осталима ноге биле увезане жицом, али га је његова кћи, дете од 9 година, одрешила рекавши му: „Ти бежи, остави нас, а ми ћемо овде изгинути.” Љубан је изашао и почео да бежи, али су га усташе приметиле, припуцале и раниле га у обе руке. Како је био млад и јак успео је да побегне. Августа 1948. налазио се у Загребу као официр Југословенске армије. Трећег августа ухваћени су Јовица Пејновић из Смиљанског Поља са децом, Миле Пејновић са женом и седморо деце, затим сви Лемајићи и Врањеша из Смиљанског Поља и истог дана су спаљени у кући Васе Лемајића (Страњаковић, 1991:255-258).

У кући Стевана Пејновића спаљене су 32 особе. Неким чудом спасило се само троје деце. Сва ова лица пре спаљивања била су ножевима избодена, а нека и заклана. Девојчица Сара Пејновић, кћи Миланова, стара 12 година, задобила је осам рана по телу. Лежала је у несвести. На њу су усташе бациле мртву жену Пиље Пејновића. Заједно са њом у кући је било убијено и њено двоје деце, женско од 8 и мушко од 5 година. Пошто се на запаљеној кући срушио кров, усташе су отишле, Сара се оспестила, а Пиљина деца дошла су себи. Кад су прозори почели да горе Сара је обоје рањене деце успела да избаци кроз прозор напоље па је и сама за њима искочила. Брат и сестра тешко рањени, ухватили су се за ручице и пошли кући. Уз пут су свратили на бунар неких Ковачевића, ту су се опрали и продужили пут. Уз пут су сусрели камион пун италијанских војника који су их узели, одвели у Обровац, у Далмацију, а затим у болницу у Задар. Деца су се излечила, мушкарац се вратио својој кући, а девојчица се запослила и остала у Задру под заштитом Италијана, где се налазила и августа 1948. године. Међутим, године 1945. усташе су ухватиле Пиљу Пејновић заједно са овим дечком и обојицу заклале у Смиљану. Када је искочила из запаљене куће, Сара Пејновић побегла је у оранице, где су се налазиле неке хрватске куће. Када су је становници тих кућа видели како рањена бежи повикали су усташама „Ето вам једно дијете утече”. Ипак је она успела да побегне и у јулу 1948. године налазила се у Госпићу, али су се на њој још тада добро примећивали трагови претрпљених мука и ужасног страха. Седмог августа усташе су похватале код кућа у Бужину: Косту, Јелу и Филипа Лемајића, Мила, Марију, Ђуру, Илију и Милку Пејновић са шесторо деце, затим Милку Пејновић са два сина, Марију кћерку покојног Марка, са сином, снахом и дететом, Даницу са две кћери и све их затвориле у кућу Лемајића и запалиле. Међутим Ђура Лемајић је „био сасечен” и његов леш бачен у ватру. У кући Дмитра Пејновића Пацанова, у Смиљанском Пољу, 7. августа око 4 сата по подне усташе су у једну кућу затвориле 68 особа, врата и прозоре су „даскама заковали, кућа затим запаљена и сви унутра изгорели” (Страњаковић, 1991:255-258).⁹

У исказу Анте Антуновића у Окружном суду у Госпићу, датом 6. јуна 1952. године, наводи се: „У јулу 1941. отишле су усташе и с њима Иван Ковачевић и Томо Шарић у Смиљан по наређењу управитеља Старачека. Није их било од 10 до 15 дана па сам упитао Старачека гдје су они. Дрско ми је одговорио да се то мене не тиче гдје су они, да он зна куда их је послао и рекао да су они више учинили за ово 10 дана, него ћу ја за 50 година своје стражарске службе. Нашао сам се увређен и запитао га, шта су они толико учинили, а он ми је одговорио, да су почистили читаво село Смиљан од српске гамади. Убрзо сам сазнао да су усташе и наши стражари извршили масовни покољ Срба у селу Смиљану. Поклали су мушкарце, жене и дјецу. Одмах након тога извршили су покољ српских сељака у селу Смиљанско Поље. Довели су у затвор Симића Лемајића и још неколико Лемајића, њих су с другима отпремили у Јадовно и тамо ликвидирали (Затезало, 2017:430-431).

⁹ Ове податке изнео је др Драгослав Страњаковић на основу извештаја проте Исе Пејновић Светом архијерејском синоду из 1948. године, који се чува у Архиву Светог архијерејског синода у Београду.

На основу архивске грађе у Историјском Архиву Карловац (Р. Хрватска) др Ђуро Затезало у својој књизи „Радио сам свој сељачки и ковачки посао – Сведочанства геноцида у НДХ 1941-1945” у другом проширеном издању (Карловац 2017.) навео је бројна сведочанства из којих извлачимо хронолошко страдање православних Срба у смиљанској парохији: 1. августа 1941. године у селу Смиљану, усташе су поклале 66 Срба и спалили их у њиховим кућама. Усташе је предводио Рудолф Рац, командант логора Јадовна, Ација Јосо и Драган Девичић. Сутрадан, 2. августа у засеоку Богданић, усташе су ножевима и мацолама измасакирале 103 српска становника. Истог дана у засеоку Заблате, заклано је од усташа 63 Срба у кућама Милкана Катића, Петра Лемајића и другима. У селу Смиљанско Поље поклано је, а затим спаљено 70 Срба 3. августа, а сутрадан 4. августа усташе су убиле још 18 Срба. Дана 10. августа усташе су дошле у засеок Селиште и живе спалиле 32 Србина. Приликом повлачења усташа из Лице, усташе су упале у Смиљан 5. марта 1945. године и обесиле на саобраћајне знакове и околна дрвећа на путевима у селу 30 Срба.

Такође, Историјски Архив у Карловцу објавио је 1989. године у свом Зборнику (бр.20) Котар Госпић и котар Перушић у народноослободилачком рату 1941-1945, на странама од 1132 до 1151 архивске податке о православним Србима убијеним на смиљанској парохији у току Другог светског рата. Из тога се види да је пострадао од усташа 560 православних Срба, из Богданића 123, Љутаца 39, Смиљана 95, Смиљанског Поља 185, Селишта 43 и Заблата 75. Од тога мушкараца 236, жена 178 и нејаке деце 146.

Протојереј-ставрофор Исак-Исо Пејновић, коме је у Смиљану августа месеца 1941. године зверски убијена од усташа стара мајка Јека и многобројни блиски рођаци и пријатељи, свој извештај Светом архијерејском синоду 24. јула 1948. године о покољу Срба у Смиљану завршава речима: „Парохија смиљанска данас је празна. У њој је мало Срба православца... У том лепом и романтичном месту данас је човек срећан кад кроз село пролази да нађе икога жива. Свуда влада нема тишина, такорећи ни птице у гајевима не певају. На човека ова пустош, развалине и паљевине, ова тишина, оно гробље, порушена црква и парохијски стан делује неисказано тешко и мучно, тако да би човек најволио да почива у оној раци у којој је сахрањено 462 Србина – православца. Ови су злочини ноторни и тешко је пронаћи виновнике њихове. Истина, многи су одговарали и примерно су кажњени, али тачним испитивањем и строгом истрагом требало би да се пронађу многи и многи који су скривали покољ Срба у Смиљану“ (Пејновић, 1948:10).

Рушење храма Светих апостола Петра и Павла

У првим месецима стравичних погрома православних Срба смиљанске парохије, усташе су поштеделе храм Светих апостола Петра и Павла и парохијски дом све до јесени 1941. године. Прота Пејновић наводи да су усташе прво опљачкале храм и парохијски дом, а са звоника храма скинули црквена

звона која су разлупала и разбацала по порти. Потом су усташе запалиле храм и парохијски дом, од чега су остали само камени зидови (Пејновић, 1948, 8). Деца проте Стијачића, Славен, ученик седмог разреда гимназије и Надежда, дошли су да виде шта је остало од храма и парохијског дома, али су их усташе виделе и ту на прагу храма заклали Славена на очиглед сестре Надежде (Стијачић, Ковачевић, 2018:74). Нажалост, и други протин син Бранко, такође је завршио трагично од партизанских јединица наомак Требиња.

Након завршетка Другог светског рата смиљанска парохија припојена је парохији госпићкој, а први парох у овим крајевима након рата био је прота Душан Арамбашић, предратни парох у Дивоселу. У току рата проти су усташе у Дивоселу зверски убили супругу Марију и двоје мале деце (Кокотовић, 2024:54). Прота Пејновић у извештају Светом архијерејском синоду 1948. године износи податке: „Парохија смиљанска пре рата бројала је православних душа нешто преко 1000. Данас броји тачно 112 живих душа и 48 душа које су из ове парохије иселиле и налазе се на заради у Северној Америци. Од ових 112 живих душа станује у Смиљану само око 30 особа, а они други већим делом станују у Госпићу, јер се не могу вратити у село, будући да немају зграду у којима би становали.“ (Пејновић, 1948:9)

У периоду од 1961. до 1981. године парох госпићко-смиљански био је прота Јован Обреновић у чије време је подигнут нови храм Светог великомученика Георгија у Госпићу. Заједно са Епископом горњокарловачким Симеоном Злоковићем започети су преговори са државним властима о обнови храма у Смиљану, који је обновљен тек 1986. године за време пароха Славка Стевановића из Госпића. Епархија горњокарловачка уз финансијску помоћ Срба из САД обновила је храм, док су парохијски дом обновили државне власти, и који је претворен у музеј у Спомен-подручју „Никола Тесла“.

Поред рушевина храма, на самом почетку гробља сахрањено је у заједничку гробницу 462 православних Срба, а потомци пострадалих Срба из Смиљана 1977. године пренели су посмртне остатке осталих страдалника у заједничку гробницу. Изнад гробнице подигнут је споменик свим Смиљанчанима, жртвама усташког терора 1941-1945. године. У овој гробници налазе се кости и 11 блиских рођака нашег научника Николе Тесле. Нажалост, спомен обележје срушено је у грађанском рату 1991. године, а храм је девастиран.

Смиљански храм Светих апостола Петра и Павла обновљен је 2006. године, а осветио га је Патријарх српски Порфирије Перић и надлежни Епископ горњокарловачки Герасим Поповић, на празник Светог пророка Илије, 2. августа 2022. године. Залагањем Епископа горњокарловачког Герасима Поповића обновљена је 2020. године гробница пострадалих Срба из Смиљана и постављен мермерни крст са натписом: „У Смиљану 2. августа 1941. г. на Светог пророка Илију би убијено од усташа 530 православних Срба а при повлачењу 5. марта 1945. г. убише још 30 недужних људи“.

Остаци храма у Смиљану осамдесетих година XX века, приватна збирка Ђ. Будимира Кокотовића

Литература

- Дујмов, М. (2023) Парохије Карловачке митрополије I. Будимпешта
- Затезало, Ђ. (2017) Радио сам свој сељачки и ковачки посао – Сведочанства геноцида у НДХ 1941-1945 – Кордун, Банија, Горски Котар, Лика, Карловац. Карловац: Београд – Карловац: Мартириа, Издавачка установа Епархије горњокарловачке
- Кокотовић, Б. (2022) Боже мој, у Тебе се уздам – Свети свештенотученик Сава (Трлајић) Епископ сремски и горњокарловачки. Београд – Карловац: Мартириа, Издавачка установа Епархије горњокарловачке
- Кокотовић, Б. (2024) Свети свештенотученици Горњокарловачки. Београд – Карловац: Мартириа, Издавачка установа Епархије горњокарловачке
- Косовац, М. (1910) Српска Православна Митрополија карловачка, по подацима од 1905. год. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија
- Орловић, С. (2017) Православна Епархија горњокарловачка – Шематизам. Београд – Карловац: Мартириа, Издавачка установа Епархије горњокарловачке
- Поповић, Г. (2022) Биографски лексикон Срба рођених у Епархији горњокарловачкој. Београд – Карловац: Мартириа, Издавачка установа Епархије горњокарловачке
- Радека, М. (1975) Горња крајина или Карловачко владичанство. Загреб: Савез удружења православних свештеника СР Хрватске

- Стијачић, З, Ковачевић, Ј. (2018) Стијачићи са Николом Теслом. Нови Сад: Идавачка фондација СПЦ Архиепископије београдско-карловачке
- Страњаковић, Д. (1991) Највећи злочин садашњице (Патње и страдања српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941-1945). Горњи Милановац: Дечије новине Јединство
- Узелац, Д. (2008) Смиљан, родно место Николе Тесле. Београд: Културна просветна заједница Србије

Архивска грађа

- Архив Југославије, Београд (АЈ) фонд: Државна комисија:
 - Изјава Данила Обрадовића о злочинима усташа у Госпићу и на подручју опћине – Лички Осик током 1941. године, Београд 13. мај 1942, фасцикла 111
 - Изјава Ђуре Тркуље о успостављењу усташке власти у Госпићу у априлу 1941. године и о хапшењу и убиствима многобројних Срба, Београд
- Архив Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд (АСАС):
 - Биљешка о покољима и прогонима православних Срба у Епархији Горњо-Карловачкој, нарочито у срезу Огулин, саставио протојереј-ставрофор Исак-Исо – Пејновић, Београд, март 1942.
 - Покољ Срба у Смиљану 1941. године – извештај протојереја-ставрофора Исака-Исе Пејновића, Карловац 24. јул 1948.
- Хрватски државни архив, Загреб (ХР-ХДА) фонд: Православна Епархија горњокарловачка – 675:
 - Персонални досије пароха смиљанског Матије Стијачића

THE POGROM OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN SMILJAN (LIKA) IN THE PERIOD FROM 1941 TO 1945

Abstract: The paper talks about the pogrom of the Serbian Orthodox Church in Smiljan, the birthplace of our great scientist Nikola Tesla, during the Second World War (1941 - 1945). In the first days of the so-called the Ustasha soldiers of the independent state of Croatia arrested and brutally killed an Orthodox priest - archpriest Matija Stijačić, parish priest of Smiljan. Not long after, the Ustaše carried out a terrible massacre of the Orthodox population in the period from August 1 to 10, 1941, in which more than 500 Serbs were killed. The Orthodox Church of the Holy Apostles Peter and Paul and the parish house were looted and burned in the fall of 1941. A part of the Serbs from Smiljan were taken to the Jadovno camp, where they suffered martyrdom in pits on Velebit. On March 5, 1945, the Ustashes came to Smiljan again and hanged 30 Serbs. After the internment in Belgrade in 1941, Prota Iso Pejnović of Plašćan, a native of Smiljan, collected reports and testimonies about the suffering of Serbs in Smiljan during the war. Before the start of the war in 1941, the Smiljan parish had over 1,000 Orthodox inhabitants, and after the end of the war, according to the 1948 census, only 30 Serbs lived in Smiljan. The martyr's bones of the martyred Serbs from Smiljan rest in a common grave in the gate of the church of the Holy Apostles Peter and Paul.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Smiljan, Independent State of Croatia, pogrom of Orthodox Serbs, martyrdom of the priest, Iso Pejnović.

Прегледни рад

КУЛТУРА СЕЋАЊА НА ПОГРОМЕ И ЗЛОЧИНЕ У ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ²

Сажетак: Министарство просвете Републике Србије кроз образовни систем пружа системску подршку ученицима и наставницима у реализацији наставних и ваннаставних активности које су посвећене темама из прошлости. Приликом реализације тема у којима се обрађују погроми и злочини води се рачуна о исказивању поштовања према жртвама свог, али и свих других народа. Неговање културе сећања на погроме и злочине представља нашу обавезу како бисмо остварили културу мира која нас обавезује како у садашњости тако и у будућности. Кроз разне активности код ученика потребно је подстицати свест о значају поштовања људских права и вредновања људског достојанства, емпатију, равноправност, док кроз наставне и ваннаставне активности треба да освешћују и постојеће предрасуде и стереотипе. Ове теме и садржаји се обрађују кроз часове одељенског старешине, грађанског васпитања, часове историје и друге наставне и ваннаставне активности. Такође, Министарство просвете врло предано и посвећено поклања дужну пажњу образовању о Холокаусту и историји страдања у Другом светском рату, вршећи сталну промоцију културе сећања и борбе против антисемитизма. У догађајима током Другог светског рата српски народ је и сам страдао од истих организатора ове светске катастрофе. У раду намеравамо да анализирамо наставне теме и садржаје у уџбеницима историје за основну школу, као и пакете образовних материјала који се користе за подучавање и учење о погрому и геноциду над Србима, Ромима и Холокаусту.

Кључне речи: погром, злочин, геноцид, Холокауст, култура сећања, образовни систем.

¹ Министарство просвете Републике Србије – Школска управа Нови Сад, имејл: pedja1975@gmail.com

² Изнети ставови у овом раду представљају искључиво лична размишљања и виђења аутора и ни у једном случају не представљају институцију у којој је запослен.

Увод

Образовни систем Републике Србије препознао је значај изучавања историје, јер она има кључно место у формирању будућих одговорних грађана. Из тог разлога програм историје као школског предмета има важну улогу у унапређивању следећих основних демократских вредности: толеранције, узајамног разумевања и поштовања људских права. Новим програмима наставе и учења предмета Историја за осми разред основне школе и четврти разред гимназије, који се примењују од школске 2021/22. године, ученицима је омогућено да детаљније изучавају период савремене историје. Ово подразумева и обраду многих осетљивих, па и противречних, односно контроверзних тема. Читав низ противречних и осетљивих питања које треба размотрити оставио нам је у наслеђе XX век. Приликом разматрања ових питања јављају се одређене врсте неслагања у интерпретацији историјских догађаја и закључака који из њих произилазе. Понекад су те противречности чисто академске, између два историчара или две историјске школе, али врло често оне знају прерасти у отворену поделу друштва у којем живимо. Између осталог, та питања су осетљива због тога што се односе на посебно болне, трагичне и понижавајуће периоде прошлости српског народа. Управо у таквој атмосфери се врло лако јављају историјске контроверзе (Вајагић, 2008: 166). Из тог разлога, у програмима наставе и учења предмета Историја, акценат је стављен на важност проучавања: поштовања људских права; родне, верске и етничке равноправности; идентификовања узрока, елемената и последица историјских сукоба и ратова; на дискусије о могућим начинима спречавања конфликта; критички однос према информацијама из медија уз помоћ историјских знања и вештина (Цветковић, 2022: 42-43).

Историјско знање чини скуп организованих информација и појмова из историјске науке које ученици треба да поседују на крају основног образовања: знања о времену и простору, разумевање хронологије, познавање важних чињеница, појмова, личности и процеса из националне и опште историје, разумевање узрочно – последичних веза, као и вертикална и хоризонтална перспектива у историји. Такође, оно служи као основ за сагледавање савременог света који узима у обзир временску димензију, у којем је садржано разумевање да садашњи догађаји и збивања имају своје корене у прошлости, а нису само резултат нечега што се недавно догодило. Вертикална перспектива односи се на проучавање промене и континуитета током времена. Хоризонтална перспектива односи се на одређивање места појединачних догађаја, дешавања или токова у ширем европском контексту (Образовни стандарди за крај обавезног образовања, 2009: 25). Истраживање и тумачење историје чине вештине, умења, ставови и вредности који су засновани на употреби историјских извора, коришћењу различитих средстава у функцији историјског истраживања и стицања знања, и мултиперспективност и пристрасности у тумачењу историје. Оно за циљ има развијање основа за аналитичке вештине и умење тумачења, које ће ученици моћи да употребе у будућности да би разумели свет у коме живе и промене које се дешавају и које ће им помоћи да процене податке који до њих долазе преко медија и из других извора (Ibid).

Кључна знања из историје произилазе из *Листе кључних знања из историје за крај обавезног образовања*.³ Утврђивањем историчности појмова који су били посматрани у историјској вертикали од праисторије до савременог доба дошло се до пописа појмова који су квалификовани као нужни, важни и вредни знања. Од четири историјска доба Савремено јесте најкраће, али и најдраматичније раздобље у историји људске цивилизације. Оно је напунило тек свој први век и хронолошки је најближе времену у коме живимо, а међу нама још увек постоје живи сведоци дешавања у првој половини XX века у коме је савремено доба започело. Оно што савремено доба разликује од старијих периода историје јесте богатство многобројних историјских извора који нам пружају могућност да извршимо реконструкцију догађаја из прошлости. Такво богатство са собом носи и „замку” коју прошлост поставља пред оне који је проучавају, на чега посебно треба обратити пажњу када је реч о најмлађим генерацијама – ученицима основних и средњих школа. Она се огледа у томе да проучавајући историју савременог доба ученици и њихови наставници треба да се суоче са огромним бројем сачуваних извора: докумената, штампе, аудио – визуелних записа и на крају интернета. Из тог мноштва, као кључни појмови који се односе на злочине почињене у савременом добу издвојени су следећи појмови: терор (злочин), масакр, заробљенички логор, геноцид, систематско и планско истребљење становништва (друга раса, вера, етничка група), културни геноцид, концентрациони логор, Мајданпек, Треблинка, Матхаузен, Дахау, Јасеновац, Аушвиц, Стара и Нова Градишка, Старо Сајмиште, Јастребарско, Бањица и Холокауст (Димић, Ђуровић, 2008: 47-48; 58-60).

Као изузетно важним појмовима терору (злочину) и геноциду посвећен је значајан простор у програмима и плановима наставе историје. Ови програми су од почетка XI века прошли кроз више реформи. Један од зацртаних циљева на почетку реформи било је креирање модерног образовног система који је требао да ослободи ученике од учења непотребних садржаја. Тиме се хтело избећи нерационално трошење енергије и времена које је постојало код ученика приликом учења садржаја који нису утицали на проширивање њихових знања, вештина и умења. За историчара појмови представљају саставни елемент сазнања прошлости и историјског мишљења, то је суштински скуп свих појединачних феномена који се односе на историјске догађаје, процесе, појаве и личности. Рационализовање основних појмова који се употребљавају у настави историје пре свега доприносе формирању образованог, толерантног грађанина – мислећег човека. У том смислу као кључни појам за наставни предмет историје наведен је геноцид (Димић, 2008: 9-14).

Посматрано из перспективе садашњег времена код истраживања историјских дешавања везаних за злочине попут геноцида и погрома важну улогу има култура сећања. Социолог Тодор Кулић културу сећања дефинише као нову

³ Листе кључних знања из историје за крај обавезног образовања настале су као резултат рада око осамсто наставника историје на семинарима „Подршка настави историје”, који су реализовани током 2007. године у сарадњи Министарства просвете и спорта, Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања и Друштва историчара Србије „Стојан Новаковић”.

научну дисциплину која истражује улоге културних образаца сећања и значаја памћења, за формирање идентитета и односа према историји и прошлости у науци и колективном памћењу. Приоритети ове дисциплине су различити односи према прошлости у којима се огледа колективна свест. Култура сећања проучава начине којим се преносе знање о прошлости, како га измишљају, обрађују, користе, потискују, заборављају и преиначују (Кулић, 2006: 7-8). Само колективно памћење је организовано по обрасцу перспективе, кога не чини целина, већ мозаик састављен од изабраних садржаја важних за интеграцију групе, која своје корене тражи у прошлости (Ibid. 32, 51-52).

Сећање на Други светски рат чини врло важан елемент у процесу настајања колективног идентитета код европских народа, при чему се историја претвара у својеврсно наслеђе. Ова тврдња важи и за српско друштво у коме сећање на Други светски рат има веома значајну улогу у процесу стварања националног идентитета. Обновом државности Републике Србије појавила се потреба за тачкама која ће служити као покретач колективног сећања (Вајагић, 2017: 416). Овде посебан значај има очување сећања на страдале у злочинима и погромима током XX века.

У плановима и програмима наставе историје за основне и средње школе појмови Холокауста и геноцида нису издвојени као посебне наставне јединице. Они су део прописаних садржаја који се налазе у оквирима већих тематских целина као што су: *Европа, свет и српски народ у југословенској држави у периоду између два светска рата* и *Други светски рат* (осми разред основне школе) и *Међународни односи, савези и кризе* (четврти разред гимназије). Садржаји који се наводе у плановима и програмима су: ратни злочин, геноцид, Холокауст, геноцид над Ромима, геноцид над Србима у НДХ (Аушвиц, Јасеновац, Сајмиште, гета).⁴

У *Приручнику за учење о Холокаусту* као општи циљеви истакнути су: 1) успостављање и изграђивање ставова, норми и вредности и подршка развоју моралног расуђивања као основе за препознавање и спречавање свих видова нечовечног поступања, укључујући и злочине против човечности; 2) неговање сећања и памћења на жртве страдале у злочинима против човечности, геноциду, Холокаусту, како би се код ученика развијала одговорност и иницирало активно учешће у препознавању и спречавању таквих догађаја, идеја и покрета (Поповић, 2012: 14).

У овом *Приручнику* као посебни циљеви су наведени: 1) стицање знања о злочинима против човечности, геноциду и Холокаусту; 2) стицање и развијање знања о политичким, економским и друштвеним чињеницама које су претходиле погрому Јевреја и које су довеле до појаве Холокауста; 3) стицање и развијање знања о геноциду као појави и узроцима који су довели до геноцида над Србима и Ромима током Другог светског рата; 4) стицање знања о стра-

⁴ Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања, Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, год. LXVIII, бр. 11, 15. август 2019, 117-120; Правилник о плану и програму наставе и учења за гимнзију, Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, год. LXIX, бр. 4, 2. јун 2020, 532-538.

дањима Јевреја у Краљевини Југославији, уочи и током Другог светског рата; 5) неговање сећања на жртве и праведнике, сензибилизација ученика за патњу и страдање других и указивање на актуелност теме; 6) развијање солидарности са жртвама, осуда насиља, као и сагледавање последица тоталитарних, недемократских система, указивање на штетност и неприхватљивост расизма, ксенофобије, анитисемитизма и свих облика екстремистичких покрета и идеја; 7) подизање свести младих људи о потреби поштовања људских и грађанских слобода, толеранције, мултикултурализма и мултиконфесионалности; 8) оспособљавање за препознавање у савременом друштву опасних појава, идеја и понашања, као и покушаја да се Холокауст и геноцид над Србима и Ромима оспоре и релативизују; 9) повезивање теме Холокауста и теме геноцид са вредностима о којима се говори у интерпретацији књижевних дела; 10) истраживање Холокауста и геноцида на локалном нивоу, у циљу подизања свести о томе да је локална и национална историја саставни део ширих дешавања у Европи и свету. Коначно, као исходи учења о Холокаусту у *Приручнику* су наведени: 1) зна шта је злочин против човечности, Холокауст и геноцид, упознат је са економским, друштвеним и политичким контекстом који је омогућио појаву ових злочина на територији Краљевине Југославије; 2) има емотиван однос према жртвама, према њиховим биографијама, поштује оне који су били спремни да помогну жртвама, осуђује посматраче; 3) у стању је да разуме одговорност сваког појединца за односе у друштву и средини у којој живи, као и обавезу да се реагује на све опасне, ретроградне и агресивне појаве које могу угрозити или ограничити људска права и слободе; 4) у стању је да прихвати као модел понашања поштовање различитости мултикултурализма, толеранције, неговање вредности демократског друштва; 5) анализира, тумачи и критички сагледава различите историјске изворе; 6) националну и локалну историју посматра у светлу ширих, глобалних дешавања (Ibid.: 14-15).

Влада Републике Србије је на седници одржаној 26. фебруара 2020. године, а на предлог Министарства спољних послова усвојила Закључак о прихватању правно необавезујуће дефиниције антисемитизма Међународне алијансе за сећање на Холокауст (IHRA). Према дефиницији: „Антисемитизам је одређено виђење Јевреја, које се може изразити као мржња према Јеврејима. Реторичке и физичке манифестације антисемитизма усмерене су према Јеврејима и појединцима који нису Јевреји, односно њиховој имовини, институцијама и религијским објектима јеврејске заједнице”.⁵ У складу са усвојеном необавезујућом дефиницијом антисемитизма Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије је 2020. године свим наставницима историје учинила доступним приручник *Препоруке за подучавање и учење о Холокаусту*.⁶ Издавач овог приручника је Међународна алијанса за сећање на Холокауст⁷ која окупља владе и стручњаке у оснаживању, унапређењу и промоцији образовања, у истраживању и сећању на Холокауст, а у исто време подржава испуња-

⁵ <https://www.mfa.rs/fr/node/346> (приступљено 20. јуна 2024.)

⁶ <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2022/05/Preporuke-za-poduc%CC%8Cavanje-i-uc%CC%8Cenjeo-holokaustu-.pdf> (приступљено 20. јуна 2024.)

⁷ International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA

вање обавеза проистеклих из Стокхолмске декларације 2000. године.⁸ Данас је у рад ове организације укључено више од 40 држава, а њихови стручњаци и политички представници чине напоре у очувању историјске грађе и борби против искривљења историје.

У приручнику су дате смернице у вези са основним историјским садржајима везаних за Холокауст. Као кључна питања истанута су: Које су биле кључне фазе, прекретнице и одлуке у процесу геноцида? На који начин и због чега су људи вршили/учествовали/постајали саучесници у овим злочинима? Како су Јевреји одговорили на прогон и масовно убијање? Хронолошки Холокауст је подељен на четири периода: **Претходна ситуација** (Европски антијудаизам, Развој антисемитизма и расизма, Утицај резултата Првог светског рата); **Успон нацизма** (Јевреји у нацистичкој идеологији и пропаганди, Реакција немачког друштва на нацисте пре и након њиховог доласка на власт, Реакција света на нацистичку владавину и политику); **Други светски рат** (Утицај рата на прогон Јевреја, Отпор и спасавање, Убилачке операције Ајнзацгрупа, Време доношење одлуке о истребљењу европских Јевреја, Улога логора у „Коначном решењу”, Утицај завршетка Другог светског рата); **Период након рата: директне последице** (Ситуација преживелих након ослобођења, Транзициона правда) (Preporuke za podučavanje i učenje o Holokaustu, 2020: 16).

Декларација Уједињених нација о образовању и обуци о људским правима из 2011. године дефинише три димензије образовања о људским правима.⁹ Ове димензије се могу повезати са оквиром за подучавање и учење о Холокаусту. **Прва димензија – Подучавање о људским правима: разумевање норми и начела људских права** (утицај Холокауста на формулацију, кодификацију и учвршћивање људских права, нарочито у виду Декларације о људским правима Уједињених нација и Конвенције о геноциду Уједињених нација); **Друга димензија – Подучавање путем људских права: коришћење метода заснованих на приступима људским правима** (коришћење активних метода усредсређених на ученика, које оснажују и унапређују откривање, на начине који поштују, подржавају и унапређују права ученика и наставника); **Трећа димензија – Подучавање за људска права: оспособљавање ученика и студената за примену и подржавање начела људских права** (подучавање и учење о Холокаусту може да пружи студије случаја о механизмима и процесима који воде ка кршењима људских права, која могу прерасти у циљано насиље великих размера, какав је геноцид. Анализа Холокауста се може вршити и из перспективе мира, спречавања геноцида или образовања за демократско грађанство) (Ibid.: 41).

⁸ Стокхолмска декларација је усвојена 2000. године од стране учесника Стокхолмског међународног форума. Састоји се од осам тачака, а у шестој се наводи: „Промовисаћемо образовање о Холокаусту у нашим школама и на универзитетима, као и у нашим заједницама и на то подстицати друге институције.” <https://holocaustremembrance.com/resources/deklaracija-iz-stockholma> (приступљено 20. јуна 2024.)

⁹ United Nations General Assembly (2011). United Nations Declaration on Human Rights Education and Training. General Assembly Resolution 66/137, 19 Dec. U.N.Doc. A/RES/66/137

<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n11/467/04/pdf/n1146704.pdf?token=5SEyhPl3x5ZFUZBHDz&fe=true> (приступљено 20. јуна 2024.)

На крају приручника дат је списак кључних појмова са њиховим објашњењем: Ајнзацгрупе (Einsatzgruppen), антијудаизам, антисемитизам, антициганизам, геноцид, гето, жртве, злочини против човечности, злочинци, искривљење Холокауста, Јевреји, колаборационисти, концентрациони логори, логори смрти, људска права, нацисти, негација Холокауста, они који су пружили отпор, ослободиоци, отпор, посматрачи, преживели, расизам, Роми и Синти, Спасиоци, транзициона правда, Холокауст и Шоа (Ibid. 44-48).

Као полазна основа за анализу историјских садржаја везаних за Холокауст, геноцид, погроме и злочине послужио нам је уџбеник Историје за 8. разред основне школе, аутора Предрага М. Вајагића, Александра Растовића и Бојане Лазаревић. Овај уџбеник ученике упознаје са појмом **антисемитизам** у наставној јединици *Супротстављени политички системи између два светска рата* где им је објашњено како је политичка идеологија нацизма почивала на расистичкој теорији по којој су Немци и Англосаксонци аријевска – виша раса, док су Словени и остали народи нижа раса. Посебан облик мржње – антисемитизам исказиван је према Јеврејима, које су нацисти оптуживали да су главни кривци за пораз Немачке у рату. У први план се стављала немачка нација, по чему су се нацисти разликовали од фашиста који су истицали државу (Вајагић, Растовић, Лазаревић, 2021: 43). У наставној теми *Други светски рат 1941-1945.* овога уџбеника постоји посебна наставна једница названа *Холокауст* посвећена учењу о злочину почињеном према Јеврејима. Ученици могу да науче како је **Холокауст**¹⁰ или **Шоа**¹¹ назив за систематски организовано уништавање европских Јевреја од стране нацистичке Немачке и држава које су били њени савезници између 1933. и 1945. године. У периоду од 1941. до 1945. над Јеврејима у Европи је вршен систематски **геноцид**¹² да би се они физички елиминисали (Ibid.: 115). За антисемитизам се даље наводи како су га нацисти наметнули немачком друштву као обавезан облик друштвеног понашања и мишљења. Већина немачког народа се претворила у **посматраче** који су страховали да ће због пружања отпора бити кажњени. Након тога је уследило доношење закона који су обележавали и дискриминисали Јевреје. Било им је ограничено или онемогућено кретање, као и право на школовање и рад, учешће у јавном и друштвеном животу. Појам **погром**¹³ у уџбенику се уводи код описа Кристалне ноћи која се у Немачкој одиграла 9. новембра 1938. године када је отпочео масовни прогон Јевреја (Ibid.: 115-116).

Уџбеник наводи како су за спровођење Холокауста углавном су били задужени припадници СС јединица у које су могли су да уђу само одабрани нацисти. У оквиру СС били су организовани водови смрти **Ајнзацгрупе** (Einsatzgruppen), мале групе задужене за уништавање Јевреја. Припадници СС

¹⁰ У уџбенику је ученицима дато следеће објашњење: Холокауст – грчка реч, означава потпуно спаљивање, претварање у пепео.

¹¹ У уџбенику је ученицима дато следеће објашњење: Шоа – јеврејска реч, невоља, уништавање.

¹² У уџбенику је ученицима дато следеће објашњење: Геноцид – планско уништавање националних, етничких, расних или религијских група, спада у најтежу врсту злочина против човечности.

¹³ У уџбенику је ученицима дато следеће објашњење: Погром – прогон на основу етничке, верске или расне припадности.

јединица били су задужени и за организовање и вођење **концентрационих логора**. Уништавање Јевреја спроводило се по строго утврђеном плану, прво су регистровани и обележавани. Након тога је следило одузимање целокупне имовине коју су поседовали. Затим су Јевреји били сакупљани на одређеним местима, да би потом уследила последња фаза у којој су били уништавани (Ibid.). Следећи појам који уџбеник објашњава јесу **гета** – одређени делови градова у којима су одвојени зидом или жицом живели Јевреји. Услови живота у гету су описани као веома тешки, због недостатка хране, и непостојања услова за хигијену, а пошто је на малом простору живело много људи велики број Јевреја умро је од глади, болести и исцрпљености. Као највећа гета означена су Варшава, Краков и Лођ која су организована након што је Немачка окупирала Пољску 1939. године.

„Коначно решење” је појам којим се у уџбенику објашњава нацистички план да се у Европи убију сви Јевреји у концентрационим логорима. Као један од највећих масовних злочина током Холокауста означено је стрељање у месту Бабин Јар¹⁴ где су нацисти убили више од 33.000 Јевреја (Ibid.: 117). Планирањем „Коначног решења” нацисти су одабрали шест концентрационих логора који су претворени у логоре смрти. То су били логори Берген-Белзен у Немачкој и Собибор, Мајданпек, Треблінка, Хелмно и Аушвиц у Пољској (Ibid.: 118). Као највећи логор смрти означен је Аушвиц за који је наведено да је у њему убијено између милион и милон и по људи, од чега су преко милион жртве биле Јевреји (Ibid.: 119).

Наставна јединица на крају као последицу Холокауста током Другог светског рата наводи убиство више од шест милонa Јевреја, што је било више од две трећине укупне јеврејске популације у Европи. Несагледива последица Холокауста јесте то што су се из стереотипа насталих у нацистичкој Немачкој развиле предрасуде у односу на друштвене и културне различитости. С тим предрасудама сусрећемо се свакодневно у друштву у којем живимо. Нацистичка идеологија је ученицима дата као пример како се појмови као што су традиција, породица и нација могу злоупотребити. Из тог разлога ученицима се скреће пажња како је потребно да у свом друштву стално преиспитујемо коришћење и приказивање ових појмова у јавности. Коначно меморијализацији је посвећен завршни део наставне јединице у коме се наводи да је током 2005. године установљен Међународни дан сећања на жртве Холокауста, који се обележава сваког 27. јануара. Тога дана 1945. године јединице Црвене армије ослободиле су логор смрти Аушвиц. У музејима и архивима широм света чува се сећање на жртве Холокауста, а као најзначајније установе означени су Јад Вашем у Јерусалиму, Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону и Меморијални музеј Шоа у Паризу (Ibid.).

Посебна наставна јединица посвећена Холокаусту постоји још само у уџбенику Историје за 8. разред основне школе, аутора Александра Тодосијевића и Сање Петровић Тодосијевић. Пуна пажња је посвећена објашњењима појмова антисемитизам, Холокауст и геноцид, такође дат је приказ развоја ан-

¹⁴ Место се данас налази у Украјини.

тијеврејског законодавства које је правно омогућило почетак погрома Јевреја у Кристалној ноћи 1938. године. Аутори су детаљано објаснили на који начин су нацисти спроводили план назван „Коначно решење”, као и фазу Холокауста названу „Холокауст мецима” за који везују масован злочин у месту Бабин Јар. Као главни планери и наредбодавци Холокауста означени су нацистички предводници Рајнхард Хајдрих и Хајнрих Химлер, а систем нацистичких логора смрти је приказан на историјској карти у чијој легенди су наведене бројке убијених у највећим логорима. На крају наставне јединице аутори посвећују пажњу **транзиционој правди** где говоре о Нирнбершком процесу на коме су изречене смртне казне политичком и војном врху нацистичке Немачке. Нису заборављени ни појединци који су ризикујући своје и животе својих породица спасавали Јевреје од Холокауста чиме су после рата стекли право да се назову **Праведницима међу народима** (Тодосијевић, Петровић Тодосијевић, 2023: 91-100).

За разлику од ова два наведена уџбеника, ауторски тимови осталих уџбеника историје које користе ученици осмог разреда Холокауст обрађују као део наставних јединица које обухватају више догађаја и процеса који су се одиграли током Другог светског рата. Најчешће се дају основне информације о Холокаусту и геноциду, уз изостанак већег броја кључних појмова са њиховим објашњењем помоћу којих ученици могу да стекну шири увид у злочин и његове последице. Већа пажња је дата историјским изворима преко којих ученици могу да стекну увид у сведочанства о Холокаусту сведока и жртава (Димитријевић, 2024: 93-96); Холокауст у Европи се проучава паралелно са геноцидом који је извршен над српским народом на простору југословенских држава (Омрчен, Грбовић, 2021: 120-121; 137-140); односно преко Холокауста се илуструје карактер Другог светског рата (Бонџић, Николић, 2023: 92-93); или ратна свакодневница где су злочини попут Холокауста били њен саставни део (Миликић, Петровић, 2023: 110-114). Од оваквог приступа делом одступа уџбеник ауторског тима Миликић – Петровић који Холокауст илуструје са историјском картом и два историјска извора. Најмање садржаја о Холокаусту доноси уџбеник који користе ученици у Републици Српској где су овој врло важној теми аутори посветили тек један пасус текста (Васић, 2018: 115-116).

Страдање Срба, Јевреја и Рома на простору југословенске државе у уџбенику Историје за 8. разред ауторског тима који су чинили Предраг М. Вајагић, Александар Растовић и Бојана Лазаревић описано је кроз више наставних јединица. У уводној наставној јединици *Априлски рат и окупација Југославије 1941. године* ученици могу да сазнају како се српски народ на простору Независне Државе Хрватске (НДХ) нашао на удару усташа које су имале за циљ стварање етнички чисте државе. Тај циљ је требало остварити тако што би се Срби делом физички уништили, делом протерали и делом покатоличили. Расним законима у НДХ забрањено је деловање Српској Православној цркви и употреба ћирилице, док се Србима одузимала имовина, а наређено им је да носе траке са латиничким словом „Р”, што је била скраћеница за „православни”, да би средином априла 1941. године отпочела хапшења, затварања и масовна убијања припадника српског народа (Вајагић, Растовић, Лазаревић, 2021: 43). Наставна једи-

ница *Устанак и грађански рат* за последицу отпора немачком окупатору у Србији наводи наредбу војног заповедника Србије генерала Франца Бемеа „да се за једног убијеног немачког војника или официра убије сто, а за сваког рањеног педесет цивила.” Током спровођења ове наредбе десила су се масовна стрељања цивила, од којих су највећа била у Мачви, Подрињу, Краљеву и Крагујевцу, а до краја децембра 1941. године на територији окупиране Србије стрељано је преко 20.000 цивила (Ibid.: 143). У наредној наставној јединици *Југословенско ратиште 1942-1943. године* говори се како је Босанска крајина била место велике трагедије српског народа током Другог светског рата. Током пролећа 1942. године како би повратили стратешки важан рудник Немци и усташе почињу напад на партизане, који се повлаче на планину Козару, где су били опкољени. Због страха од одмазде, уз партизане се повлачи и целокупно становништво тог краја, око 80.000 људи, са много старих особа, жена и деце. Највећи део народа из овог збегу Немци и усташе су убили или одвели у концентрационе логоре смрти Јасеновац и Стару Градишку (Ibid.: 147).

Посебна наставна јединица *Геноцид и Холокауст на простору Југославије* за тему има најстрашније злочине који су почињени над Србима, Јеврејима и Ромима. Геноцид који су припадници усташког покрета починили над Србима један од својих многобројних врхунаца достигао је августа 1941. године када је у месту Глина на Банији у Православној цркви било убијено 857 Срба. Сличан злочин се десио у херцеговачком селу Пребиловцима када су усташе сакупиле 826 његових становника, део Срба је убијен одмах, а већина је возом одведена до села Шурманци, где је у јаму Голубинку бачено њих више од 500. Неколико десетина хиљада Срба из Лике било је убијено и бачено у више јама у околини Јадовна. Важан део усташке политике стварања етнички чисте државе били су концентрациони логори смрти. Говори се како су начини мучења и убијања логораша били монструознији и од нацистичких. Уџбеник наводи како је први усташки логор формиран априла 1941. године у Копривници, да би у наредним месецима уследило оснивање логора у Крушчици код Травника, на острву Пагу, Тењи код Осјека, Госпићу, Сиску, Јастребарском, Ђакову, Јасеновцу, Цапрагу и Лоборграду (Ibid.: 157).

Од наведених логора аутори су именovali као симбол српских патњи и страдања систем концентрационих логора смрти Јасеновац, који је основан августа 1941. године. Јасеновац су чинили логори Крапје, Брачице, Циглана, Кожара и Стара Градишка. Услови живота у логору Јасеновац описани су као недостојни људског бића. Доласком у Јасеновац логораша су постајали робови над којима су се усташе свакодневно иживљавале. Пошто се у логору није могао држати велики број заточеника, прекобројни су убијани на стратиштима, од којих је највеће била Градина. У јасеновачким логорима међу убијеним логорашима највише је било Срба, потом Јевреја и Рома, али страдали су и Хрвати и муслимани – противници усташког режима. Аутори су указали на проблем одређивања броја страдалих у логору Јасеновац, наведени су различити извори и процене које наводе бројке од 600.000, преко 700.000 и 1.200.000. У попису имена и презимена страдалих дошло се до 89.000 жртава Јасеновца, од

којих су 19.432 била деца.

На крају изношења чињеница о логору смрти Јасеновац аутори указују да се наведени бројеви не могу се сматрати коначним са обзиром на то да нису пописане све жртве (Ibid.: 157).

Новија сазнања о масовном страдању Срба и Јевреја у злогласној Рацији која се јануара 1942. године одиграла у Новом Саду и насељима Јужне Бачке такође су нашла места у овом уџбенику.¹⁵ Први злочини над недужним цивилним становништвом почињени су током Априлског рата 1941. године добровољачкој колонији Сириг. Тада су у знак одмазде због отпора југословенске војске, мађарски војници и наоружани цивили (немзетери) 13. и 14. априла убили 112 мештана овог села у Бачкој. Злочини су се наставили током јануара 1942. године када је у масовним стрељањима убијено више хиљада Срба, Јевреја и Рома, а њихова тела су бацана под лед у Дунав и Тису. После осам деценија од почињених злочина над Србима, Јеврејима и Ромима једна од важних ствари која се намеће јесте неговање културе сећања на невино страдале жртве, са циљем да се овакве ствари више никада не понове (Вајагић, 2022: 307-308; 322). У овим тешким данима за српски народ епископ бачки др Иринеј Ђирић предводио је православно свештенство у акцији пружања помоћи Србима који су били заточени у мађарским логорима, од којих су најозлоглашенији били Шарвар и Барч. Међу српским логорашима било је много деце која су страдала током зиме 1942. године. Захваљујући ангажовању епископа бачког Иринеја Ђирића из логора је спасено више хиљада деце и њихових мајки. Они су били смештени по српским породицама, а за децу оболелу од туберкулозе епископ је организовао болничко лечење у Новом Саду. Након рата оптужен је због апела српском народу на мир, који је био приморан да потпише током Рације. Нова револуционарна власт је организовала напад на њега када је претучен. Од последица овог напада никада се није опоравио. После осам деценија прича о мисији спасавања српске деце и њихових мајки од сигурне смрти коју је водио епископ бачки др Иринеј Ђирић по први пут се нашла у уџбеницима историје (Вајагић, Растовић, Лазаревић, 2021: 160).

У овој наставној јединици аутори су дали простор и Холокаусту који се одиграо у окупираној Србији где је почетак рата дочекала Јеврејска заједница која је бројала преко 16.000 људи, од којих је страдало њих преко 90%. Како је у Београду живело око 11.000 Јевреја, нацисти су за њихово уништавања формирали три логора: Бањицу, Сајмиште и Топовске шупе. Поред ових, постојали су и логор Црвени крст у Нишу и логор у Шапцу. Прикупљене Јевреје Немци су делом стрељали на стратиштима Јајинци (Београд), Бубањ (Ниш) и Засавица (Шабац); док су део Јевреја прикупљених у Београду угушили отровним гасом у „душегупки” – наменски конструисаном камиону (Ibid.: 160-161). Коначно, наставна једница се завршава историјском картом геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату у Југославији и одломком из Дневника Диане Будисављевић, који као историјски извор говори о још једној херојској

¹⁵ Више о овим догађајима погледати у: Павловић, З. (ур.) 80 година до погрома у Великој рацији. Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, 2022.

мисији спасавања српске деце из усташких логора смрти (Ibid.: 161-162).

Ауторски тим А. Тодосијевић – С. Петровић Тодосијевић је у свом уџбенику такође учењу о геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима на простору Југославије посветио посебну наставну јединицу *Холокауст, геноцид и злочини на простору Југославије у Другом светском рату*. У овом уџбенику се наводи да су се Немци у Србији током целог рата ослањала на колаборационистичку управу у извршавању Холокауста. Посебну улогу је у томе је имало Одељење специјалне полиције у чијем саставу се налазио „Одсек за Јевреје и Цигане”. Као Праведник међу народима у Србији је наведен Крста Новаковић који је као председник општине Крушевац спасао јеврејску породицу Тајтацак. Као важно истакнуто је како су се нацистички комаданти у својим извештајима из 1942. године хвалили да је територија окупиране Србије била једна од оних где је „Коначно решење” спроведено изузетном брзином (Тодосијевић, Петровић Тодосијевић, 2023: 125-127). Посебну пажњу уџбеник посвећује Холокаусту који је спроведен у мађарској окупационој зони, као и геноциду који је извршен над Ромима (Ibid.: 130-131).¹⁶ Коначно у поглављу *Геноцид над Србима у НДХ* наставна јединица даје информације о усташкој политици прогона и злочина над Србима, Јеврејима и Ромима. Од усташких логора смрти наведени су комплекси Јасеновац и Госпић-Јадовно-Паг. Историјски извор доноси текст који говори о односу усташког ратног злочинца Вјекослава „Макса” Лубурића према српској деци која су била затворена у логору Јасеновац. За геноцид над Србима у НДХ-а аутори уџбеника наводе да је био „најмасовнији злочин који је почињен на територији окупиране Југославији над представницима једног народа”. Као укупан број страдалих наведено је најмање 500.000 Срба, а тај број се не сматра коначним (Ibid.: 131-134).

У преосталим уџбеницима историје за 8. разред основне школе геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима, односно Холокауст се обрађује у оквиру различитих наставних јединица које обухватају проблематику терора окупатора и усташа; отпора и грађанског рата у Југославији; људског страдања као дела ратне стварности (Димитријевић, 2024: 99-103; 120-124); последица пораза у Априлском рату, односно последица Другог светског рата (Омрчен, Грбовић, 2021: 120-121; 137-140); последица војног пораза Југославије (Бонџић, Николић, 2023: 101-105). Слично наведеним уџбеницима, ауторски тим Миликић – Петровић у наставној јединици *Последице Другог светског рата у Југославији* велики простор даје ратним злочинима у окупираној Југославији, злочинима у НДХ и Рацији 1942., а све је пропраћено историјском картом Логори и Холокауст над Србима, Јеврејима и Ромима (Миликић, Петровић, 2023: 155-163). У Републици Српској страдање Срба у Другом светском рату је обрађено у наставној јединици *Независна Држава Хрватска и њена политика геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима* у оквиру које се налазе поглавља: Стварање НДХ,

¹⁶ Страдању Рома посвећено је посебно поглавље названо Геноцид над Ромима. Насиље над Ромима се према ауторима наставило и у каснијим временима, што је илустровано смрћу ромског дечака Душана Јовановића који је претучен од стране „скинхедса”, као и смрћу глумца Драгана Максимовића који је умро од последица батинања од стране „хулигана” који су мислили да је он Ром. Такође дато је објашњење ко су „скинхедси”.

Организација и идеологија НДХ, Геноцид над Србима Јеврејима и Ромима. Поред усташких логора смрти наведена су места масовних злочина над Србима као што су Гудовац код Бјеловара, Глина, Гаравице код Бихаћа, Шушњар код Санског Моста, Шурманци у Међугорју, Стари Брод на Дрини, те Дракулић, Шарговац и Мотике код Бања Луке. Геноцид и страдања Срба, Јевреја и Рома ван територије НДХ се не спомињу у овом уџбенику. (Васић, 2018: 124-126).

Последња деценија XX века са собом је на просторе југословенске државе донела крвави грађански рат у коме се она распала. Овај грађански рат оставио је велике последице на све становнике захваћене ратним сукобима. Уџбеник Историје за 8. разред ауторског тима П. Вајагић, А. Растовић и Б. Лазаревић посебно је означио појам етничко чишћење, који је објашњен као насилно пресељење становништва. Етничко чишћење је било праћено различитим облицима насиља, укључујући убиства, силовања, мучења и застрашивања. Као најгори случајеви етничког чишћења у овом грађанском уџбенику су наведени: Пакрац, Госпић, Вуковар, Кравица, Склани, Братунац, Медачки џеп, Ахмићи, Горажде и Сребреница. Као погром означене су операције хрватске војске „Бљесак” и „Олуја” изведене 1995. године у којима је уништена Република Српска Крајина, а као последица тога око 250.000 Срба заувек је протерано са територије на којој су вековима живели. Према српским подацима, територију Хрватске током грађанског рата је напустило преко 447.000 Срба, док процене Организације Уједињених нација говоре да је на простору Босне и Херцеговине (БиХ) током рата било расељено преко 1,3 милиона људи. У овом уџбенику простор је добило и страдање цивилног становништва у Сребреници, која је током грађанског рата у БиХ била окружена територијом коју су контролисали Срби. Из ове заштићене територије наоружане муслиманске снаге су починиле злочине у српским селима на простору Источне Босне у којима је страдало преко 3.500 људи. Српске снаге су јула 1995. године заузеле Сребреницу, а том приликом страдало је више хиљада заробљених муслимана, при чему тачан број страдалих није утврђен. Ово страдање Народна скупштина Републике Србије је осудила 2010. усвајањем декларације којом се осуђује злочин над муслиманским становништвом у Сребреници јула 1995. године, уз захтев осталим државама на простору бивше Југославије да на исти начин осуде злочине почињене над српским народом (Вајагић, Растовић, Лазаревић, 2021: 225-226).

Коначно, овај уџбеник Историје за 8. разред се завршава са погромом који је српски народ преживео на простору Косова и Метохије (КиМ) марта 2004. године. Тада су албански екстремисти организовали погром над преосталим Србима који су на КиМ остали након завршетка Агресије НАТО пакта 1999. године. Овај последњи погром српског становништва био је праћен уништавањем православних цркава и манастира који су били споменици културе, што је у уџбенику илустровано историјском картом погрома и уништавања културног наслеђа Срба на Косову и Метохији 1999-2004. (Ibid.: 245). На сличан начин и остали уџбеници историје говоре о злочинима које су починиле зараћене стране током грађанског рата у Југославији. Ауторка В. Димитријевић наводи да је Међународни суд правде злочин почињен у Сребреници означио као

геноцид (Димитријевић, 2024: 208). У осталим уџбеницима се наводи како су представници власти Републике Српске признали одговорност јединица војске за масакр у Сребреници, али овај злочин нису признали као геноцид, док је Међународни суд правде утврдио да Република Србија није била саучесник у извршењу овог злочина (Омрчен, Грбовић, 2021: 207). Ауторке о погрому Срба на КиМ 2004. не говоре већ га илуструју фотографијом срушене православне цркве која је потписана текстом „Током 17. марта 2004. са Косова и Метохије протерано је неколико хиљада Срба, оштећено на стотине кућа и верских објеката” (Ibid.: 211). Аутори Д. Бонџић и К. Николић у свом уџбенику наводе како је после заузећа Сребренице од стране припадника војске Републике Српске извршено „стрељање више хиљада муслиманских мушкараца.” Такође наводе да је Народна скупштина Републике Србије приликом усвајања Декларације о Сребреници позвала све народе који су некада заједно живели у Југославији да „наставе процес помирења и јачања услова за заједнички живот заснован на равноправности нација и пуном поштовању људских и мањинских права и слобода, да учињени злочини више никада не би били поновљени” (Бонџић, Николић, 2023: 212). Исти аутори наводе како је у Мартовском погрому Срба на КиМ 2004. године протерано више хиљада Срба, уништено 19 споменика културе прве категорије и 16 православних цркава, као и око 10.000 црквених реликвија. Од Срба је етнички очишћено шест градова и девет села (Ibid.: 225). Сличне податке о погрому Срба на КиМ наводе и други аутори (Миликић, Петровић, 2023: 279).

На сличан начин појмови злочина над цивилним становништвом, погроми, геноцид и Холокауст су обрађени у уџбеницима које користе ученици у гимназијама. У најчешћем случају за писце гимназијских уџбеника издавачке куће ангажују ауторе уџбеника за основну школу. У том случају добијамо проширени уџбеник који је обogaћен додатном фактографијом и илустрацијама, али за основу има карте које су коришћене у уџбенику за 8. разред основне школе (Лопандић, Миликић, Милиновић, 2023: 122; 257).

Завод за унапређивање образовања и васпитања је 2024. године издао приручник за наставнике у основном образовању и васпитању *Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета*.¹⁷ На важност неговања културе једног народа и развијање националног идентитета указује се у међународним документима и препорукама Унеска, Савета Европе итд. У њима се препоручује проналажење равнотеже у развијању универзалних и националних вредности тако што се развијају вредности које имају упориште у језику, вери, традицији и обичајима једног народа и које су сагласне са универзалним људским вредностима. Када су у питању међупредметна подручја и области једно од њих је *Култура сећања и памћења*, а предложена тема у осмом разреду је *Српска страдања током и након Другог светског рата: геноцид над Србима у НДХ - Јасеновац, Јадовно; Олуја, НАТО*. Републички педагошки завод Републике Српске издао је приручник *Очување националног идентитета и вријед-*

¹⁷ Иницијатива за писање овог Приручника произашла је из Споразума између Завода за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије и Републичког педагошког завода Републике Српске.

ности у контексту основног васпитања и образовања у оквиру ког се налази међупредметно тематско подручје *Култура сећања и памћења*. Један од препоручених садржаја јесте *Страдање Срба, Јевреја и Рома*.

У оквиру сталног стручног усавршавања наставника у каталогу програма стручног усавршавања Завода за унапређивање васпитања и образовања налази се неколико семинара који за тему имају антисемитизам, геноцид и злочине. Између осталих то су семинари: *Ка друштву без предрасуда – изазови суочавања са антисемитизмом некад и сад* (циљ: упознавање наставника са појмом, узроцима и последицама антисемитизма кроз историју, различитим облицима испољавања антисемитизма и других облика дискриминације и ксенофобије данас, ради оспособљавања за примену у процесу наставе и учења);¹⁸ *Србија 1941 – 1944. Страдање становништва и злочини окупационих снага и њихових помагача* (циљ: оспособљавање наставника да примене савремене наставне методе у раду са ученицима на обради наставних тема о страдању становништва на простору Србије и злочинима окупатора и њихових помагача у периоду Другог светског рата у процесу наставе и учења);¹⁹ *Учење о антисемитизму и Холокаусту по препорукама Међународне алијансе за сећање на Холокауст* (циљ: упознавање наставника са појмом, узроцима и последицама антисемитизма и Холокауста у складу са препорукама Међународне алијансе за сећање на Холокауст, са циљем да се оспособе ради примене ове теме у процесу наставе и учења);²⁰ *Учити о Холокаусту* (циљ: повећање капацитета наставника за бављење најтежим друштвеним трагедијама и злочинима у савременој историји; уочавање значаја подучавања о Холокаусту у контексту образовања за мир, развијања грађанске одговорности и учења о људским правима).²¹ Од стране Министарства просвете програм стручног усавршавања наставника *Учење о геноциду почињеном над Србима* проглашен је за програм од јавног интереса.²² Аутори овог програма су истакли да је њихов циљ оснаживање компетенција наставника, упознавање са најновијим истраживањима и резултатима тих истраживања, односно помоћ у осмишљавању одређених активности које имају за циљ јачање културе сећања код младих.²³

Појмови антисемитизам, Холокауст, терор, геноцид, погром и злочин добили су значајан простор у програмима и плановима наставе историје за основне школе и гимназије. Ови програми дају обавезујуће смернице ауторима уџбеника историје који су наведене појмове објаснили и илустровали адекватним примерима из којих ученици могу да стекну неопходна сазнања. Из њих је могуће код ученика изградити основе за препознавање и спречавање свих видова нечовечног поступања, укључујући и злочине против човечности. Та-

¹⁸ <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=866> (приступљено 13. јула 2024.)

¹⁹ <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=690> (приступљено 13. јула 2024.)

²⁰ <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=842> (приступљено 13. јула 2024.)

²¹ <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=1303> (приступљено 13. јула 2024.)

²² <https://mp.zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=5373> (приступљено 13. јула 2024.)

²³ <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/muzej-zrtava-genocida-akreditovao-program-ucenje-o-genocidu-pocinjenom-nad-srbima-sta-to-znaci-za-nastavnike-istorije/> (приступљено 13. јула 2024.)

кође, преко обележавања значајних датума из прошлости негују се сећања и памћења на жртве страдале у злочинима против човечности, геноциду и Холокаусту. Сврха неговања ове културе сећања јесте спречавање понављања догађаја, идеја и покрета који су за последицу имали погроме и злочине у прошлости. Република Србија је препознала важност неговања културе једног народа и развијање националног идентитета у оквиру чега култура сећања и памћења има битну улогу. Препоручени садржаји за њено остваривање јесу страдање Срба у Другом светском рату и геноцид на Србима у НДХ. Неговање националног идентитета се одвија у сарадњи са Републиком Српском, а у школским календарима је унета *Недеља сећања и заједништва* када се у првој недељи месеца маја реализују препоручени садржаји. У оквиру сталног стручног усавршавања наставници имају могућност да преко семинара који за тему имају антисемитизам, геноцид и злочине оснаже своје компетенције у осмишљавању одређених активности које имају за циљ јачање културе сећања.

Литература

- Куљић, Т. (2006.) Култура сећања: теоријска употреба прошлости. Београд: Чигоја штампа.
- Preporuke za podučavanje i učenje o Holokaustu. (2020) Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA).
- Бонџић, Д; Николић, К. (2023) Историја 8: уџбеник са одабраним историјским изворима: за 8. разред основне школе, Београд: Завод за уџбенике.
- Вајагић П. (2008) Историографија о Сремском фронту. Споменица Историјског архива Срема, 7, стр. 166-180.
- Вајагић П. (2017) Култура сећања – Сремски фронт, Војно дело, 69 (3), 3, стр. 415-434.
- Вајагић П. (2022) Рација 1942. у мемоарима и сећањима. У: Павловић, З; Станић, Д. (ур) 80 година до погрома у Великој рацији. Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, стр. 307-323.
- Вајагић, П; Растовић, А; Лазаревић, Б. (2021) Историја уџбеник са одабраним историјским изворима за осми разред основне школе. Београд: Герундијум.
- Васић, Д. (2018) Историја за 9. разред основне школе, Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Димитријевић, В. (2024) Историја 8: уџбеник са одабраним историјским изворима за осми разред основне школе. Београд: Вулкан издаваштво.
- Димић, Љ. (2008) Листа кључних знања за крај основног образовања за наставни предмет историја. У: Ђуровић, А. (ур.) Кључни појмови за крај обавезног образовања Историја. Приручник за наставнике. Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, стр. 7-15.

- Димић, Љ; Ђуровић А. (2008) Кључни појмови из савремене историје. У: Ђуровић, А. (ур.) Кључни појмови за крај обавезног основног образовања за наставни предмет Историја. Приручник за наставнике. Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, стр. 45-64.
- Лопандић, Д; Миликић, Р; Милиновић, М. (2023) Историја уџбеник са одабраним историјским изворима за четврти разред гимназије општег типа и друштвено-језичког смера. Београд: Нови Логос.
- Миликић, Р; Петровић, И. (2023) Историја 8: уџбеник са одабраним историјским изворима за осми разред основне школе. Београд: Нови Логос.
- Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета: приручник за наставнике у основном образовању и васпитању. (2024). Милошевић Јешић, С. (ур.) Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања.
- Образовни стандарди за крај обавезног образовања. (2009) Чапрић, Г. (ур.) Београд: Министарство просвете Републике Србије: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања.
- Омрчен, М; Грбовић, Н. (2021) Историја 8: уџбеник са одабраним историјским изворима за осми разред основне школе. Београд: Едука.
- Очување националног идентитета и вриједности у контексту основног васпитања и образовања (2021) Бања Лука: Министарство просвете и културе, Републички педагошки завод Републике Српске.
- Павловић, З; Станић, Д. (ур) (2022) 80 година до погрома у Великој рацији. Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска.
- Поповић, А. (2012) Учење о Холокаусту – циљеви. У: Лучић, В. (ур.), Приручник за учење о Холокаусту. Приручник. Нови Сад: Платонеум; Београд: Савез јеврејских општина, стр. 14-15.
- Правилник о плану и програму наставе и учења за гиманзију, Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, год. LXIX, бр. 4, 2. јун 2020.
- Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања, Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник, год. LXVIII, бр. 11, 15. август 2019.
- Тодосијевић, А; Петровић Тодосијевић, С. (2023) Историја 8: уџбеник са одабраним историјским изворима: за осми разред основне школе. Београд: Klett.
- Цветковић, М. (2022) Историја. У: Ђукановић, Б. (ур.) Смернице за интеграцију референтног оквира компетенција за демократску културу у одабраним програмима учења. Приручник. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја: Завод за унапређивање образовања и васпитања, стр. 42-47.

Документи преузети са интернета

- <https://www.mfa.rs/fr/node/346>
- <https://holocaustremembrance.com/resources/deklaracija-iz-stockholma>
- <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n11/467/04/pdf/n1146704.pdf?token=5SEyhPl3x5ZFUZBHDz&fe=true>
- <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=866>

- <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=690>
- <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=842>
- <http://zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=1303>
- <https://mp.zuov-katalog.rs/index.php?action=page/catalog/view&id=5373>
- <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/muzej-zrtava-genocida-akreditovao-program-ucenje-o-genocidu-pocinjenom-nad-srbima-sta-to-znaci-za-nastavnike-istorije/>

Predrag M. VAJAGIĆ, PhD

CULTURE OF COMMEMORATION OF POGROMS AND CRIMES IN EDUCATIONAL SYSTEM OF REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Through the education system, the Ministry of Education of the Republic of Serbia provides systemic support to students and teachers in the implementation of curricular and extracurricular activities that are devoted to topics from the past. During the execution of topics dealing with pogroms and crimes, care is taken to show respect for the victims of one's own nation, as well as those of all other nations. Cultivating a culture of remembering pogroms and crimes is our obligation in order to achieve a culture of peace that obliges us in the present and the future. Through various activities, it is necessary to encourage students' awareness of the importance of respecting human rights and valuing human dignity, empathy, equality, while through curricular and extracurricular activities they should raise awareness of existing prejudices and stereotypes. These topics and contents are covered through history classes and other curricular and extracurricular activities. Also, the Ministry of Education pays due attention to education about the Holocaust and the history of suffering in the Second World War, constantly promoting the culture of remembrance and the fight against anti-Semitism. In the events during the Second World War, the Serbian people themselves suffered from the same organizers of this world catastrophe. In the paper, we intend to analyze the teaching topics and contents in history textbooks for elementary school, as well as the packages of educational materials used for teaching and learning about the pogrom and genocide against Serbs, Roma and the Jewish Holocaust.

Keywords: pogrom, crime, genocide, Holocaust, memory culture, education system.

Прегледни рад

ПРЕИСПИТИВАЊЕ МЕЂУНАРОДНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ НОВИНАРА У ОРУЖАНИМ СУКОБИМА: СЛУЧАЈ ПОГРОМА НОВИНАРСКЕ ЕКИПЕ РТС-А НА БАНИЈИ

Сажетак: Новинари представљају категорију цивила којој међународно ратно право пружа посебну и појачану заштиту. Ова заштита обухвата ратне дописнике и новинаре који су ангажовани у опасним професионалним мисијама у подручјима оружаног сукоба. Аутор у овом раду излаже и анализира постојећа нормативна решења у овој материји, те уочава и издваја одређене новине које нису обухваћене међународноправним оквиром на адекватан начин. Актуелна међународноправна заштита новинара у оружаним сукобима очигледно не представља делотворан и целовит систем заштите, јер је у пракси још увек могуће уочити бројна груба кршења диспозиција међународног ратног права о посебној заштити новинара. Корпус постојећих заштитних норми не нормира проблематику све присутнијег медијског рата који прати оружане сукобе и из њих произлази, као ни разлику између извештавања о оружаном сукобу и пропагандног ангажовања. Преиспитивање постојеће међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима се показало као нужност, будући да је у пракси нужно установити њихову ваљану и потпуну заштиту. Парадигматичан пример новинарске жртве у оружаном сукобу представља погром новинарске екипе РТС_а на Банији 1991. године, који је остао нерасветљен и без судског епилога.

Кључне речи: међународно ратно право, посебно заштићени цивили, новинари, медијски рат, пропаганда, погром новинарске екипе РТС_а на Банији.

Уводно разматрање

Ратови и оружани сукоби представљају природне пратиоце повести човечанства. Римљани су користили крилатицу да мир треба створити победом, а не уговором. Победи је у њиховом светоназорном систему претходио беспштедни

¹ адвокат, имејл: markopusica@yahoo.com.

рат против непријатеља. Зато је у прошлости, војна потреба која обухвата све оно што слаби војну силу непријатеља (Старчевић, 2010: 39) представљала правило, независно од људских жртава, како војних, тако и цивилних. Генерално посматрано, слободно можемо признати да је свеукупна повест света, у својој суштини била повест разорних и/или стваралачких последица ратова и оружаних сукоба између различитих народа, држава, нација и других колективитета.

Иако је право констатнтно настојало да хуманизује правила ратовања, још увек нисмо дошли и до искорењивања ове појаве, нити до нивоа хуманизације који би био делотворан. По нашем суду, само би апсолутна забрана рата и оружаних сукоба представљала задовољење у корист читавог човечанства, али је тај тренутак још увек далеко. Правилима којима је употреба силе у међународним односима легализована (правила ратовања) требало је ускладити две супротности: војну потребу и идеју хуманости, али је у пракси било отежано проницање адекватне мере, пропорционалности или баланса између ових крајности, будући да је у стварним сукобима војна потреба као широк појам могла „покрыти” различите злоупотребе и повреде правних норми (Аврамов, Крећа, 2003: 651).

Нормирању правила рата и његовој хуманизацији често су претходила сведочанства о ратним страхотама и осталим последицама ових драматичних догађаја. Сведочанства о оружаним сукобима и ратовима потицала су од самих учесника ових догађаја, непосредних сведока који нису учествовали у сукобу, али и оних који су сазнања стицали „по чувењу”. Дакле, сви они су на одређени начин „извештавали” јавност о овим сукобима, применом различитих метода и на основу различитих извора о овим догађајима.

Са друге стране, не можемо запоставити ни чињеницу да је та иста јавност као адресат ових сведочанстава били природно заинтересована да сазна шта се заиста дешавало на бојишту, како због чињенице да сукоби стварају страшне промене у животима људи, тако и због промена које ови догађаји изазивају на нивоу њихове заједнице као целине (Krivokapić, 2023: 453). На описани начин је и било могуће експлоатисати истину о стварности у циљу (дез)информисања своје јавности или (дез)информисања јавности непријатеља. Зато је и максима да у рату прва страда истина (ова максима се приписује старогрчком драматургу Есхилу) несумњиво постала повесна чињеница.

Стање ствари се није променило ни данас. Рат и оружани сукоби су још увек пратећи фактор повесних кретања. Хуманизација правила рата је још увек непресушна актуелна тема, а питање информисања и дезинформисања јавности о овим догађајима је прерасло у вођење рата другим средствима. Сведоци смо актуелних сукоба у Палестини и Украјини, који, укључујући и оне мање оружане сукобе широм света, у свом збирном дејству прете да нас уведу у неки нови светски рат, због чега се свет данас налази на прагу реланих катаклизмичних последица.

Зато су општа обавештеност и тачно, те правовремено информисање о

рату и оружаним сукобима актуелнији него икада пре, при чему су новинари као непосредни носиоци ове делатности и даље изложени страдању и непотребним патњама и стога још увек не уживају ваљану међународноправну заштиту у „ветровима” оружаних сукоба.

Иако су многи случајеви страдања новинара на задатку имали судски епилог, то се не може констатовати и за страдање посленика новинарске струке у оружаним сукобима који су се одиграли током низа насилних сецесија република чланица бивше југословенске федерације. Ова тврдња се нарочито односи на погром новинарске екипе Радио телевизије Србије (у даљем тексту: РТС) на Банији. Овај случај је остао неистражен, нерасветљен и логично без адекватне реакције међународног или националних кривичних правосуђа Републике Србије и Републике Хрватске.

Из изложених разлога, нужно је преиспитати међународноправну заштиту новинара и евентуално утврдити смернице новог права које ће успоставити ефикасан систем заштите ове делатности и њених посленика, јер понекад и једна истинита новинарска вест може бити довољна да пробуди савест човечанства и евентуално спречи почетак неког новог светског рата.

1. Постојећи међународноправни оквир заштите новинара или о „тапкању у месту”

Следом изнетог уводног разматрања прелазимо на конкретну и актуелну институционалну међународноправну заштиту новинара у оружаним сукобима.

На самом почетку можемо поћи од тезе да је однос међународних субјеката и правних механизма заштите новинара у оружаним сукобима, у својој бити однос релевантних међународноправних субјеката према самој истини, јер су креатори међународноправних норми имали дужност да створе диспозиције које ће на ваљан начин, дакле ефикасним и потпуним правним средствима и механизмима, заштити новинаре као категорију посебно заштићених цивила у међународном ратном праву. Дужност истих доносилаца одлука да уреде ову материју ни данас није престала, јер је страдање новинара и даље присутно.

Но, пођимо редом, од опште заштите цивила, јер су новинари на првом месту цивили, неборци и на њих се свакако односи општи режим заштите цивилног становништва у оружаним сукобима.

Наиме, крајем XIX и почетком XX века је започет процес прописивања делотворне заштите цивила на међународном плану, а у оквиру тзв. прогресивне међународне кодификације међународног ратног права која траје и данас (Лопичић Јанчић, 2022: 185-201). Пре настанка ових правних правила цивили су били „ван закона” и као такви су представљали легалан и легитиман циљ страна у сукобу. Стављање цивила под заштиту је започето Петроградском декларацијом о забрани употребе одређених пројектила у рату која је усвојена 1868. године, те је у склопу поменуте развојне фазе ове материје настављено доношењем међународних мултилатералних конвенција током Хашких конфе-

ренција одржаних 1899. и 1907. године, и то усвајањем IV Хашке конвенције - Конвенције о законима и обичајима рата на копну из 1907. године и пратећег Правилника о законима и обичајима рата на копну, којим изворима је постигнута почетна, али ипак само делимична заштита цивилног становништва у рату (Лопичић Јанчић, 2022: 185-201).

По завршетку Другог светског рата и након драматичних и катастрофалних злочина, патњи и разарања, појачана је свест о неопходности прописивања делотворније заштите цивила у рату, па су поред поменутих конвенција усвојене и Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата из 1949. године, Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних сукоба (у даљем тексту: Допунски протокол I) и Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних оружаних сукоба (у даљем тексту: Допунски протокол II) из 1977. године (Лопичић Јанчић, 2022: 185-201).

Међутим, и поред тога што су цивили стављени „под закон”, међународно ратно право им није пружио потпуну заштиту од борбених дејстава, јер је у периоду од усвајања допунских протокола до данас извршен велики број злочина у којима су цивили били пасивни субјекти. Зато је потреба потуније заштите цивилног становништва и даље актуелна.

1.1. Општа и посебна заштита новинара од опасности у оружаним сукобима

На основу конвенцијског права међународноправна заштита се пружа свим цивилима у оружаним сукобима, независно од тога да ли је реч о међународном оружаном сукобу или немеђународном оружаном сукобу. Појам цивила се дефинише на негативан начин, па се цивилом сматра свако лице које није борац, док се у случају сумње да ли је неко лице цивил, то лице увек има сматрати цивилом.² Како су новинари истовремено и цивили, односно неборци, за њих свакако важи општи режим заштите цивилног становништва од свих последица непријатељстава зараћених страна и ова норма представља правило. У том смислу можемо приметити да се корпус заштитних норми и стандарда заштите новинара у оружаним сукобима не сме спуштати испод граница прописаних дипозицијама међународноправне заштите који се пружа цивилима.

Конвенцијско право прописује да стране у сукобу у свако доба треба да праве разлику између цивилног становништва и бораца, као и између цивилних и војних објеката.³ То значи да новинари као неспорни цивили уживају општу заштиту од војних операција и не смеју бити предмет напада, нити им се може претити нападом.⁴ У спровођењу војних операција стране у сукобу морају предузимати и делотворне мере предострожности и у складу са тим је утврђена дужност страна у сукобу на обавештавања цивила, а самим тим и но-

² Чл. 50 ст. 1 Допунског протокола I.

³ Чл. 48 Допунског протокола I.

⁴ Чл. 51 ст. 2 Допунског протокола I.

винара, о нападу који предстоји и који их може угрожити, осим ако околности то не дозвољавају.⁵

Како су новинари у основи цивили, за њих важи генерално правило међународног ратног права да, као такви, уживају заштиту само уколико директно не учествују у непријатељствима, односно за време док не узимају директно учешће у непријатељствима.⁶ Радње учешћа у директним непријатељствима обухватају све акте који с обзиром на своју нарав и циљеве непосредно штете особљу или опреми непријатеља или код којих постоји непосредна узрочно-последична веза између таквих радњи и штете коју је непријатељ претрпео у време и на месту таквих активности (Sandoz, Swinarski, Zimmermann према Радивојевић-Раичевић, 2012: 125).

У случају повреде ове диспозиције новинарима престаје заштита коју међународно ратно право пружа цивилима, а то значи да током таквих аката аутоматски постају легалан и легитиман војни циљ и могу бити изложени нападу, док би у случају пада под власт зараћене стране могли бити санкционисани због предузимања перфидних поступака, будући да нису борци у саставу оружаних снага.⁷ Новинарима је такође забрањена и шпијунажа у корист једне стране у сукобу, а за такве поступке Правилник о законима и обичајима рата на копну из 1907. године прописује суђење и кажњавање.⁸

Поред опште заштите новинара од опасности у оружаним сукобима која је примењива на све категорије новинара, међународно ратно право у нормативном смислу познаје и посебну заштиту новинара. Она се пружа одређеним категоријама цивила, као што су деца, жене и новинари, јер су ови цивили посебно рањиви или угрожени у сукобима (Radivojević, Raičević, 2015: 103), односно, јер је потреба њихове заштите интензивнија у односу на општу заштиту цивила (Мајић, 2005: 82).

Када су у питању новинари, посебна заштита се активира у случајевима пада под власт супротне стране у оружаном сукобу (Радивојевић, Раичевић, 2012: 122).

На нормативном плану, међународно ратно право изричито прописује, препознаје и разликује категорије ратних дописника и новинара ангажованих у опасним професионалним мисијама у подручјима оружаних сукоба, као посебне категорије небораца. Међутим, постоје и категорије новинара и лица која нису изричито обухваћена међународноправном регулативом, већ послове извештавања обављају у саставу оружаних снага или се фактички баве извештавањем у оружаним сукобима. Ове категорије обухватају тзв. интегрисане новинаре чији је положај у оружаним сукобима близак положају ратних дописника (Radivojević, Raičević, 2015:117) и извештаче за масмедије који нису новинари (Krivokapić, 2023: 459).

⁵ Чл. 57 ст. 2 тач. в Допунског протокола I.

⁶ Чл. 51 ст. 3 Допунског протокола I.

⁷ Видети чл. 37 ст. 1 Допунског протокола I.

⁸ Чл. 29 и 30.

1.1.1. Посебна заштита ратних дописника

Ратни дописници⁹ представљају баштину обичајног ратног права и старијих међународноправних докумената који су преузели ове диспозиције и делимично их нормирали у погледу статуса, јер ове одредбе не садрже дефиницију новинара, нити ближе одређење ратних дописника као посебно заштићене категорије (Радивојевић, Раичевић, 2012: 119). У ову посебну категорију спадају новинари акредитовани код једне од страна у оружаном сукобу и који у оквиру својих задатака прате њене борбене јединице и извештавају непосредно са бојишта, али не улазе у њихов састав,¹⁰ уз обавезну забрану непосредног учешћа у непријатељствима (Krivokarić, 2023: 456). Како не учествују у борбеним дејствима као борци, они не могу бити легалан и легитиман војни циљ ратујуће стране, па их војне операције на терену не могу погађати као она лица која имају статус бораца.

Конвенције прописују да ова лица морају поседовати исправу која потврђује њихов статус, па тако Хашки правилник о законима и обичајима ратног права из 1907. године под тим подразумева поседовање исправе војне власти војске коју новинар прати, Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима из 1929. године садржала је идентичну норму, док су Женевске конвенције из 1949. године, поред поменутог услова за поседовањем посебне личне карте, прописивале и додатни услов да ова лица морају поседовати и дозволу издату од стране оружане снаге у чијој су пратњи. Рад и поступање ратних дописника на самом бојишту прати и надзире страна у сукобу код које су акредитован у том својству (Krivokarić, 2023: 456).

Уколико ратни дописници доспеју под власт супротне зараћене стране, њихов формалноправни статус се изједначава са статусом ратних заробљеника и поступање према њима се исцрпљује применом прописаних конвенцијских овлашћења и процедура као у случају ратних заробљеника (Радивојевић, Раичевић, 2012: 120).

Пошто ови новинари гаје блиске, али и даље неборбене везе са оружаном силом код које су акредитовани, непријатељ у пракси углавном жели да их задржи, иако ће одлука у конкретном случају зависити од конкретних околности на терену, па исти могу бити пуштени на слободу, задржани одређени период или док трају непријатељства (Радивојевић, Раичевић, 2012: 124). Са друге стране, третман ових лица од стране непријатеља може бити условљен и чињеницом њиховог држављанства, јер заробљени ратни дописник може бити држављанин непријатељске или неутралне државе, па као такав може бити пуштен на слободу, послат у неутралну државу или бити репатриран, или, пак, остати задржан као ратни заробљеник (Krivokarić, 2023: 456).

У случају рањавања или болести ратног дописника, и у таквим стањима

⁹ Видети: чл.13 Хашког правилника о законима и обичајима ратног права из 1907. године, чл.81 Женевске конвенције о ратним заробљеницима из 1929. године, чл.4А тач.4 Женевске конвенције о поступању са ратним заробљеницима и чл.79 ст.2 Допунског протокола I из 1977.

¹⁰ Иако формално немају распоред у саставу борбених јединица једне ратујуће стране, ратни дописници могу бити униформисани.

заробљавања од стране непријатеља, конвенције предвиђају дужност неговања и лечења, уз човечно поступање и поступање без икакве дискриминације, уз апсолутну забрану њиховог убијања, истребљења, излагања мучењу и биолошким експериментима, ускраћивања лекарске помоћи и неге и излагања опасности заразе (Женевска конвенција за побољшање положаја рањеника и болесника у оружаним снагама у рату из 1949. године и Женевска конвенција за побољшање положаја рањеника, болесника и бродоломника оружаних снага на мору из 1949. године).

1.1.2. Посебна заштита новинара ангажованих у опасним професионалним мисијама

Друга категорија ратних извештача подразумева новинаре ангажоване у опасним професионалним мисијама и први пут их изричито препознаје и прописује Допунски протокол I из 1977. године. Ова категорија има битно другачији фактички и правни статус у односу на претходно анализирани ратне дописнике. Увођење нове категорије проузроковано је масовнијом појавом новинара који о оружаним сукобима нису извештавали у својству ратних дописника (Радивојевић, Раичевић, 2012: 121).

Када су ови новинари у питању, ради се о представницима независних медија, неакредитованим код зараћених страна и који независно извештавају са бојишта (Radivojević, Raičević, 2015: 114 - 115). Ова лица раде за новинске агенције, а са терена достављају писане извештаје, аудио или видео прилоге или се укључују уживо у програм, и то све мимо апарата ратујућих страна, због чега им исте и не издају било какве исправе (Krivokapić, 2023: 457). Евентуално, конвенцијско право прописује опцију да ови новинари буду снабдевени исправом од стране државе чије држављанство поседују или на чијој територији имају пребивалиште или у којој се налази седиште медија за који раде, а ради потврде статуса новинара.¹¹

Конвенцијски статус ове категорије новинара одговара статусу цивила. Њихова заштита у оружаним сукобима је изједначена са међународноправном заштитом цивила.¹² Они стога не смеју бити објекат напада зараћених страна, али у случају пада под власт непријатеља, могу имати различит третман у зависности од држављанства које поседују и бити препознати као непријатељски или неутрални цивили (Krivokapić, 2023: 457).

Идентична правила у начелу треба да важе и за лица која помажу извештачима, попут ангажованих камермана, монтажера, преводилаца и возача (Krivokapić, 2023: 458).

1.1.3. Интегрисани новинари и аматерски извештачи за масмедије као новоте у пракси

За разлику од прве две категорије новинара са елементарним упориштем у позитивним нормама међународноправне регулативе, преостале категорије представљају потпуну новину на плану међународноправне заштите и због ове чињенице немају своје упориште у овим изворима.

¹¹ Чл. 79 ст. 3 Допунског протокола I.

¹² Чл. 79 ст.1, 50 и 51 Допунског протокола I.

Размотримо пре свега категорију тзв. интегрисаних или инкорпорисаних новинара. Као новина, они се појављују током сукоба на Фокландима 1982. године, у Заливском рату 1990-1991. године и приликом агресије на Ирак 2003. године, а карактерише их то што у свом раду строго прате јединице једне зарађене стране и са бојишта извештавају потпуно интегрисани у састав оружаних снага једне стране у сукобу (Радивојевић, Раичевић, 2012: 121-122). Према овим одликама тзв. интегрисани новинари по статусу приближно одговарају ратним дописницима, с тим да би им у случају заробљавања био признат статус ратних заробљеника, нужно је да у складу са конвенцијским правом поседују дозволу за рад издату од стране зарађене стране коју прате, док би у случају непостојања такве исправе искључиво били резоновани и заштићени као цивили, сходно корпусу правних норми који уређују општу заштиту цивила (Radivojević, Raičević, 2015: 117).

Друга новота из праксе која такође нема изричито упориште у међународноправним нормама, огледа се у фактичком раду новинара аматера, односно лица која извештавају о оружаном сукобу са терена, уз примену модерних информационих технологија. Управо актуелни оружани сукоби у Украјини и Палестини представљају илустративне примере масовног фактичког извештавања о страхотама рата и страдањима цивила, нарочито жена и деце као посебно заштићених категорија. Готово сви који се налазе у зони оружаног сукоба могу извештавати на описани начин и сачињавати своје прилоге. Могу их делити путем различитих виртуелних апликација и платформи са неодређеним бројем пратилаца и на описани начин ширити прикупљене информације о оружаном сукобу.

Лица у овој категорији немају својство ратних дописника, као ни новинара ангажованих у опасној професионалној мисији у подручју оружаног сукоба или тзв. интегрисаних новинара, већ се ради о извештачима за масмедије који нису новинари. Ова категорија стога обухвата искључиво цивиле који фактички извештавају, односно лица која су се у личном својству нашла на попришту оружаног сукоба и која приватно сачињене ексклузивне видео записе или информације о оружаном сукобу чине доступним општој јавности, коришћењем модерних информационих технологија и интернета (Krivokapić, 2023: 459-460). Следствено чињеници да ова лица немају професионалних веза са новинарством, а да самим тим не испуњавају ни квалитативне нити квантитативне услове за припадност једној од три претходне категорије, на њих се једино може применити општи режим заштите који важи за цивиле.

2. Борба за ново право

Међународноправна заштита новинара у оружаним сукобима почива на нормативно непотпуном систему. Иако одређеним категоријама новинара постојеће право признаје статус, пружа одређени правни тертман и заштиту, ипак не можемо констатовати да се ради о делотворном механизму правне заштите. Полазећи од чињенице да постојећи систем не садржи јасне дефиниције и развијене норме које се релативно лако могу применити на различите ситуације које прате рад ратних дописника и новинара ангажованих у опасним професионалним мисијама, једино што је у овој материји извесно јесте трет-

ман у случају пада ових категорија под власт зараћене стране. То код ратних дописника повлачи статусно изједначавање са статусом ратних заробљеника, док у случају новинара ангажованих у опасним професионалним мисијама подразумева изједначавање са статусом цивила. Овако успостављена заштита ипак није смањила број узгредних, нити намерно одбараних жртава међу овим категоријама новинара (Krivokapić, 2023: 458).

Са друге стране, када су у питању тзв. интегрисани новинари и извештачи за масмедије који нису новинари, изостаје било какво статусно признање, а камоли изричита нормативна заштита у случају пада у руке зараћене стране. Ове категорије новинара и извештача у оружаним сукобима, као новоте из праксе уживају искључиво заштиту која се гарантује цивилима под општим правилима, иако генералштаби америчких и британских оружаних снага признају тзв. интегрисаним новинарима *ad hoc* статус ратних дописника и у случају заробљавања статус и третман аналогно статусу ратних заробљеника (Radivojević, Raičević, 2015: 117).

Стога, свеобухватни резултати постојеће заштите нису задовољавајући, јер ни постојећи међународноравни оквир и позитивно право није смањило, нити битно ограничило страдање новинара и различите злоупотребе овог позива у корист оружаних снага које су у сукобу. Чини нам се да су стране у сукобу у чврстом, смртном загрљају са новинарством, како у ситуацијама када су новинари жртве оружаних сукоба и тих зараћених страна, тако и у оним случајевима када их зараћене стране злоупотребљавају кроз различите операције дезинформација и забрањених перфидија.

Ове чињенице призивају ревизију међународноправних извора заштите новинара у оружаним сукобима и усклађивање позитивног права са стварним потребама праксе, јер се актуелним решењима не одступа од пуког „тапкања у месту” због чега изостаје потпуна и делотворна заштита новинара у оружаним сукобима. Илустративан пример кризе у овој материји представља и чињеница да на међународном нивоу и у оквирима националних права великог броја држава још увек не постоји општеприхваћена дефиниција појма новинар. Управо стога и треба ревитализовати и осавременили постојећи хашки и женевски корпус правних норми о заштити новинара, и то њиховом конкретизацијом, прописивањем јасних диспозиција и решења која не одступају од *lex certa* стандарда, уз прописивање посебне заштите за новоте које смо анализирали у досадашњем делу овог рада.

И напослетку, никако не треба одступити од наставка борбе за ново право, иако су многи покушаји да се у овој области донесе посебна конвенција остали без епилога и успеха. Несметан и безбедан рад новинара на бојиштима широм света остаје императив и стварна потреба, јер је борба за побољшање система заштите и положаја новинара у оружаним сукобима, у суштини борба за истину. На том трагу се треба изборити за доношење једне посебне конвенције о ефикасној заштити свих категорија новинара, како на општем, тако и на посебном нивоу заштите.

3. Криминализација медијског рата и пропаганде у оружаним сукобима у светлу квалитетније заштите новинара

У овом делу рада ћемо повезати досадашњу анализу међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима са потребом нове међународне криминализације медијског рата и пропаганде.

Ратна пропаганда је омражена појава у модерном јавном дискурсу. Обавезно негативно конотисање овог термина почива на повесним искуствима, јер је пропагандна делатност претходила великим ратним разарињима и тешким патњама цивилног становништва или је „радила” упоредо са борбеним дејствима. Данас се уместо овог термина све више користи његов еуфемизам - медијски рат (Дамјанов, 2004: 46), иако је овде реч о дезинформационој цртици, па не треба бежати од реалних квалификација, будући да медијски рат свакако обухвата и пропаганду током оружаних сукоба.

Улога медија и новинара у пропагандним операцијама током оружаних сукоба је кључна, јер су управо новинари главни „извођачи пропагандног рада”, док су његови креатори ван новинарске струке. Зарађене стране кроз рад прес-центара дају своје виђење стања на бојишту, које је увек једностране природе, а често не мора бити ни тачно, па се тако редовно преувеличавају свластите стварне или фиктивне победе, негирају и смањују порази и губици, а дају и информације о тешким ратним злочинима које је противна страна извршила (Krivokapić, 2023: 453).

Пропаганда се појмовно одређује као „смишљено ширење разноврсних политичких, културних, религиозних и других идеја, мишљења и података, ради утицаја на схватање и понашање људи и ради преношења тих идеја на најшире масе како би их оне усвојиле као своје уверење... Пропаганда служи за убеђивање људи у исправност ставова којима се у земљи припрема психички терен за отпочињање ратова, а затим и за убеђивање домаћег и страног јавног мњења у неминовност избијања тих оружаних сукоба. Таква пропаганда се често назива ратнохушкачка.” (Ранђеловић према Дамјанов, 2004: 47). Дакле, као што можемо видети ратна пропаганда се не може раздвојити од ратних циљева, јер се њеним дејством стварају услови за реализацију ратних циљева, па је Дамјанов потпуно у праву када, између осталог, закључује да се медији перфектно уклапају у растући развој војне науке и технике, јер се без њих рат не може водити (Дамјанов, 2004: 44-45).

Иако постојећи међународноправни оквир стриктно не забрањује пропаганду (самим тим ни вођење медијског рата), нити ширење пропагандних садржаја током оружаних сукоба, а на шта смо већ указали у овом раду, јер се погрешне изнете информације правно резонују као ратна лукавства која нису забрањена,¹³ ипак је нужно преиспитивање нормативног оквира у овом сегменту.

Наиме, у актуелном повесном тренутку је оправдана међународноправна криминализација агресивних облика ратне пропаганде, упоредо или независно

¹³ Чл. 37 ст. 2 Допунског протокола I.

но од захтева за свеукупном ревизијом међународноправне заштите новинара у оружаним сукобима. Постојећи правни оквир у овој области је креиран, развијан и примењиван у дугом временском периоду, почев од прве деценије прошлог века (1907.), па закључно са крајем седме деценије прошлог века (1977). Након доношења последњих протокола уз конвенције који су у вези са предметом овог рада, дошло је до наглог технолошког напретка информационих технологија, социокибернетике и високо развијених медијских технологија које данас егзистирају у виртуелном, сајбер простору. Постојеће међународноправне норме у области заштите новинара у оружаним сукобима уопште не препознају ову сферу, иако се ради о модерном бојишту, где се ратује „без војника” и где је такође неопходно одговарајуће извештавање. Тако су, примера ради, позитивним нормама у овој материји постали „неухватљиви” пропагандни сајбер удари на информационе инсталације оружаних снага, иако је њихово дејство делотворније од маневара гломазним армијама, штампања стотине хиљада пропагандних плаката и летака, емитовања пропагандних радио порука и реклама које су у прошлости итекако биле успешне и делотворне.

Пошто је модерна ратна пропаганда у сајбер простору постала перфиднија од познатих примера из повести ратовања, потребно је криминализовати ову опасну појаву, јер у неком наредном великом сукобу који можда и није тако далеко, изостанак благовремене међународноправне казнене реакције може скупо коштати читаво човечанство.

Ово је истовремено важно и за систем норми које на међународном плану пружају заштиту новинарима на светским бојиштима, независно од тога којој категорији припадају, јер се потпуним уређењем нормативног оквира, уз максимално уважавање модерних технологија уведе јасна „правила игре”, искључује арбитрарност у примени права, прави јасна дистинкција између допуштених и забрањених аката на плану ратне пропаганде, дезинформација као сегмента ратног лукавства и појава које су на граници са недопуштеним перфидијама, стварају услови за несметано и професионално извештавање.

4. Убиство чланова новинарске екипе РТС-а на Банији 1991. године као експлицитан пример злочина против истине

Током трајања оружане побуне на територији бивше СР Хрватске, дана 9. октобра 1991. године, у околини села Горње Мокрице на Банији, у постављеној заседи на једној оштрој кривини, у моторном возилу марке Голф, беле боје, са видљивим прес ознакама, убијена је група новинара чланова Шабачке екипе РТС која је пратила ратни пут Шабачке бригаде (Мириловић, 2024а).

Екипа страдалих шабачких новинара изрешетана је са преко 200 испаљених пројектила из аутоматске пушке, а чинили су је новинар и уредник дописништва РТС Шабац Зоран Амићић, сниматељ Бора Петровић, асистент сниматеља Дејан Милићевић и уредник Радио Шапца Сретен Илић, иначе мобилисани новинар, који је као резервни официр у ратној јединици био задужен за сарадњу са медијима (<https://www.uns.org.rs/desk/vesti-iz-medija/135169/godisnjica-ubistva-ekipe-rt-s-a-na-baniji.html?print=true>).

Убрзо након овог стравичног злочина, у хрватском листу „Слободни тједник”, у броју 82 од 17. октобра 1991. године, објављен је текст аутора Јована Кубуре (радило се о псеудониму), под насловом „Пуцати на шпијуне без заустављања!”, са поднасловом „Посебне војне дозволе, аутоматске пушке и СМБ униформе нису спасиле четворочлану екипу ТВ Београд од смрти!”. Из његове садржине произлази да је аутор текста у поседу имао личне предмете једног од убијених новинара, или да је такве податке сазнао или добио од неког другог лица, будући да се у спорном текст спомињу документа која је са собом имао покојни Зоран Амићић, и то војну дозволу за посету јединицама на Банији, Кордуну и Босанској крајини на име Зорана Амићића за снимање „ТВ прилога о јединицама ангажованим на кризном подручју” издату од стране Војне поште 2082 Београд, са објављеним документом презентованим као „списак шабачких четника који су дошли `ослобађати` Хрватску од Хрвата”, иако је то био списак са именима малолетних рукометаша шабачке Металопластике, који је код себе имао покојни Амићић као функционер клуба и отац једог од дечака чије је име било наведено (Бјелица, 2024).

У тексту је такође објављено да је новинарска екипа била одевена у војне униформе, те наоружана аутоматским пушкама, да су сва лица са поменутог списка као четници боравила у Глини, иако се радило о списку деце која су тренирала рукомет у клубу „Металопластика”, као и да је један резервиста ЈНА посведочио да су шабачки резервисти пуцали по наређењу на новинаре, јер је новинарска екипа снимила прилог о лошем стању међу шабачким резервистима, па је такву слику требало послати у Београд (Бјелица, 2024).

Овакво „новинарство” служило је једино ратнохушкачкој пропаганди хрватских сецесиониста, а следом перфидне, дифаматорске и лажне конструкције о разлозима и околностима боравка шабачке новинарске екипе на банијском ратишту у октобру 1991. године, закључујемо да је на описани начин извршен експлицитан напад на истину, јер је о убиству екипе новинара на радном задатку, извештавано као о погибији групе непријатељских шпијуна.

5. Од злочина против истине до погрома као ванредног злочина против човечности

Дакле, из познатих и неспорних чињеница о злочину над новинарима на Банији и из навода спорног текста објављеног у „Слободном тједнику”, можемо закључити да се критични догађај убиства новинарске екипе из заседе догодио током трајања оружаног сукоба између регуларних оружаних снага тадашње ЈНА и хрватских паравојних јединица. Радило се о немеђународном оружаном сукобу у оквиру тадашње југословенске федерације која је пролазила кроз тешку политичку и националну кризу.

Жртве овог злочина, и то њих тројица били су у цивилној одећи, док је четврти био у униформи ЈНА као лице у резервном саставу. Критичном приликом кретали су се цивилним мотроним возилом са видним обележјима новинарске екипе. Сва четворица су професионално били везани за новинарски позив и у

том тренутку ангажовани на радном задатку, и то покојни Зоран Амићић као уредник и новинар, покојни Бора Петровић и Дејан Милићевића као камерман и асистент камермана, а покојни Сретен Илић као радио уредник и у својству резервног официра који је био задужен за сарадњу са медијима.

Новинарска екипа је пре трагичног догађаја била снабдевена и дозволом за посету јединицама ЈНА распоређеним на том подручју, али је остало нејасно да ли су покојни новинари појединачно били акредитовани при ЈНА као ратни дописници и/или као ратни дописник и његово помоћно особље, јер су према садржини дозволе били везани за распоред и кретање ратне јединице која се борила на том подручју.

Од одговора на питање какву су акредитацију поседовали зависио би њихов третман у смислу посебне заштите новинара као посебно заштићени цивила у тренутку када су фактички пали под власт једне стране у сукобу, односно непосредно пре употребе ватреног оружја.

Уколико су имали статус ратних дописника, по заустављању су могли бити третирани као ратни заробљеници, јер као такви прате оружану снагу код које су акредитовани. У супротном, у недостатку поузданих информација о припадности конкретної новинарској категорији на бојишту, уживали би заштиту која се пружа цивилима. У сваком случају, с обзиром да су били снабдевени одговарајућом дозволом једне стране у сукобу, да је њихово возило било видно обележено са прес ознакама, да су несумњиво били неборци, те да нису предузимали активне радње непријатељства, то и поред чињенице да је у возилу било и једно војно лице, шабачки новинари нису представљали легалан и легитиман ратни циљ, због чега је напад на ова лица и њихово убиство био конклюдентно противправан.

Овде долазимо и до питања квалификације противправних аката нападача, а имајући у виду да се на ову ситуацију искључиво имају применити норме међународног ратног права. Пре свега, на нивоу чињенично-правне анализе неспорних елемената овог злочина и трагања за адекватном инкриминацијом, *prima facie* можемо препознати сва субјективна и објективна обележја бића кривичног дела ратни злочин против цивилног становништва у односу на убиство прве тројице лица, док би убиство војног лица као пасивног субјекта, у ситуацији након пада под власт непријатеља представљало кривично дело ратног злочина против ратних заробљеника. Ствари могу бити мало сложеније уколико су прва тројица покојних новинара имала статус ратног дописника, па када се узме у обзир да су под власт непријатеља пали са таквим статусом, њихово убиство би представљало кривично дело ратног злочина против ратних заробљеника, сходно конвенцијском праву које важи за третман ратних дописника који падну под власт непријатеља.

Преласком на детаљнију и разложнију анализу можемо поставити питање да ли је у овом случају реч о ратном злочину или се ипак радило о једној сложенијој и мање познатој фактичкој инкриминацији, попут погрома?

На позитиван одговор - да јесте реч о погрому наводи нас чињеница да се предметно убиство новинара ипак није одиграло „тамо негде”, ван просторног и временског контекста, јер је Банија као део СР Хрватске у време критичног догађаја била захваћена оружаном сукобом, односно сукобима насталим поводом покушаја насилне сецесије једне републике чланице југословенске федерације. Истовремено, овде морамо водити рачуна и о повесном сећању на најтеже злочине извршене над Србима у НДХ, јер је и ова чињеница део баштине предметног поднебља и без њеног сагледавања, нећемо успети да проникнемо у дубље контекстуалне одлике овог злочина, јер га управо ови елементи приближавају погрому као фактичкој инкриминацији.

Иако се погром као појам налази ван формално прописаног каталога међународних и националних инкриминација, истраживање његових обележја доводи нас на праг међународног кривичног дела злочин против човечности, јер се ова инкриминација најтешње преплиће кроз идентитет заједничких обележја са погромом, иако је погром у суштинском смислу ванредан злочин против човечности.

Иако злочин против човечности садржи у својим обележјима велики број различитих радњи извршења, фокус наше анализе представља само убиство као радња извршења, извршено на штету цивилног становништва и то према великом броју пасивних субјеката, при чему се таква радња мора предузети у склопу ширег или систематског унапред испанираног и припремљеног напада против цивила, (Stojanović, 2012: 109-110).

Именована обележја бића злочина против човечности остварена су у случају предметног убиства новинара на Банији, јер је реч о убиству више лица и то новинара на радном задатку, уз истовремено наношење претераних патњи, јер је на њих испаљено преко 200 пројектила из аутоматског оружја, при чему је злочин извршен из заседе на путу, уз припрему и брзо извлачење починилаца са лица места и места догађаја. Како овакве заседе нису представљале реткост на подручју Баније, то су у конкретном случају били испуњени и услови везани за ширину напада, број жртава и време трајања непријатељства које обухвата како време пре овог злочина, тако и период након његовог извршења.

И управо следом ових обележја налазимо да је погром прикладнији оквир за квалификовање и санкционисање злочина на Банији, опет свесни чињенице да погром у формалноправном смислу није кривично дело, али са свешћу да је контекст у овом случају надрастао ратни злочин против цивилног становништва и/или ратни злочин против ратних заробљеника, али и сам злочин против човечности, што нужно имплицира призивање овакве анализе и оваквог погледа на недела и нељуде.

Даље, парадигматичност овог злочина се огледа у двострукој виткимизацији новинара, и то првој и стварној, и другој која је симболичка, овај злочин несумњиво приближава погрому. Наиме, жртве овог злочина били су живи новинари убијени на задатку током оружаног сукоба. Након тога, поново су виктимизирани у симболичком смислу, будући да су као покојни новинари пропагандом и сами постали дезинформација.

И коначно, овде се наша анализа међународноправне заштите новинара у оружаном сукобима и правцима њеног преиспитивања коначно затвара и повезује у једну целину. На примеру случаја бруталног убиства новинарске екипе РТС на Банији током 1991. године који је остао без судског епилога, показали смо практичну неефикасност постојећег система међународноправне заштите новинара који извештавају са бојишта, указали на ситуације које су остале „ван правног регулисања” и призивали хитну и свеобухватну ревизију ових норми, укључујући и потребу за међународном криминализацијом модерне ратне пропаганде и погрома као ванредног злочина против човечности.

Литература

- Аврамов С., Крећа М. (2003). Међународно јавно право. Београд: Савремена администрација.
- Дамјанов П. (2004). Реч као мач. Београд: Новинско-издавачки центар „Војска”.
- Krivokapić, B. (2023). Rat i pravo: teorija i praksa oružanih sukoba i međunarodno pravo. Banja Luka: Udruženje pravника Republike Srpske, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Fakultet Bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
- Лопичић Јанчић, Ј. (2022). Међународноправна и кривичноправна заштита цивилног становништва у рату и оружаном сукобу. 80 година од погрома у великој Рацији корак даље ка заједничкој будућности (185-201). Нови Сад: Покрајински заштитник грађана - омбудсман и Матица српска.
- Мајић, М. (2005). Ратни злочини у међународном кривичном праву. Београд: Техничка књига.
- Радивојевић, З., Раичевић, Н. (2012). Заштита новинара у међународном праву. У: Зборник радова Правног факултета у Нишу. Ниш: Универзитет у Нишу - Правни факултет. LXI, 105-129.
- Radivojević, Z., Raičević, N. (2015). Posebno zaštićeni civili u međunarodnom humanitarnom pravu. U: Godišnjak Fakulteta političkih nauka. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka. 9, 14, 101-121.
- Старчевић, М. (2010). Приручник из међународног хуманитарног права у Војсци Србије. Београд: Медија центар „Одбрана”.

Електронски извори

- Бјелица, Д. (15.3.2024.) Сви лажни Божићеви новинари и улога једног текста из „Слободног тједника” у некажњеном злочину, УНС. Доступно на: <https://uns.org.rs/desk/UNS-news/157666/svi-lazni-bozicevi-novinari-i-uloga-jednog-teksta-iz-slobodnog-tjednika-u-nekaznjenom-zlocinu.html>
- Мириловић, Ф. (17.4.2024.) Засједа на Банији: Ко је убио шабачке новинаре?, УНС. Доступно на: <https://uns.org.rs/desk/UNS-news/158963/zasjeda-na-baniji-ko-je-ubio-sabacke-novinare.html>

- <https://www.uns.org.rs/desk/vesti-iz-medija/135169/godisnjica-ubistva-ekipe-rtis-a-na-baniji.html?print=true>
- **Међународне конвенције**
- Правилник о законима и обичајима рата на копну из 1907.године (уз IV Хашку конвенцију)
- Convention relative to the Treatment of Prisoner of War. Geneva July 27, 1929.
- Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима из 1949. године (III Женевска конвенција)
- Женевска конвенција за побољшање положаја рањеника и болесника у оружаним снагама у рату из 1949. године (I Женевска конвенција)
- Женевска конвенција за побољшање положаја рањеника, болесника и бродоломника оружаних снага на мору из 1949. године (II Женевска конвенција)

Marko Z. PUŠICA

REVIEWING THE INTERNATIONAL PROTECTION OF JOURNALISTS IN ARMED CONFLICTS: THE CASE OF THE POGROM OF THE RTS JOURNALIST TEAM IN BANIJA

Abstract: Journalists represent a category of civilians to whom the international law of war provides special and enhanced protection. This protection covers war correspondents and journalists engaged in dangerous professional missions in areas of armed conflict. In this paper, the author presents and analyzes the existing normative solutions in this matter, and notices and singles out certain novelties that are not adequately covered by the international legal framework. The current international legal protection of journalists in armed conflicts obviously does not represent an effective and complete system of protection, because in practice it is still possible to observe numerous gross violations of provisions of the international law of war on the special protection of journalists. The corpus of existing protective norms does not regulate the issue of the ever-present media war that accompanies armed conflicts and emerges from them, as well as the difference between reporting on an armed conflict and engaging in propaganda. Reviewing the existing international legal protection of journalists in armed conflicts proved to be a necessity, since in practice it is necessary to establish their valid and complete protection. A paradigmatic example of a journalist victim in an armed conflict is the pogrom of the RTS journalist team in Banija in 1991, which remained unexplained and without a judicial epilogue.

Keywords: international law of war, specially protected civilians, journalists, media war, propaganda, pogrom of the RTS journalist team in Banija.

Прегледни рад

АНАЛИЗА ПРАВНОГ И КАЗНЕНОГ ПОРЕТКА НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ И ДЕШАВАЊА НА ТЕРЕНУ У ПЕРИОДУ АПРИЛ-АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У току првог месеца постојања Независне Државе Хрватске (НДХ), еволуцијом правног и казненог поретка створена су правна оруђа са циљем спровођења идеологије Хрватске револуционарне организације –Усташа (УХРО) која је створила НДХ. Та еволуција правничких покушаја може да се прати кроз паралеле са законодавством Трећег Рајха, примену Казненог Законика Краљевине Југославије уз бројне измене, доношење новог „споредног законодавства” и успостављање мреже „специјалних судова”. Циљ свих ових промена је био да се доносе и усавршавају казнени прописи, са циљем да исход сваког суђења буде исти. Да пресуда увек буде „крив” а казна „смрт стрељањем”. Ове правне промене са једне стране и коришћење институција и службених лица НДХ са друге стране, створиле су својеврстан апарат власти као систем који је обезбеђивао извршење казни над српским становништвом. Ове правне промене су у раду препознате и документоване кроз бројне случајеве са територије читаве НДХ током првих месеци постојања те државе. Ово повезивање правне легислативе и дешавања на терену, може се пратити како хронолошки, односно везано за датуме доношења правних аката или именовања састава Изванредних народних или Пријеких судова, тако и суштински везано за правну легислативу која је доношена. Повезивање дешавања на терену са променама правног и казненог поретка НДХ је дато кроз примере из разних делова НДХ, посебно оних у којима су живели Срби, што указује на истоветност дешавања на највећем делу територије те државе. Дешавања у Бихаћу и његовој околини су дати као посебна студија случаја, где се на мањем простору прати след документованих догађаја који се могу екстраполирати на целу НДХ.

У завршним разматрањима рада, на један оригиналан начин се преиспитује послератна колонизација у Војводину, њене недоследности и тенденциоз-

¹ Ветеринарски специјалистички институт "ЗРЕЊАНИН", Зрењанин, имејл: vidzr@mts.rs.

ности према одсељеном становништву, као и према становништву досељеном за време постојања НДХ у насеља и домаћинства одузета Србима од стране Државног равнатељства за понову НДХ.

Време неуважавања наших жртава мора постати прошлост, јер ништа не разара националну самосвест као заборав сопствених жртава. Право на будућност припада само онима који поштују своју прошлост, желе заједнички живот и помирење али мудро дају отпор самозаборава. Мртви не траже освету, само правду.

Кључне речи: НДХ, казнени поредак, Бихаћ, Велика жупа Крбава и Псат, Изванредни народни судови, Пријеки судови, послератна колонизација.

1. Досадашње анализе казнено-правног поретка НДХ

Литература о казнено-правном поретку Независне Државе Хрватске (НДХ) постоји. У хрватској историографији постоје значајни радови Српакове², Буђинове³, Бартулина⁴, Вукаса⁵ са обиљем података и тема, документованих закључака али некада воде у погрешном правцу. Велике синтезе: Кризман⁶, Јелић-Бутић⁷, Матковић⁸, Голдштајн И.⁹, Голдштајн С.¹⁰ су драгоцен извор података и закључака. Доступна је колекција Закона, Законских одредаба и наредба објављених у Народним новинама 1941-1945. у Загребу.¹¹ Српска историографија, поштујући авнојевске границе, дала је мање радова новијег датума (Здравковић¹², Савић¹³, Бурсаћ¹⁴), а постоји и синтеза Правног факултета у Београду.¹⁵ Оно што недостаје су радови који динамичан процес развоја казненог права у НДХ повезују са дешавањима на терену. Током Друге Југославије, хрватска историографија је наметнула наратив по којем је сваки злочин у НДХ издвојен и појединачни случај. Све је преседан, ништа није правило. Нема система, нема сличности, нема истоветних догађаја широм НДХ. Све је

² Srpak N. (2006) *Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945.)*, у: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol.13, broj 2, Zagreb, 1117-1144

³ Bućin R. (2001) *Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH*, у: *Arh. vjesn.* 44, ur. Melina Lučić, Zagreb, 209-225,

⁴ Bartulin N. (2007) *Ideologija nacije i rase: Ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.* у: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* god.39/2007., ур: Grgin Borislav, str. 225-226, Zagreb

⁵ Vukas B. (1997) *Sustav vlasti i uprave u NDH*, у: *Pravnik* ur. Valentino Kuzelj, Zagreb, 30, 1-2 (59-60)

⁶ Krizman B. (1978) *Pavelić i ustaše*, Zagreb

⁷ Jelić-Butić F. (1977), *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb

⁸ Matković H. (2002) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo izdanje, naklada Pavičić, Zagreb

⁹ Goldstein I. (2011) *Uspón i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, и Goldstein I. (2008) *Istorija Hrvatske 1918–2008*, EPH Liber, Zagreb, 215–224.

¹⁰ Goldstein S. (2012) *1941.godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd-Sarajevo

¹¹ *Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN)*, Zagreb, 1941-1944. *Narodne novine* od 10 .lipnja 1941.g Zagreb

¹² Zdravković M. (2019) *Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, у: *Anal. Pravnog fakulteta u Beogradu*, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, 113-139

¹³ Савић С. (2010) Правни положај Срба у Независној Држави Хрватској, Годишњак Правног факултета, година I, 1/2010, стр. 175–188, Источно Сарајево

¹⁴ Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казног поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: *Топола, ЈУСП Доња Градина*, 8, стр.131-158

¹⁵ Begović, Mirković (2018), *Zbornik Pravni status NDH*, ур. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд,

ирационално, нема рационалности. До оваквих закључака се стиже методоло-
гијом навођења само података који доводе до жељеног закључка. То је као када
са стола склоните чињенице које вам не одговарају и потом креирате жеље-
ну слику прошлости. Као када у временском низу догађаја, прећутите први,
па све што се догодило има потпуно другачији смисао. Оно што не одговара
закључцима се заобилази, релативизује, минимализује, маргинализује, наводи
као небитно или прећуткује. Могли бисмо рећи да они који су писали о злочи-
нима нису познавали намере НДХ, а они који су писали о карактеру НДХ, нису
познавали дешавања на терену. Време неуважавања жртава је прошлост, право
на будућност припада онима који поштују прошлост, желе заједнички живот и
помирење али не заборављају.

2. Настанак Независне Државе Хрватске

Оснивање НДХ је извршено формалним чином проглашења 10.04.1941. г.
када Славко Кватерник¹⁶ у 17.45 на Радио Загребу чита Проглас о оснивању
НДХ. Кључни догађај за мирни пренос власти је писана изјава др Влатка Ма-
чека, председника Хрватске Сељачке Странке (ХСС), најзначајније политич-
ке снаге хрватског народа¹⁷, изасланику Министарства иностраних послова
Трећег Рајха Едмунду Везенмајеру (Edmund Veessenmayer). Изјава је прочитана
на радију и објављена у новинама. У њој Мачек даје пуну подршку формирању
НДХ, и позива „сав хрватски народ да се новој власти покорава”, а „све прис-
таше ХСС-а, који су на разним управним положајима, котарске одборнике,
опћинске начелнике, одборнике итд. да на својим мјестима остану и с новом
владом искрено сурађују...”¹⁸ Практично цела ХСС, осим Мачека који је одбио,
или је натеран да одбије учешће у власти, ставља се на располагање НДХ, а пре
свих Сељачка и Градска заштита, организоване и наоружане групе мушкараца,
припадника ХСС. Бројност заштитара по изјави Милана Прибанића¹⁹ у сваком
котару (срезу) је износила 800-2500 лако наоружаних људи. Градска заштита
Загреба је имала 3000-4000 припадника. Укупан број заштитара износи много
преко 100.000. Ови наоружани мушкарци, локална милиција, учествоваће у
првим масовним злочинима над српским живљем. Мачек је својим поступ-
ком обесмислио деценијску сарадњу са Србима, Самосталном демократском
странком Светозара Прибићевића и Срђана Будисављевића и тако преварио
сараднике и гласаче српског порекла.

2.1. Правни поредак НДХ

Послератна југословенска литература је заузимала став да НДХ није била
држава. Хрватска историографија је искористила федералне полуге власти да

¹⁶ Пуковник Војске Краљевине СХС, активни члан усташке организације (УХРО), управник Задруге
"Хрватски радиша", маршал хрватских оружаних снага и Министар у Влади НДХ

¹⁷ На изборима 1938. листа „Блок“ коју чине Сељачко-демократска коалиција са Удруженом опозицијом
на територији Хрватске добија више од 80% гласова. Goldstein I. (2013), *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 296

¹⁸ Одић С. (1972) Босанска Крајина у априлском рату, у: Зборник Подтрмеч у НОБ, књига 1, 513-514.

¹⁹ Karaula Ž. (2012) Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i
građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu, *Arhivski vjesnik* vol. 55, str. 205-219

заједничкој држави наметне такав став. Након ратова за југословенско наслеђе, тај став преузимају водећи аутори који оспоравају државност НДХ.²⁰ Чак и они чији су преци страдали у погрому у НДХ. Ово треба да нам буде јасно. Ако НДХ није била држава, злочине који су се догодили на њеној територији не можемо посматрати организованим, систематичним и повезаним догађајима, већ преседанима. Ако НДХ није држава, злочине нису спроводиле институције и службена лица, већ безимене, незнате усташе који су се појавили и нестали незнано одакле.²¹ Најновија научна литература је оспорила ово схватање и доказала постојање три елемента државе: територију, становништво и државну власт.²² Правни поредак НДХ се заснивао на Законима и Законским одредбама које су доношене вољом Поглавника и министара²³ и објављиване у Народним новинама у Загребу од 11.04.1941. г.²⁴ Прописи нису доношени на начин на који се доносе закони, али су имали снагу закона и институције и службена лица су по њима поступале. Овакав поредак упућује на тенденциозност права. Ове законске одредбе нису доношене да би регулисале правне ствари, већ да би легализовале планиране циљеве политике усташког покрета. Овде немамо посла са правдом, већ са правом које је тенденциозно, без морала и које је рачунало на ратну победу Трећег Рајха. Напуштамо бесплодне правничке расправе о природи законских одредаба НДХ и долазимо у време где су људи губили главе због неправедних и неморалних закона.²⁵ Најважнији циљ усташког покрета је стварање етнички чистог простора нове државе, што се није крило. Законски прописи су предуслов да се тај циљ оствари. Након првих погрома у априлу и мају поверење Срба у нову државу је нарушено. Поред донетих законских норми, у НДХ се уочава систем неформалних правила, усмених наређења која су дириговала многим акцијама партијске војске (униформисане усташе, Усташка војница) и државне армије (Хрватско Домобранство). Примери оваквог понашања су наведени у случајевима на терену. Стално је владала напетост између проглашених правила и усмених наређења и недоследности службених лица у спровођењу једних и других. Та напетост, која говори о изостанку доследности и правилности званичника и институција НДХ, је током друге Југославије коришћена да се не увиди истоветност догађаја у НДХ. Да се злочин прикаже као недоследност и ирационалност усташа, као злочин за себе, да злочини широм НДХ немају именитеље. Истина је да су власти НДХ спроводиле програмске циљеве, где год и док год су могли, док су уживали монопол физичке силе.²⁶ Где и када то нису могли да чине, примењивали су другачија средства.

²⁰ Goldstein I. (2011) *Uspori i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, и Goldstein I. (2008) *Istorija Hrvatske 1918–2008*, EPH Liber, Zagreb, 215–224.

²¹ Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131-158

²² Zdravković M. (2019) *Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, у: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, ur. Marija Karanikić Mirić, godina 67, 1, 113-139

²³ *Zbornik Pravni status NDH*, ур. Begović-Mirković, Правни факултет, Београд, 2018

²⁴ *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe NDH*, Knjiga 1 (svezak 1-10), уредник А. Mataić, Zagreb, 1941.

²⁵ Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131-158

²⁶ Zdravković M. (2019) *Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske*, 135

3. Казнено-правни поредак НДХ

Правни и казни поредак НДХ се заснивао на Казненом Законику (КЗ) КЈ уз бројне измене, јер НДХ није донела свој КЗ. Паралеле са законодавством Трећег Рајха су остварене кроз „расне законе“, доношењем „споредног законодавства“ и мрежом „специјалних судова.“

Измене КЗ Краљевине Југославије: 03.05.1941. г. је донета Законска одредба о ступању на снагу Законске одредбе о промјенама у КЗ²⁷, од стране поглавника Павелића на предлог министра Пука, која време кажњивости враћа унатраг до 10.04.1941. године, а број дела за које се смртна казна прописује са 1 повећава на 8, док се сва антидржавна дела (из главе 12) преко злочина велеиздаје, одузимају из редовних и преносе у специјалне судове (у том тренутку Изванредне народне судове), који суде само смртну казну. Нема жалбе, ни амнестије. Преширока и неодређена дефиниција велеиздаје, могућност третирања антидржавних дела као велеиздаје, арбитрарност код вербалних деликата, увођење дела која су довршена покушајем, могућност примене на припремне радње (подстрек, договор, непријављивање припреме), при чему је изречена казна увек смртна, ову одредбу чине оруђем злоупотребе казног права у спровођењу државне идеологије. У време док се на Кордуну припрема злочин, 08.05.1941. г. Павелић доноси Законску одредбу о допуни Законске одредбе за одбрану народа и државе којом се све смртне казне за кажњива дела по Законској одредби извршавају стрељањем.²⁸ Ово је одступање од КЗ КЈ (и Аустро-Угарске), у којима су смртне казне извршаване вешањем. Нова власт је очигледно планирала велики број пресуда и извршења смртних казни, што вешањем није могуће. Министар Пук доноси Тумачење о допуни законске одредбе за одбрану народа и државе 06.05.1941. г. (објављено 10.05.) којим наглашава да злочин велеиздаје чини свако ко на било који начин повреди само част и само животне интересе хрватског народа²⁹. Један правни појам је увећан на два (част и животни интереси) који се кажњавају казном смрћу.

Расно законодавство: Није тачна, уврежена и раширена тврдња да су Срби у НДХ страдали због „расних закона.“ Расно законодавство НДХ чине 3 Закона: Законска одредба о држављанству – 5 тачака/чланова, Законска одредба о расној припадности – 8 тачака/чл., Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа – 7 тачака/чл.³⁰ који су објављени 30. травња 1941., на основу Нирнбершких закона из 1935. године. Њихова примена се тичала Јевреја и „Цигана“, али не Срба³¹. Чак и код истакнутих аутора³² оно што се дешавало Србима је приказивано као расна политика НДХ, што је искривљавање догађаја и природе погрома.

²⁷ *Narodne novine* br. 19 од 05. свибња 1941. г.

²⁸ *Narodne novine* br. 22 од 08. свибња 1941. г.

²⁹ *Narodne novine* br. 24 од 10. свибња 1941. г.

³⁰ *Narodne novine* br. 16 од 30.04.1941. г.

³¹ Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казног поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131-158

³² Jelić-Butić F. (1977), Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb, 158 и даље

Споредно законодавство: Кључна правна норма која је утицала на судбину Срба широм НДХ је *Законска одредба за обрану народа и државе* (Народне новине бр. 4 од 17.04.1941., поглавник Павелић). Огромна је несразмера прописа који има 5 чланова и његовог утицаја на животе становника НДХ српског порекла. Свако „...ко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар дјело остало у покушају...” починио је злочин велеиздаје, за који је једина казна смрт, а пресуду ће донети изванредни народни судови који суде по хитном поступку. Појмови „части и животних интереса хрватског народа” никада нису описани. Начело индивидуализације је нарушено апсолутном казном. Начело законитости је кршено у два правца: повредом захтева за одређеношћу законских описа, што ће судска пракса користити, и повредом забране повратности јер је одредба односила на време пре доношења прописа. У месец дана, од доношења ове Законске одредбе, у НДХ су се догодила 4 тешка злочина са око хиљаду убијених Срба, у којима се може пратити веза правне праксе и примене ове Законске одредбе на терену. Злочини над Србима су скривани, Хрватима су приказивани као освета за убиства Хрвата, која су инсценирале усташе из емиграције. *Законском одредбом о пријеким судовима*³³ су основани Пријеки стални судови чија надлежност је као судбени столови (другостепени судови Великих жупа, Сарајево, Бањалука, Бихаћ, Госпић, Петриња, Нова Градишка, Бјеловар, Карловац и др.) Ова одредба од редовних судова изузима нових 14 дела, која постају надлежност Пријеког суда, а овај суди само смртну казну. Кажњива дела су: насиље у гомили, убиство и квалификовано убиство, паљевина своје или туђе имовине, паљевина своје или туђе имовине са тешким последицама, употреба експлозивних направа, изазивање опасности или смрти каквом опште опасном радњом, угрожавање железничког, трамвајског, бродског или ваздушног транспорта, довођење у опасност људи у транспорту, ометање транспорта, али и саботажа на водоводним, електричним, плинским и другим инсталацијама, разбојништво, разбојничка крађа, и разбојништво квалификовано смрћу. Преки судови у надлежност добијају потпуно нова дела: непредаја оружја ватреног и хладног за које се нема дозвола на јавни позив власти (време кажњивости од 06.04.1941.), пружање помоћи или сакривање особа за које се може сумњати да су извршиле или припремају извршење неког од поменутих 14 дела. Поступак пред Пријеким судом почиње предлогом државног тужитеља, и расправом без прекидања (поступак завршава истог дана). Државни тужитељ износи усмену оптужбу, суд именује бранитеља ако га нема. Поступак доказује дело, не бави се законитошћу рада суда. По завршеном доказном поступку, тужитељ образлаже предлог, оптужени може да одговори, након чега председник суда закључује расправу. Преки суд чини веће од 3 члана, један не мора бити правник. Већ 4 дана касније, именовањем Пријеког суда за Сарајево (жупа Врхбосна) 21.05.1941.³⁴ одредба је промењена, јер трећи судија има бити из редова усташа.

³³ Narodne novine br. 32 од 17.свибња 1941.г

³⁴ Narodne novine br. 33 од 21.05.1941.г

Судско веће доноси пресуду коју јавно проглашава. Ако је пресуда крив, суд изриче казну смрти стрељањем. Записник потписују судије и перовођа. Нема одштете, нема жалбе, молба за помиловање не одлаже извршење, која се спроводи најкасније 3 сата од проглашења пресуде. Нема забележеног помиловања током 1941-1943. Законска одредба је до септембра 1941. мењана 7 пута, увек у проширивању надлежности суда. Еволуција казнено-правног система НДХ је довршена оснивањем Пријекних покретних судова 24.06.1941. Број дела кажњивих смртном казном се увећава на чак 27. Први Покретни преки суд се оснива у Загребу и зна се да је доносио пресуде у Глини током јула-септембра 1941.³⁵ Средином јула 1941. оснива се у Сарајеву, још 3 у Загребу, по 1 у Бањалуци, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Вишеграду.

Мрежа специјалних судова: Специјални судови се оснивају 17.04.1941. године. Они су прекопирани немачки Народни судови (Volksgericht) или Специјални судови (Sondergericht) који од 1934. суде за дела издаје и велеиздаје. Едуард Дрехер, доктор правних наука са места начелника кривичног одсека Министарства правде Западне Немачке, написао је Уводне напомене у Закон о управним казнама (EGOWIG), чиме су заустављене истраге у току и спречене будуће истраге против нациста, променом категоризације злочина у рату из умишљаја у нехат, па су ти злочини застарели. Закон је усвојен једногласно у Немачком парламенту 24.05.1968., и објављен у Законском гласнику бр. 33 од 30.05.1968.³⁶ Канцелар Немачке Kiesinger, председник Бундестага Gerstenmaier, савезни председник Lübke . Будући добитник Нобелове награде за мир, Willy Brandt је министар спољних послова и заменик канцелара. Едуард Дрехер је био члан Национал-социјалистичке партије Немачке и тужилац Специјалног суда Инсбрук 1940-1945. Водио је суђења у којима је око 200 људи осуђено на смрт због крађе хране, за шта је прописана казна смрт. Први Изванредни народни суд у НДХ се оснива 17.04.1941. у Загребу. Изванредни народни судови у Бањалуци и Слуњу су именовани 07.05. (Слуњ друго именовање 08.05.) Преки стални суд у Сарајеву је основан 21.05.1941. а у Бихаћу 17.06.1941. Одредбом о пријекним судовима, Изванредни народни судови су замењивани са Пријекним судовима а од 24.06.1941. и са Покретним судовима. Поступак у њима је истоветан, што је регулисано 23.05.1941. године Законском одредбом о промени законске одредбе за обрану народа и државе³⁷ која каже да Изванредни народни судови суде по поступку Законске одредбе о преким судовима.

3.1. *Случај Старо Петрово Село 17.04.1941. године*

Први велики злочин на територији НДХ је убијање 25 Срба у Старом Петровом Селу код Нове Градишке. Усташки рој Нове Капеле са Мачековим заштитарима околних села по наредби таборника 16.04. хапсе 23 мушкарца из Старог Слатиника и 7 из Бродског Ступника због „непоћудности и опасности по усташки поредак.” Ови људи ноће у оружничкој постаји Ориовац,

³⁵ Аралица Ђ. (2010) Усташки покољи Срба у глињској цркви, Музеј жртава геноцида, Београд, 182-183

³⁶ Bundesgesetzblatt Teil I, 1968., No 33 vom 30.05.1968. seite 503-548

³⁷ Narodne novine br. 35 од 24.05.1941.г

уз мучење. Сутрадан (на дан оснивања Изванредних народних судова) воде их ка Новој Градишки, али код Кречане/Крченика Старог Петровог Села су стрељани. Тачније од 30 ухапшених, 25 је стрељано, а петорица су побегла и дала изјаве³⁸. Повереник Усташког Стана Нове Градишке је Мирко Етеровић (1913-2001), професор гимназије, организатор хапшења Срба трговаца, адвоката, банкара и занатлија од 11.04.1941. г. Више од 30 људи је држано по затворима и уцењивано да даровним писмима „поклоне” имовину НДХ и спасу се исељавањем у Србију. Тако је „одузета” имовина у вредности 19 милиона пред-ратних динара.³⁹ Мирко Етеровић је звезда усташке емиграције. Током рата логорник на Брачу, шеф одјела у Главном Усташком Стану (ГУС) у Загребу. Маја 1945. је побегао из НДХ, две године проводи у логорима у Италији, у Аргентину стиже 1947. г. У граду Кордоби на Католичком универзитету је професор класичних језика и хуманистичког образовања од 1954. до 1984. г. Захтев за изручење Југославија је поднела 1947⁴⁰. Аргентина му ускраћује гостопримство 1999., због сумњи у умешаност у злочине, па га тајно смештају у старачки дом у Загребу⁴¹, где умире са 88 година. Видимо почетак усташке организације. Мачекови заштитари су први чланови ројева. Стварају се табори у општинама, стожери у седиштима жупанија. Повереници су у контакту са ГУС у Загребу. Ликвидација људи стрељањем је на дан када је донета Законска одредба. Злочин приписан овим Србима је повреда части и животних интереса хрватског народа.

3.2. *Случај Гудовац 28.04.1941. године*

Други злочин се догодио десетак дана касније у селу Гудовцу у околини Бјеловара, у већински хрватској средини (насеље Гудовац 1931. 1073 житеља, 1/3 Срба; опћина Гудовац око 8000 житеља, Срба око 3000). Подручје Бјеловара је веома осетљиво по питању хрватско-српских односа. Овде постоји екстремистичка групација хрватских националиста^{42,43}. Овде се догодила најуспешнија побуна у Војсци током Априлског рата, масовно одбијање команди и дезертирање из 108. пешадијског пука, убијање непознатог броја официра и подофицира Војске КЈ⁴⁴, што доводи до проглашења НДХ од стране градоначелника Бјеловара Маканеца 08.04.1941., и проласка немачких колона кроз Бјеловар 10.04. на путу за Загреб. Долази до убијања око 20 Хрвата, заштитара и цивила по хитном војном поступку, због дезертерства, неодазивања на мобилизацију у ратном стању⁴⁵ и покушаја отимања оружја.⁴⁶ Усташка организација настоји да

³⁸ Škiljan F. (2009) Genocid nam Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata, у: Токови историје, ур.Миле Бјелајац, број 3, Београд, стр. 33-62

³⁹ Škiljan F. (2009) Genocid nam Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata

⁴⁰ Јововић М. (2023) Благоје Јововић први дио, Подгорица, 46

⁴¹ Доступно на http://buscador.lavoz.com.ar/intervoz/99/08/11/pl_n10.htm, Politica Intervoz, Argentina, 11.08.1999.

⁴² Кузмановић Н. (2019) Гудовац 1941. Пут злочина, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад-Загреб, 9

⁴³ Bastašić M. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 40

⁴⁴ Bastašić M. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 55

⁴⁵ Karaula Ž. (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.r, у: Zavod za hrvatsku povijest, vol.39, str.200

⁴⁶ Karaula Ž. (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.r, у: Zavod za hrvatsku povijest, vol.39, str.20

масовно убијање српских цивила представи као одмазду за убиства Хрвата. Тај масакр је јасна демонстрација одлучности власти и порука Србима да је нова власт опредељена за екстремно насиље.⁴⁷ За злочин је искориштен инцидент у ноћи 27-28.04. када су униформисане усташе убиле 1 домобрана, раниле 1 заштитара и убиле Србина Милана (Емила) Радовановића⁴⁸, и у својој кући убиле 1 заштитара.⁴⁹ То значи 2 убијена Хрвата, 1 рањен Хrvat, 1 убијен Србин. Хрватска историографија сматра да су вероватно бивши припадници југославенске војске то учинили, јер су примећени у шуми⁵⁰, али закључују да хрватска власт ово енергично користи наводећи да се ради о „организованом нападу гудовачких четника” што није доказано.⁵¹ Хрватска историографија прећуткује да се у околини Гудовца налазе Еуген Кватерник (шеф јавне сигурности града Загреба), Ивица Шарић (шеф усташке полиције Загреба) са сатнијом униформисаних усташа, везано за случај Грубишно Поље.⁵² Следе договори представника локалних власти, шта ће се чинити. Сведочења указују на постојање усмене наредбе Еугена Кватерника, присутног 28.04. у Гудовцу, да се за 1 Хрвата мора убити 100 Срба⁵³ и то је пример поменуте напетости између правила и наређења. Током ноћи 27/28.04. и понедељка 28.04. Мачекови заштитари убијају 11 Срба из Гудовца и Старе Плавнице, под изговором да имају оружје.⁵⁴ У понедељак 28.04. је сакупљено 187 Срба, који су пребројани и стрељани на сајмишту поподне.⁵⁵ Жене страдалих преко команданта немачког гарнизона Бјеловар, доводе до откопавање убијених људи 30.04. Пребројано је 177 лешева, 3 затрпаних су живи, Немци све сликају, хапсе око 40 починилаца, које пуштају на интервенцију Младена Лорковића. Укупан број жртава је 191 (177 на сточној пијаци +11 испред својих кућа претходну ноћ, 3 човека убијена у заседи 27.04.) уз 4 особе побегле са стрељања и 3 особе које су откопане живе). Видимо бројне ројеве (сведоци помињу 70-80 заштитара), усташе из емиграције у вези са ГУС у Загребу, жупнике који учествују у организацији злочина и покушај колективне одмазде 100 за 1.

3.3. *Случај Грубишно Поље (20. април - крај јула 1941.)*

Овај случај је почео пре Гудовца и повезан је са њим, али је судбина људи који су приведени решена касније. У Грубишном Пољу је 1931.г живело 24.179 становника, Срба 46%, Хрвата 33%, 5 % Мађара, 15 % Чеха и 1% осталих. Два жупника у Загреб шаљу писмо са фабулацијом оцу Ивице Шарића, о томе да ће за Ђурђевдан Срби у Грубишном пољу подићи устанак против НДХ. Дана 26.априла, Ивица Шарић и Еуген Дидо Кватерник стижу возом у Бјеловар са

⁴⁷ Кузмановић Н. (2019) Гудовац 1941. Пут злочина, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад-Загреб, 12

⁴⁸ Bastašić М. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 57

⁴⁹ Bastašić М. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 57

⁵⁰ Hrvatski državni arhiv-ZKRZ, Okružna i kotarska komisija grada Bjelovara, kut.691, 2/45 i 206/46

⁵¹ Karaula Ž. (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.g, у: Zavod za hrvatsku povijest, vol.39, str.202

⁵² Bastašić М. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 66

⁵³ Karaula Ž. (2007) Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.g saslужanje Slave Srnak, HDA, kutija 258,13103-13130

⁵⁴ Bastašić М. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 57

⁵⁵ Кузмановић Н. (2019) Гудовац 1941. Пут злочина, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад-Загреб, 17

око 120 униформисаних усташа. Један од жупника је сведочио о томе.⁵⁶ Усташки повереник и котарски предстојник издају налоге за хапшења Срба. Током ноћи 26./27. април 1941. и наредног дана ухапшено је 504 мушкарца из Грубишног Поља и околине. Када је завршен злочин у Гудовцу, у понедељак 28.04., ови су људи возовима пребачени у први логор НДХ, „Даницу” у Копривници.⁵⁷ Касније су пребачени у Загреб, па Госпић, па Јадовно на Велебиту. Од 504 мушкарца, рат није преживело 487.⁵⁸ Славко Голдштајн сведочи о страдању свога оца.⁵⁹ Овде видимо Мачекове заштитаре, униформисане усташе у вези са ГУС у Загребу, Усташку полицију и Редарство, жупнике који организацију злочин, инсцениране догађаје као повод за погром.

У првих 20 дана постојања НДХ, догодила су се два велика злочина са 216 жртава (25 Старо Петрово Село, 191 Гудовац). Ухапшено је 504 мушкарца из Грубишног Поља који јула 1941. стижу у Госпић. Сведочимо о јасној поруци коју НДХ упућује Србима.

3.4. *Случај Вељун и Хрватски Благај 05-08.05.1941. године*

Следећи злочин се одиграо на Кордуну, у околини Вељуна. Организатори су жупници, учитељи, усташки ројници и униформисане усташе. Уз помоћ Стожера у Карловцу, договорено је инсценирано убиство југословенски орјентисаног млинара Јосе Мравунца у Хрватском Благају.⁶⁰ Убиство би било повод за хапшење Срба који ће бити убијени, уз изговор да су послати у Немачку. Изјаве су дали Душан Никшић и Милан Брунета члан роја Фурјана.⁶¹ Ноћу 5/6.05.1941.г усташе из емиграције убијају 6 чланова породице Мравунац. Преживљава кћи Милка. На Ђурђевдан 06.05.1941. жупник Слуња Иван Никшић оружницима шаље телеграм: „Срби у Благају убили хрватску породицу Јосе Мравунца. Забрањите Србима излазак из кућа...” Налог за хапшење даје учитељ Шајфар. Сакупљено је око 600 мушкараца, међу њима свештеник Добросављевић.⁶² Локални Хрвати су водичи. Сакупљени су довођени у Вељун, камионима превожени до школе у Хрватском Благају. Срби су изглађивани, тучени кундацима. Вјекослав Лубурић је у Хрватски Благај стигао 06. маја са десетак усташа из емиграције. Затворене људе суочавају са Милком Мравунац, али девојчица каже „од ових људи није нико”. Министар Пук 07.05. именује Изванредни народни суд Слуњ, који не налази кривицу. Дан касније, министар именује нови састав суда на челу са Јосом/Јуцом Рукавином који доноси смртну пресуду за 32 оптужена (Душан Никшић каже 36) који су ноћу убијени и убачени у „Попову јаму”, безданку између школе и католичке цркве Хрватски

⁵⁶ Bastašić M. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd, 45

⁵⁷ Кузмановић Н. (2019) Гудовац 1941. Пут злочина, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад-Загреб, 12

⁵⁸ Доступно на <https://jadovno.com/grubisno-polje-28-septembar-2012-parastos-i-komemoracija-pobijenim-i-izginulim-srbima-u-drugom-svetskom-ratu/>

⁵⁹ Goldstein S. (2012) *1941.godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd-Sarajevo, 50

⁶⁰ Козлина В. (2021) Покољ у Хрватском Благају, у: *Топола часопис ЈУСП Доња Градина*, година VII, број 7, 58-66.

⁶¹ Zatezalo Đ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, str.14-19.

⁶² Свети свештеномученик Бранко (Добросављевић) 1886-1941. Именослов СПЦ доступно на <http://www.spc.rs/sr/sveti_sveshtenomuchenik_branko_dobrosavljevitsh>

Благај.⁶³ Те ноћи (08/09.05.) заиста је убијено око 520 затворених Срба. Душан Никшић из Доњег Полоја је побегао и дао сведочанство 1961. г Ђури Затезалу.⁶⁴ Око 80 мушкараца је на интервенцију италијанског пуковника Oskara Grittia ослобођено. Јаме су копали становници хрватског Благаја, жртве су посуте живим кречом. По изјави Јанка Медведа⁶⁵, домаћи су са Загрепчанима заиграли коло над јамама. Поље је преорано и засејана зоб на њему. Хрватски историчари (Славко Голдштајн, Фердо Чулиновић) као извор користе „Споменицу о жупи Слуњској” жупника Ивана Никшића, учесника, који тврди да је убијено 440 Срба. Сведочења Окружној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Кордуну⁶⁶ користи Ђуро Затезало. Душан Никшић говори о 520 Срба које је пописао учитељ Шајфар, Миле-Милић Абрамовић/Обрановић говори о „више од 500 Срба...” Истина је откривена 05.08.1941. када су устаници ухватили Ивана Шајфара у школи у Цвијановић Брду, који је све признао.⁶⁷ Овде имамо локалне ројеве (50-60 наоружаних људи), униформисане усташе из Карловца и Загреба, учешће 3 жупника у злочину, комуникацију са Загребом, министра који мења Изванредни народни суд док не добије пресуду, покушај одмазде 100 за 1 (убијено 6 Мравунаца; сакупљено укупно око 600 мушкараца), доношење пресуде од стране суда у Слуњу, смрт стрељањем.

3.5 Случај Глина и Прекопа 13.05.1941. године

Догађаји у Глини из маја 1941. године су замењивани са познатијим дешавањима из јула-августа 1941. (злочин у глинској цркви, Љубан Једнак). Чак и ревизионистичка историографија⁶⁸, не негира да се свиђња 1941. у Глини нешто догодило. Разлог је приватно писмо надбискупа Степинца Павелићу од 14.свиђња 1941.⁶⁹ које тврди да је у Глини 13. свиђња почињен ужасан злочин над Србима. Усезу Глина 1931. од 45.000 житеља, Срба је 30.000, док је у граду од 3100 житеља Хрвата 53%. Глина има снажну правашку организацију, на чијем челу је адвокат др Мирко Пук. Сведочења Никице Самарџије⁷⁰, јереја Јована Обреновића⁷¹, Хрвата Ђуре Силаја, млинара Шешерина⁷², Петра Ерента/Ерент⁷³, Милана Деспота из КПХ, сакупљена у књигама Глина 13. маја 1941.⁷⁴ и Усташки покољи Срба у глинској цркви⁷⁵ омогућавају да се схвати шта се догодило. Сведоци говоре о састанцима усташког руководства по-

⁶³ Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд, 168.

⁶⁴ Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, 14-19.

⁶⁵ Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, 23-25.

⁶⁶ Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb 14-27.

⁶⁷ Козлина В. (1981) *Из пламена револуције* Сомбор, 34.

⁶⁸ Vuković Т. (2006) *Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini-povijesni događaji ili mit*, у: *GlasKoncila* br. 35-53.

⁶⁹ Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) *Stepinčevi interventi kod Pavelića*, у: *Hercegovina*, ur.B. Goluža, 3, 179-211.

⁷⁰ Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд, 168-169.

⁷¹ Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, 28-41 Arhiv Jugosl., fasc. 922.

⁷² Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, 42.

⁷³ Zatezalo Ђ. (2005) *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD "Prosvjeta", Zagreb, 42-44, HAK, fascikla dokumenata na području Gline, Zapisnik br.1 Općinske komisije za ratne zločine NOO Jukinac od 10.12.1944.

⁷⁴ Vujasinović, Višnjić, Roksandić (2011) *Glina 13. maja 1941*. SKD Prosvjeta, Zagreb.

⁷⁵ Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд.

четком маја 1941., на којима је договорено сакупљање и ликвидирање Срба. Као усташу-емигранта помињу Јураја/Јуцу/Јусу Рукавину.⁷⁶ У недељу 11.05. у Глину стижу 2 аутобуса са око 50 усташа у жутим униформама. Хапшења почињу истога дана увече, јавна расвета угашена, мушкарци старији од 16 година сакупљани по кућама, уз образложење да „иду на преслушање.” Домаћи Хрвати воде униформисане усташе. Глина и сва приградска насеља су обиђена, а сакупљено је и 20 мушкараца који су дошли на посао.⁷⁷ Приведени су чувани у глинској жандармерији. Тамо затичу око 50 ухапшених из околине Глине. Неки људи су убијени испред кућа. Сведоци кажу о договорима о копању јама у Прекопи. Никола Липак-Чукље је понудио своју земљу. Сведоци помињу 2 камиона са цирадом која су у око 15 одвожења, ноћу 12.05./13.05. превозили везане до Прекопе. Камион скреће лево са пута, људе скидају са камиона и ходају ка реци Глини. Стрељања изводе емигранти, и локалци Никица Видаковић и Никола Липак-Чукље. Преживели Самарџија се одвезао, срушио чувара и скочио у реку. Крио се и успео да стигне до Београда. Јаме на десној обали Глине на њиви Чукљин анк, копало је око 50 хрватских сељака, стрељања пуцањем у потиљак особама које стоје или леже на ивици јама, затрпавање људи кречом и танким слојем земље. Никола Липак-Чукље се хвалио да је убијено 437 Срба. Јереј Јован Обреновић тврди да је убијено 480 Срба. Петар Ерента/Ерент помиње 437 убијених Срба. Фикрета Јелић-Бутић⁷⁸ наводи да је извршен масовни покољ око 300 Срба у Глини. Стево Клобучар, функционер КПХ за Глину, тврди да је ухапшено 373 Глињанина, и убијено око 600.⁷⁹ Срески одбор СУБНОР-а је направио списак од 430 Срба убијених у Прекопи. Године 1947. је вршено откопавање, ексхумирано 500-600 лешева из 4 јаме. Лешеви су пренети на православно гробље и положени у спомен-костурницу на Погледу са укупно око 2700 Срба убијених током рата. Убијања у Прекопи су вршена пре 13.05, као и од јуна-септембра 1941., због Покретног пријеког суда.⁸⁰ Минимални број страдалих је око 330 (260 број јављен Степинцу+око 50 већ затворених+око 20 радника из околине) а максимални око 430. Видимо локалне ројеве, масовно учешће Хрвата, униформисане усташе и везу са Загребом. Жупник Франц Жужек није учествовао. Доследно спровођење одредбе о извођењу казне стрељањем. Сутрадан, надбискуп Степинац шаље приватно писмо Павелићу⁸¹, у којем каже: „Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete

⁷⁶ Јурај-Јуцо Рукавина (1898-1945), официр Аустро-Угарске, жандармеријски капетан Краљевине СХС, пионир усташког покрета, учесник Велебитског устанка, помилован 1939. Од јуна 1941.г усташки пуковник, командант свих бојни Усташке војнице. Изручен ДФЈ 1945.г. у: Аралица Ђ. (2010) *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, 168.

⁷⁷ Vujasinović, Višnjić, Roksandić (2011) Glina 13. maja 1941. SKD Prosvjeta, Zagreb.

⁷⁸ Jelić-Butić F. (1977), *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 166.

⁷⁹ Štefančić, Klobučar (1974) *Zbornik Sisak i Banija u revolucionarnom pokretu i ustanku 1919-41*, Zagreb, 848.

⁸⁰ Аралица Ђ. (2010) Усташки покољи Срба у глинској цркви, Музеј жртава геноцида, Београд, 182-183.

⁸¹ Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) Stepinčevi interventi kod Pavelića, у: Hercegovina, ur.B. Goluža, 187-188.

najhitnije mjere, na cijelom teritoriju NDH, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se, da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ. Sa odličnim štovanjem.” Шта надбискуп тражи од Павелића? Да се не убије ни један Србин, ако му се не докаже кривња ради које је заслужио смрт.⁸² Како Поглавник одговара на интервент? Три дана касније, на предлог Мирка Пука, Поглавник доноси Законску одредбу о пријеким судовима.⁸³

4. Сведочења жена из Лоборграда

Године 2022. је објављена књига сведочанстава из групе од 7500 записника прогнаних и избеглих лица, свештеника и црквених службеника са територије НДХ на простор окупиране Србије 1941. и 1942. године.⁸⁴ Записници су дело Комесаријата за избеглице и пресељена лица у Влади народног спаса Милана Недића и Комисије о страдањима СПЦ и српског народа, основане од Синода СПЦ. Лоборград је један од тридесетак логора створених у НДХ. Државна институција за логоре је Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР), створено 07. маја 1941. законском одредбом.⁸⁵ Први равнатељ је Еуген Кватерник. Логорима се бавила Усташка надзорна служба (УНС) и то Трећи Уред Усташке обране који предводи Мијо Бабић, до погибије јуна 1941. г. Наслеђује га Вјекослав Лубурић. Логор Лоборград је формиран 5.09.1941. г поред истоименог насеља у Загорју, око 70 километара северно од Загреба. Налазио се у дворцу Кеглевић, предатном старачком дому. Управу су чинили фолксдојчери. Сви заточеници логора, жене јеврејског и српског порекла са децом, ухапшене су од полицијских, војних и судских органа НДХ (оружништво, редарство, домобранство, опћинске и котарске казнионе) који их предају усташкој војници, а ова управи логора, локалним Немцима. Депортације почињу октобра 1941. г. Прве Јеврејке стижу из Загорја, а око 1300 заробљеница је стигло из логора Крушчица код Травника, од чега Српкиња и њихове деце око 200 (236⁸⁶). Новембра 1941.г око 300 Српкиња се премешта у помоћни логор Горња Ријека код Крижеваца, 25-30 километара источно под истом управом. Од пролећа 1942. г почињу депортације за Стару Градишку, Земун, Јасеновац и Аушвиц. Највећи транспорти су августа, а логор је престао да ради октобра 1942. У овом логору почиње хуманитарни рад Диане Будисављевић. Она сазнаје за логор октобра 1941. па преко Жидовске општине Загреб шаље помоћ Српкињама.⁸⁷ У њеном

⁸² Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ, Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.152.

⁸³ *Narodne novine* br. 32 од 17.свибња 1941.г.

⁸⁴ Бурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД Хрватски логор српске жене и деце Саслушања српских избеглица.

⁸⁵ Одредба о оснивању Равнатељства за јавни ред и сигурност за NDH, Министар унутарњих послова Андрија Артуковић, *Narodne novine* br. 21 од 07. свибња 1941.г.

⁸⁶ Lengel-Krizman N. (1976) *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske* u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 884-894.

⁸⁷ Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, str.13, 23 .listopada 1941.

дневнику Лоборград се помиње 51 пут⁸⁸, први пут тамо одлази 25.11.1941.⁸⁹ Дана 28.03.1942. Диана посредује у преузимању групе деце (преузима их Министарство удружбе НДХ које их предаје сестрама Хрватског црвеног крижа НДХ). Деца се смештају у Заводу за глухонијеме у Загребу. У питању је 11 малишана (дневник помиње 5 дечака и 7 девојчица). Ова деца су делом преузета из поменуте групе од око 130 жена које су оставиле сведочанства, при чему мајкама није било дозвољено да воде сву своју децу.⁹⁰ Остатак деце је од жена које су остале у Лоборграду и које су доведене у стање да саме предају своју децу Диани Будисављевић. Оне су то учиниле, видећи да не иду за Србију и да им следи транспорт у друге логоре или смрт од тифуса.⁹¹ Сведочења су отрежњујућа, потресна, искрена и препуна догађаја и имена учесника. Сведочења су дале жене и девојке из Љубиња⁹², Столца⁹³, Госпића⁹⁴, Сарајева, Модриче⁹⁵, Требиња⁹⁶, Дивосела⁹⁷, Оточца⁹⁸, Мостара⁹⁹, Загреба, Бихаћа¹⁰⁰, Бијељине¹⁰¹, Зворника¹⁰², Беловара¹⁰³, Нове Градишке¹⁰⁴ и Добоја, које су крајем марта и почетком априла 1942. стигле до Београда. У свим тим местима, током пролећа и лета 1941. дешавају се исти догађаји. Од Требиња до Оточца, од Беловара до Бијељине, од Мостара до Бихаћа, присуствујемо организованим, систематичним и упорним покушајима да се српско становништво протера и исели уз одузимање непокретне и покретне имовине, да се физички уништи војно способно мушко становништво, или да се Срби асимилијују преласком на католичку веру. Гледамо долазак униформисаних усташа из Загреба или већег града, организовање локалног католичког и муслиманског живља у ројеве, логоре и таборе, њихово наоружање и обучавање. Гледамо претресе, позивања да се дође у оружану постају, плакате за предају оружја. Гледамо затварања српских радњи, одузимање радњи и кључева од власника и именовање комесара, лојалних Хрвата и муслимана. Испред нас се одвија технологија државног злочина НДХ над српским становништвом. Видимо пребијања виђених грађана на јавним местима са циљем заплашивања и слања поруке Србима шта их очекује. Видимо подметање доказа који служе да особа буде ухапшена и уведена у казнени поредак НДХ. Видимо хапшења због наласка књига или пропаганде соколског или

⁸⁸ Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, od str.13.

⁸⁹ Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, str.18, 25. studenog 1941.

⁹⁰ Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, str.36, 27. ožujka 1942.

⁹¹ Budisavljević D. (2003) *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, str.36, 27. ožujka 1942.

⁹² Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.62-79.

⁹³ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.79-95.

⁹⁴ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр. 95-101.

⁹⁵ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.101-107.

⁹⁶ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.108-114.

⁹⁷ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.114-126.

⁹⁸ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.127-129.

⁹⁹ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.130-137.

¹⁰⁰ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.139-146.

¹⁰¹ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.146-149.

¹⁰² Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.149-151.

¹⁰³ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.170-173.

¹⁰⁴ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.173-177.

четничког покрета, што је у НДХ кривично кажњавано. Видимо инсцениране догађаје као изговор за претресе, хапшења или убијања Срба на кућном прагу пред члановима породица. Видимо денунцирања, анонимне пријаве, клеветања, потказивања, лажна сведочења као повод за хапшења. Видимо масовна хапшења Срба 13. јуна на празник св. Анте Падованског, што је сматрано именданом отаца нације Старчевића и Павелића. Видимо масовна хапшења Срба и комуниста 22. јуна, када је почео напад Трећег Рајха на Совјетски савез. Видимо сведочанства људи који су побегли са ликвидација на местима извршења смртне казне. Видимо раздвајање мушкараца од жена у затворима, ноћне транспорте камиона са мушкарцима који се одводе. Описана су организована исељавања Срба из Бањалуке између 7-12.07.1941. године Љубиња 02.08.1941. г и Мостара 08.08.1941.¹⁰⁵ Жене су у Лоборград стизале на различите начине. На томе путу пролазе сабирна места (оружничке постаје, затворе, касарне, железничке станице), мукотрпна путовања возовима, вагонима трећег разреда или теретним, данима без воде, хране и основних хигијенских услова. Оне описују логоре кроз које су прошле: Јабланица (касарна), Госпић (казниона окружног суда и логор „Овчарска станица”), Оштарије код Карлобага на путу за Паг, Јастребарско, Крушчица код Травника, Цапраг код Сиска, логор „Кожара” у Јасеновцу. Видимо вагоне пуне заточених мушкараца, жена и деце, који путују из једног сабиралишта за друго, након пар дана се враћају у прво, да би ишли у треће а завршили у четврто. Једна група заточеника, сачекује другу групу из неког града, онда сви заједно путују на треће место, тамо затичу друге ухапшене Србе и Јевреје, потом сви заједно путују на четврто место где их неко пописује, раздваја жене од мушкараца које нико више није видео, а жене и деца одлазе на пето место где бораве месецима до интернирања. Жене кажу да их оружници и градска редарства предају опћинама или котарским властима, ови казнионама окружних затвора, потом усташкој војници која руководи логорима. Сведоци именују организаторе и учеснике погрома, именом или надимком, као и догађаје у којима су учествовали. Врло искрено, именују људе католичке и муслиманске вероисповести који штите Србе и чувају их од прогона, пљачке и хапшења.¹⁰⁶ Као места убијања Срба мушкараца жене наводе: јаму Голубинку у Купиновој долини код Љубиња, јаму крај села Ластва код Љубиња, покољ у Берковићима јуна, Видовдански покољ у крају око Стоца и Чапљине, масовна убијања у Илијашу и Алипашиним мосту код Сарајева, убијање 9 Срба у Требињу испред кућа и у дворишту суда 31. маја, јаму између Придвораца и Тодорића код Требиња, поље Руњавицу на путу Оточац-Шкаре, леву обалу Неретве код села Ортијеж (јужно од Мостара), Широки Бријег. Описи боравка у логорима као Казниона окружног затвора Госпић, „Овчарска станица” Госпић или Крушчица код Травника су драгоцени за историчаре.

¹⁰⁵ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД Хрватски логор српске жене и деце Саслушања српских избеглица

¹⁰⁶ Бурсаћ В. (2023) Хрватски логор „Лоборград”, цртица организованог државног злочина НДХ - приказ књиге Вељка Ђурића Мишине, доступно на <http://www.nspm.rs/prikazi/hrvatski-logor-loborgrad-crtica-organizovanog-drzavnog-zlocina-ndh.html>

5. Сведочења српских избеглица из Босне и Херцеговине

Исте године, када је објављена књига сведочанстава жена из логора Лоборград, објављен је сличан Зборник историјских докумената: Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица који је приредио Вељко Ђурић Мишина.¹⁰⁷ Ова књига на светло дана износи 55 изворних Записника о саслушању српских избеглица из Босне и Херцеговине, од којих је 9 до сада делимично објављено.¹⁰⁸ Сведочења су дали мушкарци и жене из Стоца, Чапљине, Берковића, Мостара, Фоче, Невесиња, Билеће, Автовца, Коњица, Чајнича, Сарајева, Рогатице, Соколца, Тарчина, Високог, Бијељине, Тузле, Брчког, Шамца, Зенице, Завидовића, Грачанице, Модриче, Кладња, Бугојна, Добоја, Ливна, Јајца, Доњег Вакуфа, Прњавора, Приједора, Бањалуке, Санског Моста, Босанске Градишке, Босанске Крупе, Љубије, Босанске Дубице, Босанског Новог и Цазина. У свим тим местима где живи српско становништво, током пролећа и лета 1941. године дешавају се исти догађаји. Видимо сећања на догађаје Великог рата, када су 1914-1915. године Срби претрпели ужасне прогоне од истог живља као и 1941. године. Видимо витешко држање Срба 1918. године, који признају, да су се 1914. заклињали да ће се осветити, али 1918. су сви скочили да се ради заједничке будућности, пређе преко свега и да остану људи када то Хрвати и Муслимани нису били. Сведочења говоре како су Хрвати и Муслимани заборавили слом Аустро-Угарске 1918. када никоме влас са главе није пала. Речи људи као што је Зулфо Турковић из Стоца, говоре о томе како су Муслимани 1941. изневерили своје православне суграђане и комшије и колика срамота и грех су пали на њихове образе и душу.¹⁰⁹ Објављивањем великог броја сведочанстава, пред нама се показују потпуно независна сведочења која саопштавају судбине истих људи. Тако сазнајемо за породицу Гојка Павића, казанције из Стоца који је одведен на саслушање и нико га никада није видео. Његова супруга је умрла у логорима делећи судбину са интернираним женама и децом. Најмање 4 њихове деце је страдало у лето 1941. (Ангелина 1927., Ђорђо 1925., Душан 1929., Меланија 1923.). О страдању те породице нема никога ко би сведочио, осим ових сведочења. Из породице Бранка Радана, кројача из Стоца, преживела је само супруга Босиљка, у групи жена које су преко Лоборграда стигле до Србије априла 1942. г. Бранко је убијен у Видовданским покољима јуна, два сина су убијена (Тихомир на Бивољем брду, Миладин у затвору у Стоцу), у Лоборграду су умрли кћи Биљана и свекрва Госпава. Босиљка Радан која је преживела рат налази се у Попису жртава рата 1964. а као место смрти је наведено Јадовно. О мањкавостима ПЖР 1964. сведочи Десимир Мухић из Стоца¹¹⁰, које именом и презименом помиње 112 жртава терора НДХ из Стоца и околине, наводећи место, време, околности њихове погибије и имена извршилаца убистава. Од

¹⁰⁷ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, Удружење Мост Склани-Сребреница и приређивач, Београд.

¹⁰⁸ Miletić A. (1986) *Koncentracioni logor Jasenovac I*, Beograd.

¹⁰⁹ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, 335 стр.

¹¹⁰ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 47-68.

тих 112 особа, 80 се налази у ПЖР 1964., док се 32 особе (28.5%) не помињу. На укупно 80 имена у списку присутно је 16 грешака (20%) у подацима за те особе: презиме (9%), место пребивања (2.5%), место смрти особе (6%), година смрти (2.5%). Две особе су уписане као дупликати, а једна као трипликат. Бројна сведочења потврђују да су темељни датуми почетка погрома, одлазак италијанских цивилних власти (18.05.1941. г) а смиривања погрома, повратак италијанске војске у Другу и Трећу окупациону зону септембра 1941. г. Сведочења откривају имена истакнутих чланова Усташке војнице, локалне усташке организације, појединачне злочине маја и у првој половини јуна 1941. Од друге половине јуна и током јула 1941. видимо места масовних ликвидација војно способних Срба. Открива се судбина Хрвата који нису подржавали НДХ, пример Николе Зоковића (рођен 1894.), среског начелника Столца. Овај честит и исправан хрватски националиста је окривљен, ухапшен и убијен и са Србима бачен у јаму Голубинку. Из сведочења сазнајемо о местима која служе за извршење смртних казни од друге половине јуна 1941. Сведоци помињу љубинску јаму Голубњача, мост на Неретви код Чапљине, јаму Шурманци где су страдали житељи Пребиловаца и Клепаца, место „под Бријестом” код Габеле, општинску зграду у Берковићима и јаругу Радановог потока више Берковића¹¹¹, обалу Неретве јужно од Мостара према Ортијежу, убијање 25 приведених Срба у жандармеријској станици Невесиње за Антуново 13. јун 1941. и убијених 138 мушкараца приведених 23. јуна.¹¹² Овде се износе сведочења везана за важније и повезане догађаје: упаде у села око Невесиња последњих дана маја (Улог, 4 убијена житеља¹¹³) и Удрезње (ноћ 01- 02. јуна, убијено 26 домаћина) који су били повод за пружање оружаног отпора у срезу Невесиње и Гацко током јуна 1941.¹¹⁴; упад 25-26.06. око 300 усташа из Стоца и Љубушког, на челу са логорником Марком Ђорићем у општину Берковиће, где на Поратку приређују покољ, преживели мушкарци беже у шуму, повезују се са сељацима невесињског и билећког среза и пружају отпор, тада у борби гину Мијо Бабић (равнатељ РАВСИГУР-а) и Антун Погорелац (атентатор на краља Александра)¹¹⁵, као одмазда, следе хапшење и ликвидација неколико стотина Срба у Стоцу и околини 26. и 27. јуна (Видовдански покољи у околини Чапљине и Стоца). Сведочанство Сергија Лукача из Мостара говори о каквим злочинима је реч: његов отац др Феодор Лукач, хирург и управник Бановинске болнице Мостар је приведен ноћ 31.маја/01.јуна 1941. и исте ноћи је са троје Срба, из среског затвора Мостар камионом одвезен ка селу Ортијежу, јужно од града. Речено им је да скину одећу, а потом им је саопштено да су у име хрватске државе осуђени на смрт. Др Лукач успева да побегне, пређе Неретву и преживи у селу Баћевићи. Успева да стигне у Сплит, одакле шаље поруку своме сину.¹¹⁶ Читамо о путовању возом преко

¹¹¹ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 70.

¹¹² Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 89.

¹¹³ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 90.

¹¹⁴ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 90.

¹¹⁵ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 63.

¹¹⁶ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 80-82.

Сарајева, Босанског Брода, Загреба, до станице Хрватски Лесковац (где воз 6 сати чека на наређење из Загреба за стрељање, примедба – пресуда Изванредног народног или Пријеког суда Загреб), боравак у Окружној казниони Госпић, хиљаде људи који су за 28 дана боравак прошли кроз ту казниону пре слања за Јадовно, боравак у јасеновачком логору 3-Циглана, интернирање у логор Земун и пуштање на слободу новембра 1942.¹¹⁷ Сведоци Славко Кокоруш из Високог¹¹⁸, Адам Серјанић из Тузле¹¹⁹, Ивица Станоје¹²⁰ и Сукара Бранислав¹²¹ из Доњег Вакуфа износе истоветне догађаје кроз које су прошли они и њихови суграђани, док је градска популација Срба у њиховим местима нестала. Таковић Десанка из Босанске Крупе, чији супруг Светозар је убијен у Црном Језеру на Уни 29.07.1941., своје сведочење завршава речима: „може се мирне душе рећи, да су скоро сви Муслимани без изнимке из Босанске Крупе и околних села ступили у усташке редове и активно суделовали у покољу и пљачки Срба.”¹²² Мирко Милиновић из Босанског Милановца, помиње да се по оснивању НДХ у Санском Мосту појављују униформисане усташе, којима се придружују скоро сви Муслимани и Хрвати. По њему, у срезу Сански Мост до пролећа 1942. убијено је 10-12.000 Срба.¹²³

6. Записници Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Ове, 2024. године, почели су да се објављују Записници, саслушања, пресуде и извештаји Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Маја месеца је представљен Зборник докумената СТАРИ БРОД Страдање Срба током Другог свјетског рата у романијском крају и дијеловима источне Босне¹²⁴, који први пут на светло дана износи догађаје који су се збили у општинама Пале, Олово, Кладањ, Власеница, Хан Пијесак, Вишеград, Горажде, Рудо и Чајниче. Обиље података, имена припадника усташке организације, представника државних институција, полицијских органа и војних органа, страховити злочини почињени у овим крајевима, остављаће историчаре без даха. Иста матрица, већ помињана се и овде може пратити. Записници доступни у овој књизи откривају места за извршење смртних казни, каква су Рашића Гај у срезу Власеница, где су егзекуције трајале од 22.06. до 07.07.1941., а у 4 велике партије су довођени људи хапшени по Власеници и селима и онда тајно, вожени на то забачено и скривено место, или Хан Поглед у околини Хан Пије-

¹¹⁷ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 86-89.

¹¹⁸ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 150-154.

¹¹⁹ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 176-180.

¹²⁰ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 272-275.

¹²¹ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 275-278.

¹²² Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 300-308.

¹²³ Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, стр. 288-291.

¹²⁴ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 1-639.

ска.¹²⁵ Укупан број Срба стрељаних у Рашића Гају износи преко 300.¹²⁶ У Рашића Гају су 21.06.1947. вршена откопавања гробница о чему је састављен и Записник.¹²⁷ Из Записника сазнајемо за рушење споменика палих жртава из Првог светског рата на Палама за Видовдан, о одвођењима мушкараца који се никада нису вратили. Сазнајемо да су особе које су учествовале у овим злочинима, септембра 1946. припадници Југословенске армије. Сазнајемо за одвођења људи са Пала 05.08. и 20.08.1941.¹²⁸, као и одвођењу 92 мушкараца са Пала и околине у Сарајево 05.08. 1941.¹²⁹ Сазнајемо за формирање усташког табора у Олову маја 1941. стварање оружане јединице од око 15 локалних људи, која обилази српска села, убија људе на кућном прагу, затвара и уцењује сеоско становништво. Након почетка оружаног отпора ствара се оружана група од око 100 људи под командом „Авдагине легије” у Кладњу, која упада у српска села, пљачка, пали и убија православце на лицу места¹³⁰. Авданова легија, под командом Авдана Хасића у Кладњу, је била јединица од 500-600 наоружаних људи који од почетка августа напада српска села око Кладња, пљачка, пали и убија најчешће немоћне старце које затичу по селима.¹³¹ Сведочења из Горажда откривају да су 12.06.1941. године 9 виђених житеља Горажда, одведени у усташки логор, а да су убијени на мосту у Лашви.¹³² Јуна месеца, усташки логор у Устипрачи је похватио 18 мушкараца из села Пољице, Брезје, Вратселићи, Потухија и других, затворио их у Устипрачи и поубијао на Дрини.¹³³ Из пресуде Мехмеду Креху усташком таборнику у Рудом, сазнајемо за судбину свештеника Добрисава Соковића, који је мучен и убијен у богословији Сарајево.¹³⁴

Најављено је објављивање Зборника о бугојанско-купрешком и би-хаћко-крупском крају.

7. Студија случаја: Бихаћки крај

Дешавања у Бихаћу и околини су дати као посебна студија случаја, где се на делу територије НДХ, прати след догађаја у пролеће и лето 1941. г. Дешавања у Бихаћком крају су у радовима истраживана и описана¹³⁵, са напоменом да су се злочини овде дешавали раније и драстичније.

¹²⁵ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 211-217.

¹²⁶ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 211-214.

¹²⁷ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 567-568.

¹²⁸ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 53-57.

¹²⁹ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 63-64.

¹³⁰ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 169-170.

¹³¹ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр. 191-193.

¹³² Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр.364, 366-367, 371-372, 373-374.

¹³³ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр.391.

¹³⁴ Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево, стр.460.

¹³⁵ Бурсаћ В. (2023) Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941.г у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9, стр.108-159.

7.1. Бихаћ и околина уочи Другог светског рата и у пролеће 1941.

Пред 1941., у Босанској крајини живи 64.23% Срба, 23.69% муслимана и 11.34% Хрвата. Од 15 срезова у Крајини, Срби чине већину у 14 (изузетак је Цазин).¹³⁶ У срезу Бихаћ 1931.г живи 39309 становника (православних 43.70%, католика 20.35%, муслимана 35.52%), Цазин 59.541 (православних 36.8%), Грахово 26.118 (православних 94.3%), Петровац 32.557 (православних 75.7%), Крупа 46.946 (православних 67.1%).¹³⁷ Немачке јединице стижу 13. априла у Бихаћ а 14. априлу у Бањалуку¹³⁸, пролазећи данима путевима ка Бихаћу, Бањој Луци и Сарајеву, без отпора. Италијанске јединице у Бихаћ стижу 17.04.1941. Чланови ХСС-а, ЈМО, „Народне узданице“, „Млади муслимани“, „Културбунд“, свечано обучени са заставама дочекују окупатора.¹³⁹ Срби, без штампе и радија, нису свесни да је основана држава Хрватска, мислећи да поново владају Немци. Вермахт 08.05.1941. године задржава посаде на линији Нови на Уни-Приједор-Бањалука-Мркоњић град-Јајце-Доњи Вакуф-Травник. Италијанска војска 18.маја напушта 2. и 3. окупациону зону (Бихаћ, Дрвар, Книн, Грачац, Госпић). Одсуство италијанских власти од 18. маја до септембра, одређује временску линију погрома и геноцида над Србима.

7.2. Стварање органа власти НДХ у Бихаћком крају

Начин стварања органа власти НДХ је свутде исти. Срезови су котари, срески начелници су котарски предстојници, општинска начелства су опћинска поглаварства. Жандармеријске станице су оружане постаје, Срби жандарми и лугари су отпуштени, Хрвати и муслимани остају у служби.¹⁴⁰ Младићима који се регрутују за Домобранство или Усташку војницу, обећавани су посао, српска имања, привилегије ако служе НДХ.¹⁴¹ Успоставља се усташка организације: у селу рој, у опћини табор, у котару логор, у жупанији стожер. Муслимани приступају организацији од априлског рата. Кључна особа у НДХ у Босанској Крајини је др Виктор Гутић.¹⁴² Гутић именује носиоце власти и усташке организације у Бихаћу, Цазину, Крупи, Отоци и Босанском Новом.¹⁴³ На врху усташког покрета, су политичари из ХСС, ЈМО, адвокати, доктори права, судије, образовани људи, официри, чиновници, учитељи, жупници и хоће, фратри, неколицина трговаца и сељака. На дну

¹³⁶ Бокан Б. (2001) Скривене намјере Београд-Бањалука, 31.

¹³⁷ Bokan B. (1988) *Prvi KNOP odred* Beograd, 12-15.

¹³⁸ Bokan B. (1988) *Prvi KNOP odred* Beograd, 30.

¹³⁹ Турић М. (1972) Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941., у: Подгумеч у НОБ-у, књ.1, 154, ур. Пејановић Душан, Београд.

¹⁴⁰ Bokan B. (1988) *Prvi KNOP odred* Beograd, 35.

¹⁴¹ Bokan B. (1988) *Prvi KNOP odred* Beograd, 36.

¹⁴² Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, (друго издање) Доња Градина - (1901-1947.), доктор права из Бањалуке, члан УХРО-а постао 1937., Велики жупан Сане и Луке и стожерник Бањалуке, предводник злочина над Србима, познат по говорима мржње према Србима, вероватни организатор убиства Епископа бањалучког Платона 05.05.41.г.

¹⁴³ Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, 508. Јаков Џал (1910., Бихаћ), предатни судија, члан УХРО-а, током маја 1941.г котарски предстојник Бихаћа и секретар жупана Кватерника. Један од управника логора Јасеновац. Априла 1945. командант Првог Усташког обрамбеног здруга, учествује у ликвидацији Јасеновац. Емигрант у Аустралији.

усташког покрета су полуписмени људи, по неки гимназијалац и студент. Средину чине службеници у установама, опћинама, котарима, судовима, комесари одузетих предузећа, трговина и радњи.¹⁴⁴ Тако је створен својеврстан апарат власти као систем који обезбеђује погром над српским и јеврејским становништвом. Велика жупа Крбава и Псат је основана Законском одредбом о великим жупама од 10. јуна 1941.¹⁴⁵ Жупа обухвата котаре: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босанско Грахово (до 1.01.1942), Цазин, Кореница (до 20.12.1941), Доњи Лапац (до 01.01.1942), испоставе Велика Кладуша, Кулен Вакуф и град Бихаћ¹⁴⁶. Велики жупан је Љубомир Кватерник (1887-1980) 147147 од 16. јуна 1941., што помиње у плакату од 23.06.1941.¹⁴⁸ уз Пријеки суд у Бихаћу, част хрватског народа, злочин великоиздаје, казну смрт стрељањем¹⁴⁹. Војну посаду Бихаћа чини 11. пјешачка пуковнија Домобранства са више од 1400 домобрана.¹⁵⁰ Током августа, преко Приједора и Крупе, долази мостарска усташка бојна Усташке војнице¹⁵¹ под Херенчићем.¹⁵²

У Бихаћ јуна стиже Вјекослав Лубурић који врши показна убиства у Заваљу 28.06.1941.¹⁵³ По Капетановићу, Кватерник је у храму Велике Кладуше извршио прва јавна убиства.¹⁵⁴

Слика 1: Проглас од 23.06.1941. године

¹⁴⁴ Бурсаћ В. (2023) Злочини Независне Државе Хрватске у бихаћком крају током 1941.г у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9, стр.113-114.

¹⁴⁵ *Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN)*, Zagreb, 1941-1944. *Narodne novine od 10.lipnja 1941.z Zagreb*

¹⁴⁶ Bućin R. (2001) Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH, у: *Arh. vjesn. 44*, ur. Melina Lučić, Zagreb, 209-225.

¹⁴⁷ Агроном, Велики жупан Крбаве и Псата до 11.09.1941.г, организатор злочина у Бихаћком крају, службовао до 1942. у Загребу и Бањалуци, још током рата одлази у Немачку где умире у емиграцији.

¹⁴⁸ Војни архив Београд, фонд НДХ, к.195. ф.10 док. 61.

¹⁴⁹ Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казног поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8, стр.131-158.

¹⁵⁰ Војни архив Београд, фонд НДХ, к. 151 ф.3 док.12 и 7.

¹⁵¹ Хаџихалиловић М., Мукотрпне стазе курира обласног комитета, у: Подгумеч у НОБ-у, књ.1,208.

¹⁵² Иван Херенчић (1910. Бјеловар–1978. Буенос Аирес), Мачеков телохранитељ, резервни официр војске КЈ, повереник РАВСИГУР-а, Главни надзорник УНС, сатник Усташке војнице, организатор јунског насиља у Мостару и Јабланици, 1944. Генерал ХОС-а и врховни командант, преговарач у Блајбургу, Ручнов М. Зашто Јасеновац, 477.

¹⁵³ Турић М. (1972) Од фашистичке окупације до Бихачке куле 1941., у: Подгумеч у НОБ-у, књ.1, 180-203

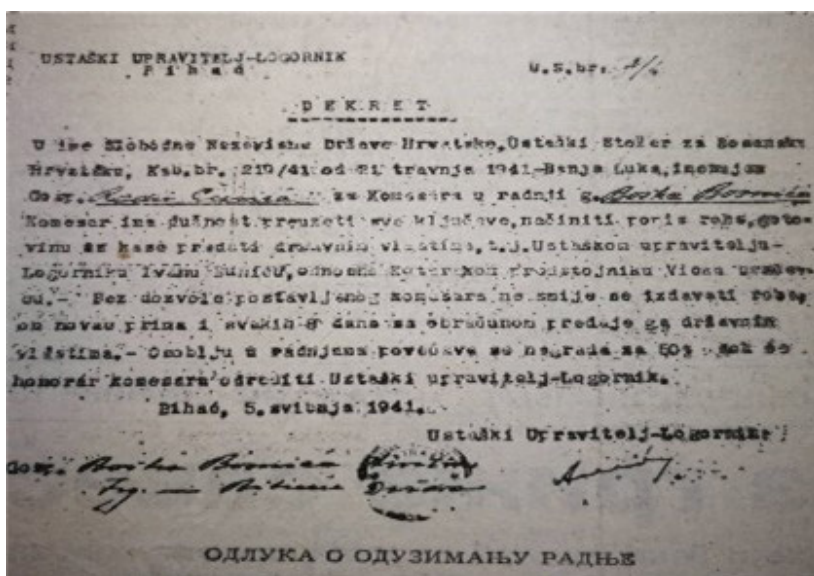
¹⁵⁴ Kapetanović H. (1987), у: *Bihać u novijoj istoriji II*, 425-426, ур: Vukmanović Milan, Beograd.

7.3. Злочини до 17. јуна 1941. г

До 17. јуна 1941. г у Бихаћком крају дешавају се следећи злочини:

1. појединачни случајеви убиства добровољаца-Солунаца: 18. априла 1941. је донета Законска одредба о некретнинама тзв. добровољаца¹⁵⁵, којом је земља дељена добровољцима проглашена народном имовином, а грађевине на њој се одузимају, без одштете. Прве жртве НДХ у Бихаћком крају су добровољци: земљорадник Петар Бојић из Горијевца, возач Раде Дизија из Мељиновца и Будо Милеуснић из Језера. Родбина их крајем маја проналази закопане на ђубришту касарне у Жегару, без одеће и докумената. Италијанске власти дозвољавају сахрану на гробљу села Језеро.¹⁵⁶ Злочин извршио усташки рој Химзо Бишчевић, Јусуф Пашагић (осуђен новембра 1942.¹⁵⁷) и Хусеин Грандула. Иста тројка у Крупџи убија Илију Смиљанића.

2. Одузимања/конфисковања радњи: У Босанској Крајини је ово вршено по упутама Усташког стожера за Босанску Хрватску и Виктора Гутића од 21.04.1941. У Бихаћу је вршено крајем априла¹⁵⁸, а масовно током маја. Моско Кавезон у сведочењу¹⁵⁹ поименично наводи ко је задужен за коју радњу и ко је шеф повереника. Један декрет о одузимању радње је сачуван.¹⁶⁰

Слика бр.2: Декрет о именовању комесара у радњи Бошка Боснића у Бихаћу

¹⁵⁵ Narodne Novine od 19. travnja 1941. br. 6.

¹⁵⁶ Ковачевић С. (2020) Крвава стаза од окупације до слободе – Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945, Нови Сад.

¹⁵⁷ Дедијер В. (1970) Дневник, књига прва Београд, запис за 15.11.1942.

¹⁵⁸ Zapisnik Ele Rehnicez zemaljskoj komisiji od 05.07.1945.g. Inv.56132, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

¹⁵⁹ Zapisnik Moska Kavezona zemaljskoj komisiji od 06.07.1945.g. Inv.34211, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

¹⁶⁰ Декрет помиње логорника и котарског предстојника, Боснић је успео да стигне Београда након 24.06.1941.

3. Хапшења Срба као талаца за спречавање отпора: прва превентивна хапшења у Бихаћу су била око 17. 04.1941., када је око 15 угледних и утицајних Срба држано у затвору Кула. Следећа пригода је била 13. јуна, Антуново, када се хапси група истакнутих и познатих Срба, лекара, студената, инжењера, судија, кафеџија, трговаца, порезника, индустријалаца.¹⁶¹ Затвори се пуне Србима.¹⁶² Људи су камионима довожени у Кулу.¹⁶³ Кватерника дочекују затвори пуни Срба.

4. Уцењивање Срба и Јевреја (преписивање радњи, новца и драгоцености на НДХ, конверзија): пример трговца Илије Билбије, који је са сином Драгом одведен и убијен, супруга са децом уцењивана, имовина породице је конфискована, па је супруга протерана из Бихаћа. Сведочења Еле Рехницер¹⁶⁴ и Моска Кавезона¹⁶⁵ говоре о хапшењима Јевреја, сакупљању сребра и злата које је предато логорнику Шимићу без потврде, одузимању намештаја, посуђа, клавира, шиваћих машина, кристала, пљачки синагоге. Мица Козомарић и Даница Батез помињу фра Босилка Љевара који обилази жене чији су мужеви притворени, са циљем да их прекрсти.¹⁶⁶

7.4. Злочини од 17. јуна до 14. јула 1941.

1. Пријеки суд: 17. јун је почетак рада Пријеког суда за Велику жупу Крбава и Псат у Бихаћу и котареве Кључ и Сански Мост, који суди смртне казне стрељањем у року од 3 часа од изрицања пресуде.¹⁶⁷ Први састав суда чине 4 правника и 2 припадника усташке организације. Већ ту ноћ, група од око 20 затворених Срба је одведена из Бихаћке Куле и ликвидирана у јами под Рисовом гредом, код Рисовца у Подргрмечу. О томе сведоче Миркец Голубовић и Рашида Шакић.^{168, 169} Извршиоце предводи Енвер Капетановић, који има списак осуђених. Следећи транспорт са око 20 Срба је ноћу 18/19. јуна у правцу према Заваљу. Допис штаба Војног заповедника Србије¹⁷⁰ помиње 42 жртве 19. јуна. Трећи транспорт је отпремљен ноћу 19/20. јуна. Наредна група је одведена ноћу 21/22. јуна. Меморандум СПЦ¹⁷¹ помиње 81 жртву у 4 наврата у времену

¹⁶¹ Бурсаћ В. (2023) Злочини Независне Државе Хрватске у бихаћком крају током 1941.г у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9, стр.120-122.

¹⁶² Memorandum SPC od avgusta 1941. generalu Fon Dankelmanu vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, tom I*, 249, ур. Slavko Vukčević, Београд, Војноисторијски институт, 1993.

¹⁶³ Зборник саопштења, свједочења и докумената са Првог округлог стола Гаравице 1941., ур.Букадиновић Бранко, Бањалука, 2011, стр.262, 274, 295.

¹⁶⁴ *Zapisnik Ele Rehnicher zemaljskoj komisiji od 05.07.1945.* Inv. 56132, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

¹⁶⁵ *Zapisnik Moska Kavezona zemaljskoj komisiji od 06.07.1945.* Inv.34211, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

¹⁶⁶ Lojić S. (2018) *Bihac i okolina u Drugom svjetskom ratu* Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 27.

¹⁶⁷ Ministarska odredba o proglašenju Prijekog suda za područje sudbenog stola u Bihaću, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom I*, 63, ур. Slavko Vukčević, Београд, Војноисторијски институт, 1993.

¹⁶⁸ Бокан Ј.В. (1996) Геноцид над Србима Босанске крајине 1941-1945, Европско слово, Београд.

¹⁶⁹ *Zapisnik zemaljske komisije od 07.08.1946.g.*, Miloš Škorić, Inv. 56134, Arhiv Bosne i Hercegovine.

¹⁷⁰ Dopis štaba zapovednika Srbije 25.06.1941. g poslanstvu u Zagrebu, *Zbornik Vojnoistorijski institut*, Београд, 1993, 77.

¹⁷¹ Memorandum SPC generalu Fon Dankelmanu, *Zbornik Vojnoistorijski institut*, Београд, 1993, 249.

од 17.06 -14.07. Из Петровцу је 18. јуна у Рисовац одведено 18 Срба ухапшених у Дрвару.¹⁷²

2. Проглас Великог жупана 20.липња 1941.: велики жупан Кватерник издаје проглас којим Власима, такозваним Србима, забрањује приступ и задржавање у граду Бихаћу и околини од 15 км.¹⁷³ Проглас је излепљен у Бихаћу и околини, најављујући зло које ће се свалити на Србе. У кругу 15 км око Бихаћа, налази се више од 25 села у којима су Срби већина.

3. Хапшења након напада Немачке на СССР 22.06.1941.: сведоци Хусреф Реџић¹⁷⁴, Мирко Турић¹⁷⁵ помињу привођења комуниста и школоване омладине Бихаћа.¹⁷⁶ Људи се хапсе, па се пуштају, па се поново хапсе. Дана 28. јуна, одвезен је ка Скочају део комуниста и студената, по изјави Мирка Турића. Вјекослав Лубурић је присутан, са планом да то буду показна убиства за чланове ројева. Долази до бекства, па су наоружане усташе на брзину поубијале све под брдом Буковац, између Жегара и Скочаја. Комунисти хрватског и муслиманског порекла (Мирко Турић, Хусреф Реџић, Стипе Буторац¹⁷⁷) су били у Кули, али су преживели и оставили сведочења, у складу са окружницом Равнатеља Уреда 1 РАВСИГУР-а Божицара Церовског.¹⁷⁸

4. Исељавање Срба и највећег дела Јевреја из Бихаћа 24.06.1941.: државно равнатељство за понову¹⁷⁹ је институција НДХ задужена за исељавања и пресељавања Срба из градова и сеоских области и бригу о имовини која остаје у државном власништву НДХ. Исељавање из Бихаћа јединствено је по два основа. Првом, јер је изведено у тренутку када Равнатељство постоји, али не постоје писмена Упутства за исељавање, која су донета тек 04. септембра/јула.¹⁸⁰ Ова упутства су се практично спроводила у Бихаћу. Други основ је што је из Бихаћа протерано око 1200 особа, од чега око 135 Јевреја, (12 Јевреја је исељено 07. јула) остало су Срби. У јутро 24. јуна, на основу усменог наређења, породице су морале да дођу на место сакупљања до 6 часова. Имали су 30 минута за паковање, дозвољено је понети 500 динара по члану породице, торбу или завежљај до 50 кг ствари и хране за 3 дана. Продаја ствари је забрањена, сва покретна и непокретна имовина је одузета и пописана. Мањи део житеља је одведен на игралиште СК Јединство на Лукама, а већина на игралиште БАСК-а у Жегарској алеји (стадион ФК Јединства). Сведоци именују особе којима су предали драгоцености и кључеве, у питању су службена лица НДХ. За транспорт су коришћена 24 италијанска камиона и 2 поштанска затворена аута, Абдулах Ибрахимпашевић каже да је транспорт организовао Благомир Вебер, официр Домо-

¹⁷² Трикић С. (1972) Успостављање власти НДХ и усташки терор у Дрвару, у: Зборник Дрвар 1941-45. књ.1, 217-220.

¹⁷³ Bokan B. (1988) Prvi KNOP odred Beograd, 52.

¹⁷⁴ Хусреф Реџић, Млади црвени град, у: Подгумеч у НОБ-у, књ.1, ур. Пејановић Душан, Београд, 1972.

¹⁷⁵ Турић М. (1972), Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941., у: Подгумеч у НОБ-у, књ.1, 180-203, Београд

¹⁷⁶ Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Д LVIII/1525, стр. 1)

¹⁷⁷ Подгумеч у НОБ-у, књ.1, ур. Пејановић Душан, Београд, 1972. 118-121, 216-217,

¹⁷⁸ Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, 490

¹⁷⁹ Колановић Кисић Н. (1998) Подржављење имовине Жидова у НДХ, Загреб, 438

¹⁸⁰ Škiljan F. (2012) Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske, 4

бранства. Јевреје и Србе пребацују до Кулен Вакуфа. Имена исељених су била непозната, до објављивања сведочанстава жена из логора Лоборград¹⁸¹, сведочења Јевреја из Бихаћа Земаљској комисији¹⁸² и једног извештаја оружанске постаје Завале.¹⁸³ Сведочења износе имена 375 особа српског порекла (74 мушкарца, 91 жене, 210 деце) и 135 Јевреја (36 мушкараца, 59 жена и 40 деце). То је укупно 510 особа (110 мушкараца, 150 жена, 250 деце). Бихаћки Срби до села око Петровца стижу у три групе. Постоји војни извештај потпуковника оружанства Видаса од 12.07.1941. који потврђује да је исељавање извршено по усменој наредби Великог жупана и да су грчко-источњаци из Бихаћа преузети од котарског предстојника Петровца и расељени по котару.¹⁸⁴ Изјаве жена из Лоборграда говоре да су Бихаћки Срби размештени по Петровцу, али да су 21. јула и 23. јула усташки ројеви купили мушкарце заједно са људима из Петровца и одвели их у непознатом правцу. Од мушкараца старијих од 18 година из Бихаћа у животу су остала 4, који су страдали од 27.07-02.08.¹⁸⁵ По узору на Бихаћ, власти Петровца доносе одлуку о забрани присуства Срба у кругу од 5 км. Сведоци говоре да су Срби имали три судбине: део је страдао у терору, део најбогатијих је успео да се докопа окупиране Србије, део се населио у околини Петровца и делио судбину сународника у оружаном отпору. Жене сведоци, преко Приједора, Бихаћа, Двора на Уни, Јасеновца стижу у Лоборград. Хрватска историографија¹⁸⁶, селективно наводи немачке изворе о 180.000 организовано исељених и пребеглих Срба из НДХ у Србију до краја јула 1941., стварајући наратив о најмање 200.000 Срба који су отишли из НДХ прве године рата. Циљ таквих закључака је умањење броја Срба у НДХ. То се чини наводећи документа са бројем исељених, без истине шта се са њима заиста догодило. Сведоци говоре да је велики број исељених страдао, од стране локалних власти, оружника, редарстава, Усташке војнице. У случају житеља Бихаћа, од 74 мушкарца српског порекла, ниједан није стигао у Србију.

5. Рушење Српске цркве у Бихаћу 28-29.06.1941.: идеја вођства НДХ је била уклањање храмова СПЦ. Рушење храма Свете Тројице у Бихаћу, минирањем 28.06.1941., на Видовдан, први је случај у НДХ. Доведени су Срби из села да колима разносе камен. Сведоци Дане Гавриловић из Баљевца, Спасо Радаковић са Грабежа¹⁸⁷, Босанчић Ђуро из Грмуше. Камени храм у Бихаћу је грађен од 1894., освећен 28. (26.) 07.1898. од стране митрополита дабробосанског Николаја Мандића¹⁸⁸, димензија је 25x15.5 метара, а висина кубета скоро 30 метара. Тесани камен је по сведочењима искоришћен за подзид пута у Жегару, а звона

¹⁸¹ Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД, стр.139-146.

¹⁸² *Zapisnik Ele Rehnice zemaljskoj komisiji, Zapisnik Moska Kavezona zemaljskoj komisiji* Arhiv Bosne i Hercegovine.

¹⁸³ Izveštaj oružničke postaje Zavalje od 28. juna Kotarskom poglavarstvu Bihać у: *Zločini na tom I*, 88, Београд, 1993.

¹⁸⁴ Izveštaj zapovjedništva 4. hrvatske oružničke pukovnije od 12.jula 1941.g у: *Zločini na ...tom I*, 121, Београд, 1993.

¹⁸⁵ Вељко Ђурић Мишина (2022) ЛОБОР ГРАД Београд.

¹⁸⁶ Škiljan F. (2012) Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske, 31-32.

¹⁸⁷ Радаковић С. Грабеж и његова герилска чета, у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, књига 1, 881-882.

¹⁸⁸ Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901. Бањалука, 1903. 113.

су однета у католички храм Св. Анте Падованског и нису враћена СПЦ. Власт је 1959. одузела земљиште и подигла општину Бихаћ.

7.5. Злочини након 14. јула 1941. године

Свега 27 дана од оснивања Пријеког суда, 14. јула 1941. именује се други састав од 4 члана усташке организације.¹⁸⁹ Од овога тренутка, наредних 20 дана и ноћи врше се масовна стрељања. Привођени људи су држани у затвору Судбеног стола Бихаћ, Капетановој кули и зграда познатој као „Бригада.” Помоћни затвори су магацини трговца Билбије, школе, подруми, трговина Узелац у Рипчу, црквено двориште у Притоци. Пооштравање терора над Србима је постигнуто кроз нови моменат током јула 1941. То су масовна сакупљања Срба, војно способних мушкараца, старости 16-60 година, по селима у околини Бихаћа, из различитих разлога. Од овога тренутка, почињу масовна убијања у Бихаћком пољу. Постоје сведочења која указују да су први мушкарци убијени у Бихаћком пољу издвојени из збегова расељених Срба из Личког Петровог Села и околине Плитвица.¹⁹⁰ Сведок Мирко Рапајић из села Језерце, стар 16 година, каже да је колона путовала од Плитвица, преко Пријебоја, Личког Петровог Села, Изачића, Бихаћа, Петровца, Дрвара, Грахова.^{191,192}

7.5.1. Масовна сакупљања и привођења Срба из села у околини Бихаћа

1. Јавни радови: 08. јуна 1941. стожер у Бањој Луци, на челу са Виктором Гутићем доноси одлуку о присилном раду Срба омладинаца.¹⁹³ На основу тога власти НДХ праве спискове годишта за војну службу, које крајем јуна и у јулу позивају на јавне радове. Радови су близу општинских или среских места, број кулчара временом расте, током јуна мањи, почетком јула већи, да би у другој половини јула стотине људи, посебно у крупском и санском срезу и селима око Рипча радило на дробљењу и равнању цести. Пар наоружаних униформисаних усташа, обично комшија, чува стотине младих и снажних Срба који раде. Сведочење Триво Кораћ¹⁹⁴, омладинац из Бихаћа пребегао у Личко Петрово Село. Код првог одвођења поступак је благ, било је хране, посао није тежак и пуштени су кућама. Следеће сакупљање је бројније, али су људи одведени у непознатом правцу и нико их више није видео. Илија Секулић говори о одвођењу 12 мушкараца из села Злопољак, Јанковац и Питошња током јула под изговором да иду на рад у Немачку.¹⁹⁵ Раде Бубало је преживео стрељање 204 мушкарца из Личког Петровог Села 28. јула ноћу, говори да су сакупљени по списковима, уз образложење да иду на рад у Немачку.¹⁹⁶ Документ из Архива унско-санског кантона показује да су православци из околине затворени по налогу Кватер-

¹⁸⁹ Бурсаћ В. (2023) Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941. г у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9, стр.139.

¹⁹⁰ Бокан Ј. Б. Геноцид над Србима Босанске крајине 1941-1945.

¹⁹¹ Рапајић М. (1999) Личка трагедија Београд, 95-100.

¹⁹² Сведочење Јове Бурсаћа из Исјека код Грахова, дато Бранку Бокану 14.09.1981.г.

¹⁹³ *Hrvatski narod* 09.06.1941., Zagreb.

¹⁹⁴ Кораћ Т., Дуго потугање од Бихаћа до Бихаћке чете, у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, књига 1, 132-141.

¹⁹⁵ Илија Секулић: Злопољчани сложено против свих ратних зала у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, књига 1, 887-890.

¹⁹⁶ Пузић М. (1985) Да се не понови Титова Кореница, страна 69.

ника 22.07.1941., сутрадан 23.07. под изговором рада у Немачкој, превезени камионом на поље Церавци, где су без одеће и ствари стрељани и бачени у реку.¹⁹⁷ Око 120 кулчара из Јасенице, Војевца, Гориње, Залина, Бенаковца код Крупе је 28.07. одведено у Крупу и убијено иза Соколског дома или на Црном језеру.¹⁹⁸ Намера службених лица НДХ је да мушко српско становништво, мирно, без отпора одвоји, усмери ка сабиралиштима, одакле нема повратка. Хрвати и Муслимани никада нису позивани на овакве јавне радове.

2. Позиви да се преда оружје и војничка опрема: законском одредбом о пријеким судовима¹⁹⁹ кривично дело постаје „непредаја оружја ватреног и хладног за које се нема дозвола на јавни позив власти”, уз време кажњивости од 06.04.1941. Србима је забрањен приступ Бихаћу, 24. јуна су исељени, објављују се плакати о обавези враћања оружја и војне опреме по Бихаћу и околним селима уз претњу смртне казне (сведок Триво Кораћ). Потом службена лица НДХ одлазе у село близу Бихаћа и деле позиве за враћање оружја и војне опреме. Свака особа која преда оружје или опрему, крива је и у судском поступку биће осуђена. Особе се воде у Бихаћ, евидентирају у Кули, Пријеки суд заседа и доноси пресуду. Ту ноћ Србе воде на Бихаћко поље где бивају стрељани. У Грмуши је у 2 сакупљања одведено више од 140 мушкараца.^{200, 201, 202, 203}

3. Сакупљања мушкараца у циљу уписивања и евидентирања: у петак 25.07. у Клишевићу је сакупљен 31 мушкарац, пописани су, повезани жицом и одведени за Рипач, убијени на месту Забаре. Организатори таборник Рипча Анте Павелић Тоно и командир оружничке постаје Иван Фрковић, обојица из Госпића.²⁰⁴ Записана су имена одведених, као и 2 убијених у селу.²⁰⁵ Наредног дана, суботе 26.07.1941. у засеоку Луке села Босански Дољани је сакупљено 18 мушкараца, који проводе ноћ у Железничарској кући која има телефон. Сутрадан су возом отишли за Бихаћ. Од 18 особа, 1 је успела побећи, 16 особа је страдало у Бихаћком пољу, док се Павле Машановић, члан КПЈ преживео.²⁰⁶ У село Притока 26.07. рано ујутру се одводе 12 мушкараца и још 5 из засеока Бијело Брдо и Дангубе.²⁰⁷

4. Сакупљање становништва у циљу пресељавања: ноћ 29/30.08., оружници и ројеви под командом бојника домобранства Благомира Вебера сакупљају становништво Притока²⁰⁸ (750 особа) и ујутру 30.08. их воде преко Горијевца ка

¹⁹⁷ Lojić S. (2018) *Bihac i okolina u Drugom svjetskom ratu*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 35.

¹⁹⁸ Агбаба Ђ., Босанска Крупа до рата у: Зборник Подгумеч у НОБ-у, књига 1, 270.

¹⁹⁹ *Narodne novine br. 32 od 17. свибња 1941.г*

²⁰⁰ Савић Љ. (1988) Грмуша у НОР-у (1941-1945.), Бихаћ

²⁰¹ Бркљач Јове Душан, сведочење дато аутору 19.09.2016.

²⁰² Савић Љ. (1988) Грмуша у НОР-у (1941-1945.), Бихаћ

²⁰³ Будимир Сребренка, Фељтон у листу Крајина од 25.10-22.11.1991.

²⁰⁴ Ковачевић С. (2020) Крвава стаза од окупације до слобод – Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945, Нови Сад,

²⁰⁵ Бурсаћ С. Клишевић првих дана устанка у: Зборник Подгумеч у НОБ-у, књига 1, стране 857-858,

²⁰⁶ Милован Грубиша сведочење дато аутору 19.01.2019.

²⁰⁷ Марија Балабан Кењало Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 434-435

²⁰⁸ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svjetskom ratu, tom I*, Vojnoistorijski institut, 373

Петровцу. Марија Балабан Кењало²⁰⁹ и Душко Кењало²¹⁰ сведоче о ужасима на путу и Кулен Вакуфу. У уторак 02.09.1941. у Личко Петрово Село стиже око 80 наоружаних људи из Бихаћа, сакупљају мештане, кажу им да селе за Србију и да носе обућу, одјећу, храну за 2 дана. Мушке одвајају. Жене иду на десну обалу Уне, око 150 мушкараца завршава у Бихаћком пољу.²¹¹

5. Сакупљање становништва након војно-полицијских акција по селима: организатор усташке организације у Кулен Вакуфу је Томислав Томо Иваниш, са Младеном Шњарићем²¹². Таборник Миро Матијевић, крајем јуна у Поуњу покреће погроме. Након измишљених изговора, следе сурове акције по селима са великим бројем жртава (Суваја Доња 01. јула - 161 жртва, Лички Осредци 02. јула - 14 жртава, Добросело - 29 жртава, Дољани Лички - 71 жртва, Бубањ 03. јула - 83 жртве).^{213, 214} Свако узнемиравање људи, паљења кућа, убијања и пљачкања, изазивало је оружани отпор Срба, што се користи као повод за следећу акцију. Есад Бибановић²¹⁵ помиње да се говорило да је у Боричевачкој јами убијено око 1500 Срба. Након пада Боричевца 02.08.1941. заробљени Срби се доводе у Вакуф, убијају и бацају поред школе и православне цркве. Бибановић помиње 597 убијених Срба из Кулен Вакуфа и села. Након напада устаника Илије Деснице на Пасјаку код Дрвара 26. јула и погибије бојника домобранства Фердинанда Конрада, следе одвођења мушкараца из села: Рипач (19), Хргар (12), Притока (око 150), Липа (52) и друга.²¹⁶ Ђуро Вуњак²¹⁷ помиње хапшење 45 младића из Рачића и затварање у Рипчу. Из Лохова и Рачића је убијено или одведено око 400 особа а попаљена је половина Горњег Лохова. Спасе Радаковић²¹⁸ говори о невољама Грабежа. Као одмазду за напад устаника на 28.08.1941. сутра долази сатнија усташке војнице, у Горијевцу убија и пали свих 119 кућа и цркву. Записана су имена 81 страдалог.²¹⁹ Постоји извештај Главног стожера НДХ 29.08.1941.²²⁰

7.5.2. Стратишта у Бихаћком пољу и појам Гаравице

Споменичка култура је од три стратишта у Бихаћком пољу створила појам Гаравица. У питању су места за извршење смртних казни Пријеког суда у Бихаћу. Од средине јула, број људи који дневно стижу у Бихаћку кулу по сведоцима износи 300, 400, 600 или 700. Стрељања су почела средином јула (између 14-19.07.), број стрељаних се повећавао, а „Велики покољ” је траје 27.07-05.08. Стрељања су настављена до 03.09. када су последњи затвореници из Куле одве-

²⁰⁹ Марија Балабан-Кењало Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 434-435.

²¹⁰ Зборник саопштења, Гаравице 1941. Бањалука, 2011, стр.165-167.

²¹¹ Сребренка Будимир Фељтон у листу Крајина 1991.г Зборник Гаравице 1941. Бањалука, 2011, 104-105.

²¹² Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, 528, Zločini na jugoslovenskim prost. tom I, Vojnoistorijski institut, 992-993.

²¹³ Булајић М. (1989) Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986.g knjiga III, Beograd, 416-423.

²¹⁴ Бурсаћ В. (2022), Први мјесец постојања НДХ, Топола бр.8, Доња Градина, случај Гудовац и Хрватски Благај.

²¹⁵ Есад Бибановић Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 430-440.

²¹⁶ Марија Балабан-Кењало Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 434-435.

²¹⁷ Вуњак Ђ. у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, књига 1, стране 848-849.

²¹⁸ Радаковић С., у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, књига 1, стране 881-882.

²¹⁹ Ковачевић С. (2020) Крвава стаза од окупације до слободе – Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945., Нови Сад.

²²⁰ Војни архив Београд, фонд НДХ, к.1Ј ф.2 док. 29.

дени. Кватерник је смењен, именовано је Повјеренство за успостављање јавног мира и поретка, а велики жупан постаје Јосип Баришић жупан Бјеловара²²¹, који се становништву обраћа плакатом 08.09.1941.²²² Пријеки суд је 14.04.1942. укинут, а незавршени предмети достављени Покретном пријеком суду Загреб којим председава Иван Видњевић из Заваља.²²³

Бихаћко поље је простор западно и севернозападно, удаљен 2-3 километра од центра града. Током априла и маја, тај простор је испражњен од житеља, углавном добровољаца. На левој обали речице Клокота се налази Каменица (некада Карађорђево село) или ливаде Гаравице. На десној обали Клокота се налазе Уљевите или Муљевите баре и омање брдо Козоморића Главица/кота 246 на ком је данас споменички комплекс. Источније, а јужно од пута за Бихаћ, у правцу града, код кућа Бубала је поље Церавци. То су три стратишта на којима су убијани и затрпани Срби. Сазнања потичу од бихаћких комуниста пуштених на слободу након 03.09.1941. (Мирко Турић-у Кули од 13/14. јула; Хусреф Реџић - ухапшен 19. јула; Стипе Буторац и Хасан Делић²²⁴). Сведоци побегли са стрељања, злочинци учесници мучења и убијања (Јусуф Пашагић, Миркец Голубовић), житељи околине учесници копања јама и затрпавања лешева (Ђурић Живко²²⁵, Томо Јанковић, Стипе Јерковић²²⁶, Хусеин Зјакић из Хатинца) сведоче о стрељањима, али и убијању ножем, крампом, чекићем и затрпаним полуживим људима.

Са стратишта у Бихаћком пољу, и других успели су да побегну и оставе сведочења:

Ђорђе-Ђоко П. Шевић из Гате Илиће²²⁷, рођен 1920. г, побегао са стрељања на Гаравицама, у ноћи 20/21. јул 1941., по необјављеној монографији Рујничког одреда, а своје сведочење је оставио Драгану Гргићу.²²⁸ Ухваћен у Гати од локалних Муслимана и Хрвата, у групи од око 150 мушкараца из зграде општине Врста запрегама вожен у Бихаћ и смештен у магацине Илије Билбије, псовање српске мајке, батинање, скидање у веш, везивање жицом два по два. Око пола ноћи их возе до ископаних гробница, где затичу много Маџара (Хрвата) из села Краље. Ови их у групама по 10 постројавају поред гробница. Фарови камиона осветљавају док на њих пуцају тешки митраљеви. Био у последњој групи, пао на земљу, избегао метак. У мраку бежи ка Гати.

Петар Пејо Н. Смиљанић из Бугара, рођен 1906. године, сакупљен код школе у Рујници са групом мештана из Бугара, да иду на рад. Иза брда на путу за Гату, сачекује их око 20 Муслимана са запрегама које возе поред Гате, ка Бихаћу, пре-

²²¹ Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, 36, Велики жупан Билогоре, Ливца-Запоље. Умро у Немачкој 1961.г

²²² Војни архив Београд, фонд НДХ, к.195 ф.10 док.6.

²²³ Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, 85-86, Видњевић Иван (Заваље 1907-Загреб 1945) Аралица Ђ. (2010) Усташки покољи Срба у глињској цркви, Београд, 183.

²²⁴ Реџић Х. у: Зборник Подгрмеч у НОБ-у, стране 118-121, Турић М. Зборник Подгрмеч у НОБ-у, 180-203.

²²⁵ Lojić S. (2018) Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, 26.

²²⁶ Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, tom I, dokument 194, NDH, k.173. f.2, 24

²²⁷ Зборник саопштења, Гаравице 1941. Бањалука, 2011, стр.173.

²²⁸ Гргић Д. (2023) Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941-1945., објављено као Корана ко рана, Источно Сарајево, приредио Радовић Д., стр.128-129.

лазе Клокот и стижу у Микојаново/Микуљаново двориште.²²⁹ Двориште чувају наоружане усташе, кундацима ударају око 100 мушкараца везаних жицом 2 по 2. Када су и њих везали, око 19 часова стижу сељаци са секирама (Маџари из Краља и Муслимани) са неколико жена које посматрају и смеју се. Око 21 час долази усташки натпоручник Енвер Капетановић, полази колона са његовом лимузином, иза повезани Срби, бочно су Муслимани цивили и наоружане усташе са пушкама и бајонетима, позади кола са тешким митраљезом. Прелазе мост на Клокоту и пре другог мостића преко баре, скрећу десно (примедба: ливаде Гаравице). Види 3 пушкомитраљеза, испред њих лево ров допола натрпан лешевима. Пејо је тргнуо руком, жица се прекинула, он трчећи бежи, док фијучу меци око њега. Када је стао, чује рафале, а онда појединачне пуцње. Док се кретао на север и запад, сат касније чује рафале, што значи да нову групу доводе око сат времена касније.²³⁰

Ђуро Ђујић рођен 1906. године, из села Погледала више Тржачких Раштела, крајем јула ухваћен од комшија Муслимана у Раштелема. Са већом групом заточених мушкараца из Рујнице, Буковице и Крндије, поподне их возе камионом ка Бихаћу, везане жицом 2 по 2 тако да леже један преко другог. Пре Клокота, излазе из камиона и настављају десно од пута за Бихаћ (напомена Уљевите баре). Око 150 метара од цесте, долазе до дугачке ископане рупе и људи са лопатама и ашовима. Схвативши где је, десно види кукуруз, са главе баца капу, сагиње се, раскида жицу, искаче из строја и бежи у курузе. За њим пуцају, али га меци не погађају. Бежи ка Бугару. Иза себе чује рафале митраљеза и дреку људи између рафала.²³¹

Вукашиновић Раде из Грмуше²³² је побегао са стрељања на Гаравицама.

Бубало Раде из Петровог Села²³³ је побегао са стрељања на Гаравицама ноћу 28. јула 1941.

Милан Зеџ из Јанковца побегао са стрељања изнад Заваљске вртаче.²³⁴

Ђуро Јована Петковић (Ђука Шамлија) из Рујнице, Муслиман на коњу њега, оца и 3 брата води до цесте, на рад. На цести Раштела-Илица групу од 10 Срба води 5 униформисаних усташа и Муслиман на коњу у Гату Илицу. Ту је група од око 50 мушкараца везаних 2 по 2 жицом, које чива пар Муслимана са 1 униформисаним усташом. Све их везују жицом, чекају око 2 сата, уз кундачење. Наоружани Муслимани са колоном запрега их возе до жандарске куће Врста где, где их увече смештају у подрум и околне куће. Један усташа тражи

²²⁹ Кућа хрватске породице Микуљан била је на левој обали Уне, на пола пута између града и речице Клокот.

²³⁰ Гргић Д. (2023) Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941-1945., објављено као Корана ко рана, Источно Сарајево, приредио Радовић Д., стр.75-76, исто у Miljković Dušan (2011) Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945), Beograd, 37-39.

²³¹ Гргић Д. (2023) Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941-1945., објављено као Корана ко рана, Источно Сарајево, приредио Радовић Д., стр.145, исто у Bokan J.Branko (1988) Prvi KNOP odred Beograd, 73, Miljković Dušan (2011) Stradanja u Cazinskoj krajini 44-45.

²³² Будимир Сребренка, Фелтон у листу Крајина од 25.10-22.11.1991.

²³³ Вукмановић М. Усташки злочини на подручју Бихаћа у лето 1941. у: Бихаћ у новијој историји, 117-121.

²³⁴ Зборник саопштења, Гаравице 1941. Бањалука, 2011, 263.

да се скину у доњи веш, развезивање жице, поновно везивање, све до сумрака. Испред оружничке постаје, шпалир Муслимана са секирама и униформисаних усташа их туче, чупају бркове, и убијају 2 човека (младић из Врсте и свештеник ком је паљена брада). Колона креће сеоским путем ка шуми Осој, југозападно од Врсте, где стају поред ископане рупе са леве стране. Стрељањем командује оружнички поднаредник Мико Брињак, људи клече окренути ка рупи, са подигнутом руком у вис. Шамлија је окрзнут по врату и у руку, чује кораке и пуцање пиштољем. Брињак командује, пратиоци гурају тела повезана жицом и сви упадају у рупу. Шамлија осећа да је пао на тела. Брињак пожурје своје да иду по друге. Када се све смирило и почела киша, Шамлија дреша жицу, излази из рупе и бежи. Ту ноћ (03/04. август 1941.) изгубио је оца и 3 брата на стратишту Вучија Јама у шуми Осој код Врсте. Док се удаљавао, опет чује рафале.²³⁵

Солаћ Пајо из Међиновца побегао са стрељања са Делић јаме код Заваља 28. јула 1941.²³⁶

Никола и Михајло Стојић из Притоке су побегли са стрељања, али су се сакрили у селу Голубић. Чланови усташког роја су сазнали за њих двојицу и поново их хватају.²³⁷

Кључна сведочења о стрељањима у Бихаћком пољу су Ђорђа Шевића (десна обала Клокота поред пута за Бихаћ-Церавци), Петра Смиљанића (лева обале Клокота између цесте и Уне-Гаравице) и Ђуре Ђујића (лева обала Клокота од цесте ка Пљешевици-Уљевите баре). Масовна стрељања се дешавају лети, жртве су плитко затрпаване, крв, делови тела и лешеве плове Уном и Клокотом, настаје опасност од заразе за Бихаћ. Образована је санитарна комисија са циљем да испита стање гробница. Комисија је у јутро 06.08. обишла терен, уз помоћ Стипе Јерковића, који је учествовао у затрпавању убијених. Истог дана, у Дому народног здравља у Бихаћу настаје Записник који су потписали др Петар Дојечански, лекар и равнатељ Дома народног здравља у Бихаћу, Исмет Шарић, тајник Велике жупе Крбава и Псат, Иван Јанковић, Звонимир Милковић и Душан Тичиновић, здравствени радници. Комисија је дала опис и мишљење за три стратишта: ливаде Гаравице две гробнице дужине 62 и 30 метара (92 метра); Уљевите баре две гробнице дужине 190 и 26 метара (216 метара); Церавци две јаме дужине 56 и 15 метара (71 метар).²³⁸ Укупна дужина гробница 379 метара. У Бихаћу, у време стрељања је полицијски час од 18 сати, муслимански и хрватски живаљ који не учествује у овоме, једино чује ноћна митраљирања на сваких сат времена и у граду види камионе пуне везаних људи које довозе у Кулу, и ноћу возе ван града. Учесници у стрељању су: Стјепан Виндакијевић, Енвер Капетановић, Мико Брињак, Никола и Миркез Голубовић, Вицковић Анте и Никита, Дервиш Мехе Салихоџић, Јусуф Пашагић,

²³⁵ Гргић Д. (2023) Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941-1945., објављено као Корана ко рана, Источно Сарајево, приредио Радовић Д., стр.92, исто у Miljković Dušan (2011) 49-52

²³⁶ Čučak B. (1981) Nebljusi u NOR-u i revoluciji, Donji Lapac, "Pobegao sam ustašama sa streljanja"

²³⁷ Зборник саопштења, Гаравице 1941. Бањалука, 2011, 291

²³⁸ Zločini na jugoslovenskim prostorima u I i II svetskom ratu, tom I, (1993) dokument 194, NDH, k.173. f.2, 24

Химзо Бишчевић, Хасан Бајремовић, Иван Мажар, Миро Матијевић и други.

Владимир Дедијер у Дневнику записује изјаву Јусуфа Пашагића, осуђеног новембра 1942.: „Главни део жртава, око 8.500, побијен је на Гаравици. Јусуф прича да је покољ трајао око 20 ноћи. „Камиони су носили по 30 људи. Ја сам сваке ноћи клао по 5 до 6 људи. Свега преко две стотине – каже он хладно.” Од 14. јула до 5. августа је тачно 22 ноћи. Дедијер први помиње Гаравице.²³⁹ Немачки изворе говоре о 8000 жртава на пољу Церавци, Бокан сматра да је на Гаравицама убијено до 10.000 људи. Форензичка анализа гробница (дужина 379 метара, ширина 1.5 метар, дубина 1 метар) поређена са Старом Градишком 1945. (22.86 лешева на 2 кубна метра гробница)²⁴⁰ и Доњом Градином 1964. (14.65 лешева на кубни метар гробница) даје број између 6498 и 8328 убијених. Сведоци говоре о бацању тела у реке, на Уљевитим барама касније настаје и трећа гробница, закључујемо да је на три стратишта у Бихаћком пољу убијено 7500-9000 војно способних мушкараца. Спискови из магистарског рада Саиме Лолић одбрањеном на Филозофском факултету у Сарајеву²⁴¹, сведоче да је међу жртвама појединачно било и жена. Укупно 5 спискова из Архива унско-санског кантона даје имена, презимена и године живота 254 особе мушког пола и 1 женског пола, страдалих на Гаравицама, из села Јасика, Каменице, Клокота, Изачића, Јанковца, Врсте, Злопољца, Српског Заложја. Најмлађа особа има 12 година а најстарија 90 година. Саима Лолић из мрвица архивске грађе, извлачи имена око 3% страдалих.

7.5.3. Остала стратишта у Бихаћком крају

Први Срби из Бихаћа на убијање су вођени до Јаме под Рисовом гредом. За Госпић је одведен непознат број житеља Бихаћа и 105 мушкараца из Ивањске, Баштре, Доброг Села и Главице²⁴², који предвече 21. јула стижу пред казниону окружног суда Госпић. Први Срби убијени у Бихаћком пољу су мушкарци са Плитвица у јулу 1941. Друга стратишта у околини Бихаћа су:

Јама под Рисовом гредом: најмање 81 жртва из Бихаћке куле у првом мандату Пријеког суда, најмање 21 жртва из Петровца од 17. јуна, након рата ексхумирано више од 250 делова скелета

Шума Дебељача између Сокоца, Сकोчаја и Бихаћа: помоћно стратиште, најмање 68 жртава

Шума крај села Дубовско: поред пута Бихаћ-Петровац убијено 11 жена и деце.

Село Горјевац: закључно са 29. августом 1941. у селу, или на цести која пролази кроз село је убијено 98 цивилних особа и запаљене све куће у селу и цркви.²⁴³ У питању су војне одмазде.

²³⁹ Дедијер В. (1970) Дневник, књига прва, Београд, запис за 15.11.1942.

²⁴⁰ Вељко Ђурић Мишина (2021) Ископавања у Јасеновцу 1964. г.: Студија случаја др Србољуба Живојиновића.

²⁴¹ Лојић С. (2018) Бићац и околна у Другом свјетском рату, Магистарски рад, Филозофски факултет Сарајево, 59-61.

²⁴² Ољача М. (1994) Дубока крајина, Београд, 99-108, сведоци Бранко Гердијан и Михајло Ољача.

²⁴³ Ковачевић С (2020) Крвава стаза од окупације до слободе – Горијевчани, 56-85.

Српска села Суваја Доња 01. јула (161 жртва), Лички Осредци 02. јула (14 жртва), Добросело (29), Дољани Лички (71) и Бубањ (83 укључујући и 12 девојака на брду Бубањ) 03. јула 1941.²⁴⁴

Село Небљуси, котар Лапац: 20 мушкараца око 22. јуна, 84 житеља убијена у јама Јасиковачи.²⁴⁵

Боричевачка јама или јама Јасиковача: најмање 900 жртва, по Есаду Бибановићу чак до 1500.²⁴⁶

Њиве око Хргара: Јанкина њива (40 цивила), Бабина драга (19 цивила), Велебит (83 цивила).

Калати код Кулен Вакуфа: током јула 1941. на 4 локације најмање 217 цивила, извор помиње 221 лице, спаљених 113 кућа, опљачкану целокупну имовину и уништен сточни фонд.²⁴⁷

Кулен Вакуф: до почетка септембра на три локације 597 особа, а са довођенима из Притоке, Рипча и Рачића процене 950 жртва²⁴⁸. Документ Војног архива процена 2000 лица²⁴⁹.

Двослап у селу Лохову: крајем августа убијено 10 жена и деце.

Рајиновци код Кулен Вакуфа: на потезу Баре током лета 1941. убијено је око 100 цивила.

Рибихка главица у селу Рибиху код Бихаћа: убијено 16 жена и деце.

Грмуша: 8 радника 28. јула 1941., у војној одмазди убијено 50 цивила запаљено 226 кућа.²⁵⁰

Рипач: на два стратишта је од 25/26. јула убијено најмање 93 жртве, Забаре (66) и Чаире. (27)

Велики Скочај: на стратишту Сплавак убијено најмање 137 цивила из Лоховских брда.

Привор између Винице и Грабежа: крајем 1941. убијено 32 жене и деце.

Шума Осој код Врсте: храстова шума на путу Врста-Изачић. Стратиште Вучија јама.

Убијено 800-1000 лица. Ђуро Петковић Шамлија из Рујнице је оставио сведочење.²⁵¹

Заложје: јула и августа убијено и у својим кућама запаљено око 60 цивила. 252, 253

²⁴⁴ Bulajić M. (1989) Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986.g knjiga III, Beograd, 416-423.

²⁴⁵ Рапаић М. (1999) Личка трагедија Београд, 135-137.

²⁴⁶ Есад Бибановић Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 430-440.

²⁴⁷ < <https://www.poreklo.rs/2014/09/28/kalati-selo-kojeg-vise-nema> > Милан Јокић Калати село којег више нема

²⁴⁸ Есад Бибановић Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Зборник саопштења, Гаравице 1941. Бањалука, 2011.

²⁴⁹ Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, tom I, dokument 373, 1018.

²⁵⁰ Савић Љубиша (1988) Грмуша у НОР-у (1941-1945.), Бихаћ.

²⁵¹ Miljković D. (2011) Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945), Beograd, 49-52.

²⁵² Ковачевић С. (2021) Крвава стаза од окупације до слободе – Горијевчани, 54-55.

²⁵³ Даница Вуловић Крљић Бихаћ у новијој историји (1918.-1945.), Том 2, 432-433.

Заваље: хрватско село, Перанића драга – 25 Јевреја, Делића јама - 864 убијених. Пајо Солаћ.

Баљевац: у пећину у Баљевцу је убачено 12 жена и деце (жена надлугара са 3 деце).

Отока на Уни: 150 мушкараца из Отоке и села одведено за Госпић на присилан рад.²⁵⁴

Од 26. јула до 04. августа стрељано 500-670.^{255, 256}

Крупа на Уни: јула 169 мушкараца из Перне, Подгомиле, Пишталина и Ћојлука доведени у Крупу, као одмазда убијани у Соколском дому, Црном језеру, Мациним доловима, Госпићу.

Од 26. јула до 04. августа стрељања Соколски дом око 1000 лица, на мосту Црно језеро до 2000²⁵⁷, Мацини Долови најмање 800 жртава²⁵⁸. Сведоци тврде да је у срезу страдало око 15.000.²⁵⁹

Перна, Пишталине и Ћојлук: одведено и убијено 440 мушкараца, у војним одмаздама 1036 цивила убијано по селу, сакупљено и запаљено у 7 кућа.²⁶⁰

Добросело, Бањани и део села Баштра у Дубокој крајини: на Илиндан 1941. убијено 76 цивила. Сведочења Нанић Але и Халиловић Ибрахим.²⁶¹

Ивањска, Бањани, Добросело: 22.08.1941. убијен 131 цивил, у збеговима 76 жртава и најмање 200 жена и деце.²⁶² Војни извештај НДХ помиње 22. колово-за акцију војске.

Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац: 22.08.1941. страда око 1000 жена и деце, војни извештај НДХ војске²⁶³, пресуде Окружног суда у Бихаћу²⁶⁴, верски рат^{265, 266}, број жртава 2937.²⁶⁷

Велика Кладуша: Мехино стање²⁶⁸, покопано преко 4200 особа. Комисија за преглед гробова.²⁶⁹

Сабирањем података са других стратишта у околини Бихаћа, увиђамо да је ван Бихаћког поља, убијено око 20.000 мушкараца, жена и деце у току пролећа, лета и јесени 1941. Број жртава везан за појам Гаравице, износи мање од једне

²⁵⁴ Усташка зверства (2020), ур.Милан Кољанин, Нови Сад, док.95, 320-321.

²⁵⁵ Усташка зверства (2020), ур.Милан Кољанин, Нови Сад, док.95, 320-321.

²⁵⁶ Ољача М. (1994) Дубока крајина, Београд 1994. 112-118.

²⁵⁷ Усташка зверства (2020) док.95, 320-321, ур.Милан Кољанин, Нови Сад.

²⁵⁸ Bokan G.B. (1984) Perna, Pištaline i Čojluk u NOB-u 1941-1945 Tragom prošlosti i borbe, Zemun.

²⁵⁹ Усташка зверства (2020), ур.Милан Кољанин, Нови Сад, док.123, 404.

²⁶⁰ Bokan G.B.(1984) Perna, Pištaline i Čojluk u NOB-u 1941-1945 Tragom prošlosti i borbe, Zemun.

²⁶¹ Ољача М. (1994) Дубока крајина, Београд, 339-342.

²⁶² Ољача М. (1994) Дубока крајина, Београд, 125-143.

²⁶³ Jovčić R. (1969) Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji 1941-45. г. Bosanska Krupa, 79-80.

²⁶⁴ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločin. okupat. i njegovih pomagača Inv.br. 54444 i 55340, Arhiv Bosne i Hercegovine.

²⁶⁵ Војни архив Београд, фонд НДХ, к.213 ф.3-2 док.13, Zločini na jug.prostorima, том I, dokument 296.

²⁶⁶ Војни архив Београд, фонд НДХ, к.195 ф.10 док.5.

²⁶⁷ Враћешевећ Б. (2004) Српска села на сувој међи Нови Сад, 111-162.

²⁶⁸ Усташка зверства (2020), ур. Милан Кољанин, Нови Сад, Изјава Пајић Бранка из Цетинграда, док. 105.

²⁶⁹ Усташка зверства (2020) док. 4, 72-73, ур.Милан Кољанин, Нови Сад.

1/3 укупно страдалих у Бихаћком крају.

Бројни примери истоветности догађаја, широм НДХ, воде до закључка да се оно што се дешавало у Бихаћу може екстраполирати на целу НДХ, односно делове државе насељене Србима.

8. Послератна Савезна колонизација

Крај Другог светског рата, српски народ на територијама НДХ, дочекао је проређен невиђеним погромом, страдао од борби, унутарнационалних политичких подела, заразних болести, пре свега тифуса, од зиме и глади у збеговима, са великим ратним жртвама (никада утврђенима), великим бројем инвалида и ратне сирочади. На простору Југославије је било 336.000 ратне сирочади²⁷⁰, један део је одведен у домове по Војводин, други део је смештен у интернате у градовима Хрватске, трећи део је дат имућнијим хрватским породицама које су пристале на то. С обзиром да се већина деце овако удомљена никада није вратила својим породицама, овакво одгајања ратне сирочади, у хрватским породицама, веома подсећа на Акцију Диане Будисављевић и Каритаса током НДХ. Кључни проблем је био хранити становништво, нове власти су помоћ слале али партизанским породицама, док су монархистичке заобилажене у овоме.²⁷¹ Према документима ЗАВНОХ-а, око 50.000 српских домаћинства је разорено, села пуста, опљачкана, поплаћена, без животиња, пре свега вучне стоке. Оно што се прећуткује и сакрива, јесте да српски повратници (интернирци у Трећи рајх, избеглице у окупирану Србију) затичу згаришта, или своје куће са Хрватима које је у време НДХ, населило Државно равнатељство за понову. Нове комунистичке власти Хрватске, Народна влада федералне Хрватске (Бакарић, Крстуловић, Гажи, Берус, Ивековић), не планира поврат хрватских досељеника у крајеве из којих су дошли (Загорје, Херцеговина, Лика, Далмација).²⁷² Власти наређују да се Хрватима нађе смештај, да остану у кући са српским повратником и зимују 1945/46., а да Срби са њима деле и летину. У току 1945-1947. у Југославији се догодило једно од највећих организованих пресељавања становника, такозвана савезна колонизација, позната и као Колонизација Војводине. Спровођена је на основу савезног Закона о аграрној реформи и колонизацији донетог 23.08.1945. у Привременој народној скупштини Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ).²⁷³ Савезна колонизација на територијама које су у току рата биле у саставу НДХ, је имала другачији ток, због издиференцираних ставова Народне владе Хрватске о аграрној реформи и колонизацији. Ови ставови су били ништа више од вођења бриге о хрватском националном интересу, које је та влада успела да наметне савезном Министарству за колонизацију.²⁷⁴ Како је дошло до тога? Народна влада Хрватске је имала примедбу на став савезног Министарства за колонизацију, да на

²⁷⁰ Petranović B. (1988) Istorija Jugoslavije 1945-1988, Nolit, Beograd, 440.

²⁷¹ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevske Hrvatskoj, Beograd, 121.

²⁷² Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevske Hrvatskoj, Beograd, 122.

²⁷³ Службени лист ДФЈ бр. 64/1945.

²⁷⁴ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevske Hrvatskoj, Beograd, 124-125.

земљишту добијеном аграрном реформом не би требало смештати колонисте. Резултат је одлука Владе ДФЈ, да се федералним владама препусти да саме донесе одлуке о располагању земљишта из надлежности. Практично Народна влада Хрватске је свој став о приоритетном вођењу хрватских интереса наметнула ДФЈ, све послове око аграрне реформе и колонизације пребацила на своје Министарство пољопривреде, а Народни Сабор Хрватске је 24. новембра 1945. донео свој Закон о аграрној реформи и колонизацији на подручју федералне Хрватске.²⁷⁵ Тога тренутка, судбина добровољачке земље и кућа одузетих у НДХ је престала бити савезна, постала је ствар федералне Хрватске и о томе се више није расправљало. Судбина породица које је НДХ населила на празна српска и јеврејска имања је постала веома извесна. Саставни део аграрне реформе постаје унутрашња колонизација Хрватске, која се односила искључиво на Славонију. Досељенике у Славонију чине 3 групе хрватских породица: борачке породице из Славоније, колонисти НДХ „који се нису огрешили о НОБ” и колонисти НДХ који су се вратили у Загорје, одакле су дошли а нису се огрешили о НОБ. Унутрашња колонизација Хрватске је суштински пресељавање породица из брдских и ратом уништених подручја Славоније у напуштене поседе немачких и мађарских држављана. До краја 1946. овом колонизацијом је обухваћено 12.183 породице са 68.617 чланова породица. Више од 80% је из Загорја и Славоније.²⁷⁶ Пре овога је из Федералне Хрватске у Федералну БиХ враћено 4.458 породица са 24.878 лица, која су због ратног стања била по збоговима. Јасно је да су то српске породице. Федерална Хрватска је успела да спречи долазак колонистичких породица из осталих федералних јединица (БиХ, Црна Гора, Македонија) на своју територију, супротно од свете формуле братства-јединства у коју су се сви клели. По питању спољне колонизације (у Војводину), планови колонизације су зависили од политичких планова владе Хрватске, а ови су били да се Суботички и Сомборски округ у Бачкој и Срем до Земуна припоје Федералној Хрватској. Док је то било актуелно, Министар пољопривреде Хрватске Фрањо Гажи од Министра правосуђа ДФЈ Фране Фрола тражи повећање квоте колониста из Хрватске са 9.000 на 10.500 породица, као и да њихови колонисти буду везани за шокачка и буњевачка насеља у Бачкој²⁷⁷, што је стварање етничког мајоритета у Бачкој и потпуно је супротно са принципима братства и јединства и федерализације. У питању су тежње поражених политичких снага, оличених у ХСС-у, који у Народној влади федералне Хрватске има 5 од 14 министара, да се Бачка и Срем припоје Хрватској. Да су ови планови успели, број хрватских породица у спољашњој колонизацији би био већи. Све се завршило са присаједињењем Барање Хрватској 1945, досељавањем око 1.500 хрватских породица у Барању и западни Срем, па је етничка структура веома брзо промењена у корист Хрвата. Отпадањем могућности за припајање Срема и дела Бачке Хрватској, планови колонизације се брзо прилагођавају. Интерес Хрвата за колонизацију ван „Хрватске” сплашњава, они на-

²⁷⁵ Народне новине, бр.80 од 28.11.1945.г.

²⁷⁶ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevskoj Hrvatskoj, Beograd, 126.

²⁷⁷ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevskoj Hrvatskoj, Beograd, 126, Gaćeša N. (1984) Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-48. Novi Sad, 312.

сељавају само Славонију у унутрашњој колонизацији и Барању као нову стечевину. У Војводину одлази симболичан број Хрвата, из партизанских и пројугословенских породица, за које јеостанак превелики ризик. Колонизација и аграрне реформа у федералној Хрватској су изведене 1945-46. завршене 1947. строго у складу са хрватским националним интересима, који за циљ имају слабење других националних група и хомогенизацију и мајоризацију Хрвата. Практично, од првих дана Титове Југославије, Хрватске се развија као засебан сегмент, следи своју политику, одбацује сваку савезну политику која није у њеном националном интересу. Тако је било до распада СФРЈ, који је настао због овакве политике, а не великосрпске хегемоније. Прецизни подаци о броју колониста из Хрватске ка Војводини не постоје, јер извори дају различите бројеве. Главна Комисија за насељавање бораца Војводине каже 9.279 породица са 52.868 чланова²⁷⁸, други аутори помињу 14.709 породица²⁷⁹. Најпрецизније делују тврдње да је савезном колонизацијом из Хрватске исељено око 60.000 Срба. ²⁸⁰ Ова колонизација се наставља појединачним исељавањима. Власти Хрватске су отишле још даље, одбацивањем предлога да се земља додељује само борцима, обзиром да се Хрвати масовно придружују НОП-у од 09.1943., капитулације Италије, а највише 1944-45. Тако се у Хрватској десио преседан од намере да највише земље добију партизански борци. Највише земље су добили припадници Хрватског Домобранства, регуларне војске Павелићеве НДХ. Вештом игром са привременом поделом земље колонистима НДХ, на пузајући начин се легализовала колонизација 1942-1943. на опустошена српска села, јер ти колонисти добијају статус унутрашњих колониста. Провера од стране државних и локалних власти, како су се понашали у рату и према НОР-у, је увек била форма, са унапред познатим исходом.²⁸¹ Не само да су домобрански колонисти насељени од НДХ остали на поседима, већ су стално довођени нови. Хрватски политичари нису дозволили да се партизански колонисти ван Славоније насеље у Славонију. Министар правосуђа Народне владе Хрватске Душан Бркић је предложио 1946. Председнику Владе Хрватске Владимиру Бакарићу да део Срба бораца са Кордуна и Лике исеље у Подравску Слатину, где је било земље. Бакарић му је енергично одговорио: „Ено им Војводина.” Унутрашња колонизација је спроведена да се побољша распоред Хрвата на територији коју су политичари одредили као авнојевску Хрватску, не питајући друге. Спољном колонизацијом је искључен долазак усељеника из других федералних јединица, спречен је долазак Срба из других делова Хрватске у Славонију, Барању и западни Срем, које су припојене Хрватској без икаквог договора. Барања је постала хрватска, уз промену етничке слике масовном колонизацијом. У српским насељима се није водило рачуна да се насеља прореде, па да остатак живља има довољно земље за обраду, већ је циљ био да се насеља потпуно испразне. У случају људи који се нису снашли у новој средини, хрват-

²⁷⁸ Maticka M. (1981) Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945-48., Zbornik zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, Zagreb, vol.11, 298.

²⁷⁹ Nedeljković M. (1990) Srbi graničari, Beograd.

²⁸⁰ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevskoj Hrvatskoj, Beograd, 129.

²⁸¹ Diklić M. (2024) Ostavke srpskih ministara 1950.g u Avnojevskoj Hrvatskoj, Beograd, 130.

ске власти нису дозвољавале повратак, терале су људе назад, уз насиље, судска пракса је била увек против одсељених, што је поље које тек треба истражити.

Закључак

У току првог месеца постојања НДХ, еволуцијом правног и казног поретка створена су правна оруђа са циљем спровођења идеологије хрватске организације – Усташа (УХРО) која је створила НДХ. Та еволуција правничких покушаја може да се прати кроз паралеле са законодавством Трећег Рајха, примену КЗ КЈ уз измене, доношење новог „споредног законодавства” и успостављање мреже „специјалних судова”. Циљ свих промена је био да се доносе усавршавају казни прописи, да би исход суђења био исти. Да пресуда буде „крив” а казна „смрт стрељањем”. Ове правне промене и употреба институција и службених лица НДХ, створиле су својеврстан апарат власти као систем који обезбеђује извршење казни над српским живљем. Срби у НДХ нису доживљавали погром због расног законодавства, оно је било намењено Јеврејима и „Ромима”. Стање на терену је пратило ову еволуцију казног поретка НДХ. Случај Старо Петрово Село је ликвидација Срба по основу злочина велеиздаје на дан доношења Законске одредбе за обрану народа и државе и оснивања Изванредног народног суда у Загребу. Случај Гудовац је покушај колективног кажњавања Срба за убијене Хрвате у односу 100 за 1, на основу усменог наређења. Случај Вељун на Кордуну је почео као покушај колективне одмазде над Србима због инсценираног убиства 6 Хрвата, али је завршио као спровођење смртне казне по пресуди Изванредног народног суда. Случај Глина/Прекопа је вођен од стране министра Мирка Пука, постоји доследно спровођење законских одредби у погледу начина извођења смртне казне стрељањем. Постоји могућност да се овде ради о неформалним правилима односно усменим наређењима, а свој допринос еволуцији казним прописима НДХ дао је и Надбискуп Степинец. Завршне допуне прописа донетих 17.04., 17.05., 23.05. и 24.06.1941. су припремиле позорницу на којој су настала стратишта широм НДХ. Сведочења жена из Лоборграда, српских избеглица из Босне и Херцеговине, као и записници Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача потврђују да се у свим деловима НДХ дешавају потпуно исти догађаји. Студија случаја Бихаћа објашњава да временски оквир у којем су почињени страшни злочини над Србима и Јеврејима почиње одласком италијанских власти 18. маја. До средине јуна 1941. Срби и Јевреји доживљавају: одузимање земље и имовине добровољцима, конфискације радњи и трговина, хапшења и затварања виђених људи и пуштања из затвора, пљачкање и уцене имућних житеља, покушаје верске конверзије и појединачне случајаве убистава којима се шаље јасна порука Србима. Од средине јуна се дешава организовано и систематско исељавање српског и јеврејског живља Бихаћа, уништавање верских објеката Срба и Јевреја, пљачка, изнуђивање новца и драгоцености од имућних житеља Бихаћа, хапшења истакнутих житеља града и околних села. Број убијених Срба почиње да се мери десетинама дневно због именовања Пријеког суда. Од средине јула, спирала

злочина се убрзава. Сакупљају се мушкарци, војно способни, у затворе Судбеног стола Бихаћ, по разним основама, уз исту судбину: масовна стрељања у Бихаћком пољу као последица рада Пријеког суда. Осим три стратишта у пољу (Гаравице, Уљевите баре, Церавци), дешавају се злочини на великом броју других стратишта. Број убијених Срба се мери стотинама дневно. Последњих дана јула и првих дана августа масовна убијања трају дању и ноћу. Своја сведочења су оставили људи који су побегли са стратишта и бихаћки комунисти заточени у затвору Кула. Током августа, када путеви нису безбедни због оружаног отпора Срба, следе сурове одмазде Усташке војнице, Домобранства, Оружничтва и наоружаних цивила, над живљем села у којима су жене, деца, стара лица и понеки мушкарац. Сваки случај оружаног отпора (рушење телеграфских стубова, напад на војну колону, паљба на воз, паљба из шуме, примећена наоружана лица и слично) изазива одмазде над затеченим живљем у најближем насељу. Најстрашнији злочини, непојмљиви људском уму извршени су хладним оружјем, косама, секирама и вилама у другој половини августа, у селима на Сувој Међи и између Крупе, Отоке и Кладуше, над незаштићеним женама и децом. Број жртава у Бихаћком пољу, које је споменичком културом везано за Гаравице, износи мање од трећине страдалих Срба у Бихаћком крају, а укупан број жртава значајно превазилази 25000.

Дешавања у Бихаћу, кроз ова 4 периода, могуће је екстраполирати на све делове НДХ настањене Србима. Послератна дешавања везана за аграрну реформу и савезну колонизацију, сагледана су из угла стварних дешавања. Развејавају се илузије о земљи заснованој на братству и јединству и тековинама НОР-а. Видимо тенденциозност хрватског национализма и његове тежње за дискриминацијом других у свој снази, али у другачијим условима у односу на време НДХ. Видимо развој авнојевске Хрватске као засебног сегмент, који следи само своју националну политику, уз одбацивање сваке савезне политике која није у њеном националном интересу. Видимо да су правци погрома јасно видљиви у ратним условима (расељавање становништва, гашење културних институција, уништавање и спречавање обнове верских споменика), настављени у деценијама након рата, на другачије начине али са истим циљем.

Литература

- Аралица Ђ. (2010) Усташки покољи Срба у Глинској цркви, Музеј жртава геноцида, Београд
- Bartulin N. (2007) Ideologija nacije i rase: Ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945. у: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest god.39/2007., Zagreb
- Bastašić M. (2009) Bilogora i Grubišno polje 1941-1991, Banjaluka-Beograd
- Begović, Mirković (2018), Zbornik Pravni status NDH, Правни факултет, Београд
- Bokan B. (1988) Prvi KNOP odred Beograd

- Budisavljević D. (2003) Dnevnik Diane Budisavljević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- Бурсаћ В. (2022) Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену, у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 8.
- Бурсаћ В. (2023) Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941.г у: Топола, ЈУСП Доња Градина, 9.
- Бурсаћ В. (2023) Хрватски логор „Лоборград“, цртица организованог државног злочина НДХ - приказ књиге Вељка Ђурића Мишине, доступно www.nspm.rs/prikazi/hrvatski-logor-loborgrad-crtica-organizovanog-drzavnog-zlocina-ndh.html
- Бућин Р. (2001) Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH, Arh. vjesn. 44
- Враћешевевић Б. (2004) Српска села на сувој међи Нови Сад
- Vujasinović, Višnjić, Roksandić (2011) Glina 13.maja 1941. SKD Prosvjeta, Zagreb
- Vukas B. (1997) Sustav vlasti i uprave u NDH, у: Правник ur. Valentino Kuzelj, Zagreb, 30, 1-2.
- Vuković T. (2006) Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini-povijesni događaj ili mit, Glas Koncila
- Goldstein I. (2008) Istorija Hrvatske 1918–2008, EPH Liber, Zagreb.
- Goldstein I. (2011) Uspon i pad NDH, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Goldstein S. (2012) 1941.godina koja se vraća, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd-Sarajevo
- Гргић Д. (1961/2023) Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941-1945., објављено као Корана ко рана, Источно Сарајево, приредио Радовић Д.
- Ђурић-Мишина В. (2022) ЛОБОР ГРАД Хрватски логор српске жене и деце, Београд
- Ђурић-Мишина В. (2022) Босна и Херцеговина Саслушања српских избеглица, Београд
- Zatezalo Ђ. (2005) Radio sam svoj seljački i kovački posao, SKD "Prosvjeta", Zagreb
- Zbornici zakona i naredaba NDH (ZZN), 1941-1944. Narodne novine од 10. lipnja 1941.г Zagreb
- Зборник саопштења, свједочења и докумената са Првог округлог стола Гаравице 1941. (2011)
- Zdravković M. (2019) Ustavopravni temelji Nezavisne Države Hrvatske, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, godina 67,
- Jelić-Butić F. (1977), Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb
- Karaula Željko (2007) Slučaj Gudovac 28.travnja 1941.г, Zavod za hrvatsku povijest, vol 39, Zagreb
- Karaula Ž. (2012) Elaborat pukovnika Hrvatske seljačke zaštite Milana Pribanića o Hrvatskoj seljačkoj i građanskoj zaštiti iz 1948. u Hrvatskom državnom arhivu, Arhivski vjesnik vol. 55.
- Ковачевић С. (2020) Крвава стаза од окупације до слободе – Горијевчани у НОБ, Нови Сад
- Козлина В. (1981) Из пламена револуције, Сомбор

- Козлина В. (2021) Покољ у Хрватском Благају, у: Топола часопис ЈУСП Доња Градина, број 7
- Krizman B. (1978) Pavelić i ustaše, Zagreb
- Кузмановић Н. (2019) Гудовац 1941. Пут злочина, Архив Војводине и СНВ, Нови Сад-Загреб.
- Lojić S. (2018) Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu Magistarski rad, Filozofski fakultet Sarajevo
- Matković H. (2002) Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Drugo izdanje, naklada Pavičić, Zagreb
- Одић С. (1972) Босанска Крајина у априлском рату, у: Зборник Подгрмеч у НОБ, књига 1.
- Ољача М. (1994) Дубока крајина, Београд
- Perić R. biskup Mostarsko-duvanjski (2017) Stepinčevi interventi kod Pavelića, у: Hercegovina
- Petranović B. (1988) Istorija Jugoslavije 1945-1988, Nolit, Beograd
- Подгрмеч у НОБ-у (1972) књ.1, ур.Пејановић Душан, Београд
- Радовић Д. (2024) Зборник докумената Стари Брод, Источно Сарајево
- Рапаић М. (1999) Личка трагедија Београд
- Ручнов М. (2022) Зашто Јасеновац, (друго издање) Доња Градина
- Савић Љубиша (1988) Грмуша у НОР-у (1941-1945.), Бихаћ
- Савић С. (2010) Правни положај Срба у НДХ, Годишњак Правног факултета, Источно Сарајево
- Srpak N. (2006) Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941-1945.),у: Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol.13, broj 2, Zagreb
- Усташка зверства (2020), ур. Милан Кољанин, Нови Сад
- Fikreta Jelić-Butić Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb, 1977.
- Škiljan F. (2009) Genocid nam Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rat, у: Токови историје, број 3, Београд
- Škiljan F. (2012) Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske
- Štefančić, Klobučar (1974) Zbornik Sisak i Banija u revolucionarnom pokretu i ustanku 1919-41.

ANALYSIS OF THE LEGAL AND CRIMINAL ORDER OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA AND EVENTS ON THE FIELD IN THE PERIOD APRIL-AUGUST 1941

Abstract: During the first month of the existence of the Independent State of Croatia (INDH), the evolution of the legal and penal system created legal instruments with the aim of implementing the ideology of the Croatian Revolutionary Organization - Ustaša (UHRO), which created the NDH. This evolution of legal attempts can be traced through parallels with the legislation of the Third Reich, the application of the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia with numerous changes, the adoption of new "secondary legislation" and the establishment of a network of "special courts". The goal of all these changes was to enact and improve criminal regulations, with the aim of making the outcome of each trial the same. That the verdict should always be "guilty" and the punishment "death by shooting". These legal changes on the one hand and the use of institutions and officials of the NDH on the other hand, created a kind of government apparatus as a system that ensured the execution of sentences on the Serbian population. These legal changes were recognized and documented in the work through numerous cases from the territory of the entire NDH during the first months of that state's existence. This connection of legal legislation and events on the ground can be followed both chronologically, i.e. related to the dates of the adoption of legal acts or the appointment of members of Izvanredni narodni or Prijeki sud, as well as essentially related to the legal legislation that was passed.

The connection of events on the ground with changes in the legal and penal order of the NDH is given through examples from various parts of the NDH, especially those where Serbs lived, which indicates the sameness of the events in the largest part of the territory of that state. Events in Bihać and its surroundings are given as a special case study, where a sequence of documented events is followed in a smaller area that can be extrapolated to the entire NDH.

In the final considerations of the paper, the post-war colonization in Vojvodina, its inconsistencies and tendencies towards the displaced population, as well as towards the population settled during the existence of the NDH in the settlements and households taken from the Serbs by the State Directorate for the restoration of the NDH, are re-examined in an original way.

The time of disrespecting our victims must become a thing of the past, because nothing destroys national self-awareness like forgetting one's own victims. The right to the future belongs only to those who respect their past, want a common life and reconciliation, but wisely resist self-forgetfulness. The dead do not seek revenge, only justice.

Keywords: NDH, criminal order, Bihać, Velika župa Krbava i Psat, Izvanredni narodni sudovi, Prijeki sud, post-war colonization.

СТРУЧНИ РАДОВИ / PROFESSIONAL PAPERS

Стручни рад

ИЗАЗОВ МОРАЛНИХ ВРЕДНОСТИ – ОД ОЧУВАЊА МИРА ДО РАТНИХ ЗЛОЧИНА

Сажетак: Сведоци смо судбоносних догађаја који су се дешавали на Космету. Масакр у Старом Грацку, минирање аутобуса у Ливадицама, рафали у дечаке у Гораждевцу, масовно киднаповање и зверства у општини Ораховац, страдање породице Столић у Обилићу, погром 2004. године, само су неки од страшних злочина над Србима на Косову у лето 1999. године. До данашњих дана нико није одговарао за ове злочине. Знамо да су извршиоци албански екстремисти, за појединце се тачно зна ко су, али је општи утисак да главна одговорност лежи на савести међународних представника из Кфора, Еулекса, УНМИК-а, који нису испунили обавезе на Космету. Оваква српска трагедија имала је јасан циљ да уништи и обесмисли опстанак Српског становништва на простору Космета. Случај Ливадице – бомбашког напада на аутобус „Ниш – Експреса” 16. фебруара 2001. године, где је погинуло 12 цивила, а повређено 43 особе српске националности, била је јасна порука усмеренима према онима који желе да се врате. Највећи погром наших људи се десио када се повукла српска војска са територије Космета и доласка снаге Кфора. Да ли је могућ суживот међу Србима и Албанцима након свих ових трагедија, имајући у виду да једна етничка група до данашњих дана живи у гету, а друга у слободи? Зато је јако важно опстати на том простору и одржати сећање на ове догађаје, васпитавати младе нараштаје да морају да поштују живот и слободу и да наставе да негују традицију и културу која умногоме доприноси повратку поверења народа на простору Космета.

Кључне речи: масакр, Космет, злочини, бомбашки напад, погром, гето, слобода, сећање, традиција, култура.

¹ Факултет за право, безбедност и менаџмент "Константин Велики" – Ниш, Универзитет Унион Никола Тесла – Београд, имејл: mane.narancic@konstantinveliki.edu.rs.

Увод

Да бисмо разумели нарушавање човековог интегритета у рату, посебно приликом извођења отаџбинског одбрамбеног рата од НАТО агресије, крећемо увек од особина сваког човека, која су својствена само њему, али која су заједничка за сва остала жива бића – биолошко биће, где је човек способан да се прилагођава свим животним ситуацијама. Поред тога, човек поседује и психичка својства и води један психички живот, који у сваком случају мора да се прилагоди социјалној средини, као и да поседује средства комуникације – способност дискурзивног појмовног мишљења. У самом разматрању човековог интегритета констатујемо да није само природно биће већ и генеричко биће које се као такво мора потврдити и манифестовати у свом знању. Као човек праксе је свесно, слободно, индивидуално и друштвено биће који врши размену материје са природом. Таква укупност и неповредивост његовог структурално-функционалног система се изражава у нарушавању складног функционисања појединих делова система који доприноси његовом физичком уништењу. Као свесно биће, човек располаже способношћу утицаја природе око себе, као и на сопствену способност физичког и психичког прилагођавања. Најчешће психичке сметње у НАТО бомбардовању су: пролазни ситуациони психички поремећаји (страх и стрепња, експлозивна реакција, реактивна депресија, апатија, илузије, халуцинације), ратне неурозе (дрхтавица, психогене одузетости, неуроза страха, психозе и психосоматски облици реаговања. Човек ствара моралне норме које носе печат друштвеног живота уопште и конкретних друштвених односа у којима људи живе². Дејство НАТО бомбардовања на СР Југославију је имало за последицу огромне губитке и обележја катастрофе на животну средину и становништво. Рачуна се да је НАТО „расуо“ око 30 тона радиоактивног материјала, од чега 7 тона на територији „уже“ Србије и 13 тона на територији Космета.³ Оно што је извесно, на подручју општине Врање, Бујановац и Прешево, пројектили са осиромашеним уранијумом угрозили су подручје око 12.5 хектара на 5 локација, и то: око предајника РТС, на планини Пљачковица код Врања, у атарима села Боровац и Братоселце, Церовац и Смољница у околини Бујановца и у околини села Рељан, општина Прешево. На Космету, према неким подацима, пројектили са осиромашеним уранијумом коришћени су у 100 авијацијских напада на 112 локација, по густо насељеним местима. Интензивна дејства су у рејонима Призрен, Урошевац, Ђаковица Дечане и Ђуралковац. Ови ваздушни удари су били више него „успешни“ по цивилним структурама, док су нашој војсци нанети минимални губици.

² Свеченски Б. (1984) Психопатологија личности. Објављено у књизи Изабрана поглавља војне психологије, Београд

³ Тематски зборник радова Социјално-психолошке последице код бораца у рату, Ниш, 2023, 116.

Моралне вредности кроз призму призму ратних дејстава на Космету

Морал представља једну унутрашњу снагу личности са циљем како да поступа у средини у којој живи и осећањем дужности и одговорности. Мора да уме да распозна шта је добро а шта лоше и да на такав начин распореди своје поступке и понашање које се индивидуално формирају код сваке личности. Посебно се индивидуалност испољава у ратним и борбеним дејствима, где човек треба да искаже сву своју креативност и независност како би могао да слободно искаже стваралачке могућности и потенцијале које поседује. Нарушавањем човековог моралног интегритета у основи се вређа људско достојанство и угрожава његова личност и целовитост као друштвено биће. Николај Велимировић истиче: „Из борбе са природом човек је изашао паметнији. Из борбе са људима човек је изашао хуманији. Из борбе са самим собом човек излази узвишенији и благороднији”. Сматрамо да човек, потчињавајући природу својим потребама и потчињавајући се другим људима, долази у сукоб са самим собом. Свестан је да са природом једноставно „не може шта хоће”. У борби са другим човеком, у ситуацији када није у могућности да га победи, већ због потребе да му се „приклони” запада у психичке конфликти са самим собом које изазивају одређене одбрамбене механизме. Са једне стране имамо моралну оцену мира као моралног добра и рата као моралног зла која се манифестује у свим сукобима а посебно у НАТО агресији на СР Југославију. Са прве стране се тежи једном истинском уједињењу свих људи, где ће се сви сукоби превазићи снагом разума, а са друге стране постоји крајње егоистичан, похлепан и отуђењени начин управљања туђом земљом. „Највећа болест нашег времена је недостатак вредности. Ово стање је опасније него икада пре у историји. Бити без неког вредносног система је психопатолошко стање. Људска бића имају потребу за филозофијом живота, религијом, или неким вредносним системом, управо као што имају потребу за сунчевом светлошћу, калцијумом и љубављу”⁴. Морална криза као негативно друштвено стање доводи до слабљења друштвене контроле, где се кидају све друштвене везе, где се појединац ослобађа свих забрана посебно оних које му је наметнуо сам морал. Истовремено појединац се осећа несрећним, запостављеним, живот му је без циља, постаје јако усамљен. Морал у оваквим ситуацијама не нестаје у потпуности али је додатно ослабљен, при чему је видно појачан „противморал”. Овде не постоји јасна граница разграничења, па људи по одређеном коду не знају како да се понашају, али осећају да немају мирну савест. Ако знамо да морална криза не траје вечно, а имајући у виду да је човек једно креативно и савесно биће, у тој борби у крајњем смислу доводи до јачања и оздрављења морала. Било која ратна ситуација са негативним утицајем снажно утиче на човеково понашање, док је сам утицај веома различит код одређених слојева људи. Савезна Република Југославија је у одбрани од НАТО агресије, водила одбрану 78 дана. Завршетак бомбардовања био је потписивањем војно-техничког споразума на иницијативу НАТО-а, из-

⁴ Лукић Р. (1976), Социологија морала, 237.

међу СРЈ, НАТО представника и представника међународне заједнице у Куманову 9.6.1999. године. Савет безбедности Уједињених нација 10.6.1999. године донео је и усвојио Резолуцију 1244, која од СРЈ захтева повлачење свих оружаних снага, војних, полицијских, паравојних снага са територије Косова и Метохије, где истовремено потврђује суверенитет и територијални интегритет СР Југославије. То доводи до тога да су створени услови за међународну принудну управу на КиМ у складу са Резолуцијом⁵. Аутономна Покрајина Косово и Метохија, сходно Резолуцији УН 1244, саставни је део Републике Србије. У складу са УН снагама на КиМ, подељен је на пет војних зона, а у складу са потребним бројем војног и цивилног особља, оно је променљивог састава и броја. У првом периоду 1999. године кретало се војници КФОР-а око 50.000 војника и 3000 цивилног особља УНМИК-а. КФОР и УНМИК од самог доласка на КиМ нису остварили задате циљеве које је поставила Резолуција 1244 и војно-технички споразум, већ су наставили деловање у смеру подршке сепаратистичким циљевима ОВК и терору албанског становништва над српским становништвом, а све у циљу његовог протеривања. Тако је дошло до великог угњетавања и убиства Срба, односно нису заштићени од стране УН снага. КФОР је неосетљив на било какве провокације приштинских власти, разна хапшења, убиства Срба, претње исељавањем, једном речју терор и безакоње које влада на КиМ, а настало је нерадом УН снага. Северна Митровица је остала у српску надлежност, захваљујући српској ораганизованости и помоћи француског КФОР-а, који је спречио Албанце да пређу преко реке Ибар (1999). Тако река Ибар дели Косовску Митровицу на северну у којој живе Срби и јужни у којој живе Албанци. Централни део Косова је претежно настањен чисто етничким Албанцима, изузев српских енклава где су Срби већина.⁶ Колико је неспреман КФОР и УНМИК показује велико етничко чишћење Срба 17.3.2004. године. У овим нередима усмереним на протеривање Срба, помогао им је КФОР и УНМИК тако што нису заштитили Србе, већ су их својим возилима депортовали до већих места, а иза њих Албанци палили куће и све што је српско, а посебно се иживљавали на паљењу српских светиња, цркава и манастира. Овим погромом убијено је 10 Срба, стотине рањено и запаљено 800 кућа, а 35 православних светиња и споменика српске културе уништено или запаљено.⁷

Етничка и национална структура становништва САП Косова и Метохије, према пописима од 1948. до 1981. године. Димитрије Богдановић: „Књига о Косову”, САНУ, Посебно издање, Књига DLXVI, Примљено на 7 скуп, Одељења језика и књижевности,

⁵ Златановић, С. Однос етничког и других облика колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова. Докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012, стр 72.

⁶ Павловић, А., Свакодневни живот становника Северне Косовске Митровице. Докторска дисертација, Београд: Универзитет у БГ, Филозофски факултет, 2016.

⁷ Златановић, С., Однос етничког и других облика колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова. Докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2012, стр.74.

Табела 1. 25. Децембар 1984. године, на основу приказа аутора – Београд 1986

Народ	1948	1953	1961	1971	1981
	Број / процен	Број / процен	Број / процен	Број / процен	Број / процен
Укупно	27.820 100%	08.141 100%	963.988 100%	1.243.693 100%	1.584.558 100%
Албанаца	498.242 68,45%	524.559 64,91%	646.605 67,07%	916.168 73,66%	1.227.424 77,5%
Срба	171.911 23,62%	189.869 23,49%	227.016 23,55%	228.264 18,35%	209.792 13,2%
Црногораца	28.050 3,85%	31.343 3,88%	37.588 3,90%	31.555 2,54%	26.875 1,7%
Турци	1.315 0,18%	34.583 4,28%	25.764 2,67%	12.244 0,98%	12.575 08%
Муслимани	9.679 1,33%	6.241 0,77%	8.026 0,83%	26.357 2,12%	58.948 3,7%
Остали	18.623 2,56%	21.546 2,66%	18.989 1,97%	19.105 2,34%	48.946 3,1%

У табели се види да се албанско становништво од 1948. до 1981. године повећало за 2,5 пута, односно од 0,49 на 1,5 милиона становника, са упоредним смањењем српског становништва. Наталитет је повећан због великих дотација Србије, за нерад и дечји додатак. Нико није радио за плату већ за дечији додатак који је био неколико пута већи од плате. Међутим, треба указати да је на Косову и Метохији, албанско становништво у 2023. години, наталитет у великом паду, али и исељавање, довели су до великог пада броја становника КиМ. „Укупан број колониста који је насељен на Косову 1918–1941. године кретао се између 50.000 до 60.000. На основу НАТО агресије на СРЈ, треба указати да је напад дефинисан у Протокол I, где се подразумева сваки акт насиља против противника (непријатеља), било да су они офанзивни или дефанзивни. Примена Протокола је важна, а указује да није важно на у којој се територији напад одвија, страни у сукобу, да ли територија државе коју противник држи. У међународном праву није битна војна терминологија, организације, војна (бој, војиште, операциона просторија идр), сваки оружани сукоб је напад са једне стране, био он напад или одбрана. Такође, када је забрањена употреба неког оружја, НАТО се не може позивати на да је то забрањено оружје користио у циљу хуманитарне помоћи косовским Албанцима. Такође, НАТО не може се

позивати да је нападао српске цивиле и објекте, конвоје и заштићене објекте Отворене градове, да би хуманитарно помогао Косовске Албанце, а разарао суверену државу без одобрења УН. То значи да је њихова политика силе, у међународним односима (Карл Клаузевиц)... „акт насиља који има за циљ приморавање противника на испуњавање наше воље... право оруђе политике, наставак политичких односа, али другим средствима.”⁸ Тако, унутрашњи сукоб на КиМ 1999. године је унутрашње питање СРЈ и Републике Србије, али дошло је до развоја већег интензитета због издаје Државне безбедности и МУП, где нису интервенисали, или само у малом обиму, тако да је дошло до развоја оружаних сукоба на широј територији КиМ, у циљу стварања нове државе, и припајања суседној држави Албанији⁹. Током агресије на СР Југославију директна мета напада било је само цивилно становништво. Укупно је рањено или настрадало око 2.200 цивила у току, 79 дана и ноћи бомбардовања. Ракетирање колоне избеглица код села Мејо, на путу Ђаковица – Призрен, 14.4.1999. извршено је у три наврата, а да није извршена провера циља у оном смислу како на то обавезује чл. 51, ст. 4 Протокола I. Будући да је ово била чисто цивилна колона возила, повређен је комлетно чл. 51. Протокола I. У близини села Мејо, затим на путу Призрен – Ђаковица ракетиране су колоне избеглица, без претходне провере циља противно, чл. 51 ст. 4 Протокола I, готово читав овај члан је прекршен будући да је у питању била цивилна колона возила и људи.¹⁰ Све време агресије бомбардовани су градови, а циљеви су биле болнице, културни споменици, образовне установе, велики број мостова, железничких пруга, неколико аеродрома, аутобуских станица. Приликом ракетирања путничког воза на мосту у грделичкој клисури страдало је 17 лица, три се воде као нестала, а велики број је повређен. Јасно је утврђено да је пилот имао сазнање да је на мосту цивилни воз и извршио је напад. Само у овом акту извршено је више кршења међународног права оружаних сукоба, гранатирање цивила, неодустајање од напада који очигледно може изазвати цивилне жртве. Напад аутобуса „Ниш Експреса” код Ливадица близу Подујева је 16.2.2001. године када је експлозијом мина дигнут у ваздух, где је овом приликом погинуло 10 људи, а још две су потом умрле од повреда, а повређено је 43 људи српске националности који су тог дана кренули на задушнице у Грачаници. Једини осумњичени је био припадник ОВК Фљорим Ејупи. Поред аутобуса пронађени су ДНК трагови Ејупија који је оставио опушак од цигарете. Ово је најочледнији доказ да је исти извршио ово кривично дело тероризма. Иако је у првом степену осуђен на казну затвора од 40 година и Врховни суд тзв. Косова га је у поновљеном поступку у присуству међународних судија ослободио сваке кривице, чиме је таква одлука суда крајње тенденциозна и зачуђујућа. Овај случај показује да српском народу није место на Космету и шаље више него јасну поруку да за

⁸ Војна енциклопедија. (1976). Београд: ВИЗ, стр. 51

⁹ Милисављевић, Б., Нове мировне мисије Организације уједињених нација, Службени Гласник, Београд, 2007, стр. 77-78.

¹⁰ Јончић, В., „Повреде правила хуманитарног права и људских права у агресији НАТО-а на СРЈ“, Војно дело, бр.2. ВИЗ, Београд, 2001., стр.9-33.

Србе нема места за нормалан и цивилизовани живот. Поставља се питање шта Шиптарима на Космету недостаје, осим стварања друге своје државе, поред постојеће Албаније и стварања Косова на светој косовској земљи српској. Тај њихов циљ објашњава и сав агресивни, рушилачки бес на све што је Српско. Такво је одувек било њихово понашање и то освајачко и окупаторско. Њихов циљ је увек био: „Што више земље, што више деце и што више оружја.” Наш песник Матеја Бећковић је рекао: „Да ми Срби и Србија Албанцима немамо више шта дати што им нисмо дали и што већ немају. Уосталом они ништа више не траже – осим државе. То је једино што им на Косову недостаје. Али држава постоји, и они који је не признају своју, могу добити само ратом, а пошто су слабији онда ни тако.” (НИН, 17. 2. 1990).

– 28. јануара 1990. године у Сувој реци код Призрена били су велики нереди. Шиптарски терористи су срушили већи број телефонских стубова, и направили барикаде у главној улици Суве Реке, препречивши пут Призрен – Штимље, а онда су иза барикада пуцали на полицију из аутоматског оружја, где је убијен 1 демонстрант, а теже повређено 3 демонстранта. Срби из Суве Реке су одмах напустили своје домове, или су се сабили сви у неколико српских кућа и забарикадирали.

– Изнад Суве Реке, на путу за Мушутитште, шиптарска руља је напала запрежна кола српске породице Антић из села Сопине код Мушутитшта, када је муж возио трудну супругу Весну у болницу да се породи. Комшије Шиптари су засули камењем кола и коње и њега и његове супруге. Свекрва је задобила тешке телесне повреде јер је легла преко трудне снахе.

– У манастиру Свете Тројице, на брду изнад Мушутитшта, игуманија Иларија прича како су је Шиптари напали, лупали у манастирску капију и гађали манастирско звоно. Преживела је пуким случајем тиме што су стигли полицајци из здруженог одреда и одбранили манастир.

– У Ђилану је од Шиптара тешко повређен Томислав Стојановић, шофер предузећа „Биначка Морава”. Њему је разјарена руља код барикада пред Ђилана нанела тешке телесне повреде, био је у животној опасности и пребачен у Скопску болницу на даље лечење. Његов камион је био потпуно полупан.

– Код железничке станице у Пећи и Клини демонстранти су бацали „Молотовљев коктел”. Група наоружаних терориста је продрла у магацин оружја Територијалне одбране у Пећи, али је брзом интервенцијом полиције спречено веће разношење оружја. У Клини су шиптари каменовали српску кућу Вуксана Бошковића, а он се од нападача бранио само ловачком пушком.

– У руднику „Голеш”, у Магури, шиптарски терористи су 30. јануара 1990. године запалили портирницу барутног магацина. Шиптарски стражар, Муслија Лугићи, иначе по професији ватрогасац, није ни покушао да пожар угаси, мада је имао на располагању 3 ватрогасна апарата. Пожар замало није захватио руднички магацин са барутом и експлозивом, а да је до експлозије дошло отишао би цео Голеш и сва насеља која се налазе у близини. Срби су недељу дана били одсечени од свих без могућности да им било ко помогне.

– На путу код Вучитрна, 31. јануара 1990. године, демонстранти су напали и каменовали ауто „Мерцедес” из Алексинца у којем су били Братислав Трајковић (35) из Алексинца и Јелица Крстић. На том путу је био препречен аутобус „Косовотранса” и тако је заустављен и каменован аутомобил алексиначке регистрације. У том нападу повређени су двоје Срба из Алексинца и још путника у другим колима.

– У Ђаковици је 31. јануара 1990. године било немира и насиља. Каменована је српска кућа Илије Ђукановића, а на улици је нападнута Српкиња из породице Тошковић. И по селима око Ђаковице нападане су српске куће и поједини Срби.

– У Урошевцу је 1. фебруара 1990. године нападнута и буквално претучена Српкиња Милоратка Митровић из Урошевца, у улици где станује. Пошто су је претукли, разбеснели Шиптари су је бацили у оближњи јарак, са видљивим повредама по глави. Увече истог дана нападнута је кућа Новице Јовановића у урошевачком селу Грлици. На његову кућу пуцали су из оближњег шумарка. Истог дана, у селима Гатље и Догањево око Урошевца било је Шиптарских напада на Србе. Каменован је ауто Боре Никшића у Дугањеву, а такође и кола хитне помоћи. Каменоване су и куће Саве Суботића и Милана Ивића у селу Гатље. У селу Танкосићу нападнут је Љубиша Димитријевић.

– У Врници код Вучитрна, 9. фебруара 1990. године опљачкан је и пребијен Србин Ђорђе Трајковић (43) из села Невољане код Вучитрна. Њему су на железничкој станици у Врници пришли млади Шиптари и затражили цигарету, коју им је он и дао, напали су га и опљачкали, а онда га ударили гвозденим шипком и побегли.

– Око 60 српских студената, који станују у Студентском центру у Приштини, због узнемиравања и напада Шиптара студента, морали су око поноћи 19. фебруара 1990. године, да напусте своје домове и потраже сигурно уточиште код Срба у Косову Пољу.

– На путу крај насеља „Гавран” у Ђилану 25. фебруара 1990. године, извршен је оружани напад на Србина Момчила Јовановића из села Коретишта, иначе радника у фабрици радијатора у Ђилану. На њега је из пиштоља испалено 5 хитаца од неких, засад непознатих Арбанаса скривених у ауту, који су затим побегли. Срећом, Јовановић није погођен. Сутрадан су Срби у суседном Коретишту одржали протестни скуп тражећи од власти да се нападачи пронађу, а Србима да се осигура мир и безбедност.

– У селу Крушевац код Пећи, 2. марта 1990. године, запаљена је кућа Србина Николе Лајковића. Учесници овог инцидента никада нису пронађени.

Сви ови догађаји имају за пример да нам укажу да своје достојанство и слободу морамо бранити по сваку цену. Виновници свих ових кривичних дела никада нису одговарали, зато што је по следи један „државни тероризам” од стране привремених органа тзв. Косова, који нису ништа хтеле да ураде, већ су својим поступцима распиривале национализам и тероризам са једним јасним циљем да униште српски народ на просторијама Космета. Ово мора да буде

опомена младим људима да никада не смеју злочин да забораве, и што је најважније да на сваки злочин морају да одговоре. Будући да се то није никада десило, имамо примере нових злочина који се дешавају. Свако кривично дело има своје име и презиме. Тачно се зна ко је и када вршио злочине на простору Космета. Ови злочини су такве природе да не могу да се забораве, јер док не рашчистимо са прошлошћу не можемо да градимо будућност и добросуседске односе са албанским становништвом на Космету. Насилним протеривањем са својих кућа и имања, спаљивањем или оштећењем православних светиња, одузимањем егзистенцијалног права на располагање личном покретном и непокретном имовином, угрожавањем слободе кретања, ускраћивањем права на рад и запошљавање, оружаним провокацијама, убиствима, узурпацијом имовине, грубо су нарушена елементарна цивилизацијска права протераних грађана.

Закључак

Рат који је вођен против Савезне Републике Југославије (СРЈ) 1999. године представља агресију НАТО пакта на суверену земљу као преседан у међународном праву, с обзиром на чињеницу да је СРЈ одбила да се добровољно одрекне свог дела територије Србије на Космету. Укупно 19 чланица НАТО пакта је без икаквог основа напало једну суверену државу без сагласности Савета безбедности УН-а, чиме је недвосмислено прекршено међународно право. Овде су постављени двојни стандарди које користе велике силе у наметању својих принципа. Када им геополитички одговара, они се не позивају на повељу УН, када им не одговара и није у њиховом интересу, позивају се на Повељу и траже заштиту. Повеља УН-а наводи три случаја у којима је могуће применити силу: 1) у случају одбране (самоодбране), 2) на основу одлуке Савета безбедности у складу са Главом VII Повеље ОУН, 3) против поражених држава у Другом светском рату ако запрети опасност од њих по светски мир. Самовољна реакција НАТО пакта је последица мешања у унутрашње ствари суверене државе, што је супротно Повељи УН. У међународном јавном праву, терористи ОВК и УЧК никада не могу добити статус ратујуће стране, зато што користе тероризам као вид борбе против легалне власти. Бројни су примери ракетирања колона избеглица код села Мејо, на путу Ђаковица-Призрен (14.4.1999), а да претходно није извршена провера циља како то обавезује чл. 51. став 4 Протокола I. У агресији су први пут коришћене „графитне” или „меке бомбе” са карбонским влакнима које распрскавањем проузрокују оштећења и престанак рада високонапонске мреже. У рвом периоду 1999. године било је укупно 50.000 војника КФОР-а и 3000 цивилног особља УНМИК-а. Колико је неспреман КФОР и УНМИК показује етничко чишћење Срба 17. марта 2004. године. У овом погрому убијено је 10 Срба, стотине рањено и запаљено је 800 кућа, а 35 православних светиња и споменика српске културе је уништено или запаљено.¹¹

¹¹ Златановић С. (2012) Однос етничког и других облика колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова, стр. 74

Литература

- Аристотел., Никомахова етика, Култура, Београд, 1970,
- Бери. Н., Увод у модерну политичку теорију, Београд, 2007,
- Бобио. Н., Доба права, Дванаест есеја о људским правима, Службени гласник, 2008,
- Димитријевић. В., Пауновић, М., Ђерић, В., Људска права –учбеник, Београдски центар за људска права, Београд, 1997,
- Димитријевић Војин, Неизвесност људских права на путу од самовлашћа ка демократији, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1993
- Игњатијев. М., Људска права као политика и идолопоклонство, Београд, 2006,
- Ибрахимпашевић М. (1967) Морал војске, Београд: ДСНО
- Милисављевић, Б., Нове мировне мисије Организације уједињених нација, Службени Гласник, Београд, 2007,
- Јончић, В., „Повреде правила хуманитарног права и људских права у агресији НАТО-а на СРЈ”, Војно дело, бр.2. ВИЗ, Београд, 2001
- Kamps, Viktorija., Јавне врлине, ИП Филип Вишњић, 2007,
- Кауфман Артур, Право и разумевање права, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998
- Колер. П., Право, морал и врлина, Анали Правног факултета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2, 2005,
- Келзен. Х., Чиста теорија права, Гутенбергова галаксија, Београд, 2000,
- Келзен. Х., Општа теорија права и државе, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951,
- Лукић Р. (1976), Социологија морала, 237
- Павловић, А., Свакодневни живот становника Северне Косовске Митровице. Докторска дисертација, Београд: Универзитет у БГ, Филозофски факултет, 2016
- Проф. др. Мирослав Ђорђевић, проф. др. Ђорђе Ђорђевић, Кривично право са текстом кривичног законика, Београд, 2016,
- Разапетто Косово (20.09.1999) Београд: Сведок
- Radbruch. G., Филозофија права, Нолит, Београд, 1973,
- Рудић. М., Људска права-приручник за наставнике, Београдски центар за људска права, Београд, 2001,
- Сартори. Ђ., Демократија шта је то? Подгорица, 2001,
- Сингер. П., Увод у етику, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2004,
- Сингер. П., Практична етика, СИГНАТУРЕ, Београд, 2000,
- Sheler.М., Положај човјека у козмосу, Човјек и повијест, Веселин Маслеша-Светлост, Сарајево, 1987.
- Фулер. Л., Моралност права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001,
- Флајнер. Т., Људска права и људско достојанство, Гутенбергова галаксија, 1996,
- Златановић С. (2012) Однос етничког и других облика колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова.

THE CHALLENGE OF MORAL VALUES FROM PEACEKEEPING TO WAR CRIMES

Abstract: We are witnesses of the fateful events that took place in Kosmet. The massacre in Stari Gracko, the bombing of buses in Livadice, the shooting of boys in Goraždevac, the mass kidnapping and atrocities in the municipality of Orahovac, the suffering of the Stolić family in Obilić, the pogrom of 2004, are just some of the terrible crimes against Serbs in Kosovo in the summer of 1999. To this day, no one has been held accountable for these crimes. We know that the perpetrators are Albanian extremists, the individuals are known exactly who they are, but the general impression is that the main responsibility lies on the conscience of international representatives from Kfor, Eulex, and Ummik, who did not fulfill their obligations in Kosmet. Such a Serbian tragedy had a clear goal to destroy and make meaningless the survival of the Serbian population in Kosmet. The case of Livadica - the bomb attack on the bus „Nis – Express“ on February 16, 2001, where 12 civilians were killed and 43 persons of Serbian nationality were injured, was a clear message directed towards those who want to return. The biggest pogrom of our people happened when the Serbian army withdrew from the territory of Kosmet and the arrival of KFOR forces. Is coexistence possible between Serbs and Albanians after all these tragedies, bearing in mind that one ethnic group lives in a ghetto and the other lives in freedom to this day? That is why it is very important to survive in that area and maintain the memory of these events, educate the young generation that they must respect life and freedom and continue to nurture tradition and culture, which greatly contributes to the return of the trust of the people in the area of Kosmet.

Keywords: massacre, Kosmet, crimes, bombing, pogrom, ghetto, freedom, memory, tradition, culture.

Стручни рад

ПОГРОМ СРБА НА КИМ 2004. ГОДИНЕ ИЗ УГЛА РЕАЛИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Сажетак: За српски народ, 20. и почетак 21. века периоди су великих страдања и изазова са којим се цела нација у више наврата сусретала. Предмет научног истраживања у овом раду односи се на развој и неговање културе сећања на погроме и злочине који су се десили према српском народу са посебним акцентом на дешавања на територији КиМ у марту 2004. године. Последице агресије НАТО на територију СР Југославије узроковале су да се десио масовни погром Срба, када је између 17. и 19. марта 2004. године неколико десетина лица изгубило живот, а рањено је више стотина особа. Мотив за погром је био притисак на српски живаљ, стварање услова за његов егзодус, при чему је протерано око 4000 Срба, а око 800 кућа је уништено, уз велика материјална разарања свега што има везе са српским наслеђем и православљем. Ова дешавања размотрићемо кроз призму теорије реализма у науци о међународним односима. На овај начин даје се шири угао разматрања на околности које су утицале и довеле до тога да се српски живаљ са територије КиМ уплаши, истера и умањи његов утицај. Са научног аспекта, из визуре политиколошког приступа узроцима погрома, гађићемо културу сећања на овакве и сличне догађаје, борећи се против некултуре заборавља, а сваку жртву палу за идеал слободе баштинити у традицији и са поносом поштовати.

У складу са реалистичком теоријом о непрестаној тежњи моћи као узроку сукоба и друштвених појава које доводе до злочина и погрома, користећи методу анализе садржаја докумената, као и дескрипцијом околности које су у међународним односима крајем 20. века узроковале погром Срба на КиМ, анализираћу дешавања из угла реалистичне теорије међународних односа и генерализујући одређене друштвене појаве даћу одговоре на постављене хипотезе.

Кључне речи: међународни односи, култура сећања, интерес, сукоби, погром.

¹ Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики” у Нишу, имејл: vladalovic@yahoo.com

Увод

Свака друштвена појава настала је из интеракције и односа међу људима, групама, етничких заједница, нација или колективних, удружених савеза. Односи између ових чинилаца опредељују појаву у друштву и њен развој. На тај начин и погром, као друштвена појава има узрока у интеракцији наведених чинилаца. Оно што је интересантно са аспекта овог рада је сагледавање ширег контекста услова у међународним односима који доводе до узрока појаве погрома.

На појаву погрома код етничких заједница и народа са мањом популацијом у великој мери утичу међународни односи између утицајних земаља света. Међународни односи између великих сила могу узроковати погром у оквиру једне државе сукобљавајући различите етничке групе, интересне групе или народе. С тим у вези, на примеру погрома на КиМ, гајећи културу сећања, рад ће се бавити разумевањем утицаја међународних односа у погледу стварања стања које може узроковати погром, изналажење законитости у теорији о међународним односима који стварају стање на некој територији и у односима између појединаца, група, народа или нација које за последицу може имати или ствара појаву погрома.

Област међународних односа настала је након завршетка Првог светског рата због значајног утицаја рата на међудржавне односе, што је изазвало појачано интересовање за анализу глобалних догађаја. Разумевање међународних односа је кључно за разумевање друштва у целини, с обзиром на то да глобалне интеракције играју виталну улогу у свакодневном животу свих друштава. За проучавање стања међу међународним актерима, неопходно је истражити различите факторе који на њу утичу.

На појаву погрома недвосмислено утиче повреда међународног права. Уколико институт међународног права, у било ком његовом сегменту закаже или се не поштује стварају се стања међу групама (народима, нацијама или савезима) у интеракцији друштвених односа која могу да узрокују појаву погрома.

Погроми који су се дешавали српском народу, поготову у 20. и 21. веку настали су као последица злоупотребе обичаја у међународном праву, феномен који се такође дешавао кроз историју. Након значајних историјских догађаја као што је Вестфалски мир, многе државе су или довеле у питање или прихватиле обичаје у међународном праву, при чему су на тумачење често утицали индивидуални интереси.

Истакнути глобални актери, историјски и садашњи, настоје да обликују и подржавају норме у домену међународног права у складу са њиховим интересима. Савремена илустрација настојања да се измене устаљени обичаји у међународном праву може се уочити у концепту хуманитарних интервенција. Војна интервенција НАТО-а у Савезној Републици Југославији 1999. године одвијала се ван правног оквира Савета безбедности Уједињених нација, а као последицу је имала појаву погрома на КиМ 2004. године коју ћемо детаљно образложити у раду.

1. Погром као последица међународних односа

Погром као појава често рефлектује дубље друштвене проблеме, укључујући страх од страног или другачијег, борбу за ресурсе и манипулацију политичких вођа. Превенција погрома захтева едукацију, дијалог међу заједницама и конструктивне политичке и друштвене иницијативе како би се смањила нетрпељивост и промовисала толеранција.

1.1. Појам погрома

Злочини против човечности и друга заштићена добра према међународном праву имају заједничку карактеристику да представљају тешка кршења правила утврђених међународним хуманитарним правом (МХП). Различите међународне конвенције које датирају из Хашких конвенција из 1899. и 1907. године, Женевских конвенција из 1949. године, додатних протокола из 1977. године, Конвенције о спречавању и кажњавању геноцида из 1948. године и Конвенције о заштити културних добара у случају Оружани сукоб из 1954. године, између осталог, успостављен је да забрани таква кршења. Ове конвенције захтевају од држава потписница да предузму одговарајуће правне радње да казне одговорне за такве злочине. Примена Римског статута Међународног кривичног суда 2002. године означила је нову фазу у кривичном гоњењу појединачних за прекршаје међународног хуманитарног права (Павловић, 2022: 108).

Први забележени случај погрома догодио се у Александрији 38. године нове ере, као што је документовао јеврејски филозоф Филон Александријски. Међутим, овај приказ се сматра проблематичним због ауторовог првенствено теолошког фокуса и недостатка објашњења у вези са основним разлозима насиља. Неопходно је погледати даље од Филоновог наратива и размотрити факторе као што су све већи тренд међу александријским интелектуалцима да негативно приказују Јевреје и јеврејска склоност да се придруже римским властима у Египту како би се разумели узроци овог насилног догађаја (Van Der Horst, 2022: 469).

Погромом се сматра насилни напад који предводи руља, који одобравају или подстичу власти, а циља на појединце и имовину која припада одређеној верској, етничкој или националној групи. Овај термин се обично повезује са прогоном јеврејских заједница у Руском царству током касног 19. и 20. века.

Након убиства цара Александра II 1881. године, догодили су се први погроми великих размера. Упркос чињеници да атентатор није био из јеврејске заједнице и да је само један Јеврејин био повезан са њим, неосноване гласине су довеле до насилних напада на Јевреје и уништавања њихове имовине у преко 200 градова и места у Русији. Док су погроми смањили учесталост током наредне две деценије, поново су се појавили од 1903. до 1906. године, постајући широко распрострањени широм земље. Касније се насиље руље над Јеврејима дешавало спорадично и у мањем обиму све до краја руске монархије.

Догађаји Кишињевског погрома у априлу 1903, који се одиграо у Молдавији под руском контролом (сада Кишињев), били су репрезентативни за

уобичајену појаву таквих насилних избијања током овог временског периода. Током два дана, руља, коју су подстакли локални лидери уз прећутно одобрење власти, учествовала је у насиљу, крађи и уништавању без или без интервенције органа за спровођење закона или војног особља. Коначно, насиље је резултирало смрћу 45 Јевреја, рањавањем скоро 600 особа и пљачком око 1.500 јеврејских резиденција. Упркос широком разарању изазваном погромом, подстрекачи нису одговарали за своје поступке.

Погроме у Русији није директно оркестрирала централна власт, супротно популарном веровању. Међутим, оне су биле омогућене антисемитском политиком коју је влада спроводила између 1881. и 1917. Систематски прогон и дискриминација Јевреја од стране власти давали су оправдање антисемитима да изврше насилне нападе, при чему су неки владини званичници активно подстицали ове акције, а други затварајући очи пред њима.

Погроми су такође били распрострањени у другим нацијама, посебно у Пољској и Немачкој, посебно у доба Хитлерове владавине. Ови случајеви насиља над јеврејским заједницама уско су повезани са ширим питањем антисемитизма и примери су догађаја као што је Кристална ноћ (<https://www.britannica.com/topic/pogrom>).

Имајући ово у виду, погроми су насилни напади на одређене етничке, верске или друштвене групе, често изазвани манипулацијама, предрасудама, дискриминацијом или политичким околностима. Ови напади могу укључивати физичко насиље, убиства, физичка елиминисања појединаца или групе, уништавање имовине, друштвених добара, верских и културних споменика и прогон људи, а често се дешавају у контексту социјалних, безбедносних и економских напетости.

1.2. Међународни односи и утицај на међународно право као услов појаве погрома

Веће и моћније земље поседују конкурентску предност у односу на мање државе због своје веће отпорности на неповољне утицаје међународних односа и своје јединствене способности да обликују и усмеравају геополитичку динамику на начин који је у складу са њиховим националним интересима. Сходно томе, велике силе могу утицати на стварање почетних услова деградације друштвених прилика и стварања стања која могу узроковати погроме у мањим државама, а истовремено играјући перфидну улогу у томе како да ови мањи ентитети послушношћу осигурају свој опстанак усред неизвесности. Мање државе, с обзиром на њихов ограничен капацитет да обликују своје окружење, посебно путем силе, морају адекватно идентификовати потенцијални будући развој кључних геополитичких фактора и усвојити стратегије које су у складу са њиховим јединственим карактеристикама и могућностима (Lović, Bulatović 2022: 447 – 451).

У савременом глобалном безбедносном пејзажу, међусобно повезани догађаји имају далекусежне импликације које превазилазе националне границе. Ови догађаји имају потенцијал да наруше безбедносне интересе, друштвени

напредак, одбрамбене механизме и безбедносну политику неразвијених земаља, што доведе до нестабилности и утиче на формулисање безбедносних стратегија.

Миршајмер, етаблирани ауторитет у области међународних односа, истиче изузетан значај опстанка државе као примарног циља спољне политике. Од кључног је значаја препознати да су државни интереси инхерентно испреплетени са безбедносним бригама и да се не могу следити изоловано, што захтева ангажовање са спољним окружењем. Често су интереси једне државе дијаметрално супротни интересима других актера у међународној арени, што доводи до потенцијалног сукоба или чак рата када се тежи циљевима са нултом сумом. Сходно томе, државе могу да прибегну војној сили као средству принуде да унапреде своје спољнополитичке циљеве, док се сусрећу са сличним тактикама других међународних актера (Миршајмер, 2009:79).

Од 1980. до данас, неолибералне снаге, посебно предвођене САД, усмеравале су се ка ограниченој демократији и повећаном друштвеном надзору и контроли. Овај глобални поредак је у супротности са православним веровањима, која не само да служе као уједињујући фактор на националном нивоу, већ и наглашавају друштвено разумевање са друштвеном компонентом. За време доминације војне и политичке моћи САД крајем 20. века, прихватање неолибералног фундаментализма представљао је изазов за очување благостања људи, земље и нације у свету. Вредности либералне демократије постале су фундаменталне у оснивачким документима Уједињених нација. Након Другог светског рата, од Уједињених нација се очекивало да подржавају мир и безбедност као колективне вредности, служећи као механизам за колективну употребу силе за одржавање мира, форум за решавање социо-економских узрока сукоба и платформу за разбијање колонијализма и промовисање равноправне сарадње међу народима. Међутим, неискрен договор западних савезника и СССР-а имао је значајан утицај на развој заједничких европских вредности. (Стевановић, Ђурђевић, 2016, 170). Овакво стање у међународним односима у великој мери је утицало на развој догађаја у СРЈ.

Заговорници реалистичке школе међународних односа тврде да би дискусије о безбедности требало да се фокусирају искључиво на државу, пошто нема безбедности изван државе и постојање државе зависи од безбедности. На супрот томе, заговорници неолибералне школе сугеришу да је глобализација довела до промене у разумевању безбедности, са фокусом на глобалне ризике и претње које превазилазе традиционалне државне границе. Ова перспектива признаје да у модерним друштвима безбедносне функције више нису искључиво одговорност државе, пошто је глобализација створила невојну димензију доминантних безбедносних ризика (Стојановић, 2010: 103).

Остварују се прогнозе Семјуела Хантингтона. У чланку из 1993. објављеном у престижном часопису „Foreign Affairs”, Хантингтон је тврдио да неће бити универзалног тријумфа либералне демократије и њених повезаних економских и идеолошких вредности. Уместо тога, као одговор на глобално ширење либералне демократије, незападна друштва би све више потврдила свој

цивилизацијски и геополитички идентитет. Изван западноцентричне представе о јединственој атлантској цивилизацији, различите цивилизацијске целине као што су словенско-православна, конфучијанска, кинеска, јапанска, исламска, хиндуистичка, латиноамеричка и афричка цивилизације би добиле на значају (Huntington, 1993: 24).

Односи међу државама, били препознати у реалистичком или либералном теоретском приступу међународних односа, утичу на међународно право и његовим непоштовањем стварају последице које узрокују и друштвене појаве као што је погром.

Државе делују у оквиру мреже других држава, стављајући их у домен међународне заједнице и наглашавајући важност поштовања међународног права. Однос између морала и закона игра кључну улогу у друштвеном развоју, пошто моралне норме управљају друштвеним интеракцијама и вредностима. Пошто се морал ослања на добровољну сагласност, императив је чувати основне вредности у друштву кроз спровођење права и правних норми од стране државе. Међународно јавно право подразумева на посебан начин организован правни систем у коме се дефинишу појмови и релације међу државама, као и између држава и међународних организација. Такође, у њему се дефинишу права, као и обавезе субјеката који учествују у међународном праву (Кривокапић, 2011: 19).

Примарни циљ државе је да обезбеди сопствени опстанак, што води ка фокусирању на дискредитацију и уништење друге стране као основни интерес. Овај нагласак на опстанак и реалистички приступ међународним односима често доводи до тога да држава или њена владајућа елита настоје да унапреде сопствену моћ, чиме се јача положај државе у свом окружењу, региону и на глобалној сцени. Развијене земље такође дају приоритет неговању меке моћи, користећи своју културу, политичке вредности и спољну политику како би повећале утицај. Реалисти тврде да опстанак у хаотичном међународном систему зависи од акумулације моћи или формирања стратешких савеза. Међутим, неки реалисти могу превидети потенцијалне недостатке давања приоритета моћи, пошто је историја показала да прекомерна моћ може довести до појачане параноје (Ђурђевић, Стевановић, 2018: 6).

Балансирање забринутости за опстанком са добробити грађана представља изазов који може захтевати примену иновативних институционалних мера за представљање и подршку и самим тим превентивно деловати на стања погодна за појаву погрома.

2. Страхоте погрома на КиМ 2004. године

Упркос присуству међународних снага и администрације у региону од 10. јуна 1999. године, ситуација се КиМ није поправила. У периоду који је претходио мартовском погрому и који се наставио након тога, косовски Срби и други неалбанци су насилно расељени, њихова имовина уништена, а објекти културног наслеђа оскрнављени. Преко 220.000 појединаца из ових заједница је протерано из покрајине између јуна 1999. и марта 2004. године, а 120 хришћан-

ских светилишта и споменика је девастирано и уништено. Догађаји од 17. и 18. марта 2004. године, који су укључивали насилне акције албанских екстремиста и присилно расељавање српског становништва, указали су на неуспех локалних и међународних институција на Косову и Метохији да промовишу истински мултикултурално друштво. Трагични догађаји, познати као мартовски погром, резултирали су бројним жртвама, повређенима и протеривањем хиљада Срба и других неалбанаца из својих домова. Поред тога, запаљено је преко 800 резиденција, а уништено је или тешко оштећено 35 православних храмова и културних објеката (<https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988>).

Дугогодишње културно наслеђе, које траје вековима, последњих година се суочило са озбиљним претњама, посебно у марту 2004. године када су историјским и културним споменицима хришћанско-православне архитектуре нанета значајна штета. Од доласка међународних мировних снага 1999. до почетка 2004. године уништено је укупно 38 споменика и објеката културе, укључујући 15 највише и 23 треће категорије. Према експертском извештају Савета Европе, уништено је укупно 35 цркава и манастира, од којих се 25 сматра да су од значајног историјског значаја јер датирају из 14., 15. и 16. века. Тиме је укупан број уништених културних добара повећан на 47, а 21 спада у највишу категорију значаја. Поред ових, уништено је и 36 споменика културе треће категорије. Приликом обрачуна осталих оштећених предмета, погођено је преко 140 споменика и светиња. Неке цркве и манастири су потпуно срушени, а њихови остаци су уклоњени са првобитних локација. Вековним споменицима културе на Косову и Метохији хитно је потребна рестаурација и конзервација како би се спречио њихов трајни губитак. Потребна је хитна акција на спровођењу заштитних мера и предузимању неопходних рестаураторских радова у циљу очувања преосталих објеката културног наслеђа. Уништавање културног наслеђа на Косову и Метохији омогућило је да богата историја српског народа буде тешко оштећена. Бројне културно значајне локације су оскрnavили и уништили албански екстремисти кроз радње као што су паљење, гранатирање и намерно оштећење фресака и икона. Ово уништавање шаље јасну поруку да ови екстремисти не подржавају мултиетничко друштво и миран суживот свих становника Косова и Метохије, укључујући српске и неалбанске избеглице. Штавише, пљачка и нелегална продаја културних артефаката представљају очигледно кршење међународних конвенција и штетно утичу на очување културног наслеђа. Недостатак ефикасних мера заштите и конзервације убрзао је пропадање културних добара на Косову и Метохији, укључујући манастире, цркве, иконе, књиге и друге вредне културне објекте. Упркос гаранцијама о безбедности и приступу стручњацима које је дала Резолуција 1244 Савета безбедности УН, услови за заштиту ових споменика културе нису адекватно испуњени, што је довело до даљег пропадања (Јовић – Лазић, 2004: 465-467).

О последицама мартовског погрома постоје публикације званичних државних органа и обиље доказног материјала кроз јавно доступних видео и аудио снимака.

С тим у вези проблем погрома наставићемо да истражујемо са аспекта реалистичке теорије међународних односа у даљем раду и тежићемо извођењу закључака који могу помоћи око правног класификовања погрома као кривичног дела које не застарева.

3. Анализа међународних односа који су довели до погрома на КиМ 2004. године

На прелазу миленијума, примарна спољнополитичка стратегија Сједињених Америчких Држава била је усредсређена на коришћење Савета безбедности Уједињених нација и обуздавање напора Руске Федерације и Кине да успоставе своје сфере утицаја. Америчка администрација је оправдала овакав приступ глобалној заједници тврдњом да би униполарни светски поредак, под америчким вођством, спречио почетак новог светског рата, одржао глобални мир и подржавао универзалне људске вредности. САД су континуирано девастирале сваки покушај Москве и Пекинга да поврате или изврше контролу над регионима у оквиру својих интереса као ревизионистичке акције које доприносе регионалним и глобалним безбедносним проблемима. У поређењу са својом претходницом, совјетском државом, нова руска држава изгубила је статус суперсиле, доживљавајући квалитативни и квантитативни пад моћи, обухватајући и елементе тврде и меке моћи. Без обзира на то, Русија је успела да задржи значајан политички, економско-енергетски, војно-безбедносни и друштвени потенцијал у значајној мери. Упркос томе, способност Русије да утиче на спољну политику је у овом контексту била значајно смањена. Након распада Совјетског Савеза, Руска Федерација се сусрела са бројним неповољним околностима. Једно од критичних питања са којима се суочила било је идентификовање и дефинисање основних принципа, циљева и задатака њене спољне политике и безбедносне стратегије да обнови, оствари и заштити суштинске државне интересе и добробит њених грађана. Током 90-их година прошлог века Русија се нашла у дубокој кризи која је утицала на њен државни систем, систем вредности, економију и спољну политику. Ова криза је штетно утицала на све аспекте државног и друштвеног живота, укључујући политичку, економску, социјалну и културну сферу, са посебно израженим утицајем на безбедност (Lović, 2022: 218).

Деветнаест држава чланица НАТО-а, на челу са Сједињеним Државама и Немачком, искористило је распад Совјетског Савеза и последичну политичку, војну и економску слабост Русије. Током овог периода, Русија је била под вођством Бориса Јељцина, чија је администрација била очигледно проамеричка. Ове земље НАТО-а извршиле су акте агресије на Савезну Републику Југославију. Имајући у виду наведене услове, НАТО је био уверен да се Русија неће супротставити овој агресији, посебно не војним путем. Колики је степен слабости Русије у то време, не само у политичком, економском и војном смислу, већ и у погледу усклађивања са Западом, подвлачи њен договор у Уједињеним нацијама да уведе санкције Савезној Републици Југославији, упркос недостат-

ку оправдане политичке или правне основе за такве мере. Штавише, Русија је пристала на оснивање Међународног кривичног суда за бившу Југославију у Хагу, чиме је директно прекршена Повеља Уједињених нација. Овај трибунал је тобоже створен да процесуира и осуди државни и војни врх Србије за ратне злочине почињене током грађанских сукоба у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Ове две незаконите одлуке Савета безбедности Уједињених нација имале су за последицу катастрофалне политичке и економске последице по Србију, њено државно и војно руководство и њен народ. Хашки трибунал је ефективно деловао као суд за земље НАТО-а, са примарним циљем да легитимише агресију НАТО-а на Савезну Републику Југославију (Кривокапић, 2013: 27-29).

Имајући у виду геополитички контекст тог периода, НАТО је био уверен да се Русија неће војно супротставити интервенцији, приписујући то тадашњим политичким, економским и војним слабостима Русије. Ова претпоставка је додатно наглашена тиме што је Русија пристала на увођење санкција Југославији од стране Савета безбедности Уједињених нација, упркос одсуству ваљаних политичких или правних оправдања. Руски пристанак на оснивање Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) у Хагу, у супротности са Повељом Уједињених нација, додатно је илустровао геополитичку динамику у игри. МКСЈ је доживљаван као инструмент који првенствено служи интересима земаља НАТО-а, а има задатак да процесуира српске државне и војне лидере за наводне ратне злочине почињене током грађанских сукоба у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Ове акције Савета безбедности Уједињених нација довеле су до тешких политичких и економских последица по Србију, њено руководство и њено становништво. МКСЈ, који су многи сматрали пристрасним, виђен је као легитимитет војне интервенције НАТО-а против Савезне Републике Југославије, чиме се погоршава криза (Митић, 2000: 227).

Последице војне интервенције НАТО-а на Савезну Републику Југославију, која се одиграла од 24. марта до 10. јуна 1999. године, утицале су на појаву значајних људских и материјалних губитака. Процењује се да је живот изгубило преко 3.000 цивила, укључујући 88 деце, а више од 15.000 је повређено, иако је тачан број жртава и даље неутврђен. Значајан број повређених је касније подлегао ранама због недостатка санитетског материјала и немогућности пружања неопходног лечења и благовремене медицинске помоћи. Ова ситуација је погоршана за оне у удаљеним селима или насељима у којима медицинске услуге нису постојале, што је довело до тога да многе жртве нису званично евидентирани као жртве агресије. Материјална разарања изазвана интервенцијом НАТО-а обухватају и директне и индиректне штете. Директне штете укључују уништавање комерцијалне инфраструктуре и приватне имовине. Индиректне штете се процењују на основу изгубљених прихода услед поремећених или смањених производних активности. Поред тога, постоје губици повезани са нереализованим приходима у периоду од пет година након престанка непријатељстава. Дугорочни здравствени утицаји оружја које садржи осиромашени уранијум остају неизвесни, а жртве се наводно повећавају из дана у дан. Поред

тога, бројни цивили су погинули због заостале касетне муниције и других неексплодираних убојних средстава на пољопривредним пољима, која остају неочишћена и представљају стални ризик за локално становништво. Многи појединци су задобили тешке повреде које су довеле до трајних инвалидитета. Немилосрдно бомбардовање је нанело психолошку трауму значајном броју цивила, што је довело до трајних проблема менталног здравља због којих су многи постали трајни инвалиди. Ови психолошки ефекти су посебно били распрострањени међу женама, децом, студентима и малолетницима, са дуго-рочним импликацијама на њихово ментално благостање (Лопичић, 2022: 126).

Са становишта реалистичке теорије о међународним односима у оваквој ситуацији 1999. године је свакако видљиво одсуство „равнотеже снага”. Равнотежа снага је процес у коме се успостављају услови да се олакша остваривање националне моћи, са циљем постизања паритета са другим народима. Овај оквир омогућава очување глобалног мира или одржавање односа укорених у садашњем положају великих сила, које карактерише релативно једнака моћ – посебно у смислу војне и економске снаге. Сходно томе, државе које делују као „балансири” играју кључну улогу усклађивањем са оним силама које настоје да одрже статус кво или одрже суштинско стање ствари (Ловић, Тимотијевић, 2023: 246). Доминација САД у односу на Русију и Кину у том тренутку узроковало је стање на КиМ које се позитивно развијало у смеру појаве погрома 2004. године.

Однос САД према утицајним дешавањима у свету у задњој деценији 20. века свакако представља хегемонистички приступ који је утицао на међународно право и на појаву разних друштвених појава, између осталог је довело до страдања и прогона Срба на КиМ.

Историјски гледано и данас, утицајне глобалне силе су настојале да дефинишу и успоставе обичаје у оквиру међународног права. Релевантан пример покушаја измене савремених међународноправних обичаја је доктрина хуманитарних интервенција. До интервенције НАТО-а у Савезној Републици Југославији 1999. године дошло је без поштовања правних принципа које је успоставио Савет безбедности Уједињених нација. Оправдање НАТО-а за ову доктрину засновано од неосноване тврдње да постојеће међународно право није довољно за решавање сукоба, што захтева стварање нових обичаја. Оваква стратегија НАТО-а је послужила за спекулативну злоупотребу силе. Евидентно је да овакво тумачење доктрине нема правно утемељење и да је првенствено усмерено на унапређење специфичних интереса под маском општег добра. Услед оваквог приступа дошло је до услова који су резултовали погромом 2004. године на КиМ.

Узимајући себи за право, светске силе теже промени међународног права сходно својим интересима и гледајући са аспекта реалистичке теорије међународних односа у таквим тежњама се ставрају услови који поред различитих друштвених појава доводе и до погрома. У остваривању својих националних интереса, велике светске силе се све више ослањају на оправдање самоодбране, што ће у будућности стварати додатна плодна тла за појаву нових погрома где не искучујем да се исто моће поново догодити српском народу у жариштима у

региону (Република Српска, Рашка област, део општина у Пчињском округу). Честа широка тумачења права на самоодбрану у савременим међународним односима довела су до нарушавања структуре колективне безбедности коју су успоставиле Уједињене нације. Ово изобличење је илустровано упорним уверењем великих сила да имају глобални мандат да интервенишу у унутрашње ствари других нација. Тренд ка поновном наглашавању употребе силе најочигледнији је у примени права на самоодбрану, посебно од стране сталних чланица Савета безбедности попут САД и Русије. Овај тренд подрива основни принцип забране претњи или употребе силе у међународним односима, као што је наведено у члану 2, тачки 4 Повеље УН. Имајући наведено у виду, развој догађаја одражава регресивну фазу у међународним односима, где промене у институционалном оквиру УН мењају традиционални концепт инхерентних права држава, укључујући право на самоодбрану. Ова одступања у међународној пракси представљају претњу глобалном миру и безбедности.

Закључак

Развој међународних односа у свету, пре свега на релацији САД – Русија, у последњој деценији 20. века имало је утицаја на стварање специфичног стања на КиМ. Последице агресије НАТО на територију СР Југославије су још видљиве. Наиме, после агресије 2004. године десио се масовни погром Срба, када је између 17. и 19. марта 2004. године неколико десетина лица изгубило живот, рањено је више стотина особа и у погрому је протерано око 4000 Срба, а око 800 кућа је уништено, уз велика материјална разарања свега што има везе са српским наслеђем и православљем. Ово се све дешавало у присуству КФОР-а и међународне мисије и занимљиво је да те организације, иако имају мандат, ништа нису предузеле да спрече погром становништва. Гајећи културу сећања на овај догађај стварају се услови да се у будућности они не понове, као и да се правовремено процене стања која би могла узроковати нове.

Међународни односи међу утицајним силама света на крају 20. века, као и недавни догађаји на Блиском истоку и Украјини су показали примере злоупотребе међународног права, укључујући и противправну употребу института обичаја у међународном праву. Као резултат тога, изазов са којим се суочава међународно право у контексту савремених међународних односа је значајан.

Сумирајући услове који су довели до погрома на КиМ 2004. године, сагледавајући узроке кроз призму постулата реалистичке теорије међународних односа, одсуство равнотеже снага у односима супротстављених држава ствара услове да дође до социјалних поремаћаја, поготову у мултиетничком друштву. Такви анимозитети могу довести до појаве погрома и страдања једне од сукобљених страна, а посебно оне која није на страни велике светске силе која има интересе да наведена групација, пример Албанаца на КиМ, чињењем погрома оствари интересе. Посебно је битна чињеница одсуство казне и гоњења не само починиоца већ и помагача и креатора.

Реалистичка теорија о међународним односима полази од претпоставке да

су државе главни актери у систему и да делују у складу с интересима своје националне безбедности и моћи. Из ове перспективе, погром може бити посматран као резултат конфликта у којем државе или групе потискују или нападају друге у настојању да остваре своје циљеве или одбране своје интересе.

У реалистичкој теорији, безбедност државе и очување националног суверенитета су централна питања, а злочини или погроми могу бити виђени као последица пропуста у управљању међународним односима или као склопљене интервенције јачих актера. Ова теорија наглашава важност моћи и односа моћи између држава, а такође указује на то како међународна политика може бити обележена анархијом и нестабилношћу.

Узимајући у обзир образложене хипотезе у раду, погроми, као облици насилних истеривања или прогона одређених група и уништења културних и верских добара, могу бити последица различитих услова у међународним односима. Неке од главних фактора који могу довести до таквих ситуација у савременом свету укључују:

– Национализам: Јак националистички набој и шовинизам могу изазвати неповерење и мржњу према мањинама, што може условити погроме.

– Економска нестабилност: Ситуације у којима постоји велика незапосленост или економска криза могу довести до тражње за жртвовањем мање етничке или друге групе људи, што често подразумева нападе на њих.

– Политичка репресија: Када владе угњетавају одређене групе, то може довести до насиља и погрома, како од стране власти, тако и од страна лица која пораже такву политику.

– Социјални таласи и тензије: Повећање социјалних напетости, било кроз миграцију, етничке конфликте или друге факторе, може изазвати реакције у облику насиља.

– Комуникација и пропаганда: Дезинформације и пропагандне кампање могу подстакнути стереотипе и мржњу, што лако може довести до погрома.

– Историјске тензије: Дуготрајни историјски конфликти између различитих група могу довести до поновног избијања насилних акција на основу прошлости.

Погроми су сложени догађаји и обично укључују комбинацију ових фактора, а не само један узрок. Важно је проучавати специфичне међународне односе, историјске и културне контексте да би се разумели узроци насиља.

Литература

- Đurđević, D., Stevanović, M., (2018) National Security Aspects of Local Development, Pirot: Proceedings International Scientific-Professional Conference Regional development and cross-border cooperation, pg. 6.
- Јовић – Лазић, А., (2004) Заштита културне баштине на Косову и Метохији, Београд:

Међународни проблеми бр. 4, Vol. LVI, стр. 465-489. (DOI/0025-8555/2004/0025-85550404465J.pdf).

- Krivokapić, B. (2011) *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd: Službeni glasnik, str. 19-30.
- Кривокапић, Б. (2013) Нешто другачији поглед на међународне кривичне судове, у: *Хашки трибунал између права и политике* (прир. Ј. Ђирић). Београд: Институт за упоредно право, стр. 27 – 31.
- Лопичић, Ђ. (2022) Агресија НАТО на СРЈ – двадесетдвогодина касније – неки међународно јавни аспекти, 80 година погрома у Великој рацији, *Корак даље ка заједничкој будућности*, Зборник радова, Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, стр. 123 – 140.
- Lović, V. (2022) *Surkovljevo shvatanje savremenog spoljnopolitičkog nastupa Rusije*, *Megatrend revija Megatrend Review* Vol. 19, № 1, Beograd: Univerzitet Megatrend, str. 217 - 234. (DOI: 10.5937/MegRev2201217L).
- Lović, V., Bulatović, S., (2022) *Odnos nacionalnih moći svetskih sila i uticaj na Republiku Srbiju*, *Megatrend revija Megatrend Review* Vol. 19, № 3, Beograd: Univerzitet Megatrend, str. 441 - 455. (DOI: 10.5937/MegRev2203441L).
- Lović, V., Timotijević, G., (2023) *Odnos nacionalnih moći svetskih sila i uticaj na Republiku Srbiju*, *Megatrend revija Megatrend Review* Vol. 20, № 1, Beograd: Univerzitet Megatrend, str. 243-257. (DOI: 10.5937/MegRev2301243L).
- Miršajmer, Dž. (2009): *Tragedija politike velikih sila*, Beograd: Ćigoja, стр. 76.
- Митић, М. (2000) Агресија као хуманитарна интервенција, Зборник радова: Међународни симпозијум НАТО агресија на СР Југославију '99, Нови Сад, 15–16. октобар 1999. (председник уређивачког одбора Лајчо Клајн). Нови Сад: Удружење за правну теорију и праксу, стр. 227–233.
- Павловић, З. (2022) Погром као злочин у рату и миру, 80 година погрома у Великој рацији, *Корак даље ка заједничкој будућности*, Зборник радова, Нови Сад: Покрајински заштитник грађана – омбудсман, Матица српска, стр. 107-122.
- Стевановић, М., Ђурђевић, Д. (2016) *Изазов за националну безбедност у контексту глобализације неолибералног фундаментализма*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, 2016, 55, (73), Ниш: Правни факултет, 41, 177-191. (doi:10.5937/zrpfni1673165S).
- Стојановић, С. (2010) *Глобализација и безбедносне перспективе света*, Београд: Медија центар одбрана, стр. 103.
- Van Der Horst, Pieter W. (2002) *The first pogrom: Alexandria 38 CE*, *European Review* , Volume 10 , Issue 4, Cambrige: Cambridge University, pg. 469 – 484. (DOI: <https://doi.org/10.1017/S1062798702000388>)
- Huntington, S. (1993) *Clash of civilizations*, New York: Foreign Affairs, pg. 22 – 49.

Онлајн извори

- <https://www.britannica.com/topic/pogrom>, приступљено 11.08.2024. године
- <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988>, приступљено 11.08.2024. године.

THE POGRUM OF THE SERBS AT KIM IN 2004 FROM THE PERSPECTIVE OF THE REALISTIC THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract: For the Serbian people, the 20th and the beginning of the 21st century were periods of great suffering and challenges that the entire nation faced at the time. The subject of scientific research in this area is related to the development and cultivation of culture, memories of pogroms and crimes against the Serbian people are a special focus of events in the territories of the Kosovo and Metohija in March 2004. As a result of the NATO aggression on the territory of the SR Yugoslavia, a mass pogrom of Serbs took place, between March 17 and 19, 2004, several dozen people lost their lives, and more than a hundred people were injured. The motive for the pogrom was bio-pressure on the Serbian population, creating the conditions for its exodus, during which about 4,000 Serbs were expelled, and about 800 houses were destroyed, as well as great material destruction, as far as Serbian heritage and Orthodoxy were concerned. These events can be considered through the prism of the theory of realism in the sciences of international relations. In this way, it is possible to spread ugao consideration of surroundings that have been affected and led to the fact that the Serbian people in the territory of Kosovo and Metohija are frightened, driven away and reduced to their influence. They are from the scientific aspect, from the point of view of the political attack, we can see a pogrom, we can cultivate a culture that remembers this and similar things, fights against non-culture, forgets, and makes every sacrifice for the ideal of freedom, the heritage of traditions and they are proud of it.

They include a realistic theory of unceasing pressure as the cause of conflict and social phenomena that lead to crime and pogrom, the documents contained in the method of analysis, as well as a description of the surroundings that were in international relations at the end of the 20th century that caused the pogrom of the Serbs of Kosovo The realist theory of international relations and the generalization of social relations appeared in response to a hypothesis.

Keywords: international relations, memory culture, interest, conflicts, pogrom.

УНИВЕРЗИТЕТ ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА У НОВОМ САДУ

уз њогршку

МИНИСТАРСТВА НАУКЕ,
ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА И ИНОВАЦИЈА

Нови Сад
2024. година